

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

KRIZA JÁNOS és NAGY LAJOS.

H. K Ö T E T.

JÁNOS ZSIGMOND ARCZKÉPÉVEL.

KOLOZSVÁRT,
A róm. kath. Lyceum betűivel.

1 8 6 3.

T A R T A L O M.

	Lap.
I. A bűn: mi és mi nem. Irta James Martineau, angolból fordította Ferencz Józsi	1.
II. Valódi mivelttség vallásosság nélkül nem lehet. Goró István	16.
III. A keresztény családelet. Koronka Antal	36.
IV. A magzatok nevelésiről. Marosi Gergely	53.
V. Jézus megkisértése példája általában az ember megkisértésének. Buzogány Áron	68.
VI. A czedrusfa mint a keresztény vallás jelképe. Török Sámuel	78.
VII. Jézusra nézni legjobb. Áldozó csötörtöki. Sándor István	85.
VIII. Az apostolok soknyelvű beszéde. Pünkösti. Ferencz Józsi	91.
IX. Töredelmes Imák husvét nagy hetére. Albert János	102.
X. Megnyitó beszéd. Irta J. James Tayler, angolból fordította Buzogány Áron	138.

T Á R C Z A.

János Zsigmond választott magyar király s erdélyi fejedelem élete és uralkodása. Jakab Elek	155.
Az angol unitáriusok londoni akademiájának rövid ismertetése. Simén Domokos	288.
Szabadirányú mozgalmak az egyház terén. Buzogány Áron	298.
Az erdélyi unitáriusok iskoláinak népessége	320.
Pályadíj	320.
Nyilvános köszönet	320.

I.

A bűn: mi és mi nem. *)

A parancsolatnak vége pedig a tiszta szivből, jó lelkiismeretből és az igaz hitből való szeretet. I. Tim. 1, 5.

Az apostol a felolvasott szent leczkében a legegyszerűbb magyarázatát adja a keresztény-tökéletességnek. Ő nem szeretette az erényekről hosszú listákat készíteni, mint az erkölcs-tanárok szokták tenni, s ha olykor mégis e módot követve a következtetéseknek egy során áthalad, annak sajtósága eredménye van. Vizsgáljátok meg az erkölcs-tant tárgyzó könyveket s bámulni fogtok azon tulajdonságok számán, amelyek együttvéve teszik jóvá az embert; a köteleések sokféle ágazatának nincs szere száma, alig tudjuk megérteni, hogy képes az emberi lélek annyit magában foglalni; mentől tovább megy a szerző következtetéseiben, annál nehezebbnek látszik a megállapodás — az osztályzatokba alosztályzatok jönnek bé, ezek ismét új különbségeket idéznek elé, míg az élet maga elporlani látszik az értelmezések alatt s az erkölcsi részletek végtelen halmazává válik. Szt. Pál következtetési sora ellenkezőleg a sokaság helyett egységet hoz létre, minden következő meghatározás szélesebb fogalmu, mint az előtte való; ő óvakodni látszik figyelmeztetéseit oly mód-

---

*) Sin: what it is, waht it is not. Szerzője: James Martineau, jelenben theologiae professor az angol unitáriusok Londonban levő theologicum seminariumában és pap a little-portland street-i imaházban.

dal kötni az emberek lelkére, mintha azok közül mindeniknek magára is saját hatásköre volna, inkább, a mint beszédében tovább megy, azon igyekeznek, hogy a különböző kötelességeket egymásba olvaszsza, mindaddig, míg egy oly elnevezést talál, mely minden kötelességet magában foglal. Az erényes cselekedetek az ő felfogása szerint nem választhatók el egymástól úgy, hogy azokat a kert virágaihoz hasonlóan egyenként lehessen ápolni és öntözni, hanem mindnyájan ugyanazon szervezetűek, mint ugyanannak az egy bokornak levelei és ágai. Szerinte nem summázódnak az erények, hogy öszvegők végeredmény gyanánt adjon egy szent-lelket, hanem maga az egyszerű lélek munkássága kiterjed az erények minden irányában, és van a léleknek bizonyos természeti hangulata, bizonyos klimája, a mely minden szépet egyszerre növel, és a mely nélkül, míg az egyik rendbeli diszitmény ápoltatik, a hátramaradott elhervad és elpusztul. Ennek az áldott és termékeny állapotnak egy dolognak kell lenni, egy néven kell neveztetnie és az apostol ezt szeretetnek nevezi, s azt néha mint az erények legnagyobbját, néha mint mindnyájok öszvegét tünteti fel.

Azonban ennek az egyszerű erénynek három forrása kell hogy legyen. Az ur kértjének közepette az apostol az életnek csak egy magános fáját helyezteti: az isteni, a termékeny szeretetet. Ámde ennek három gyökeren kell a maga táplálékát szivni; a melyek közül ha valamelyik hiányzik, elvész mind az alak szépsége, mind a levelek üdesége. Tiszta szivből, jó lelkiismeretből, igaz hitből való szeretet. Tehát a szivnek, a lelkiismeretnek, a hitnek mind épnék kell lenni, és az a szeretet, mely nem ebből a három gyökérből veszi táplálékát, az bizonytal nem a `szt. Pál által ajánlott szeretet. S vizsgáljátok meg a rendet. A középben, mint a mely legmélyebbre lebocsátja gyökérszárait világunk lényegébe, a lelkiismeret, életünk erkölcsi eleme áll, kétfelől saját erejük által sulyegyent tartva, a szi-

vet, emberi természetünk hajlamaival, és a hitet égi vágyaival és reményeivel találjuk. Egyfelől szelidség és könnyörületesség, másfelől kegyesség és reménység kell ahhoz, hogy középben a kötelesség érzete fennmaradjon, s csak ezek együtt alkotják azt a nemes és magasztos szeretetet, melynek fája nem vet kárhuzatos árnyékot a földre s ágai között nem ad helyet más madárnak, csak az olyannak, mely az ég dalait énekli. Az a szeretet tehát, mely csupán az érzékeny szívből származik, a mely szives hajlammal tekint minden dologra és személyre, s az állati rokonérzelemnek bizonyos nemével enyhíteni igyekeznék az emberiségnek minden fájdmát, a mit lépten-nyomon talál: nem a parancsolatnak vége; mert az ilyen szeretetnek magában nincs semmi erkölcsi, semmi vallási eleme; semmit sem kárhuztat, semmit sem imád; szemei sem a szemrehányásra nem lobbanak, sem az imádkozásra nem magasztasulnak fel; a szenvedés s nem a bűn teszi érzékenynyé, s ha könnyet törölhet, nem keresi annak okát, s az Istentől küldött büntetést éppen oly jó szívből elenyéztetné, mint az ártatlan keservet. Más felől az olyan szeretet is, mely csak a hit őszinteségéből származik s csak a hitsorsosokra terjed ki, a mely talán sokak iránt, de csak kevesekkel együtt érez, a melynek legmelegebb rokonérzelmei keveset különböznek az ellenszenvek egyesülésétől, a mely az önmaga által megszentelt körnek keskenységét átviszi a végtelen Istenre, s a világegyetemet az ortho-doxia templomává szűkítvén a halhatatlanok mennyországát egy felekezeti májusi gyülekezetévé változtatja — az ilyen is elferdíti a parancsolat végét; mert vissza él a vallásnak élet felett való erejével, s ~~ezért~~ azért fogantózik a hit karjaiba, hogy megédésítés helyett megkeserítse a természeti hajlamok vizét; megvakítja és elvadija az erkölcsi ítélőtehetséget; figyelmére nem méltatva a tagadhatatlan nemességet, nem egy csekélységet éjig magasztal, s ezen félszeg bámulását a multra

és jelenre alkalmazva a történet szobor-csarnokába oly gyanus és idéltlen szenteket állít fel, a melyeknek arczvonásai úgy egy hit formájára és kinyomatára mutatnak, hogy inkább egy elvont theologia felekezetének, mint az élő emberiség képmásának tekinthetők. Vedd el a lelkiismeret bölcsességét, és a szeretet, pusztá hajlamtól kormányoztatva, nem lesz képes meglátni hol van bűn, vagy a hit által megszorítva, bűnt képzel ott is, a hol nincs. Mind a két hiba valóóságos hitzikkelylyé változik át, míhelyt eltávözünk erkölcsi természetünk és a Krisztusban való hittől. Vessünk egy néhány pillantást ezen tárgyban a közép igazságra, s abból kiindulva pillantsunk azokra, a kik a szélsőségeken járnak.

A közép igazságot ezzel a tétellel lehet kifejezni: a bűnnek személyes természete van. Ezzel azt akarom kimondani, hogy minden ember személy és nem dolog és hogy az ő bűne saját magáé és nem a másé. Ha az ég és föld határai között van valami, a miről azt lehet mondani, hogy magunkból meg lehet ismerni, s nincs szükségünk arra, hogy azt más mondja meg nekünk, a bűn természete az Ez nem kérdés, hanem fájdalmas megvallása annak; hogy a bűn olyan tárgy, a melyben nem csalódhatunk. A bűn minden dolgok között hozzánk legközelebb van, olyan mint az árnyék, mindenüvé követ, a hová menyünk, s melénk ül, ha leülünk; mint a hozzánk tapadt jelen természetünk lényegét hatja át s csak belőlről ismeretes, hová gyökérszállai lenyulnak, hogy táplálékot szíjanak. Egy külső vizsgáló, ha mindjárt profétai tehetsége s árkangyali szeme volna sem adhat egyetlen jottát ezen szomorú tény ismeretéhez, ha csak nem az által, hogy érzéki tehetségünket fogékonnyabbá tenné a bűnnek magunkból leendő megmagyarázására és megértésére; éppen így semmi bizonyítás, semmi csuda által nem törölhetne ki egyetlen rendet abból, a mit az Isten ujjai irván keblünkbe, ennek falai között ég és fellobog. Itt legalább állításunk közvetlen, s hogy azt elhigyjük, hogy

mint sátánt kiűzhetünk mindent, a mi állításunknak ellent akar mondani, vagy álutakra akar vezetni: az nem kétely, hanem hit, nem bizalmatlanság, hanem bizalom az Isten öröklétü szava iránt. A mit az Isten ujjai irtak bé keblünkbe, azt sem a régi theologia sötét fátyola, sem a legújabb philosophia fény-máza állandóan el nem rejtheti, világa élő, átviláglik minde-nen, folytonosan figyelmeztetve minket munkáink közben.

S ugyan miképpen magyarázza meg ez az első és utolsó kijelentés e tárgyban, hogy mi az emberi bűn? Abban a pillanatban, midőn mi legjobban tudjuk, hogy hibáztunk, midőn elfedjük arcunkat, mert rossz cselekedetünket nem vagyunk képesek eltitkolni, midőn nem tudjuk elhordozni a dolgok néma csöndét s lelki küzdelmeinkben így kiáltunk: „Verj meg oh uram, de mond meg mit tettem“ egy feleletet hallunk, mely ezt mondja: visszaéltél hatalmaddal; én jobb útat mutattam neked s te a rosszabbon haladtál; én egy titkos erő által a nemesebbre ösztönöztelek és te hajlamod által az aljasabb felé sülyedtél, én saját képekre akaratot adtam neked, mely által a jót szabadon valósítsd és te foglyul adtad magadat a gonosznak; azért most neked oly terüt kell hordoznod, melytől senki meg nem szabadíthat és a melyet hűségesebb és egészségesebb dolognak fogsz sejteni a viselésre, mint a levetésre. Bizonyyal ez azon hang, a melyen az Isten szent-lelke szól hozzánk, ha őt megértettük; és ha mi ennek nem hiszünk, nem tudom hová megyünk; ez az igazságnak leg-felsőbb oraculum a az ég alatt, a melynek több bizonyossá-ga van, mint saját szemünknek, mely a napot fejünk felett látja, és mint lábainknak, mely az alattunk levő-földről gyöz meg bennünket.

Ezen oraculumnak megfelelőleg tehát a bűn lényege: a rosszának öntudatos szabad választásában áll, feltéve hogy a jót is éppen így lehetett volna vá-lasztani. Ebből kiindulva, arra, hogy bűnösök legyünk, három feltétel kívántatik, először: hogy keblünkben két

egymással küzdő hajlam legyen, másodszor: tudnunk kell, hogy ezek közül az egyik jó, s ösztönzésének engednünk kell, a másik ezzel ellenkező; harmadszor: teljesen a mi hatalmunkban kell hogy álljon, magunkat valamelyiknek követésére elhatározunk és semmi külső ok ne kényszerítsen egyikre vagy másikra. Vedd el bármelyiket e feltételek közül és a bűn lehetetlenné lesz. Ha keblünkben nincs meg a szabadválasztás a két hajlam közt, hanem azt egészen egy foglalja el, ez az egy ösztön lévén az alap, a melyből kifolyólag valamit cselekedhetünk, ez alkotván a lehetőséget: akkor nem marad fenn a jóra és a rosszra egyforma tér, s így az ember az ösztön pusztá teremténye lesz. Vagy ha a midőn az egymással versengő szenvedélyek küzködven keblében, nem tud közöttük különbséget tenni, vagy csak annyit, hogy ezen szenvedélyek közül némelyek kedvesebbek s neki több gyönyörűséget szereznek, mint a másíkok: ez esetben is az embernek nem lehet feltudni ha hibázott; mert ő ezen szenvedélyek közül azt követte, a melyet inkább szeretett. Ha végre midőn az egymással küzdő törekvések az emberben feltámadván kimutatják, hogy ime ezek itt a kísértetek, válassz; ekkor a választás egész feltűnése pusztá látszattá lesz; mert a dolog kívülről már meg lévén határozva, neki nem marad egyéb hátra, mint a kijelölt kísértetek kikerülésének szertartását hajtani végre: s ez esetben is az embert nem érheti szemrehányás. Az ily belső küzdelem nem egyéb, mint a színjátszó szenvedélyek álharca egy álmodozó lelke felett, és a mi alatt benn a tragédiai küzdelem — ördögök tánca, angyalok szabadítása — foly, ő az alatt kinyujtózkodva alszik a természet ágyán, hogy felébredtekor ne érezzen semmi egyebet egy álom mardosásán és felelősségén kívül.

Ezekből kiindulva, midőn rossz cselekedetünk igazolására nem kapunk helyes okot, rendesen e feltételek valamelyi-

két tagadjuk. Ne vádolj! szoktuk mondani; mert nem volt más út, vagy nem gondoltam meg, hogy a mit tettem annak az a jelentősége legyen, vagy láttam, de nem tehettem róla. S igen sokszor a benső szemrehányás törzsúráseit éppen azon perczen érzi a szív legjobban, midőn ezek az igazolásra felvett okok az ajkon kimennek. Gyakran azonban ezek az őszinte csalódásnak jelei, s oly embe-
rektől származnak, a kik rászédték önmagokat; ez esetben azután a felelősség-érzete teljesen elenyészik, a lelkiismeret furdalása eltompul, a hiba megvallása átváltozik a szerencsétlenség feletti panaszkodássá és a vádlott inkább a természet által méltatlanul megsértettnek, mint az Isten ellen lázadónak tekinti magát. Ezek a mentségek tehát egészen ki kell hogy legyenek zárva, ha az erkölcsi élet tisztaságát megakarjuk tartani. Ezek a különböző formák, melyek alatt a bűn személyes természetét tagadni lehet, azt állítván, hogy a személy vagy nem tudja a szükséges feltételeket, vagy természetes akadályok által fel volt tartóztatva, hogy kötelezettségének eleget tegyen. A ki ezekkel menti magát, önmagát vádolja és saját védelmében szerencsétlenebb, mint a hiba elkövetésében; s midőn ezek a kifogások egyének mentségeiből egyházak tanaivá szélesednek, azzal jobbak nem lesznek; mert magyarázatuk által a bűn fogalmát semmisítik meg és az embereket teljes értetlenségben hagyják a felelől, hogy az égen vagy földön valami szentben hitők legyen.

Ugyanazért, a ki azt állítja, hogy az emberi szív javithatatlanul annyira meg van romolva, hogy semmit nem tehet, nem gondolhat a mi az Isten előtt ne lenne gyűlöletes: elferdíti az erkölcsi kötelezettségnek valódi természetét és annyi mintha kizárná a dolgok természetes rendéből. Tegyük szembe ezt az állítást az élet tényeivel, s lássuk van-e valami jelentősége? Mit gondoltok — lehetne kérdezni az emberi szív teljes megromlottágát védelmezőktől — hogy bárminő két elv küzd az elsőségért a kebelben, az ember min-

dig az alsóbb rendűnek adja alá magát? hogy egyszóval: soha senki sem volt, ki a kísérteteknek ellent tudott volna állani? Ezekre a kérdésekre igemmel felelni valóban igen vakmerő dolog volna egy oly világban, a hol sokan vannak, a kik szükséggel küzdenek, de azért nem lopnak; szenvednek s még sem panaszkodnak; a hol egy Perikles az államjövendelmeket kezelni tudta, s még is meghalt a nélkül, hogy csekély vagyonát valamivel szaporította volna; a hol egy Sokrates a megromlottságnak közepette tisztán, a hazugságok között igazságosan tudott élni s mint igazságtalanság mártyrja kész volt meghalni inkább, sem hogy törvény iránti tiszteletét megtagadja; a hol nem lehet egy iskolát, nem egy családot találni, a melynek a lelkiismeretségről tudomása ne lenne. Így tehát meg kell engednetek, hogy a kísérteteken már sokan győzedelmeskedtek. Hát az Istennek az emberek iránt való érzését illetőleg ne lenne semmi különbség abban, ha az emberek győzők, vagy meggyőzöttek voltak? Az Isten nem veszi-e azt figyelembe, ha vajjon az emberek helyeiken nemesen küzdöttek, vagy visszaéltek a rájuk bizottakkal? Ha ezt állítjátok, akkor az Isten szentségét tagadjátok; mert megengeditek a jellem legnagyobb ellenmondását e földön s tagadjátok, hogy a jó jellem becsületre méltóbb lenne az égben, s így a mi ítélőtehetségünket, természeti elragadtatásunkat, midőn valami jó által megindítatunk, mint erkölcsi barometert érzékenyebbé teszitek, mint a mindentudó érzési tehetségét. Vagy azt mondjátok, hogy jóllehet az emberek különböznek egymástól az erkölcsi tevékenységre nézve, hogy a kísérteteknek bizonyos mértékben ellent tudnak állani, hogy a véghetetlen Isten figyelemmel kíséri az ember egész történetét; még is a becsületesebb, a legtisztább jellem is alább áll, hogy sem Isten előtt kedvességet nyerhessen; s a tökéletes szentség szemében az egymástól különböző jellemek a hibáknak különböző feltünései. Ekkor ismét tagadjátok a bűn személyes természetét, csak hogy más for-

mában; mert a lelket nem az ő saját, hanem egy más természetű törvény szerint ítéletek meg, oly törvény szerint, mely a lélek látkörén és erején kívül van, és a midőn azon küzdik, hogy legjobb elveihez hű legyen, s ne engedje magát a rosztól elcsábíttatni —, a miben egyedül határozódik minden jóságnak lényege, — azt mondjátok neki, hogy az Isten megveti ezt a küzdelmet, és hogy ez a nép, mely nem ismeri az ő törvényeit, bár mily igaz a magáéihoz, átkozott. Mi ez egyéb, mint az erkölcsi fönséget égen és földön megkülönböztetni? — nem jogosság, nem igazság, nem a gondolat tisztasága, nem az önfeláldozó szeretet, semmi a mi szívünket lánggra-gyulasztja, midőn kipróbált barátok vagy istenes idegenek kedves arczáira tekintünk, vagy midőn elhagyva a lármás jelen Jeruzsálemét, a történelem csendes útján elsétálunk beszélve utközben a nemzetek szabadítóival, a világ profétáival; — nem ezek, hanem valami elrejtett bűbáj, mely keblünkben sem helyet, sem feleletet nem talál, úgy hogy az Isten, a ki azt szereti, minket e földön a vele való rokonérzelemnek minden jele, vagy a megközelíthetés lehetősége nélkül hágy. Ez esetben az Isten erkölcsi tökéletesség nélkül való lény kellene hogy legyen; mert habár a szent nevek egész sorát tulajdoníthatjátok neki, a dolgok melyeket ezek által akartok jelölni, ismeretlen mennyiségek, melyeknek a mi gondolatainkkal semmi rokonságok nincs. Vagy végre azt állítjátok, hogy a jellemelek nem egészen különbözök az égen és a földön, csak hogy a természeti emberbe minden változásain keresztül beoltva van bizonyos megváltoztathatlan rosz, bizonyos kitörölhetetlen hiba — az önzés szennye, a büszkeség érzése, a hit hiánya? S ha ez volna a lélek természetes állapota, ha annak megromlottságán teljes lehetetlen volna valamit javítani, akkor is csak helyeztünk, melyben feladatunkat meg kell oldani, volna szánelomra méltó, és hitetlenséggel nem vádoltathatnánk, akkor az Isten ezt a hozzánk tapadt tehetetlenséget, jóllehet az nem

egyezik meg az ő jóságával, nem nézhetné büntetésre méltónak; mert avagy lehet-e gyűlölni a nyomorékot s üldözni a vakot?

Ismét, a kik azt tanítják, hogy az emberek egészen a körülmények teremtményei, kiknek saját jellemökre semmivel sincs több befolyások, mint születésökre, hanem mint a természetnek előre elrendelt teremtményei ez által alakittatnak részint belőlről, részint kívülről; az ilyenek is megsértik az erkölcsi meggyőződést és tagadják a kötelesség valóságát; mert ez az állítás leront minden különbséget, mely a személy és dolog közt létezik, s úgy tekintet minden embert, mint csupa halmazát vagy működését az egyetem physiologiájának, a ki úgy nem felelős a maga helyzetéről a kitűnés fokán, mint a növény, mely a földhöz és maghoz képest a völgy izsopja, a mező lilioma, vagy a Libánon czedrusa lesz. Ennek a tannak érintésére is minden erkölcsi eszme elhervad és ez az ünnepélyes szó: „Isten kegyelméből“ melyre a törvény és lelkiismeret tiszteletre méltó bélyegeiket nyomták és érvé tették a nemzetek közt a fatalismus forradalmi gyárában, ki van véve a képiből és követelt egyenlőség és szabadság feliratával indítva folyamatba. — Igen is egyenlőség van, a hol minden aljas, de minő szabadság az, a hol senki sem szabad. — Egészen világos, hogy ha a léleknek nincs eredeti causalitása, hanem minden lépésiben, melyet teszen, előre kiszabott és utnak indított erők rendezik és működtetik kérdéslen hallatlan: úgy az embernek nem lehet semmi kötelessége, nem nyerhet érdemet, a hiba nem háromolhatik rá, nem lehet büntetésre méltó; akkor a lélek saját szemrehányásaiban meg van csalatra, s hiában való kinokat szenved azon gondolat által, hogy ő Istentől eltávozott. A mi tehát az egész erkölcsiségből fennmarad, ez: hogy akármi dologban elindulunk, a természeti törvények szerént rossz következése lehet és tudjuk hogy a lesz, és hogy saját magunk kockáztatásával indulunk arra az ösvényre; de saját kocz-

káztatásunkkal történik az is, midőn egy léghajóval felemelkedünk, vagy tengerre szállunk egy kis csónakkal azért, hogy megmentsünk egy sereg veszni indult embert. Ezen a nyomon okoskodva az egész dologból több vagy kevesebb esélyesség jön ki; a boldogság reménye, a szenvedéstől való félelem semmit sem szentelhet fel kötelességnek, hanem csak mint érdeket terjesztheti előnkbe, és ha valaki oly utat választ, melyen saját érdekét megvetve az eredményt kockáztatja: nem tudom minő tekintély mondhatja neki az égen vagy a földön, hogy neki nincs joga azt tenni, vagy mit mondhat neki többet, minthogy ő bolond az ő bolondságában. Kivetheti magát így bűnbánó könnyekkel szemeiben a végzetlen kegyelmű Isten keblére, ki-zokoghatja el könnyörgését, hogy Istennel kibéküljön? Ki reszketne a mérges szemrehányás vesszője alatt és ki vallaná meg a mint az felette sühog, hogy igazság van annak ijesztgetéseiben? A bűnös inkább egy kegyetlen sors áldozatjának kell hogy magát tekintse, a melynek őt éppen oly kevés joga van megbüntetni, mint egy lázas beteget sujtolni, vagy egy utcai nyomorékot kínózni. Az a tan, mely a kötelességet érdeknek, a megtorlást fegyelemnek, a hibát betegségnek, a szentséget díszes elrendezésnek és jó egészségnék és az Istent a jó és rossz dolgok közönyös forrásának állítja lenni, a mely bennünk csak oly félelmet gerjeszthet, a melylyel daczolhatunk, s nem mutat oly tekintélyt, a melyet tisztelnünk kellene; a mely szánakozik a gonoszszágon és mosolyog a jóságban, de csak azért, hogy az élvezetet oltalmába vegye; a melynek az emberi természetben való hite nem egyéb, mint az állati vadember tanulékonytsága iránti bizalma, és a kinek Isten imádása olyan, mint egy a gyakorlat kedvéért megtenni szokott reggeli-séta — az ilyen oly távol van a vallás igaz szellemétől s annyira daczol a lelkiismeret első ösztönzéseivel, hogy csak az által menekedhetik meg a bosszus kárhóztatástól, ha egészen a természethistoria körébe húzza magát

vissza, és elhagyja mint idegen vidéket a hit és erkölcs birodalmát, a melynek nyelvét megrontja.

Végre a kik azt tanítják, hogy a hiba és az érdem, a büntetéssel és a jutalommal másra ruházhatók, a legegyszerűsebb uton tagadják a bűn személyes természetét. Hogy az ember tulajdon maga által előidézett nyomorára nézve idegen óvszert találhat, nem kevésbé botránkoztató mint az, hogy hibáját idegen forrásra vihetné. Ha általában tudják, hogy mi a bűn, akkor érezniök kell, hogy az elidegeníthetetlenül az övék, a melyet senki sem adhatott nekik és senki sem vehet el tőlök. És semmi sem bámitöbb, mint hogy jó keresztények, a kik úgy látszik alázatosságban borulnak le tulajdon alárendeltségök érzetétől lenyomatva és a meghiusult vágyak bujától áthatva, és a kikiről az ember éppen ezért azt gondolná, hogy a bűn személyes természetéről tudomásuk kell hogy legyen, s tudják hogy az egyenesen tulajdon akaratokra nehezedik — még is könnyebbülést remélnék nyerni az által, ha a kereszthez futnak, és ott arról győzik meg magokat, hogy a rossz, melyet ők elkövettek, rajtuk kívül történt munkásság által elenyészett, megjavított és ezzel már egy más lény történetéhez tartozik. Mit lehet az alatt érteni, hogy Krisztus ezelőtt mintegy 18 századdal elszenvedte a büntetést olyan emberekért, a kik akkor még nem is voltak s így bűnösök sem lehettek? Avagy a büntetés megelőzheti-e a bűnt? Lehet-e azt másra ruházni, mielőtt még elkövettetett volna? Vagy a bűn lehetőségéről, a mely meglehet hogy soha sem lesz valóvá, jó idővel ezelőtt lehetett-e rendelkezni és róvását kiegyenlíteni mielőtt keletkezett volna? Ha igen, akkor mi a Krisztus halála egyéb mint egy tőkéről való előgondoskodás, a melyből mint az egyház örökké tartó kincséből szabadon ki lehet fizetni a hiba-adósságokat s az Isten iránti kötelezettségeket ki lehet tisztázni.

Erkölcsei kötelezettségek saját természetöknél fogva ki-

zárnak minden helyettes szolgálatot, nem eshetel és nem is igazulhatsz meg képviselő által; a rossz által, melyet elkövettél, megtámadtad saját szivedben az isteni lelket, és ez annyi mintha egyedül Istennel állnál szembe; közbenjáró éppen oly kevésbé fordíthatja el rólunk a büntetést, mint a mily kevésbé tarthatja vissza a véghetetlen Istennek jótéteményeit. Minő vádat emelhetnél súlyosabbat egy kormány ellen, mintha azt mondanád, hogy büntetéseit meg lehet vásárolni? A bíró, ki az ártatlannak önként felajánlott szenvedéseit a vétek alatt levők felelősségének feloldozására elfogadná, az igazságnak minden érzését megrendítené s olyat tenne, a mit a legrosszabb bírói szeszély se mert volna soha utánozni. Az a törvény, a mely nem gondol azzal, ha vajjon az illető egyének bűnhődtek-e, csak hogy másutt valahol az elkövetett bűnnek megfelelő büntetést találjon, a jog letelemből ismeretét sérti meg. És egy vádlott, a ki ilyen csel által igyekezik megszabadulni, a maga erkölcsi eszméjét személyes hálaadosság által megvakíttatni engedi s megelégedést talál egy olyan szerződés felhasználásában, a mely súlyos szemrehányást okozna, ha saját gyermekeivel szembe követné el.

Egy közbenjáró tagadhatatlanul sokat tehet arra, hogy Istennel kibékítsen. Ugyan is az ő személye oly tisztaságban és nagyságban jelenhetik meg előttem, mi által nekem hitem lesz oly isteni dolgokban, melyeket az előtt nem ismertem, s magas képe által szememmet a legmagasabb felé fordíthatja. Ő megmutathatja nekem, miként egyesül a legfelségesebb természetben a szentség és szelidség, s a benső tisztelet iránti hajlamot úgy érintheti bennem, hogy a jóssággal való rokonszerzésben, minden romlottság, minden visszaretentő félelem elenyészik. Ő a szenvedések tömkelegéből vagy az önfeláldozás keresztjéről oly tekintetet vethet ránk, a mely a szenvedélyek ösztönzéséit, az önzés erejét meghiusítja és nemesebb dolgok iránti lelkesedést idéz elő bennünk. Ő megja-

víthatja jövőmöt, de nem változtathatja meg multamot; megtisztíthatja lelkeket az újjászületés habjaival, de nem moshatja el a végbevitt tetteket. A jelen vétkezéstől eltartóztathat, de az elkövetett büntől, ha mindjárt hatalomban maga az Isten volna is, nem szabadíthat meg, ha csak az isteni hatalom mellől nem hiányzik az isteni szentség. Ezek való tények, a melyeknek következtéseit senki sem fordíthatja el magáról; a mit az isteni törvény hozzájuk kapcsolt, minden bizonynyal kifejlődnek belőlök. A külső szenvedések, a melyek által Isten a dolgok természetébe mintegy benyomta a bűn iránti ellenszenvét és terhelővé tette a jelenre és jövőre nézve, visszavonhatatlanul állanak, úgy hozzá ragadva a vétekhez, mint árnyék a testhez, mint eredmény az okhoz. Ezt a természetes büntetésbeli adósságot az utolsó fillérig ki kell fizetni mind a bűnbánónak, mind az ellenkezőnek, a békültnek és békületlennek, s csuda azt nem semmisítheti meg, sem közbenjáró nem enyészetheti el. Ez értelemben, az Isten büntető törvényeitől való megszabadulásra nem ismerék bűnbocsánatot, s nem is tartották volna meg a keresztények ezt a pogány fogalmat, ha nem nagyobbították volna meg annyira az Isten büntetéseit az által, hogy öröktartó bosszuállássá változtatták, s így állították elé szükségességét, hogy képzelő tehetségök merész állítását helyre üssék, hogy a remény és a visszatérés ne legyenek egészen kizárva. Tehát egészen az emberben, nem az Istenben van így vagy amúgy tenni vagy nem tenni. Az ő szava, akár fenyegetés, akár ígéret legyen: Igen és Amen; az ő munkássága feltartóztatlanul foly tovább s számba sem véve bocsánatért való szenvedőleges esdekléseinket és ámitó diadalainkat, dorgálja hitetlenségünket, melylyel szava igazságában kértelkedünk.

De ha a multat nem lehet meg nem letté tenni, a jelen kibékíthet, s a jövő határtalan remény világában tűnhetik fel. A külső terüt, melyet magunkra vettünk, hordoznunk

kell ugyan, de ha isteni erő által az Istennel való benső rokonérzelem bennünk felébredt, s inkább ennek a világánál szemlélünk, mint a magunkénál, akkor sebeinket béketűrő pirulással fogjuk hordozni és fájdalmainkat alig fogjuk többé érezni. Az Isten a maga arczáját ismét felénk fordítja s az ő tiszta szeme szelid szeretettel fog ránk tekinteni, mire mi megfelelőleg tekinthetünk vissza s érezni fogjuk, hogy mi az Istennel kibékültünk.

Angolból

Ferencz Józsi, kolozsvári pap.

II.

Valódi miveltség vallásosság nélkül nem lehet.

Az igaz ember hitből él. Rom. 1, 17.

Ha még egy oly vallás is boldogító volt az emberiségre nézve, a melynek oltáráról emberek és állatok véreből füstölgött fel az áldozat: mennyivel boldogítóbb az evangélium, mely az áldozatot nem másunnan, mint szívünk oltáráról kívánja? S ha. még ott is akadunk a hitnek jótékony nyomaira, hol hamis berkek és barlangok üzérkedtek a lélek gyengéd kincsével: mennyivel jótékonyabb Ivezitőnk tudománya, mely által: a vakok szemek világát veszik, a sánták járnak, a poklosok megtisztulnak, a siketek hallanak, a halottak feltámadnak, és a szegényeknek az evangélium prédikáltatik. Máté 11, 5.

Nem szólok k. ai! azon boldogító viszonyról, melyben egy felvilágosodott lélek áll Istennel, önönmagával, ember-társaival, s a körülette lévő minden dolgokkal, — nem ama tiszta örömről, melynek mennyei forrását az evangéliumi tudomány fakasztá fel a vallásos lélekben, — nem ama fensőbb regioról, melybe a hit és vallás magasztos szárnyain emelkednek a felvilágosult lelkek: csak ama legközönségesebb munkáit említem a keresztény vallásnak, melyeknek, ha okosságunknak engedünk, mindennap szemlélői vagyunk az emberi társaságban. — Nézzétek a szükölködőt, kinek izzasztó munkája szükén szerzi bé a mindennapi táplálékot, s mégis boldogabb és elégedettebb sok életunt szerencsevadásznál;

nézzétek a férfit, ki az igazság lelkétől vezéreltetve bátor elszántsággal száll szembe a századokig magasztalt és dicsőített gonoszsággal; nézzétek a kijelentés ihlett bajnokát, kit sem az elméncz ravaszság, sem a szentség palástjába burkolt gonoszság, sem az eszközül ragadt tudatlanság nem tarthat vissza kitűzött nagy céljától, ki még ott s még akkor is csüggedetlen lélekkel áll, midőn már minden ügybarátok elveszték reményöket; nézzétek az ágy fenekére vettetett nyomorultat, kinek bággyadt tetemeit átsegeztek a fájdalmak sebző nyilai, s mégis oly békén, oly panasz nélkül türi a nyugtalanító csapásokat; s vajjon hol keressük — ugyan hol találjuk ezeknek okát, ha nem a vallásban, ha nem az evangéliumban, hol Idvezitőnk boldógoknak mondja mindazokat, kiket a világ fiai boldogtalanoknak szoktak tekinteni. Má-té 5, 5—11.

Ugy van, a vallás, s különösen Idvezitőnk vallása az a révpart, melyen e földi élet hullámainól hányatott sajkánk kikötőre talál; a vallás azon édes anya, melynek emlőin a képmutatás, részrehajlás, és visszavonás tikkasztó szélvészétől elalélt lelkünk újból enyhületet vesz magának; a vallás azon rózsaláncz, mely földi zajos életünket magával az örökkévalósággal hozza kapcsolatba; szóval: a vallás az a mennyei forrás, melyből ki lelkének vigasztalást nem tud meríteni, arról igen el lehet mondani, hogy számára már sem a föld, sem az örökkévalóság nem nyujthat boldogságot.

Igaz, néha úgy vagyunk a vallással, mint valamely közönséges eszközzel, melyet csak addig szeretünk becsülni, míg szükségünk van reá; igaz, néha láttatunk azt mintegy félrevetni, mintegy hátunk megi tenni; de fordulnak elé körülmények, melyek közt, Istenem! be jól esik lelkünknek, ha vigasztalást talál a vallás kutfejénél. Midőn látjuk az ármány és képmutatás diadalát az igaz ügy felett; midőn halljuk az igazat méltatlanul szenvedni, az istentelen gonosztévőt pedig birói székben ülni; midőn látjuk, hogy itt az ér-

dem háttérbe szorul, amott a gyarlóságot felmagasztalják; minden látjuk, hogy itt a krisztusi szeretet az elfogultság áldozatja, amott a nagylelkűség az árulás és hitszegés martalékja lesz: oh mely örömet kész ekkor a mi lelkünk a váláshoz folyamodni, s annak kútfejénél keresni magának vigasztalást a tapasztalt kajánság és képmutatás sebző nyilai ellen!

Gúnyolja bár a hitét és vallást a szűkkeblű önhaszonlesés; gáncsolja bár annak szent tanításait az elmés rágalom; üldözze bár merész állításaival az elfogult atheista; ostromolja bár természetből merített okoskodásával a durva materialista; de azért a vallás — a lélek gyengéd kincse — mindig hasonló marad ama becses aranyhoz, mely dörzsölés után még kedvesebb a szemnek. Legyenek bár Krisztus jövedőlése szerént gyűlölségesek a vallás sáfárai, üldöztessenek bár titkon vagy nyilván annak apostolai; de azért valamint Ábrahám, Habakuk és szt. Pál idejében: úgy ma is: Az igaz ember hitből él, mely is a szent leczke.

Hitből élni annyit teszen, mint vallásosnak lenni, s élünk vezérfonalául Krisztus két nagy parancsát tartani. — És ez azonkívül, hogy a keresztény embernek legfőbb ismertető bélyege, egyszersmind feltétel, mely nélkül valódi miveltség nem lehet. Miről hogy meggyőződhesünk, vizsgáljuk magát a miveltséget párhezamban,

1. A keresztény vallás hitelvével;
2. Ennek ikertestvérével Krisztus erkölcs-tanával.

Én előlmegyek útmutatással, ti kíséretetek figyelemmel.

I.

Anyagi és szellemi jóllét, tudomány, művészet, ipar, kereskedés, és ezek közegei: erőművek, vasútak, távirdák, gőzösk, és gyárok napjainkban azon előtérbe tolakodó tár-

gyak, melyek által a mivelt világ tán megközelíteni hiszi Idvezitőnk ama mondását: Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes. Máté 5, 48. S bárha ezek megannyi virágok a miveltség koszorujában, megannyi fejlődés-formái a tökélyesbülésnek: mindazáltal az ezekben helyezett hit még nem azon hit, melyre utalnak az apostolnak alapigékül felvett szavai; azon hit nélkül pedig hiányos a koszorú, nem lévén meg abban a legszebb virág, melyet a föld magától az égtől kölcsönözött; - akarom mondani: valódi miveltség vallásosság nélkül nem lehet.

Ha a vallás szempontjából vizsgáljuk az emberiséget, különböző fokozataira akadunk a vallásos miveltségnek. Látunk vakbuzgókat, kik még ma is középkori bigottsággal ragaszkodnak egy vagy más avult szertartásokhoz, s csak a mészze jövőben engedik-sejtenünk ama krisztusi ígélet teljesedését: Én világosságul jöttem e világra, hogy senki ne maradjon a sötétségben, a ki én bennem hiszen. Ján. 12, 46. Látunk közönbösöket, kik sokkal okosabbak, hogysen mártyr halált szenvednének az evangéliumért, s reájok illenek a laodiczeabéli gyülekezet a gyűlésénél izent ama szavak: Sem hideg nem vagy, sem hév. Vajha hideg volnál, vagy hév. Jel. 3, 15. — Látunk ugynevezett felvilágosodottakat, a kiknek ezen szép tulajdonuk főleg abban határozódik, hogy ügyesen tudják gunyolni a vallást, s merészen állítják, hogy bármelyik vallás sem egyéb, mint a ravasz politikusok agyszüleménye, s egyszerűs mind vak eszköz azok kezében. S mind ezek bárha egymástól felette igen különböznek; találkoznak még is egy bizonyos pontban; s ez a valódi miveltség hiánya, mely vallás nélkül nem is képzelhető.

Az, hogy az igaz ember hitből él, oly mondása a nagy apostolnak, melyet még a legravaszabb politikus is, kinek igazsága alig bővülködik fenébb a farizeusok igazságánál, saját eszméi és elvei szerint magyarázhat magának.

— Ugy van, hitből él ez is, a mennyiben saját önző terveit, kiszámított cselszövényeit, s ezekből folyó következetes tetteit — Máté 23, 4—7. stb. — feddhetetleneknek hiszi Isten és világ előtt; de e hit nem Krisztus hite, s az ezen alapuló vallás nem az evangélium szellemében mivel ember vallása. Mi legyen azonban sajátkép Krisztus hite, s miben álljon az őtet követni akaró ember vallása, elhatározni nem akarom, miután e kérdés körül oly sokféle térők a vélemények, miután a parányi mustármag oly terjedelmes élőfává nőtte ki magát, hogy annak sokféle hajlott ágai között az égi madarak — az isteni eredetű vallásos lelkek — meggyőződésök szerint választhatnak, melyikre rakják fészkeiket. — Máté 13, 31, 32. — Csak azon főbb pontokat emelem ki, melyekben minden felekezetek megegyeznek, tudniillik: Van Isten, ki a nagy mindenségnek teremtője, megtartója és igazgatója. Van erkölcsi viszony Isten és az okos valóságok között; és ez erkölcsi viszony közbenjárója Jézus, ki által van menetelünk az atyához. Zsid. 7, 25. A Krisztus megdicsőíttetése után minden testre kiöntetett mennyei erő a szentlélek segíti a mi erkölcsi jóra való törekvésünket. Lesz feltámadás, lesz örökélet, lesz ítélet és visszafizetés. — Hol ezek a természet, okosság és kijelentés által egyaránt elfogadott elvek teljes virágzásba fejtve miveltenek és mivelnek: ott érzik az emberek nemes hivatásukat, érzik Istennel és a dicsőült lelkekkel való viszonyukat, ott a vasútak, gőzösök, távirdák és csatornák mellett megfér a böles király és proféta ama hite is: Hová mennék a te lelked előtt, és a te orozád előtt hová futnék? ha a mennybe menyek, ott vagy, ha a korporsóba vetem az én égyamat, ott is jelen vagy, ha olyan szárnyaaim volnánakis, mint a hajnalnak, és a tenger utolsó határánál lalnám is, oda is a te kezéd vinne engemet, és a te jobb kezéd ott is megfogna engemet. Zsolt. CXXXIX,

7—10. Ott az anyagi és szellemi élvezet, műveltség, tudomány és jóllét nem zárják ki Krisztus ama tanítását: Boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyeknek országa. Máté 5, 3.; nem Pál apostol amaz utasítását: Higyj az ur Jézus Krisztusban, és idvezülsz, mind te, mind pedig házad népe. Csel. 16, 31. — ott az ipar és kereskedelmi társulatok nem vetnek homályt a vallás hiveire, s az eröművek, gyárok, reál és tudományos iskolák mellett nem törpülnek el, s nem szorulnak háttérbe a vallás iskolái, templomai, s más az evangéliumi tudomány fejlesztésére állított intézei.

Ellenben hol a vallásnak fennebb említett magasztos tárgyai csak gyermekes dolgoknak tekintődnek, mint a melyek az emberiség gyermekkorához illettek, de annak serdülő korához már nem illenének; hol a magasra fejlett műveltség tulszárnyalja azokat, a mikre a természeti kijelentés és józan okosság a kétségbehozhatlanság bélyegét rányomta, hol Isten, halhatatlanság, sírontuli élet, jutalmazás és büntetés nem egyebek dajkameséknél: ott higyjétek meg ikari szárnyakat öltött a műveltség, melyeken aligha emelkedhetni Istenhez, az örök igazság fényes napjához; csak olyan ott a műveltség, mint a Nabukodonozor álló képe, melynek a feje bár mērő arany légyen is; a lába csak cserép, s azért hamar összszeroskad. Dan. 2, 32. 33.

Ha a műveltséget elemezni s annak miségéről magunknak fogalmat szerezni akarunk: műveltségnek nevezhetjük az embernek eredeti állapotán való felülemelkedését, s testi és lelki tulajdonainak nemesebb irányban fejlődését. És így a műveltség kimutatja magát beszédben, cselekedetben, a kor igényeinek és a társadalmi illemnek helyes felfogásában. S hogy mind ezekre az ipar és kereskedelmi vállalatok, különböző jellemű emberekkel való érintkezések, utazás, társalgás, tapasztalás, s több hasonlók nagy befolyással vannak, senki

sem tagadhatja, valamint azt sem, hogy ezeknek szükséges és nélkülözhetetlen föltétele a pénz. És így a miveltség érdekében korántsem megvetendők azok a nézetek, a melyek az emberi miveltségnek mozdonyok által reménylik lendületet adhatni; valamint szintén azok sem, a melyek tudományos fejlettségtől föltételezik a józan miveltséget. Azonban az anyagiak mindig csak anyagilag mivelnek, s a tudomány maga sem lehet kiegészítő része a miveltségnek, ha hiányzik abból Krisztus tana, azon tan, melyről azt mondja tanítványainak: a ti szemeitek boldogok, hogy látnak, és füleitek hogy hallanak; mert bizony mondom néktek, sok próféták és igazak kívánták látni, a melyeket ti láttok, és nem láthatták, és hallani, a melyeket ti hallotok, de nem hallhatták. Máté 13, 16. 17.

Az ember két különböző alkotó részekből állván, melyek a test és lélek, ezekhez a tévőrészekhez képest az embernek élete is kétféle: testi és lelki; jólléte, boldogsága, öröme, szomorúsága, fájdalma, gyönyörúsége is kétféle: testi és lelki. Hijában teszünk meg mindent a test mivelésére, érdekei előmozdítására s tehetségei kifejtésére; ha a lelket parlagban hagyjuk, s annak tehetségeit a test tehetségeivel illő arányban kifejtteni és ápolni nem igyekezünk. Ez utóbbit pedig csak a vallás és annak intézetei által tehetjük. A fájdalom és keserűség érzetét csak a vallás égi szózata enyhíti lelkünkben; tiszta öröm csak az lehet, a melynek kútfeje Istennel való viszonyunk öntudatos érzete; s a valódi boldogság, mennyiben e földön kereshetni, csak oly házaknál található fel, hol az anyagi jóllét mellett isteni félelem lakozik a szívekben. S miután a nevelés szent ügye csaknem minden országban a valláshoz van köttetve, miután a vallási intézetek feladata az embert emberré, a keresztényt kereszténnyé képezni, a nép élire és a haza kormányára férfiakat állítani, s az emberi lelket isteni eredete s felséges hi-

Furcsa dolog az, a vallást nem az isteni eredetével, a tudományt nem az emberrel, azaz az anyaggal, az első nagy korszakban, hanem az utóbbi korszakban vallásokkal kezdik el.

vatása édes öntudatára juttatni: ugyan miképp képzelhetnők, mondhatnók a miveltséget teljesnek vallásosság nélkül?

A hány az érdek és életmód, annyiféle a miveltség is. Az honnan lehet valaki mivelt ez vagy amaz szakban, a tudománynak vagy mesterségnek ez vagy amaz ágában; s általában véve miveltnek mondhatunk mindenkit saját mesterségére vagy hivatalkörére vonatkozólag, mihelyt annak megfelelni, s a társaságnak azon szaktól várt szolgálatot megtenni képes; de felületes és egyoldalú ez a miveltség mind addig, a míg hiányzik abból az ész és lélek amaz öszhangzó miveltsége, a mely az Isten képére teremtett embert a föld göröngyein, s a világ hiábavalóságain felül Istenhez emeli, s rendeltetése magasztos céljával megismerteti. Ily miveltség pedig csak ott várható, hol szivben és lélekben józan vallásosság lakozik.

A miveltség még nem a legfőbb cél, hanem bizonyos tekintetben csak eszköz a cél elérésire. Cél hivatásunk öntudatos érzete, a léleknyugalom és idvesség. S bárha a tudomány, művészet, felvilágosodás, érzéseink és gondolataink nemesítése magokban véve megannyi célok: ama legfőbb célhoz képest nem egyebek ezek megannyi eszközöknél; következőleg eszköz a miveltség is, még pedig hiányos és egyoldalú mindaddig, míg hiányzik abból a józan vallásosság, Istenhez való viszonyunk mennyei záloga. Ha mégis e földi élet kielégíthetné lelkünk forró vágyait; ha a mivelt világ bár egyetlen hatalmast tudna felmutatni, a ki ur legyen a természet felett, a ki az elemeknek parancsoljon, a villámokat bezárja, a mennydörgéseket elnémítsa, s a vizek megzúdult árját feltartóztassa, vagy — mint az Idvezítő — lecsillapítsa; ha annyi mivelt országok bár egyetlen ítélőszéket mutathatnának, a mely az utolsó ítéletet fölöslegessé tegye: akkor talán elfogadható volna azok nézete, kik a legfőbb célt e földön elérhetőnek, s magában a miveltségben feltalálhatónak hiszik. De miután a tapasztalás ellenkezőt bi-

zonyít; miután a földi zsarnokok s ama legtökéletesebb valóság között még az összehasonlítás is utálatos; miután az igazságot éhező és szomjuhozó léleknek a kérdőre vonhatlan bírák ítéletén annyiszor kell megbotránkozni; miután — bár mennyire hizelkedjünk is magunknak — az evangélium parancsolta tökélytől oly meszszeállunk: mi lehet más a miveltség mint út, mint eszköz, mintegy emelkedettebb foka ama szellemi hágcsonak, vagy Jákób lajtorjájának, melyen Istenhez az egyedül tökéletes valósághoz juthatni? szóval: kiegészítő része a józan vallásosságnak? s ha hiányzik valakiben a vallásosság: mi alapja a miveltségnek?

Lehetnek emberek, a kik hiszik, a kik állítani szeretik, hogy a miveletlen tömeg vallásosabb tud lenni a miveltebb résznél, kik szerint a miveltség visszás arányban állana a vallásossággal. És ez igaz lehet akkor, ha a vallásosság alatt bigottságot, a miveltség alatt pedig csak divatmajmolást értünk. Én azonban kitüzött célomhoz képest megkülönböztetni kívánom a magával tisztában lévő, a szent Pál szerint mindeneket megpróbáló józan vallásosságot a vakhittől, s magát a valódi miveltséget annak divat-öltönyétől; s állítani merem, hogy valamint az eredeti forrását messzire hagyott zavaros víz, bárha gépeket mozgathat, hajókat hordozhat, s ezerekre menő anyagi hasznokat hajthat; de a szomjuság enyhítésére fel nem ér a kristály-tiszta forrással: éppen így az evangéliumtól messze távozott bigotteria, a lélek szomja enyhítésére magával Krisztus tiszta tudományával nem ér fel. E tudomány pedig nemcsak megfér, sőt nélkülözhetlen feltétele a józan szellemi miveltségnek, mint a nap a világosságnak s a természetben szendergő tenyészerő fejlesztésének.

Istenhez való viszonyunk két szélsőségei a bigottság és közönyösség, s ezekből folyó erkölcsi romlottság olyforma ellentétben állanak a józan vallásossággal, s az ezen alapuló nemes erkölcsökkel, mint az ártalmas növények a hasznos

plántákkal. Amazok folytonos irtogatás daczára is búján tenyésznek, ezek kellő ápolás, öntözgetés és tisztogatás mellett is későre fogamszanak, s még későbbre gyümölcsöznek az emberi szivekben. Ezt bizonyítja a mindennapi tapasztalás, ezt az emberiség és vallás története. Vegyük csak a dolgot úgy, a mint van: nem látjuk-e, hogy a téveszmék a szentírással és a józan okossággal, Isten igazságával, és az emberiség céljával meg nem férhető hitelvek, babonák és előítéletek sokkal kapósabbak, mint az örökigazság azon igéi, a melyek a természet és kijelentés lapjain mindenki által olvashatók; de csak a józanon mivelte lélek előtt érthetők? Nem úgy van-e, hogy az istenkáromlás, feslett élet, szépnek, jónak, igaznak megvetése és kigunyolása előnyösebbek magánál a tizparancsolatnál, előnyösebbek Krisztus követésinél, s az ő nagy parancsolatjánál a s z e r e t t é l. Dicsekedjünk mégis miveltséggel, s vitassuk, hogy az lehetséges józan valóságosság nélkül!

Vegyük a miveltséget úgy, s keressük abban, a miben a világ legnagyobb része keresni szokta, tudniillik a finom társalgásban, külső simaságban, nyájasarczu képmutatásban, s szivek hurjain könnyen játszó mézes beszédben: s ugyan mit érnek ezek vallásosság nélkül? mit ér a világ szerént legfinomabb társalgás, ha Istennel, ki szól az emberekhez a természetben, az okosságban, és kijelentésben, nincs társalgásunk? mit ér a külső simaság, mit a hizelgő nyájas beszéd, ha nem a szívnek teljességéből szól a száj? Mát. 12, 34. Ily miveltséget nem láttunk-e a farizeusoknál? s nem vagyunk-e magunk is, míg csak ily miveltséggel dicsekedhetünk, hasonlatosok a megfejejített koporsókhoz, a melyek kívülről ugyan szépeknek tetszenek; belől pedig rakvák holtaknak tetemeivel, és minden undoksággal. Máté 23, 27.

A mi a lélek a testben, az a vallás a társaságban; s valamint a test csak addig él, a míg benne van amaz isteni

szikra, a lélek: így a társaság is csak addig halad, addig fejlődik a műveltség lépcsőjén, a míg józan vallásosság vezet, azt rendeltetése nagy célja felé; azontul pedig nemcsak hogy nem fejlődik, nem művelődik; hanem erkölcsiképen meg van halva vallás nélkül, mint a test lélek nélkül.

Ha Klio könyvébe tekintünk, ott is csak azt látjuk, hogy ha művelt és boldog volt valamely ország, ha fölemelkedett valamely nemzet: az csak addig tartott, a míg az anyagi műveltséggel párhuzamban állott a vallásos műveltség. Az egyiptomi csillagászatot a vallás emelte historiai nevezetességre; a görög művészetbe a vallás lehellett életet; Izraél nemzeti életének fénypontja az igaz Istenben helyhezett hit; s Róma csak addig ült a hatalom főpolczán, csak addig tartá kezei közt három földrész kormánygyepleit, míg tisztelte házi isteneit. S ha a keresztény vallás terjedését, annak kifejlődését, népekre, nemzetekre és országokra hatását tekintjük, nem azt látjuk-e, hogy a műveltség időről időre illő arányban emelkedett, s ma is illő arányban áll azzal a képességgel, a melyben különböző országok felbirták fogni Krisztus tudománya szellemét. S ha tekintjük legközelebről a folyamatban lévő térítési vállalatokat, melyek Krisztusnak nem Máté evang 23, 15 v.-ben mondott szavaira, hanem a 10, 7 és 8-ben adott utasítására emlékeztetnek: nem arról győznek-e meg ezek is, hogy valódi műveltség vallás nélkül nem lehet; hogy a műveltség polczára már felemelkedett, anyagilag és szellemileg gazdag nemzetek műveltségöket más népek és nemzetek között is terjeszteni és meghonosítani akarván, e magas cél, mely egykor a világtörténet lapjain oly fényesen fog ragyogni, az evangelium terjesztése által látják elérhetőnek? De

II.

mint a virág illat nélkül, olyan a vallás erkölcsiség nélkül, s ha a hitet a vallás elméleti, úgy a jó erkölcsöt méltán annak gyakorlati részéül tekinthetni, melyek egymást

viszonyosan feltészik, Jakab apostol ama szavai szerint: Ha valaki azt mondja, hogy hite vagy, cselekedetei pedig nincsenek, avagy megtarthatja-e azt a hit?—Mutasd meg nekem a te hitedet a te cselekedetedből, mert miképpen a test lélek nélkül, azonképen a cselekedetek nélkül való hit megholt állat. Jakab 2, 14. 18. 26. Ide czéloz nyilván Péter apostolis, a midőn így szól: A ti hitetek mellé ragaszszatok jószágos cselekedetet, a jó cselekedet mellé pedig tudományt; a tudomány mellé mértékletességet, a mértékletesség mellé türeést, a türeés mellé pedig isteni tiszteletet. II. Péter 1, 5—7. Sőt maga az anyaszentegyház feje Krisztus is nem szórszálhasogató hitkérdésekkel, hanem józan erkölcsi oktatásokkal igyekezett a nagy időszakot megnyitni, az embereket nemes hivatásuk önértetére juttatni, Isten országát köztök megalapítani, szóval a szent Atyjától reá bízott nagy munkát elvégezni. Ezt ajánlja tanítványainak s a hallgató sokaságnak széltire az évangeliumban, ezt a hegyi predikációban, ezt különösen ezekben a szavakban: Ugy fényl-jék a ti világosságtok az emberek előtt, hogy lás-sák a ti jó cselekedeteiteket, s dicsőítsék a ti men-nyei atyátokat. Máté 5, 16.

És e nagy mennyei követ erkölcestana főelvül nyilván a szeretetet tette: Erről ismerik meg — így szól — mindenek, hogy az én tanítványim vagytok, ha egymást szeretenditek. Ján. 13, 35. Ezeket parancsolom nektek, hogy ti egymást szeressétek. Ján. 11, 17. Ha csak azokat szeretitek, kik titeket szeretnek, micsoda jutalmát veszíték annak, nemde a fukarok is azont mivelik? Máté 5, 46. Sőt a törvényben is ezt találja főnek: Szeressed a te uradat Istenedet. Ez az első és nagy parancsolat. A második hasonló ehhez: Szeressed felebarátodat mint te magadat. E két parancso-

lattól függ a törvény és proféták irások. Má-
té 22, 37—46.

Ha a törvény e magasztos szellemét már az ó szövetség ideje alatt ismerék és érték az emberek: akkor talán nem kell vala Krisztusnak eljöni, szenvedni és meghalni; s ha az ő elmenetele vagy megdicsőíttetése után, az ő rangfokozata isteni vagy emberi természete felett támasztott üres s mai napig semmi üdves eredményt fel nem mutatható kérdések, vitatkozások, s nem ritkán üldözések helyett a szeretet szelid lelkét fogák fel a keresztények, a kik az ő tanítványinak akartak ismertetni: mennyivel közelebb állhatna ma az egész keresztény világ a mindennapi imádságban esdett Isten országához, a szeretet, jóllét, felvilágosodás és míveltség áldott kanaánjához! Mert ha a hit a gondolkodás emelésére, az értelemnek és okosságának fejlesztésére, szóval: az okos léleknek eredeti kútfejéhez Istenhez vezetésére: ugy a Jézusi szeretet a leghatósabb s mondhatni egyedüli eszköz a sziv nemesítésére, s a Krisztustól parancsolt erkölcsi tökély lehető megközelítésére; s ha a pogány költő szerint az igazság volt azon főerény, mely a többit mind magába foglalta: Krisztus tanítása szerént nyilván a szeretet az, melytől függ az egész törvény; s nemcsak, hanem ez talpköve az új szövetségnek, e kútfeje a keresztény erényeknek. Azonban mintha hallanám itt azt az ellenvetést, hogy a szeretet önző és részrehajló lévén, az erények fogalmában nem mérközhetik az igazsággal. De higyjük meg, hogy a mely szeretet önző s részrehajló tud lenni, a nem krisztusi szeretet.— S ha a törvény alatt élt emberekre ama két nagy parancsnak kevés jótékony hatása volt, — s ha van még ma is ország, hol a közügy szenved, az igazság üldöztetik: oka az, hogy nem fogták fel ama két nagy parancs szellemét. A ki az Istent teljes szivéből, teljes lelkéből és teljes elméjéből szereti, szeretni kell annak az igazságot is; s a ki felebarátját ugy szereti mint önnönmagát, az nem lehet igaz-

ságtalan, ama mondása szerint Pál apostolnak: A szeretet nem irigykedik, nem cselekszik álnokul, nem keresi csak a maga hasznát, nem gondol gonoszt, nem örül a hamisságnak, örül pedig az igazságnak. 1. Kor. 13, 4—6. — Ellenben hol a szív üres, s a lélek a keresztény erények e legnemesebbjével ismeretlen: ott a száj kellő meggyőződés után is ezt kérdi Pilátussal: Micsoda az igazság? s Ezóp farkasával: miért zavarod fel a vizet?

Krisztus maga sem szorítja pillanatra is háttérbe az igazságot, s nem akarja kizárni az erények koszorujából, sőt így szól: Én azért születtem, és azért jöttem e világra, hogy bizonyosságot tégyek az igazságról. Minden azért, valaki az igazságtól vagy on, hallgatja az én beszédemet. Ján. 18, 37. Azonban tudva azt, hogy annak sorsa — míg a földet emberek lakják — nem egyéb, mint rágalom, üldöztetés és verpad, az igazak elismertetését csak a túlvilágban igéri, hol a költő szerint is honol az igazság. Ugy vagy on, tudta e nagy mennyei követ, hogy a föld, s annak része a szív, míg szeretet és józan vallásosság által mivelve nincs, csak árulást, hitszegést és üldözést terem, — tudta e mennyei követ, hogy az igazság olyan, mint a nap, melybe mikor legszebb fényben ragyog, akkor nem vagyunk képesek belé nézni, s hogy egyedül a mennyország lesz az, hol az igazságot éhezők és szomjuhozó lelkek megelégtetnek. (Máté 5, 6.) hol az igazak fénylenek, mint a nap, az ő atyjoknak országában (Máté 13, 43.); azért erkölcsstana főelvül ismételve csak a szeretetet ajánlja, így szólván tanítványainak: Új parancsokat adok nektek, hogy ti egymást szeressétek: a mint én szerettelek titeket, úgy szeressétek ti is egymást. Ján 13, 34. S hol e valóban krisztusi parancs szellemét krisztusi lélekkel fogták fel az emberek: ott

a nyomorult Lázár nem hal meg éhhez a dús asztala alatt; ott a bűnösök nem halálra, de megtérésre büntetettnek; ott a törvényhez hív polgárok a jóltévőség karjain hordozzák a nyomorultakat. S kérдем, van-e, lehet-e ezcknél szebb és nemesebb, Isten akaratjával s az emberiség céljával öszhangzóbb nyilatkozata a keresztény miveltségnek? Ellenben hol a törvény és evangélium ama mágasztos tanítása ismeretlen, hol ama krisztusi moral tán csak az iskolák és templomok falai közé van szorulva; de a társadalmi életbe át nem szívárgott, s a tehetősebbek és nagyobb befolyásuak keblét nem melegíti: ott ma is, mint Krisztus idejében, a szűnyogot hiszen megszűrjük, de a tevét elnyeljük; a mentát, kaprot és köményt megdézsmáljuk, de a mi a törvényben földolog volna, az igaz ítéletet, irgalmasságot és tökéletességet Krisztusra bizzák. És a képzelet bármily magas fokán álljon is ott a miveltség, ne higyjük elérkezettnek Isten országát és annak igazságát. Mát. 6, 33.

Legyetek tökéletesek, mint a ti menyeyei a tyátok tökéletes. E szavakban adja előnkbe Krisztus az erkölcsi miveltségnek ama legfenségebb eszméjét, a melyet — bárha, míg e testben jövevények vagyunk, távul lévén addig az urtól (2. Kor. 5, 6.) egészen el nem érhetünk; mindazáltal ha krisztusi szeretet lakozik sziveinkben, ha ez vezére gondolatainknak, irányadója cselekedeteinknek, sokkép megközelíthetjük. Ha az Istent teljes szívünkben, teljes lelkünkben és teljes elménkből szeretjük, akkor természetesen óvakodunk mindentől, s igyekszünk eltávolítani mindent, mi ama legtökéletesebb valóság fenséges képét meghomályosíthatná mibennünk; s ha egyszer annyira tudnánk menni, hogy felebarátinkat úgy szeressük, mint a hogy minmagunkat: be sokat levetkeznénk akkor azon gyarlóságokból, a melyek oly távol tartnak minket az erkölcsi tökéletességtől! Honnan legkevésbé sem csodálkozhatunk, midőn halljuk, hogy Krisztus e két nagy pa-

rancsolatot egymáshoz hasonlatosnak, János apostol pedig egyiket a más nélkül lehetlennék mondja: Ha valaki azt mondja — így szól az apostol — szeretem az Istent, és az ő atyjafiát gyűlölné, hazug az; mert aki nem szereti az ő atyjafiát, a kit látott, mimódon szeretheti Istent, a kit nem látott. 1. Ján. 4, 20. Szóval: ha az erkölcsi műveltségnek Krisztustól ajánlott magas ideája halandó embertől megközelíthető, az a szeretet nagy parancsának teljesítése által lehetséges. Áldani azokat, kik minket átkoznak, jól tenni azokkal, kik gyűlölnék, imádkozni azokért, kik háborgatnak és kergetnek: ezek ha egyfelől az igényelt erkölcsi tökély elemei, másfelől nyilván a szeretet munkájának jelei.

S hol a szeretet e magasztos parancsát, melyben a törvénybetűi az evangélium szelid lelkével oly szépen öszhangzanak, ismerik és értik az emberek, hol krisztusi szeretet alapja a törvénynek, vezetője az érdekeknek, irányadója az iparnak, mérséklője a hatalomnak, hol a magas tudományosság nem tekinti méltóságán alólinak ezeknek az emberiség csecsemő korához mérsékelt elveknek ápolását; hol a szeretet krisztusi keze emeli magasra az ész lobogó fáklyáját, szeretet lelke támogat koldusmankót és királyi pálczát, szeretet dicsőült szelleme lengi körül a haza és vallás oltárát: ott higgyük el, nem tévesztett sem útat sem célta a józan műveltség; sőt állítani merem, nincs meszsze ama sokak által talán megközelíthetlennék hitt erkölcsi tökély, melyre útalnak Krisztus szavai. — Ellenben hol az ipar és kereskedés egyetlen célja a telhetetlen pénzvággy, mélynek korunkig, ha nem is több, de csalhatatlanul van annyi rosz mint jó oldala, hol a magas tudományosság iránya mások szükségéin nyereszkeskedni, tudatlanságán egyedáruszkodni, s azokat a kiket Isten önképére teremtett, baromi állapotra sülyeszteni, s az önkény vakeszközévé törpíteni, hol az emberiség szent

jogai lábbal tapodtatnak, hol a műveltség térjedését azok gátolják, kik népek és nemzetek sorsa vezetésében a Gondviselés eszközeinek tekintik magokat, hol a távirda Pilátus és Hérodés közlönye, s a vasútak és gőzösök előnye abból áll, hogy az igazság országa terjesztőinek könnyítve legyen az az út, a melyet maga Krisztus gyalog tett a Galgotára: ott higyjétek meg, rosszul fogták fel az emberek Krisztus erkölcs-tana szellemét, rosszul a keresztény műveltség igényeit. S hol a szentek szentiben Kaifások áhitatoskodnak, az ítélőszéken Pilátusok ülnek, s ezek oly néppel adatják magoknak a tanácsot, s oly nép kívánata kielégítőinek tekintik magokat, a melynél Isten képe csak szánalomra ragadhat: ott ne higyjük, hogy a nép szava Isten szava, ne beszéljünk, ne álmodozunk műveltségről; mert ott bármily számosak legyenek is a töredelmesség küljelei, bármily gyakoriak az Uram Uram! kiáltások, egy józanan mivelt lélek Krisztusnak csak ama mondását látja megtestesülve: E nemzetiség csak szájjal tisztel engemet. Máté 15, 8. Ott ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólna is valaki, ha egész hite volna is, csak olyan ő, mint a zengő ércz és pengő czimbalom 1. Kor. 13, 1—3.

Ki a, Krisztus által parancsolt tökéletességet meg akarja közelíteni, annak Krisztust kell maga elé követendő például venni, ki nem csak szóval tanította: Szeressétek ellenségeiteket; áldjátok azokat, kik titeket átkoznak, jóltegyetek azokkal, kik gyűlölnék; és imádkozzatok azokért, kik háborgatnak és kergetnek; hanem tettel is bém bizonyította, így esedezvén ellenségeiért szent atyjához: Atyám! bocsáss meg nékik, s azok gorombaságát azzal mentvén, hogy nem tudják mit cselekesznek. Krisztus követését tán csak az Isten igazságával, létünk céljával s a megtérés fogalmával egyaránt ellenkező eleverendelés egyéb-

aránt nem krisztusi — hite tarthatna lehetetlennek; pedig az nem lehetetlen, sőt legszebb erénye a keresztyén embernek. Hiszen e nagy szabadító maga mondja tanítványinak: Példát hagytam tinéktek, hogy a mint én cselekedtem, ti is úgy cselekedjete. Ján. 13, 15. Maga mondja az élet útairól tudakozódó ifjunak: Ha tökéletes akarsz lenni, kövess engemet. Máté 19. 21. A ki élte feladatát, nemes hivatását, s Istenhez való viszonyát komolyan átgondolja, a kinek tudományos miveltsége nem jön összeütközésbe Krisztusnak tanításával a halhatatlanságról, az a tökéletesbülést se tekinti sem lehetetlennek sem szükségtelennek. Nem lehetetlennek, ha tekinti a természet három országát, melyek közül mindenikben — még az ásványokban is — tökéletesbülést és célfelé közeledést lehet észrevenni. Nem szükségtelennek, ha elgondolja, hogy valamin a gymnasiumok előkészületi iskolák az egyetemekre nézve; sőt magoknak a gymnasiumoknak is vannak előiskolái: úgy e földi élet sem egyéb, mint előkészület magához az örökkévalósághoz képest; s hogy a Krisztus által ajánlott tökéletességet itt kell elkezdenuk, hogy ott tovább folytathassuk. Ne is mondja magát keresztyéneket, kinek szive ismeretlen Krisztus ama tanításával, s az erkölcsi miveltségnek arra vonatkozó elvével a szeretet isteni parancsával. 5. Mós. 6, 5.

A tökéletesedésben való nehézséget, akarom mondani hanyagságot, Krisztus maga sem feledi, sőt hiven érzékíti a szolgáltnak kereskedés végett kiosztott talentumok példabeszédében; de azért pillanatnyira sem mondja lehetetlennek. Mert ime az öt talentumos szolga kereskedvén a vett talentumokkal, nyere más öt talentumot; s a két talentumos szolga szintén két talentumot; s csak a talentumot elásott szolga neveztetik haszontalannak. Máté 25. 20—30. És mi keresztyének! kik szép nevünket Krisztusról vettük, mindnyájan sorsosai vagyunk ama szép megbizatásnak. Krisztus elmen-

tekor tanítványaira, a tanítványok utódaikra, s így közvetve ránk is bizák a kereskedést ama szellemi kincsekkel, s az ő országának általa gyarapítását. — S bárha a talentumot nem mindnyájan egy mértékben vettük; de ha kiki saját osztályrészével hiven kereskedik, ha igyekszünk napról napra a hit mellé jó cselekedetet, a jó cselekedet mellé tudományt, a tudomány mellé atyafiakhoz hajlandó szívet, szeretetet ragasztani: nem leszünk haszontalan mivesek az Ur szőlőjében, nem haszontalan szolgák Krisztus anyaszentegyházának — az igazság, szépség, jóság, szóval: a szellemi miveltség országának — terjesztésében. Krisztus szava: Legyetek tökéletesek. Krisztus szava: Ugy fényljk a ti világosságtok, hogy látván az emberek a ti jó cselekedeteiteket, dicsőítsék a ti mennyei atyákat. Krisztus szava: A ki engemet követ, nem jár sötétben, hanem életnek világa leszen annak. Ján. 8, 12. Krisztust követni legszebb és legnemesebb bélyege a keresztény miveltségnek s felemelkedett léleknek; tudomány, művészet, ipar; mind csak mellékes dolgok, mind csak eszközök ama fő és egyedüli célhoz, a keresztény erények ama koronájához képest.

Elmondám általános elvekben k. ai! mit teszen és mi-ben áll: Hitből élni, tudniillik vallásosnak lenni, s éltünk célpontjául a tökéletességet, s ennek eszközéül az isteni és felebaráti szeretetet, mint a többi keresztény erények gyémánt foglalatját, tartani. Igyekezém megmutatni, hogy hit s ennek kifolyása keresztény szeretet nélkül valódi miveltség nem lehet; hogy hinni, de hitünket cselekedetekkel nem bizonyítani csak annyi, mint virágot nyitni a szemnek, de gyümölcsöt nem hozni az izlésnek. Kitént beszédemből, hogy ha tán a csillagok közé emelkedett is valaki, ha kimeríti is a roppant égi testek útját, de Istent, ki szól az emberekhez a termé-

szetben, szól az okosságban és kijelentésben, meg nem találta, ha azt kérdezi: kicsoda az ur, hogy engedjek az ő beszédjének? miveltsége nem több a hajdonkori Faraójénál. Kitünt beszédemből, hogy ha tán a bölcsesség kövét találta volna is meg valaki, míg Krisztus s az ő erényei csak botránykövek előtte, miveltsége egy ponton áll a farizeusokéval. Részletekbe bocsátkozni kívül esik egy templomi beszéd szük körén. És így nézetem szerint nincs egyéb hátra, mint titeket józan vallásosságra, s ettől elválhatatlan krisztusi szeretetre serkenteni; mint felkérni, hogy igyekezzetek hitetöket cselekedettel bizonyítani; e végre főszabályul Krisztus nagy parancsolatját az isteni és felebaráti szeretetet tartani; s ennek vezénylete alatt a miveltség koronáját az erkölcsi tökéletességet megközelíteni. Ámen.

Goró István

h. újfalvi pap.

III.

A keresztény családélet.

Boldog ember az, a ki féli az urát és az ő útai-
ban jár. — A te kezdednek munkáját eszed
és jól leszen dolgozol. A te feleséged, mint
termő szőlő a te házádban, a te fiaid mint
olajfának ágai asztalod körül. — Így ál-
datik meg a férfiu, a ki féli az Urat. Zsolt.
128, 1—4.

A szent lecke felolvasása érdekes képet leplezett le a csalá-
ládi életből lelkünk előtt. Istenfélő család-apa teszi a fő-
személyt, kit mint látszik munkájának, hitének jutalma fe-
letti aggodalmas küzdelme alatt lep meg az ég szelid kö-
vete, s igéri: hogy munkájából élete lesz, s aztán az
egy csoportban álló nő és magzatok felé mutatva, mondja:
Ime, hogy áldatik meg a férfiu, ki féli az Urat;
mintegy igazolására ama bölcséleti tételnek: „ A családi élet
maga magának jutalom és büntetés, a szerént, a mint több
benne vagy kevesebb az erény, hűség és egymáshoz ragasz-
kodás.“

És e képlet szerencsés tapintattal van azok osztályából
véve, kik kezök munkájából élnek. Mert ámbár végzetszerű
intézkedése ez a társadalmi élet-szerkezetnek, s mint ilyen,
ha néha a gyakorlati életben alárendeltetik is a hiúságnak
s kirívó önzésnek, eredetében, alapjában a természet elutasít-
hatlan törvényén nyugszik: s még is az élet különböző fo-
kozatán, egymástól eltérő nézetek s fogalmak szerént veszik

azt az emberek. — Azon osztályokban, melyeknek több kényelem, több élvezet, több dicsőség jutott, a családi élet nem látszik annyira életkérdésnek s inkább a sors költészetét alkotja, s annak szépítésére s édesbitésére iránylik, míg az alsóbb körökben kölcsönös gyámolítás nemtőjeként védi a jámbornak hajlékát. Neki ebben áll az élet egyedüli ereje, biztosítéka, szórakozása, reménye s dicsősége. Ebben érzi az élet igájában küzködő halandó, hogy számára is tartott fenn Isten egy szép viszonyt, mely őt a világhoz édes lánczolattal fűzze. S van az ő kunyhójában is egy kincs, mely őt gazdaggá, boldoggá tegye. Van neki is része egy szent frigyben, mely nélkül a gazdag is szánandó szegény, s a fejedelem is rab — a szív és ész harczában legyőzött rab — maradna.

Ismerem a családi életnek is rejtélyes örvényeit, melyeknek Circéi annyi kalandort temettek éhes habok alá. Láttam tövises útait, melyeken kimerült zarándokokkal találkoznak naponként, hátukon keresztel, fejükön töviskoszorúval s szívökben mártyrsebekkel. — Oh de ezek apró hullámzások, annyi fénycsillám a nagy tenger sötét tükrén, árnyvonások a durvább színezet érdekesítésére; mert különben a családéletről méltán mondhatá koszorus költőnk: „Melegítő nap Grönland örökös haván, hús ernyő Afrika homokján.“ — Lám a világi élet örök viharzásában is, vessen bár a sors börtönre, üzzön el megsiratott tűzhelyünkről, számkivessen imádott honunkból; a legviselhetetlenebb fájdalom ott vérzik, hol családunk szakadt le szívünkről.

Nem czéлом itt költői álmokat idézni elé, sem regényszerű ábrándokkal cserélni fel az élet komolyabb igényeit; de nem lehet felejtenuk, hogy mind az, mit a világ ad: gazdagság, polgári méltánylat, díszrojtok, csillagok s a karzatok tapsai mind szemecsaló, s fénylő nyomukon elhamvadtan visszahulló röppentyűi az élet nagy játékának. Egyedül a családi élet kísér minden veszélyben; felderíti a magány szür-

kületét, víraszt halál-ágyunk mellett, és megkönnyez temetőnk felett. Meg van hiszem a nőtlenségnek is saját előnye, s még függetlenség álmaival is csiklandja a lelket; de csak mentő szigetként merül fel az mindig, hová a világ zajában hajótörést szenvedettek meneküljenek. De, mert sziget, ki van téve hullámnak, vihárnak, s ott a hazudott függetlenség vetését az aljasság burjánjai lepik el. Kissé profanus gúnyorral, de találóan mondja Jean Paul: „A szeretetlenség s nőtlenség két sacramentoma a pokolnak.“

Válságos időszakban élünk. Korunk nem okoskodásokkal, hanem példákban tanított, hogy az élet nagy szinpada korár kifárasztja hőseit, s a sötétebb szinfalak közt kell keresnünk a pihenést. Szeretheti az ember a világot, imádhhatja honát, feláldozhatja érette életét mint Kodrus, vagy magzatit mint Ábrahám és Brutusz, vagy annak buktán saját vérében andalognak mint Cato; de a világ örök szerkezetű gépezete ha el nem tiport, kimerülten dob magányba, hol a családi élet biztos falai között kell kárpótlást keresnünk az álmunkkal együtt elreppent babérfürtökért, s fellebbe vonult aranyhegyekért; és ha itt erényes bizalommal, rokonszenvvel és hűséggel találkoztunk, nem önként tolakodik-e fel kiégett vulkánként hallgató szívünkéből: Így, s csak így áldatik meg a férfiu, a ki féli az Istent! . .

A szívből jó ki az élet, mondja bölcs Salamon, s a szívérzelmeknek a nagy világgal való érintkezésében az első hullámkörzetet a családi élet alkotja; távolabb áll a társadalmi élet, még messzebb a világ-polgárság ámitó okoskodásaival. Mig a világfia minden akar tán lenni, csak család nem, s ennyiben a boldogságot mindenütt keresi, csak ott nem, a hol az elrejtve van számára, addig a családi élet, mint szent menhely, fogadja s ápolja a csalódásaiból megtért kalandort, s megnyugtatja a világharc hadastyánait. Minél többen vannak pedig e szép hit renegátjai korunkban, annál korszerűbbnek látszik a családi élet érdeméről is el-

mélkedni, hogy a tévúton andalgó lelkeket bevezethessük az emberiség e közös szentélyébe, s a boldog viszonyban élőkét hálára birjuk boldogságukért. De lehet-e boldog itt is minden? önként támad e kérdés, s én kimutatom a keresztény családi élet főbb jellemvonásait, melyek szerint az megfelel eredeti elhivatásának; elhozza gyermekei számára a boldogságot, vagy mint a leczke mondja: Áldásul veheti azt az istenfélő. És ezt elmélkedésem két részében adom elé, kimutatván előbb a boldogságra igényt tartó család tagjainak egymáshoz viszonyát s ebből folyó kötelezettségeit, és másodsor a családi boldogság főbb vonásait, s ebben ki van mondva az irány, melyet elmélkedésem követni fog.

A szent leczke eléggé jellemzően jeleli ki a családi élet fénypontjait, s ujjal mutat a kötelezettségekre. A családfő hordja az igát, neki szól az ige: A te kezdednek munkáját eszed s jól leszen dolgozod, s jutalma egy nő, a ki mint gyámolához fogódzott szőlőtő ragaszkodjék férjéhez, s a magzatok, mint annyi békeangyal, kötik össze az egész családot mintegy olajágfüzérrel. Mely intő szókat közép értelmökre vezetve, kitűnik, hogy

1. Legyen a család jelszava, iránya: erényes élet. A családi élet fogalma nálunk szent. Az alap, melyen nyugszik szent. A házasság, mely annak alapját teszi, miután saját szerű szervezetet nyert, minden népek történelmében, az állatiság szűkörekből kiábrándult, kilépett nemzedék szelidebb, józanabb s úgyszólva emberibb érzelmek útjára térülésének kezdőpontját képezi. Akár Isten alkotta a házasságot úgy, a mint van, akár az ember kezdte unni édes szivhajlamát is, melyet még a vallás nem szentesített, s ezért hozta azt megszentülés végett oltár eleibe: mindenik esetben látszik, hogy sziv és sziv közt nincs állandó, nincs kielégítő frigy szent és kegyes érzet nélkül;

a családi élet csak akkor felel meg eredeti rendeltetésének, mikor a védelmé alá helyezett erkölcsiséget előmozdítja, s annak útát nyit saját küszöbén kívül is a nagy világba. Meg van tudniillik a családi életnek az a kényes szerencséje, hogy keblében mint tűzhelyen támadnak az emberiség irányadó eszméi: bűnök és erények, úgy hogy a népeket, országokat feldúló romlottság esiráit a magánházak falai közt találjuk első gerjedésben. Ott kezdi a divatkór, fényűzés, fajtalanlás, kincséhezés, erőszakoskodás hydra-fejét felemelni, mely utóbb annyi nyomort és inséget, könnyet és vérözönt támasztott népek és birodalmak elborítására. Jakóbtól Dávidig, Antoniustól VIII Henrikig s Maintenonig hány ivadékot buktatott, hány alkotmányt és trónt ingatott meg az ágyas-ház titkos leplei megől világba lépett családi gyarlóság és bűn, s a házi zsarnokság hányszor fajult állam-zsarnoksággá, nem czélom itt felsorolni; csak azt a befolyást akarám érthetővé tenni, melylyel a családi élet a nagy világban szerepel, s mint ilyen sok tekintetben felelős az emberi nem szerencséséről és buktáról, s egy komoly felhívást intézni minden családhoz, hogy mint a spártai fiú a részeg rabszolgától józanságot: tanuljon erényt és isteni félelmet az eltántorodásuk miatt bukott nemzedékektől.

A mint már a házasság nem mindig erényes elven alapul, hanem olykor szeszély, bűnök, ingerek, s aljas érdek vonják össze annak pányvaszáleit, így sokszor tapasztaljuk, hogy e szennyes fonalszálak húzódnak végig az egész család életén; de tiszta boldogság ott — pedig arról van a szó — nem is képzelhető. Fennállhat a ház, ragyoghat a család bűnös előnyökkel is néha; de nincs meg aztán a szüziesség fénypora, mely nélkül a virág nem szép, a gyümölcsnek nincs zamatja, az ember nem eléggé kedves; elalszik a házi oltáron a vesta-tűz — ezzel megszünnnek a kölcsönös bizalom kezzeljes pillanatai — s aztán többé a család nem boldog, nem szerencsés, nem vonja körébe az Isten áldását, sem az

emberek tiszteletét. Oh azért, hogy az Isten hosszútűrő, nem kell azt hinni, mintha elfelejtkezett volna megáldani az igazat, vagy ostromozni a gonoszt. Egyik mag korábban kihajt, míg a másik éveken át várja a neki való időjárást; s azért, hogy egy elfajult bűnös család virágzik, mosolygó szirmai közt lappanghat a féreg, halálát előkészíteni.

A mely szövetség nincs Istentől, el kell vesznie, mondja a szent könyv, s az erkölestelenség útján indult családnak megásva a sirja. Egy tekintés a világ folyására s gondolkodó után-nézés a családok eredetére, meggyőzhetnek mindenkit, hogy míg az erény és ildom embereket támaszt a porból, addig az elfajult érzelmek aláásnak a fellegben mosdott s napsugárral törülközött háztájaknak, s azokat saját romjaik alá temetik; meggyőzhetnek arról is, hogy a ki a családi életbe bévitte a vétkezés, embercsufolás, hitszegés, vallástalanság, álnokság divatját, templomrablás bűnét követte el; mert az emberiség legféléttettebb szentélyét förtéztette meg.

Soha nem láttam, hogy az igaz ember maradéka megéhezze, mondja szent Dávid. Tehát ha nem szövjük is minden háztáj életébe azt a büszkeséget, hogy a világ hangulatának irányt adjon; az önfentartás ösztöne is hatálylyal működhetik arra, hogy minden család isteni félelemmel vértelje, s önzéstelen felebaráti szeretettel, nagylelkűséggel, önfeláldozási készséggel sánczolja körül magát és hajlékát. S a mily kellemetlen látni az undok folyamat, mely az atyáknak bűneit s a család vérebe örökség szerént átment galádságokat az utókorra vezeti át, épp oly bájos képet állít előnkbe a következetesség, melylyel az ősök erényei dicsfénykört alkotnak az unokák hálántékaira. S kérdésen kívül, az emberiség ítélőszéke előtt az a legszebb család, melyben az erényes unokák erényes ősökkel dicsekedhetnek, s ez úton a legdrágább kincs örökséget élvezik. Ez erényeknek pedig védelme s az ohajtott boldogságnak biztosítója

2. A munkásság. Kezeidnek munkáját eszed, és jól leszen dolgod, mondja a szent lecke. Szent Pál még határozottabban nyilatkozik: A ki nem dolgozik, ne is egyék. Komoly szók ezek, s érzékenyen nyomják a magával tisztában lenni szerető család lelkét; mert hiszen a legtöbb család számára csak is elhullott verejtékek nyomán virul az élet aratása, s válságosabb pillanata alig lehet családfőnek, mint kenyeret kérő népének esengését hallani és nem segíthetni. Kincs-halmazról és sybarita-kényelemről nem álmodoz az istenfélő. Tudja, hogy pompa, kényelem a mellett hogy keveseknek jut, nem ad teljes biztonságot, míg két munkás kéz, s a főben józan számítás — legalább hazánk földén — nem hagyja soha megéhezni emberét.

Az emberi nemzet ős történelmében az első bukás s ezt követett paradicsom-vesztés eredményeként van bemutatva a munka-kötelezettség. S tán ez is az oka, hogy az emberek közül legtöbben élnek abban a hitben, hogy a boldogság s a munka fogalma együtt nem fér meg. Boldognak csak azt tartják, a ki munka nélkül is bírja az élet terheit, s képes megteremteni annak kényelmeit. Van ebben igaz is; de ha ez elvet mégis általánosan elfogadnók, soha sem értenők meg: miért van sokszor jobb kedve a szegénynek mint a gazdagnak; miért végzi derült homlokkal robotját a napszámos, míg a földesur szomoruan számítja a futó perczeket; miért ragaszkodik az élethez a könyörülés keserű kenyerén tengődő kol-dus, s lesz öngyilkossá a kedvetölt kéjencz? Beljebb a baj, mintsem ez áldozatok magok is hiunék; s tán a munka-kerülés több embert ölt meg vagy tett nyomorulttá, mint a legrabszolgaibb igavonás.

Ha a munka fogalmát a kapa nyelén s az eke szarván túl nem tudjuk vinni, akkor igen is helyén találjuk a sorsa köréből kinevelt vagy a szerencse által elkényeztetett embernek aggodalmát, a ki javaiból kifogyván, rémülten néz elé további útjára; de az mégis csak vétkes öntájékozás, midőn

az evangéliumi bukott sáfár a kapa nyelétől irtózáván, koldulni szégyelvén, mindjárt csalásra határozá magát. Csalni?! ötletnek elég szerencsétlen, élet-módnak elég gyalázatos. Inkább éhen halni, mint bűnnel keresni kenyeret; de inkább dolgozni aztán, mint éhezni: ez a keresztény bölcsesség.

Nehéz, meglehet sokaknak nehéz a verejtékkel keresett kenyér, de nem gyalázatos. E pályán a nagy világból is találkozunk egy Phocionnal, Cincinnattal, Cúriussal és a történelem újabb és régibb hőseivel. A mely háztáj másként gondolkodik, elébb-utóbb éreznie kell, hogy szegénység — e nyugalomnak, erénynek többszöri gyilkosa — békőszönt hozzája, s aztán tudtul adja, hogy „halál ellen nincs orvosság“.

Nem akarok evvel tulságos hódolatot tenni az életjónak; de szeretnék minden családot megóva látni a buktató állapottól; mert tudom, hogy az ily válságos ponton túl az ember mit se becsül; se magát se mást, sem a földön sem a mennyben; eladja, talán elébb, nélkülözhető rongyait, de azután el lelkiismeretét, vallását, Istenét. Lám J á k ó b frigyben álla Istennel, s mégis a meddő esztendő keserve alatt megtörik, s utóda négyszáz évig szolgálkodik Egyiptom földén. Az egyiptomi éhezett tehén ráczája pedig ma sincs kiveszve.

Mindazok az előnyök, mikben az ember e földön bizik, alá vannak vetve divatnak, népkegynek s a természet ezer viszontagságainak; egyedül a munka-szeretet diadalmaskodik mind azon protheuszi alakoskodásokon, melyekben amazok annyiszor vesznek el, és vesztik el embereiket. Ez az állandó tőkepénz, melynek árfolyama békében s hadinségei közt, a közbizalom hízései- mint a közátok üldözéseiben is megmarad változatlanul, s kelete mindig van. Verejtékünk gyöngycseppei minden időben s minden nép közt és égalj alatt béváltható kincsnek képeznek, s elmondhatni: hogy a munkához szokott ember biztosítva van az élet vi-

szályai ellen, s ha tán sokon tanult is hiv lenni, hiv lesz a kevesen is.

Munkásság tehát, keresztény ember! munkásság legyen nemtőd, őrző angyalod az élet kétes útain. Ám hódolj a polgári élet diszes pályájának, szeressed a munkát, hogy megérdemeld a bizodalmat, mely hizeleg körülted, s ne felejtőd el, hogy a Capitoliumtól nem messze van a tárpéji kőszirt, s a mellre függesztett kereszt a kin fájára emlékeztet; de e munka-szeretés hű barátod lesz akkor is, midőn amazok elpártoltak. Munkásság a magánélet rejtékében, s az únalom — e lélekölő s bünt ápoló rosz angyal — elkerüli hajlékodat. Munkásság a nyomasztóbb életpályán, és tapasztalni fogod, hogy egyetlenegy édes anyánk van, a föld, a mely soha sem csalta meg gyermekeit. S ha Isten keze csudát alkotott, midőn semmiből világot teremtett: egy gyarló ember két keze nem kevesebb csudát tesz, midőn semmiből családot tart fenn. És ha néha panaszt hallunk, hogy van háztáj, melyben nincs vége sem szünete a munkának s még is pang az élet: vagy rendetlenség, vagy titkos örvény nyelte el ott az életet. Adj munka-képzettséget magzatodnak családapá, s mellette éretnyes életet: s hagyta neki vagyont és hivatalt, kenyeret és dicsőséget örökségül, s meglátod, hogy a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat.

Az így rendezett éretny- és munkaszeretéshez idomult családi életet szilárddá, tömör-egészsé alkotja

3. Az öszszetartás. Egy lélek, egy irány, egy akarat képezik tehát ez alkotmány ékkövét; mert a mely ház meghasonlik, pusztulás annak sorsa — mondja Jézus. És e meghasonlás akár egymástól, bár ártatlanul eltérő nézet-külömbőség, akár vétkeken ápol külön érdek, akár az ennél nem igen menthetőbb közönyösség által fészkelje be magát a családba, megtermi a keserü gyümölcsöt, mely aztán megmérgezi a legvirágzóbb család életét is. A legtöbb ház bukását ez okozta; mert ez úton nemcsak az anyagi állás

lesz ingadozóvá, de az erkölcsi szilárdság is rendületet kap. Régen, midőn Ábrahám és Lóth világba indultak, ebben állapodtak meg: ha te napkelet felé méssz, én napnyugotra megyek. És ma ki győzné felszámítani a házakat, melyeknek ajtaja felibe e mondat illesztethetnék?! — Férj és feleség nem egy úton járnak, a magzatok nem rendelik alá magokat a szülői akaratnak, s van tán minden egyéb a háznál, csak egyetértés, öszvetartás nincs; s ha nem látszik is kívülről a zavar, nincs megelekedés, nincs életkedv a háznál; minden szegletben egy-egy bálvány, minden szivben egy-egy titkolt érzés, s minden pillanatban félni lehet, hogy a benn elharapozott tűz lángba borítja az egészet, s az egyénileg eléggé szilárd jellemek is ez úton egymást kölcsönösen felemészti. A hány személy, annyi párt, annyi érdek ott, s ezek együtt mindig táborban; és ha tán egy ideig a miveltség, csend-szeretés s nyomokon a resignatio erénye akadályozza is a veszélyt: bizony bizony mondom, annak a háznak meg vannak számlálva napjai.

Ritka eset, hogy a házasodással egy kis ferdeség ne férkezzék férj és nő közé. A korábbi élet- nevelés- életkorsors-külömbőség s véralkat eredeti szinezete megmarad, rendszerint az egész életre, s hát még a csalódás a nagyított remények nyomán, s az igen soká halasztott kiábrándulás hányszor nem ad ellenkező irányt a felek lelkének már a menyegzői mámor után, melyek aztán mint a közép pontról kiinduló sugárok, egymással soha sem érintkeznek többé?! Előbb egy kis közöny jelentkezik, majd hidegség, később életunalom, aztán egymást-kerülés, végre az elszakadás. És ez elszakadás inkább csak a lélekben fejlik ki; a kenyér legyen közös, de az élvkeresés külön-külön, s aztán akár hányszor mondhatják el a család tagjai egymásnak: A ki velem egy táliba márt, elárul engemet. Mikor ily hidegséggel egymást kerülő családot látunk, kik, mint a gúnyköltő mondja, sem együtt sem egymás nélkül nem él-

hetnek, mindig eszünkbe juthat az est-alkony szürkülete: lement napja, s mégis nappalt akar mutatni, pedig közel az éj, közel a sötétség.

„Baromhoz, paraszthoz illik mindig egy járomban görzsedezni, egy barázdában botorkálni“ mondja a házi élet éde- denéből magát számüzött divat-rab. Káromlást szóltál gyarló teremtés! hát a természet ártatlan emberét, az isteni törvé- nyek engedelmes barátját, akarod-e megzavarni boldogsága érzetében? hát az a járom nem könnyebb-e, mint a zár, melyet hideg illem szoritott ajkadra, hogy ne szólhass, ne pa- naszkodhass, hol fáj lelked?! látod-e, te a jóllakás miatt éhe- zel, a függetlenség tett rabbá s a gazdagság szegénynyé. Ezek távolították el tőled a rokonérzetre hívott sziveket; és a végtelen ürt, melyet ezek eltávoztá hagyott hajlékodbán, csaló farizeusokkal kelle betöltened, s keserűen kell tapasztalnod, hogy illusio minden boldogságod, s csak jelmezod uri, a szinfalak közt rongy és kegyelem-kenyér vár reád.

A házi élet ege csak tisztán, csak fellegtelenül szép, s boldogsága minden idegen elem által megzavartatnék. Azon egy fedél alatt csak egy nemzet, egy hon, egy vallás, azon- egy párt-szellem s egy érdek fér meg teljes egyetértésben; és csak egyik hiányozzék, tökéletes boldogság nincs. És én soha sem tartottam szeszélynek a Cato magaviseletét, mi- dőn nővéreit Pompejus tól és fiától csak azért tagadta meg, mert nem voltak vele egy párton. Ha az Isten fiainak az emberek leányaival való összeházasodása közveszélyt vont maga után, nem csudálom; mert a családi életben a hajszálnak is van árnyéka. Egy csendes tóhoz hasonló ez, melynek hal- gatag sima felszínét a leggyengébb szellő fuvalma, s csak egy virág-szirom hullása is komor redőkbe sodorja; s mint ilyen- nek a legcsekélyebb meghasonlás felülja nyúgalmát, s itt a kényeztetett gyarlóság könnyen általános romlottságot idéz elé.

Mondják, hogy az a szigorán fegyelmezett családélet, mely nálunk legfennebb a közép osztály sajátja, leélte ko-

rát; egy kis-ázsiai kényurkodás maradványa látszik rajta; a nyugoti műveltség pedig többecske jogot enged a család tagjainak. Ám legyen ázsiai maradvány, becsületére válik azon néposztálynak, mely azt a műveltség színes rozsdájától megtudta védeni. S ha igazat akarunk mondani: ez az osztály védte meg a nemzetiség ősz jellegét, s ha e jelleget kell oda cserélnünk, nem olesón jutunk a műveltséghez. A jog ellen nincs szó. Jogot minél többet; de függetlenkedést minél kevesebbet. S minél egyenlőbbek a jogok, annál több érdek, több ösztön az öszvetartásra. Közösön védeni a ház becsületét, vagyonát, nyúgalmát, hogy annak paizsa alatt védve legyen a miénk is — életbölcseségre mutat. Göthe mondja, hogy boldog a nemzet, melynek nincs historiája. És ez elvből indulva ki, boldognak mondhatjuk a családot is, melyről keveset tudunk, arról feltehetjük, hogy mindenek ékesen s jó rendben állanak, s tagjai egymást nem emésztk. Az a legjobb gép, melynek részei egymást nem őrltk, nem akadályozzák, az ilyen legkevesebb lármával végzi munkáját. Öszvetartás tehát minden áron, öszvetartás saját érdekünk s nyúgalmunk árán is!!!

Szent Dávid midőn Goliáttal szemközt állott, e kérdést tevő: Mint lesz en dolga annak az embernek, ki azt a szörnyet legyőzi? A családi élet terén garázdálkodó téveszméket, balfogalmakat legyőzött ember is joggal kértheti: mint lesz en dolga annak, ki annyit túrt, törekedett és áldozott családjá becsületéért? s én felelni fogok beszédem

Utolsó részében.

Beszédem kezdetén mondtam, hogy a családi élet maga magának jutalom, s e szómat nem húzom vissza. Két viszony jó tekintetbe minden családban: férj és nő, szülék és magzatok közt, s boldogságuk jutalma egymásban van. Két ragyogó csillag jeleli tehát a családélet keresett édenét

1. Hűség férj és nő között. „Szeretet bére a szeretetnek“ mondja a költő. „Hűség a hűségnek“ sohajtja utána minden szív. Hűség a családi életnek őrző angyala. Mondják, hogy enyelgő lepkeként tündérkedik az s legtöbb családban nincs megállapodása; de megbántanók e hittel a házassági élet szentségét, mely isteni védelem alá helyezte szívünk ártatlan ömlengését, és ha néha tévedés kerül elé, okát legtöbbször a háztartás vétkes irányában találjuk meg; míg ellenben az erény, munkásság s öszvetartás alapján nyugvó család, templomi szentségben őrzi a hűség örök törvényét.

A társadalmi élet különböző rétegeiben a jóllét, kényelem s miveltség fokozataihoz képest egymástól eltérők a nézetek a hűségről is. S míg az egyik életkérdésnek veszi azt, meglehet a másik örömet megbocsát magának s tán társának is egy kis lengeséget, egy kis közönyt, s elégnék tartja gyöngédséggel, lovagias bánással fedezni a botlásokat. Innen van, hogy némely háznál férj és nő úgy vannak egymás ellenében, mint folyóvíz mellett ingadozó növény: eljő a csapodár hullám, egy hideg hab-csók-érintés szerzi a rövid fryget, a hullám elsiet, a növény körül új hullám örvénylik, ísmét megújul az egykedvű érintkezés, hideg ez is mint az előbbi, s egy új hab-csók után panasztalan elválás, mint volt örömtelen az együttlét. Ennek ellenében a másik inkább halált kíván mint e vétkes közönyt — s ezért szilárd jellemet vár egymástól, mint Amphion, kinek Neptun egy félig hal-leányt ajándékozván, esenge az istenségnek: „Uram! ha teheted, tedd, hogy vagy egészen leány vagy egészen hal legyen, hogy bizhassam hozzá.“ Így történik, hogy az egyik hideg egykedvűséggel mondja társáról: ez a nép, szájával közelit hozzám, de szive távol van tőlem. S a másik saját hűségére hivatkozva, félve gondol társa hűtlenségére Jóbbal: Ha az én lelkem más feleségének szerelmére hajlott, örüljön az én

feleségem másnak. Oh iszonyu vétek volna az!
Jób. 31, 10.

Vétket és büntetést lát itt a pátriárka az indokolt hűtlenségben is; s ennek már kinzó előérzete büntető ostora az emberi nemnek; s bizalom nyugalom csak ott létezhet, hol hűség van. Nem a divatvilág szeszélye ítél e kényes viszony felett, hanem a magános falak közt sötétkedő Areopagusz, melyben önzéstelen lelkiismeret védi a sziv eredeti jogait. Ne mondja senki: „igen primitív, igen antik gondolkodás ez“; mert ezen kívül boldogság nincs. Hűtlen kézből a kenyér nem táplál, a virágnak csak tövise van s a gyógyszerbe méreg van keverve. A csalódott kebelből felkölt sohajtságok, melyek közt annyi házaspár számítja unalmas napjait, meggyőző erősségek, hogy az életet elhazudni nem lehet, s mit embernek birni nem adatott, hiában kívánjuk tőle. Az egymás vakításában gyönyörködő felek pedig ne felejtsek, hogy a vakká tett Sámson magára rázta a házat s magával együtt a benlevőket is annak romjai alá temette.

Önként tolakodik itt előtérbe kérdésül: a nem viszonzott hűség tehet-e boldoggá valakit? Nem ismeri a sziv örvényeit, ki azt hiszi, hogy csak az boldog, ki szerettetik. Boldog csak az, ki szeret. Hozza bár lábunk elé hódolatát, szerelmét, áldozatát az, kit nem szeretünk, nem kell az a hódolat, szerelem, sem áldozat, s elfogadva sem tenne boldoggá, s kérdésen kívül Leánder nem boldogabb, midőn viszonzott szivhullámait a tenger viharzó habjai temetik el, mint Sapho, midőn a hideg Phao nért merül Leukadia örvényébe. A mint a keserűen édes ámulat megszűnik, egy szép délibáb enyészik el a szerelem rónáin, hanyatlík velek a boldogság túlvilági ihletettsége, s az élet legsebbe költészete elnémult.

Oh de szeretni s nem szerettetni; hű lenni s e árága áldozat tömjénét érzéketlen bálványra vesztegetni; hinni és csalódní; mégis hinni s mégis csalódní: birhatja-e emberi

szív?! Platon mondá Aristotelesre czélozva: „Nem lehet, hogy az engem ne szeressen, a kit én annyira szeretek“; s Pygmalion karjai között a márvány is életre gyúladt; mert hű esengéssel ragaszkodott ahoz. Győzd meg jóval a gonoszt, szeressed azt, a ki téged gyűlöl—az evangélium szavai. Ne csüggedj társad hűtlenségéért hű élettárs! boldog vagy ha szeretsz tántorithatlanul. Ez önérzet kit nem boldogít?! megjő a hódolat részedre is, megtér társad hűségéd varázsára. Boldog voltál mig csak magad szerettél, boldogabb léssz, midőn ki nem fáradt lelki erőd körödbe vonta kedves hitszegődet. Ketten lesztek boldogok, a kölcsönös hűség teszen boldogokká, és e boldogságot fokozza aztán

2. A magzatok szerencséje. A legnagyobb érdek a családban a magzatok sorsa képezi. A legtöbb gondot, figyelmet ez igényli. A szülők jól-rosszul már csak elmúlnak, de oh mily szánandó, mily szegény állapotban hagyják itt bujdosásuk földét, s indulnak el számadásra Isten eleibe, ha bár annyi öntudatot nem vihetnek magokkal, hogy pírulás nélkül mondhassák el: a kik nekem voltak adva, nem veszték el. De úgy tetszik, jégkéz illette húzódt el szívem felett. Érzem, hogy szomorú mezőbe jutottam — a csalódások országába, kietlen Saharába, innen és túl útvesztések panasza hallik, s a nyugtató oázok elérhetetlen távolban léteznek. Mindenfelől panasz. A paradicsom szüz földén előmlött ártatlan vér boszut kér az első testvérré. Noe rabszolgává átkozza fiát, mert csufozódt vele; Ésau fenyegeti Jákóbot, mert megcsalta, kijátszodta első-szülöttségi jogából; Dávidot űzi fia a királyi székért; Éli pap elveszti az Isten kegyelmét, mert fiai gazemberek; s egy lélekrázó tompa hang jó szemközt a holtak országa felől is: mint az árnyék úgy jár az ember a földön, hiába szorgalmatoskodik; rakásra gyűjt, de nem tudja, ki éli el azokat. Zsolt. 39, 7. Szerencsétlen szülők! kiknek lelkében ez igék sajtó sebeket érintének, nincs

szóm vigasztalástokra, nincs egyebem, mint könyörgök érettetek.

Több hiúság vagy nemes önfentartás ösztöne-e az indok, nem vitatom, elég az, hogy a szülők csak magzataikban hiszik élhetni. Innen a készség érettök feláldozni magokat. Éheznek, hogy azok jól lakhassanak, nyugtalankodnak, hogy azok nyughassanak, s esztelenkedésig üzik magokat, hogy azok bölcsekké legyenek, és a reménynek csak egy mosolygó sugára is, mely a szép jövőnek előkövete, égi boldogságot ad a nehéz gondok jutalmául. Hát még a megvalósodás órája? midőn örömmel arathatjuk, a mit könnyűhullatással vetettünk, s házunknak, nevünknek, anyaszentegyházunknak, nemzetünknek és honunknak fényt, erőt és dicsőséget hagyhatunk benne örökségül?! Van-e, lehet-e ennél szebb pillanata az örökkévalóságnak is!? Méltán nehéz felelet nyomja azért azokat, kik tán pillanatnyi örömet keresve, eltévesztik szem elől, hogy a magzatok nemcsak a családi háznak, de az emberiségnek is öröksége, s azokból divatbábokat, élhetetlen páriákat nevelnek, s hagynak a világ nyakára hordozhatatlan korcs-nemzedéket, kiknek kezén elvesz vallás, nemzet és haza, s magok is mint a letűnt családi érdem árnyékai lézengnek át az élet siralmassá vált pályáján.

Sok keserű pillanatot okoz e téren egy rögeszme: az úrkodás makacs divata. Nemcsak a felsőbb köröket hódította ez meg, hanem lehajol a kunyhóig, s kiszemelt áldozatát felemeli saját földéről, hogy azt mint Herkules Antenort, megfojthassa. Így lettek nem egyszer koldusokká gazdag ősök unokái is, s dolyfős atyák maradéki zörgettek kegyelemért azoknak ajtaján, kiket amazok megvetettek volt. A nemzetek történetében ez elkorcsosulás útján kerültek elé a Lykurgok nyomán az áruló Pausaniások, az önmehtagadó Aemiliusok helyébe a fajtalan Antoniusok és Don Juanok. E sötét képek mellett megdicsőülve emel fel titeket a csa-

ládélet apotheosise szerencsés szülők! Igaz, itt is játszik a sors szeszélye a halandók törekedésével, s mint Brutusz mondá: Az erény is árnyékká változik; de adjatok csak a kétes útra magzataitoknak erényt, munkaszeretést, öszvetartó szilárd indulatot: biztosítottatok magatoknak a családi öremet, legalább az önfeláldozás nemes öntudatát. Ezek lesznek nekik Theseussok s Ariadnéjok, kik megmentsék az ifju-faló Minotaurusnak — a világnak, a korszellemnek — ezer titku tévelyéből. Örülni fogtok az ő életöknek, s ők lesznek a ti kincsetek, ők lesznek egykor sirhalmatok felett boldogságtoknak s dicsőségteknek emlékei nemzedékről nemzedékre, s béke-jelvények, mint annyi olajvesszők, melyek tanuskodjanak, hogy a világ békét kötött az emberekkel, s nem hagyja jutalmazatlan a szülői gondokat, de visszafizeti azokat a háladatos maradék keze által. S ha különben sok szép álmuk enyészik is el nyom nélkül, s nem hozza is a világ előnkbe mindég kiérdemlett hódolatát, legalább maga magának jutalom az ildommal vezetett családi élet, és így s csak is így áldatik meg a férfiu, a ki féli a z Urat. Ámen.

Koronka Antal,
torozkói pap és esperes.

IV.

A magzatok nevelésiről.

Atyák, neveljétek a ti magzatitokat a tudományban, és az Ur beszédének intésében!
Ephes. 6, 4.

Van-e a szülőknek méltóbb büszkeségek, drágább kincsek gyermekeiknél? Avagy nem ezekről a kincseikről szokták-e mondani, hogy azokat a világ kincsiért nem adnák?! Vannak-e a haza s az emberiség szebb jövőjének biztosabb zálogai, mint a jó reményű gyermekek? Nincsenek, nem is lehetnek. Őket adta a szeretet Istene szülőknek a végre, hogy azoknak valódi örömei, és a szükség beálltával hű gyámolai legyenek. Ők vannak a világ igazgatójától arra hivatva, hogy a nagy munkát, a melyből az öregek már kifáradtak, s a melyet a meglett koruk idövel csak reájok hagynak, tovább folytassák, javítsák és tökéletesítsék. Nekik kelletik majd hatni, alkotni és gyarapítani, hogy a haza fényre derüljön, hogy a siralom völgyének nevezett föld a mennyország előcsarnokához mindinkább hasonló legyen. S oh pedig ez, bárha nehéz, de dicső, sőt multhatatlan kötelesség. Multhatatlan; mert vajmi sok szenyfoltot, vajmi sok fekélyt...kenytelen még látni a nemes lelkü és józan eszü ember a föld arczatán; vajmi sok fattyunövést az emberiség boldogságának életfáján! Multhatatlan; mert oh be sok restség van ott, a hol — a költővel szólva — egyszer tenni is kellene már valamit;...be sok önzés, a mit közhasznu áldozatnak; be sok vakság, a mit éles belátásnak; be sok hamisság, a mit igazságnak; be sok

türelmetlenség, a mit jézusi türelemnek kellene fölváltania. Multhatatlan, mert hej be sokat ássa még a mértékletlenség egyesek és családok sirját ott, a hol a mértékletesség nyomán jóllétnek, életnek és egészségnek kellene fölfakadnia; mennyi gyűlölség dühöng még ott, a hol a szeretet angyalainak kellene körüljárniok; mennyi háborúság zavarja az élet-kedvet ott, a hol — miként ez már több ízben tervezve és egyezve is vala — örök békének kellene honolnia; mennyi vérlázasztó törvénytelenység zaklatja az egyeseket és népeket ott, a hol önkény helyett törvénynek kellene uralkodni! Egy szóval sok, nagyon sok rossz van még a világon, a minek jóra kellene változni.

S vajjon mimódon eshetik meg leghamarább, legbiztosabban, és leggyökeresebben ez a minden jók által annyira ohajtott változás? Csak egyetlenegy módon, t. i. a minden jóra fogékony keblü gyermekek helyes nevelése által. Mert ugyan lehet-e haszonnal építeni ott, a hol előbb biztos alapot nem vetettünk? Folyhat-e tisztán a patak, ha forrása megzavarodik? Igen kedves atyák és anyák, a ti magzataitok iránt tartozó kötelmetök hű teljesítésétől függ a hazaboldogsága, ettől az emberiségnek a tökéletességben való előhaladása. Ettől függ legközelebből a ti valódi örömetek és a földön elérhető boldogságtok. Mert lám! sok százados tapasztalás bizonyítja amaz aranymondatt igazságát, hogy „nevelés teszi az embert emberré,“ — emberré a szó legnemesebb értelmében.

Mondják ugyan azt is, hogy „teremve terem az ember;“ de én részemről e mondást odamódosítom, hogy csak a tehetség terem az emberben, épen úgy, mint a termésarany a hegyek gyomrában. De a nevelés az a bányász és művész is egyszersmind, a mely azt onnan kikeresi, kicsiszolja, elkészíti, és a közforgalomnak általadja. Megengedem, hogy a költőket illetőleg van értelme ama régi mondatnak, hogy ők nem lesznek, hanem születnek; de tekintve a nagy szóno-

kokat pl. egy Demosthent, az erős jellemeket, pl. egy Catót, az áldozatkész honfiakat pl. egy Regulust vagy Kemény Simont: kétség kívül áll az, hogy senki sem lesz történet által jóvá; hanem czélirányos nevelés, azaz hogy szív- és léleknevelés, jellemképzés és értelemgyakorlás által. S vajjon maga az ur Jézus, ez a minden e. ények és tökéletességek példányképe, nem növekedik és erősödik vala-e lélekben és bölcsességben? Luk. 2, 40 S vajjon a kegyes Máriának és istenfelő Józsefnek tiszta életök, és vallásos oktatásaik nem folytak-e be hathatósan arra, hogy Idvezítőnk világboldogító nagy munkájában oly fáradhatlan buzgalmat, oly rendületlen hűségét és bátorságot, s oly példátlan önfeláldozást tanusított? Kétségkívül befolytak.

Ezért helyeztek és helyeznek máig is minden idők és nemzetek bölcs férfiai oly nagy súlyt a gyermekek nevelésire. Ezért volt oly nagy gond fordítva erre különösen a világhírű görögöknél és rómaiaknál. Ezért választotta a derék Sokrates életföladatául az ifjuság nevelését, mint a mely által egyedül vélte elejét vehetni ez a nagy bölcs a romlásnak indult, hajdan erős Göröghon végelfajulásának. Ezért kérdi oly hathatósan a világhírű szónok és államférfi Cicero: Micsoda ajándékot hozhatunk nagyobb és jobbata köztársaságnak, mintha oktatjuk és neveljük az ifjuságot?! Ezért unszolja a nagy apostol szent Pál is a keresztény atyákat a felolvasott szent igékben: Atyák neveljétek a ti magzataitokat a tudományban, és az Ur beszédének intésében!

A nagy apostol két magasztos irányeszmét jelöl ki ez alapigékben a gyermekek nevelését illetőleg, t. i. a tudományt, és az urnak beszédét s intését; vagyis miként ezt egy tekintélyes bibliamagyarázó értelmezi: a z e r k ö l c s i s é g g e l p á r o s u l t v a l l á s o s s á g o t. — Ezekben körvonalazta ő a nevelés isteni feladatát. Ea valami a világon: ugy e két eszme megérdemli a bővebb fejtegetést, megjutalmazza a rá

fordított figyelmet és fáradságot. Mig tehát e két eszmét, t. i. a tudományos, és erkölcsösen vallásos nevelés eszméjét, azoknak egymással való szoros kapcsolatát, és üdvös befolyásait bővebben fejtegetni, és az atyák lelkére kötni törekedném, legyetek figyelemmel!

I. Arra inti tehát a nagy apostol az atyákat, hogy neveljék magzataikat elsősorban is a tudományban. Sokat jelentő intés ez k. h! Úgy nevelik pedig az atyák gyermekeiket igazán a tudományban, ha minden kitelhető költiséget és fáradságot áldoznak a végre, hogy azok a lehetőségig többoldalú kiképződést nyerjenek. Hogy így, a mivelt külföld példájára, válhassanak belőlük különféle hajlamaik és tehetségeik szerint, a tudomány, művészet, ipar és gazdaság megannyi ágában közhasznulag működő egyének, szem előtt tartván a költő mondását:

Irj, tégy, csatázz, kinek mint adák az istenek;

Oltári a hazának hadd füstölögjenek. —

Úgy nevelik az atyák magzataikat igazán a tudományban, ha kiválólag ügyelnek arra, hogy gyermekeik szabad szellemben növekedjenek, hogy azokból ne szolgál-lelkű bábok s ütenyre járó államgépek, hanem emberi méltóságukhoz és rendeltetésükhöz illőleg szabadelvű és felvilágosodott értelmű férfiak képződjenek, a kik mindazt, a mi szép, jó és igaz, azonnal felfogják, megértsék és megismerjék; sőt ne csak megismerjék, hanem lelkesüljenek is azokért keblökben; és ne csak pillanatnyira — mert a pillanatnyi lelkesedés szalmatűz — hanem egész életükön keresztül, minden lehető körülmények között oda működjenek, hogy az, a mi szép, jó és igaz, hathatós, bátor, a maga helyén és idejében mondott szavaik és példaadó tetteik által mindinkább terjedjen, az emberiségnek mindinkább közkincsévé váljék. És végül úgy nevelik az atyák magzataikat igazán a tudományban, ha lelkesen odaműködnek, hogy azok ne csak szabad szellemű, hanem kor- és okszerű nevelést is kapjanak; hogy

e szerént válhassanak belőlük olyan egyének, a kiknek jel-
szavok legyen: eszélyes, korszerű haladás, újítás, javítás, tö-
kéletesítés és a megrögzött előítéleteknek okkal móddal való
irtogatása; nem pedig a régiek mellett való konok megállá-
podás; hogy legyenek — a mint mondani szokás — több em-
berek, mint atyáik és nagyatyáik valának. Egyszóval: buz-
gón igyekezzenek arra, hogy nagy költséggel és fáradsággal
szerzett ismereteiket a közjó üdvére mentől hasznosabban
kamatoztassák. — Mert a tudós, a ki négy fal közé zárkozva
ismeretet ismeretre halmoz, a nélkül, hogy azokból hazájára
valami fény derülne, nem érdemes erre a szép nevezetre. Az
legfennebb egy tudákos, egy nyegle, egy haszontalan tagja
az emberi társaságnak. Vagy hogy a szent irásnak szelidebb
ugyan, de mégis igen találó szavaival éljek: egy véka alá
rejtett gyertya.

Magától érthető kedves atyák! hogy az elmondottam
értelemben vett tudományos nevelés elérésire nem elégsé-
ges a családi kör szűk tere. De hát mirevalók az őseink
által annyi áldozattal felállított, és korunk hitbuzgó férfiai
által a gonosz napokban is annyi erőmegfeszítéssel fenntar-
tott tanintézetek, a melyek a hazának minden részeiben vi-
rágzanak, s a tudományos nevelésnek megannyi jótékony csa-
tornái? A mit a tudományos nevelés terén az atyák és anyák
meg nem tehetnek, megteszik azt ezek a nevelőintézetek. —
A családi köröknek, mint megannyi zártkörű, és az iskolák-
nak mint megannyi nyilvános tanintézeteknek közös felada-
tuk a nevelés magasztos ügyét végrehajtani. Ezeknek leg-
szentebb kötelességök egymást kölcsönösen segíteni; nem pe-
díg — miként ez, fájdalom! oly sokszor történik — ellensu-
lyozni, gátolni. Mert ha e kettő a nevelés terén egymásra-
törőleg működik, munkájok hasonlítani fog a Penelope szö-
vetéhez, kiről azt tartja a monda, hogy a mit nappal szőtt,
azt éjjel mind kibontotta. Így szokták gyakran kibontani az
atyák és anyák merőben ellenkező szavaik és tetteik által

ama szép eszméket és fogalmakat, melyeket a nevelők a nevelés és tudomány tisztos és üdvös voltáról növendékeik lelkébe beszövegettek. S hol van itt aztán — kérdem — elégtéve az atyák résziről a nagy apostol amaz intésének, a mely gyermekeik tudományos nevelését illetőleg nekik szól?!

Oh pedig, ha valaha, úgy most kellene az atyáknak szivökre venniök ezt az apostoli intést. Most a szellemi és polgári újjászületés korszakában. Most kellene lelkökre venniök Hozseás profétának ama nevezetes mondását: Elvész a nép, a mely tudomány nélkül való, az az: elvész az a nép, mely a kor miveltségének és tudományosságának kellő színvonalára föl nem emelkedik; elvész az a nép, mely különösen hazájának nem tudja multját, hogy abból tanuságot, önértetet és lelkesedést merithessen; nem ismeri jelenkorszulte szükségait, hogy azok szerént intézkedjék, reformáljon. Most kellene, hogy leginkább eszökbe forgassák az atyák nemzetünk látnoka Széchenyinek amaz állítását „hogy a tudományos emberfő mennyisége a nemzetnek igazi hatalma“. Úgy van! igazi hatalma. S jaj a népnek, a melynek minden korban éles belátásu vezetöi nincsenek, mert az okvetetlen farkasverembe esik... Élö példák állanak szemünk előtt, ha az élet mestere a történelem nem mondaná is, hogy sokszor egy-két valóban tudományos, jó eszü, s következőleg jó tanácsadó férfiú egy egész országra nézve életkérdés. S természetes, hogy mentöl több van ilyen egy országban, annál boldogabb és tekintélyesebb az az ország. Az ilyenek teszik a szent irás szerént a földnek savát. Az ilyenek emelik a népek hírnevét, hatalmát és dicsőségét főleg a mai korban, midön inkább az eszmék korát kezdettük élni. Elkezdettek mulni, — vajha örökre elmulnának! — azok az idök, midön a nyers eröben állott egy nemzet hatalma. Most az igazság kétélü fegyverével, ha azt eszélyesen és bátran forgatjuk, nagyobb vereséget okozhatunk elleneinknek, mint a szuronyok ezreivel. Ezért van tehát korunkban oly

égető szükség arra, hogy az atyák magzataikat a tudományban neveljék, hogy azok ennek vezérfényénél az igazságot ismerjék meg és az igazság tegye őket szabadokká. (Ján. 8, 32.); mert „Jaj a népnek, a mely irott parancsokat némán olvas, és vakon engedelmeskedik“ — úgymond a nagy Kölcsey.

Mindazonáltal az eddig mondottakból nem azt akarom én kihozni keresztény atyák! hogy gyermekeiteket mindnyájan a szó szoros értelmében vett tudományos emberekké neveljétek és neveltessétek. Ez egyfelől nem lehetséges, de másfelől nem is szükséges. A tömegek sorából nagy tudománytal és tekintélylyel kitűnni csak kevésnek van módja, ideje és hivatása. Ez inkább csak a lángelmék sajátja. De ha mindnyájan nem lehetnek is gyermekeitek mesterek a szó magasabb értelmében, ha nem lehetnek is az igazságnak megannyi vezérei; de czélszerű nevelés által — és csakis ez által — annyira mindnyájan mehetnek, hogy egymást és böles vezéreiket, tanácsadóikat a jóban megértsék, pártolják és gyámolítsák; annyira mindnyájan mehetnek, hogy ne csak családoknak hasznos tagjai, hanem a nemzetnek is értelmes és jóakaratu napszámosai legyenek a szó nemesebb értelmében; olyanok, a kiknek értelmöket ne tudja megzavarni az ármány és roszakarat; mert ha megzavarja: akkor bizonyára félbeszakad a hon boldogságának dicső épülete, mint félbeszakadt hajdan a nagyszerű bábeltorony a keletkezett nyelvzavar miatt. Valójában nem lehet elégszer elég meggyőzőleg elmondani, hogy az ifju nemzedéknek értelmes, korszerű és hazafias irányu nevelése, és az ebből önként kifolyó közszellem, lelkesedés és akaraterő nélkül hiába pengetik az egyesek a legszebb eszméket, hiába hangoztatják a legczifrább beszédeket, hiába állanak elé közhasznu vállalatokkal és világboldogító tervekkel; mert szavaik a pusztában fognak elhangzani.

Pillantsunk csak vissza a multakra. Mi volt az oka,

hogy főleg a középkorban oly nehezen léphetett életbe valamely üdvös eszme; oly későre válhatott a népnek közkincsévé valamely világraszóló, népeket és egyeseket egyiránt boldogítani, testi és lelki rabságból kiemelni törekedő találmány? Nem az-e, hogy a nép a tudatlanság, és az ebből eredő rövidlátás, közönyösség, kislelkűség és idegenkedés miatt későre fogta fel és tette sajátjává azokat; sőt igen gyakran élethalálra küzdött ellenök és üldözte, kinozta feltalálóikat, nem tudván, hogy mit cselekszik? S mi az, a mi a nép lelkét elkészíti, megérleli az ilyen üdvös eszmék és világraszóló találmányok elfogadására, kivitelére és általánossá tételére, pendítsék meg, avagy találják fel azokat akár a Szajna, akár a Temze partjain, akár valahol egybűtt? Nem egyéb mint az alapos nevelés, a mely az embernek tiszta és gyors felfogást, helyes irányt, érettséget, ember-, tárgy-, haza-, világ- és korismeretet kölcsönöz. Kövessétek hát oh atyák a nagy apostol intését, s neveljétek és neveltessétek a ti magzataitokat a tudományban!

II. De arra is inti a nagy apostol az atyákat, hogy neveljék magzataikat másodszer az Ur beszédének intésében. Az apostol intésének ezen utolsó felét így fogja fel a többek közt egy tekintélyes biblia-magyarázó: „az úr beszédében és intésében neveini a magzatokat annyit jelent, mint a jó erkölcsökben, és legfőképen a keresztény vallás tanaiban nevelni.“ E felfogás helyes volta véleményem szerint is azonnal kitűnik, ha szintén a bibliában sok más helyen elé nem fordulna is az urnak beszéde és intése a keresztény erkölcs és vallás helyett. (Zsolt. 119, Luk. 8, 21); mert a tudományos, erkölcsös és vallásos nevelésben van teljesen és tökéletesen körvonalozva a nevelés magasztos föladata. S valójában kedves atyámfiai, nem lehet eléggé lelkökre kötni a keresztény atyáknak főleg ezt az utóbbi intését, irányeszméjét a nagy apostolnak. Azt t. i. hogy az atyák gyermekeiknek a tudo-

mányos nevelés mellett erkölcsi és vallásos nevelést is adjanak. Mert vajmi silány, rüdeg, égyoldalú, sőt nem ritkán veszedelmes valami a tudományos nevelés a szükséges erkölcsi alap nélkül; vajmi távolról közelíti meg a pusztán tudományosan nevelt ifju az Isten képét, és az emberi tökéletesség mértékét, bárha egy káptalan volna is az ő feje!

Ne csak a főt vegyétek hát számításba gyermekeitek nevelése és neveltetése körül oh atyák; hanem legyen gondok azoknak szívére és jellemére is. Oltsátok be korán gyermekeitek fogékony keblébe a becsület, szelidség, szerénymagaviselet, igazságszeretet, nyíltszívűség, hála, engedelmeség, munkásság, önmérséklés és más sarkalatos erények magasztos tanait, hogy így a velök született jó tulajdonok öntudatos erényekké fejlődjenek ki. Oltsátok be élő szavaitok által, a melyek tanítanak, s leginkább élő példáitok által, a melyek vonzanak, ragadnak. Vajha minden atyák és anyák így tennének! megemlékezvén ama nagy igazságra, hogy valamint az új fazék az előbb kapott ízt, úgy a gyermek is a zsenge korában beszívott irányeszmeket, szokásokat és erkölcsöket mindvégig megtartja. Ekkor aztán nem hallanánk úton útfélen, és pedig leginkább a szülők résziről, annyi panaszt, annyi zúgolódást a gyermekek engedetlensége, és erkölcsi romlottsága ellen—annyi panaszt, a melyekkel a szülők nem annyiban gyermekeik romlottságát, mint saját nevelési hanyagságukat árulják el, és a melyek a jobb érzésű ember lelkét mélyen elsomorítják. Hogy is ne? Hiszen van-e szomorítóbb, van-e visszataszítóbb látvány egy feslett erkölcsű és jellemtelen tanuló ifjunál? És ez annál szomorítóbb, annál leverőbb, mentől szebb esze van különben az ifjunak. Vegyétek hát lelketökre oh nevelő atyák és ti is tanuló ifjak, a mit még a régiek megmondottak, hogy „a mely ifju eléhalad a tudományokban, de hátramarad a jó erkölcsökben, többet marad, mint a mennyit halad.“ S mit mondjunk eszmetársulatnál fogva az erkölcs és jellem nélkül való tudós

férfiakról, az úgynevezett nagy tehetségekről? Megbámulom én meglehetősen a nagy tudóst, a bátor hadvezért, az odysseusi ravaszsággal teljes diplomatát; de őszinte tisztelettel és bizalommal csak a nemes lelkű, szilárd jellemű, és feddhetetlen erkölcsű emberhez közeledem, s csakis az ilyenre merném — a mint mondani szokták — olvasatlanul rábizni a pénzemet. . . .

Hát a vallásos nevelés előnyéről, és szükséges voltáról mit mondjunk? nem többet egyelőre k. h! csak annyit, hogy ettől függ az ember jövőbeli boldogsága. A pusztán tudományos nevelés inkább csak a jelenvaló világot, a vallásos pedig főleg az örökkévalóságot tartja szem előtt. Úgy de mit használ nekem, ha az egész világot meg nyerném is, ha a lelkeimet elvesztem? Márk, 8, 36. Mit ér, ha az egész világ tudományát tudnám is, a Jézust pedig nem ismerem? Mit ér, ha fejem túlterhelődik tudománnyal, lelkeim pedig éhen és szomjan marad? De nemcsak jövőbeli boldogságunk függ a vallásos neveléstől; ettől függ a jelenvaló is, és mentől lelkiismeretesebben nevelik az atyák gyermekeiket a vallásban, annál boldogabbak lesznek azok már itt e földön egyenként, és annál boldogabbak közönségesen.

Boldogabbak egyenként; mert igazán vidám, igazán nyugodt, igazán boldog csak a vallásos, az erényes ember lehet. A mi a harmat a virágnak, az éltető napsugár a növényeknek: az a hit, a vallás a léleknek. Egy kies, egy életadó oázis az, a hová a világi gondok, szenvedések, és üldözések tikkasztó hevétől elfáradt kebel menekül, hogy ott megpihenjen, s üdvös munkájának folytatására új erőt, új lelkesedést merítsen. Egy bűvös talizmán ez, a mely egyedül biztosít minket az életben kiállott szenvedésekért a jövő élet gazdag jutalmáról.

Boldogabbak lesznek közönségesen. Oh mennyivel nagyobb volna ma is az emberbecsülés és szeretet a magánosak, mennyivel kevesebb a jogtapodás és embervérfecsér-

lés az előljárók és hatalmasak résziről, ha a mostan szereplő nemzedék igazán az Ur beszédében és intésében növekedett volna! Fennyen dicsérik a tizenkilencedik századot. Igaz is, hogy sok szépet, nagyszerűt és üdvöst hozott létre; de vajjon nem hagyott-e fön­n még valami kívánni, tökéletesíteni valót; nincsenek-e ott korunkban a fényoldalak mellett az árnyoldalak is? Nem rágódnak-e a Jézus szellemében vett vallásosság életfáján még máig is két veszedelmes féreg, u. m. a vakbuzgóság és vallásos lágymelegség férg­ei? Nem szerepel-e nagyban az emberiség áldása, a közszellem mellett, ugyanannak átka az önzés, a szükkeblűség is? Nem fejlődött-e ki az annyira dicsérendő miveltség mellett, a finom, a szépszerivel való lecsalás vagy — Horáczt értelmében szólva — a minden módon meggazdagodni akarás? Hány ember — de mit mondok — hány ország van boldogtalan az annyira tömjénezett tizenkilencedik század utolsó felében? Pedig bizony, főleg szegény magyar hazánkban soha sem fordult meg annyi világboldogító, annyi doctor... mint a lefolyt tizennégy év alatt. Mind hiába k. h! mert a népek és országok boldogsága nem a paragrafus-hálónkon, nem a mázsa számra szaporodó birodalmi törvénylapok- és protoculumokon, hanem tudományos, és erkölcsösen vallásos nevelésen, főleg pedig ezen utolsón alapszik. Így fogták fel a persák is már a hajdankorban ezt az eszmét, miként ezt a mézszavu Xenophon az ő növelési rendszerökről Cyropaediájában emlékezetbe hagyta. Ide vonatkozik egy régi bölcsnek ama mondása, hogy „hamarább lehet egy házat a levegőbe építeni, mint egy államot vallás nélkül.“ A Jézus szellemében vett vallásosság tehát az a jó doctor, az a biztos recept, a mely korunk betegségeit leggyökeresebben meggyógyítani képes; ez az a bűvös szer, a mely az államoknak hatalmas fenntartó erőt és lelkesedést kölcsönöz.

Avagy vegyük csak egy kissé apróra a dolgot.

Szolgálatokra, és engedelmességre van szükség.

sége egy államnak. Úgy-e bár, hogy ez csak a jog és törvényesség kötelmei teljesítésire kényszerítheti az egyese-
ket, ha annál alkotmányosabb volna is? De vajjon elégséges-e
csak ezeknek teljesítése? Mi lenne egy országból, a hol az
élet, vagyon és becsület biztosítva volna ugyan, de a szere-
tet, szánakozás, hűség és barátság magasztos kötelmeiről sen-
kinek sem volna fogalma és érzése? Áldott légy mitőlünk
szent vallás! Te adod a kötelmeknek ezt az üdvös kiterje-
dést. Te többet kívánsz, mint a mennyit az állam kívánhat,
mint a mennyit ez megjutalmazhat. És kívánod mind ezt az Is-
ten nevében, kívánod-emberi méltóságunk érdekében! Te szülsz
szerető barátokat, jó atyákat, gyöngéd anyákat, engedelmes
gyermekeket, hű házastársakat, békés szomszédokat, szelid
urakat, szolgálatkész cselédeket, nemes lelkű fejedelmeket,
hazafias polgárokat, áldozni siető keresztényeket!

Bátorságra, és erőre van szüksége egy ál-
lamnak; különösen akkor, midőn a válságos pillanatok
bekövetkeznek, s a sors csapásai a köznapi lelkeket földre
sujtják: kinek van ekkor bátorsága a terhek elhordozására,
kinek ereje a szenvedésre? Bizonyosan csak annak, a ki
igazán a Jézus vallásában nevedett. Annak, a kit azon
magasztos gondolat lelkesít, hogy az Urnak szemei őreá néz-
nek és ő a mindenhatónak szent ügyében fáradozik. Az ilyen
ember aztán az, a ki hazájának és a közügynek lelkiismer-
retesen szolgál, tudván, hogy az atya, a ki reánéz titkon,
megfizet néki nyilván. Mát. 6, 18. Az ilyenről mondhatjuk
el jogosan, hogy ennek nemcsak feje, hanem szíve, lelke he-
lyén van. Az ilyennek láttára kiálthatunk fel egy szívvél
lélekkel: „Adjon Isten a hazának több ilyeneket“!

Igen, igen k. h! ha szeretet által munkálkodó élő hit
volna bennünk mindnyájunkban, élő hit miként ezt Idvezi-
tőnk értette, a hegyeket is kimozdíthatnók helyeikből.

Neveljétek hát oh atyák és anyák, gyermekeiteket jó-
kor, míg lelkök fogékony, az Ur beszédének intésében, azaz:

a jó erkölcsökben, és idvezítő vallásban. Neveljétek őket a keresztény vallás fölséges alapelveiben, u. m. a munkás szeretetben, türelemben, igazságban és ártatlanságban. Tanítsátok meg őket korán imádni az Istent, a minden teremtmények édes atyját és minden áldások kútfejét; mert higyjétek el, hogy gyermekeitekre nézve a vallásos és erkölcsös nevelés terén sokkal többet tehettek minden iskolánál, minden nevelőintézetnél. S győződjétek meg affelől, hogy a mit e részben kárhozatos könnyelműséggel elmulasztotok, nem pótolja azt ki teljesen sem az iskola, sem az istenháza soha. Gondoljátok meg, hogy Isten titeket rendelt magzataitok legelső nevelőjivé s jaj tinektek, ha Isten rendelésit hiven nem teljesítitek. Gondoljátok meg, hogy különösen az erkölcsi és vallásos nevelésnél mily roppant befolyással vannak a példák, főleg a rosszak. Mert ugyan lehet-e képzelni, hogy a gyermek kegyelettel viseltessék a szent vallás iránt és ohajtozzék az istenháza után, ha látja, hogy atyjának vagy anyjának kisebb gondja is nagyobb a templomba menetelnél?! Lehet-e képzelni, hogy a gyermek tisztelettel és imádással emlegesse a jó Isten nevét, ha atyjától ugyan e szent név káromlását hallja?! De nem fűzöm tovább ezeket az eszméket, mert lelkem elkeseredik és sirnom kell a jövő nemzedék sorsán, mint sirt hajdan Idvezítőnk Jeruzsálem pusztulásán, ha a sok templomkerülő, iskolák-, egyházak- és községek ügyeit számba sem vevő, vallásgunyoló és istenkáromló atyákra gondolok.

Az Istenért oh keresztény atyák és anyák! ha kedves elöttetek saját gyermekeitek és saját magatok boldogsága, ha lelketöken fekszik hazánk fenmaradása, szabadsága és dicsősége: még egyszer felszólítlak, neveljétek és neveltessétek magzatitokat a tudományban, erkölcsben és vallásban; mert higyjétek el, hogy nagyobb kincset ennél gyermekeiteknek örökségül nem hagyhattok. Higyjétek el, hogy az így neveledett gyermekek tudják a súlyos csapásokat legköny-

nyebben elhordozni; az ilyenek tudnak a világban legbiztosabban eléhaladni; az ilyenek fognak valódi örömetök és méltó büszkeségtök lenni; mert ezek fogják az emberek szeretetét, nagyabecsülését és tiszteletét leginkább kiérdemelni. És mi természetesebb, mint hogy e tisztelet vissza fog sugárzani az atyákra és anyákra és mindazokra, a kik őket nevelték. Gondoljátok meg, hogy ha a maga idejében szülői kötelességtököt hiven teljesítettétek, majd éltetök alkonyán nem kell azon aggódnotok, hogy mi lesz gyermekeitek közül. Ők megélnék nagy vagyon nélkül is, mert az értelmes és tiszta lelkiismeretű emberekre mindig volt és lesz is szüksége a világnak. Gondoljátok meg, hogy magzataitok nem csak a titeitek, hanem számot tart azokhoz a haza, ez a közös édes anya, számot az anyaszentegyház is. Ha tehát őket a nagy apostol szavai értelmében nevelitek: nem csak szülői, hanem honfiai és keresztényi kötelmeiteket is teljesítettétek. Igen! mert az így növekedett gyermekek jó hazafiak lesznek és áldásdúsan fognak működni a körben, hová őket a gondviselés helyezte. Fényt fognak deríteni hazájokra, meg fogják védeni annak jogait és szabadságát a cselszövényes és erőszakos megtámadások ellen. Jó keresztények lesznek, és meg fogják őrzeni s tovább fogják terjécszeni a keresztény vallás tiszta szellemét, oda működén, hogy a földet mindinkább a menyország előcsarnokává varázsolják, vagyis — a szent irás szavaival élve — az Isten országát mind közelebb hozzák. És végül a mi titeket legközelebből érdekel: vegyétek eszetökbe, hogy csak a nagy apostol szavai szellemében növekedett magzatok fognak majd a ti öregségtök hű gyámolai lenni; mert hiszen az ilyeneknek nem csak értelmök van felvilágosodva a tudományos, hanem szivök és lelkök is meg van nemcsedve a vallásos és erkölcsös nevelés által. Hogy feledhetnék hát el valaha szülőik gondosságát, fáradságát, nevelésök és növeltetésök körül tanusított áldozatkészségét?!

Íme oh keresztény atyák és anyák! mily dicső, mily magasztos a ti hivatástok e földön. Igyekeztek annak az eddig elmondott értelemben megfelelni. Erre unszol titeket a nagy apostol a fölvetett szent ígékben; erre ösztönöz saját magatok és gyermekeitek boldogsága; erre kér titeket az imádott haza; erre köteleztétek magatokat gyermekeiteknek a keresztény vallásba történt beavattatásakor; erre segéljen titeket a mindenható Isten!! Ámen.

Marosi Gergely,
tanár,

V.

Jézus megkisértése példája általában az ember megkisértésének.

Akkor Jézus viteték a Lélektől a pusztába, hogy megkisértetnék az ördögtől. sat. Má-té 4, 1—11.

Jézus életének egyik legfönségesebb s örökre tanulságos szakaszát adja előnkbe az alapul vett szent történet. Harmíncz éves korában, mint érett férfi, jelenik meg előttünk, lelki tulajdonainak s szellemi erejének teljességében; érezvén, hogy eljött az idő, melyben hozzá kell kezdenie ahhoz, a mi ifjukori éveiben lelke előtt borongott, majd hajnalként derült s most teljes fényben ragyogott: az emberiség reformálásához. Nemesebb erkölcsöket, tisztább hitet, s ezek által boldogságot és üdvöt akart az emberek közt terjeszteni. Hosszas szemlélődések után most határozottan állott előtte e szent cél; s lassanként megért lelkében a változhatatlan meggyőződés, hogy ő Istentől hivatva van annak teljesítésére; s e meggyőződéstől indítva, tovább nem késhetett felvenni a prófétai palástot.

De mielőtt elhagyná a magán ember cselekvési szűk körét, hogy a messiási széles pályára lépjen: még egyszer magát akarja megpróbálni; előbb ama kísértetekkel akar szembe szállani, melyek velünk közös testi természetéből támadhatnak ellene, tudván, hogy ezeket végkép le kell győznie előbb, hogy aztán külső bajokon s ellenségen diadalt várhasson. Feláldozván tehát a kedves emlékeket, a melyek ed-

dígi magános életviszonyaihoz valának fűződve, a rokoni érdekeket, nyugalmat, családi tűzhelyt, gyermekéveinek csendes hajlékát, annak szeretett lakóit — mindezt talán leirhatatlan megilletődéssel áldozván fel: a pusztába menyen, hogy ott érezhesse a maga valóságában az elhagyottság s nélkülözés hatalmát, s ama szent erő mértékét, mely lelkében annak legyőzésére emelkedett. (A menny és pokol szellemeinek tusakodása, az erkölcsi és testi elemek küzdelme volt ez Jézusban.)

Mily lelkesítő, szép példa, atyámfiái, a komoly nemes lelkeknek, a kik éltök azon válságos pontjára jutottak, midőn a kötelességek képei szélesebben kezdenek kiterjedni előttök, mintsem a korábbi esetszerű helyzetben megférhesenek; a midőn az emberi élet ünnepélyesebb színben tűnik fel a szemlélő előtt; s a szokás többé nem tudja kimutatni, mintegy barázdák közé szorított darab földet: imc, itt szánts, itt építs, itt vond meg magad, és itt hajtsd nyugalomra fejed; mert meggyőződésökben valami nemesebb erő, szentebb kötelességérzet indítja tovább-tovább haladni túl a saját énjöket környező határokon, ama mezőkre, hol a társadalom, nemzetek vagy épen az emberiség magasabb érdekeiért foly a küzdelem. És azoknak, a kik hivatra érzik magokat ily küzdelemre, mily fontos tanulság arra, hogy nagy tervekhez azoknak komoly megfontolása, alapos készültség s önmegpróbálás illenek.

Az alapul vett szent allegoria három oldalról kísérteti meg Jézust; lássuk miként értelmezhetjük e három válságos pontot, s mennyiben hozhatjuk párhuzamba azokkal saját éltünknek némely terhes pillanatait. Gazdag forrást találunk e leírásban, a melyből erkölcsi erőt, elhatározást és bátorságot merithetünk.

A pusztában először is az éhség áll elé megkísérteni Jézust; „Változtasd kenyérré a köveket, ha Isten fia vagy“ — azaz: ha hatalmadban van, így kezd elmélkedni az ér-

zéli inger; és ezzel hány visszajesztő rokon gondolat ébredhetett fel benne: a pálya, melyre indulandó vagy, inséggel és nyomorral teljes; nem lesz, hol fejed majd nyugalomra hajtsad, mivel fáradt tagjaidat megenyhítsed; hiányozni fog, a mi az idő viszontagságai ellen védjen; bujdosó léssz, nélkülözve a mindennapi szükségeseket, kenyeret, ruhát, egy biztos menhelyet; im ez lessz sorsod, melyet ha megváltoztatnod nem lehet: még van idő rá, hogy visszalépj s mint eddig, nyugodtan élhess. Nyugodtan élni! oh de lehetséges-e ez, ha szinte krézusi kincsek s lukullusi bőség környeznek is, ha keblünk más természetű vágyakat zár magában? Elnémíthatja-e lelkiismeretünk szavát, ad-e erkölcsi táplálékot a külső bőség és kényelem? S mégis ai! hány embert ijesztenek vissza ama kísértetek; hánynak hűtenék meg buzgóságát; hánynak lenne bátorsága nyugodtan szembemenni ily sötét képekkel? Nem pillanatnyi fellelkesülés teheti ezt; nem a tünékeny óhajtások, melyek szivünkben az igazért s szentért fel-felgerjedvén, szellőként ellebbenek; nem közönséges erő állhat meg ilyenkor; csak az oly lélek, melynek az élő Isten nem képzelet, hanem valóság, a kinek törvényei neki kedvesek mindenek felett; csak a jézusi lelkek szólhatnak így: Távozz sátán, mert megvagyon írva, hogy nem csak kenyérrel él az ember, hanem Istennek minden igéjével. — Azaz: nem csak testi szükségünkről kell gondoskodnunk; vannak szentebb lelki érdekeink, vannak erkölcsi kötelességeink, melyeket számba kell vennünk, hogy kikerüljük a testnél kinzóbb lelki éhség gyötrelmeit.

A kísértet még sem távozik; most más oldalról támadja meg Jézust; mint írva van, a templom tetejére viszi, s így szól hozzá: Ha Isten fia vagy, bocsátkozz le onnan. E tétel értelmét, azt hiszem, helyesen magyarázhatjuk így: Jézus ihletett lelke részint a mult példáiból, részint az előtte folyó társadalmi viszonyokból átlátta, hogy

annyiféle földi érdekek között, az emberek korlátozottsága, szükkeblősége s annyi más gyarlóságai miatt a legjobb szándék is hajótörést szenvedhet, sőt a legszentebb ügy apostola is jöhet oly helyzetbe, a honnan a bukás kikerülhetetlen. Nem hallod-e, mi történik keresztelő Jánossal? szólta az önző érzékiség. ~~Nem jut-e eszedbe a Sokratesek sorsa?~~ Ime, mit várhatsz te is, a mit ha megváltoztatnod nem lehet: még van idő rá, hogy visszavonulj, s mint eddig csendesen élhess. Fájdalom, hányszor tört meg az illetén szomorú kilátáson a különben nemes, de nem eléggé edzett akarat! Ezt teszi a szent írás mondata: A lélek kész, de a test értelen. Buzgólkodunk, míg szép a kilátás; beszélünk, míg nincsen baj; küzdünk, míg nyílt a tér előttünk; de ha a vesztély zivatarja kezd borongani avagy csak képzeletünk láthatárán: már a biztosított menhely az első s legfőbb, a mi eszünkbe jut. Igen, ai! mert szívünket vonzza ugyan az erény szépsége, de nem hatotta át szent ereje; kívánjuk táplálékul, de tudjuk nélkülözni; mert lelkünk ohajtja az igazságot, de nem ismerjük főkötelességnek azzal és azért élni és halni. Oh keresztények! csak a jézusi lelkek képesek a leirt helyzetben így szólani: Távozz sátán, mert megvagyon írva, ne kísértsed a te Uradat Istenedet — azaz: hallgassatok önző testi érdekek, midőn isteni részünk, a lélek szentebb vágyai áhitoznak valósággá alakulni, midőn az örök szép s jó létele vagy nem létele forog kérdésben; halljátok meg legalább, ha nem értitek, hogy a közboldogságért meghalni is dicsőbb, mint az önzés köpenyegébe burkolva élni néhány silány esztendő; vagy jöjjetek, akadályozzatok, temessétek el a lélek örökzöld leveleit, az erényeket; ontsátok le ama szebb világ oszlopait, az erkölcsi kötelességeket: de tudjátok meg, hogy a mit cselekesztek, mulékony dolog, mint a fergeteg; mert a mi örökkévaló, feltámad sirjából és fénylik és élhet tovább, mint az ég dicsőségének sugarai, ha a vándor fellegek elvonultak.

A kétszer megszégyenült kísértet megint más oldalról támadja meg Jézust; magas hegyre viszi, nagy városokat és tartományokat mutat meg neki: Mindez tiéd leszen — úgymond — ha leborulva imádsz engemet. Ebben az érzéki dicsvágy sugallatára ismerünk. Azaz: ám folytasd útadat, ha már visszatarthatlan vagy elhatározott pályádon; de válaszd meg legalább az eszközöket, céloddal kösd össze a reád nézve kedvezőbb körülményeket. Hathatós tudomány, s e tudományban nagy erő van hatalmadban, használd fel az igazság ügyének, de ne felejtkezz el magadról sem. Lásd, e nép szabadtót, dicső fejedelmet vár; értsd meg ez ohajtást; szólj, hogy eljött az, a kit vártak, és szódra egy nép vagy tán népek fognak zászlóid alá gyűlni, egy nagy tábor, mely előtt a zsarnokhatalom összeomlik, és ha ura léssz tartományoknak fényben és dicsőségben ragyogván, könnyebben reformálhatod az emberiséget. Mily csábító gondolatok! nem esuda, hogy annyi elmét megzavartak, annyi szívet magokkal ragadtak már. (Mahomedek, biborsüvegesek, Cromwellek és Napoleonok, nagyszerű példái vagytok ti annak, a mi kicsiben mindennap történik az emberek között, a dicsvágy kísértő hatalmának.) Oh, ai! csak a jézusi lelkekből emelkedhetik ily szózat: hát az igazság érettem s nem én az igazságért? Avagy szorult-e az, a mi magában szent és enyészhetetlen, külső viszonyok támogatására? Nem, az igazság, mint isteni eredetű elv és törvény, magában örök beccsel bír, feljül áll mindenben a mi érzéki; mely az élettől semmit se nyerhet, de annak becsét határtalanul növelheti. Az igazságnak önmagát kell érvényesíteni, önmagában kell diadalra jutni; Távozz hát sátán, mert megvagyon irva, a te Uradat Istenedet imádjad és csak őtet szolgáljad — azaz: némuljatok el érzéki incselkedések és csábítások, ti földi gerjedelmek; hallgassatok az isteni lélek szentebb sugallataira és azoknak szolgáljatok.

Ekkép győzte le Jézus azokat a kísérteteket, melyek

belől a testiség természetéből veszik eredetöket; ekkép győzte le önmagát, mielőtt másokat próbált volna legyőzni. (És e diadal után, megszabadulván a kísértetektől, tisztult czél, rendithetetlen akarat és elhatározás, és teljes bizalom elhatározásának üdvös voltában és Istenben, nemes-önérzet, lelki erő, állandó nyugalom mint égi szellemek, mint anyagok serege, vették körül s szolgálták nékie. Ez idő óta Jézus mintegy megszentelve haladt megváltói pályáján; szabadon, minden apróbb érdekek felibe emelkedve, hirdette az igazság s örökélet beszédét; és nyugodt méltósággal, mint a ki tisztában van azzal, hogy a mit meg nem tehet, annak oka nem benne, hanem rajta kívül van.)

Oh mennyit tanulhatnánk, k. h! Jézus életének csak e rövid, de örökre tanulságos szakaszából is! Hiszen ebben saját életünk legválságosabb pillanatai vannak előnkbe tüntetve; azok a pillanatok, melyekben erkölcsi méltóságunk s lelkünk nyugalmanak építünk templomot vagy börtönt; a melyekben révpartra ér vagy elsülyed minden, a mi nemes, nagy, mondhatjuk isteni van entermészetünkben. Kísértetek csábításának vagyunk kitéve mi is mindenfelől, kísértetek ostromolnak mindnyájunkat; és ezek közt azok a legveszélyesebbek, melyek érzéki természetünkből származván, saját keblünkben lappanganak, ott támadnak meg s emésztenek. Mig ezek hatalmában vagyunk: céljainkban és eszközeinkben keveset különbözünk egyéb állatoktól; melyeket le kell hát győznünk, és ha egészen ki nem irthatunk, rajtuk legalább uralkodnunk kell előbb, hogy aztán nemesebb vágyak gerjedhessenek szivünkben, s szellemi természetünkhöz méltó czélt s hivatást ismervén meg, affelé törekedhessünk, s a sikerben tisztább boldogsághoz juthassunk. Meg kell öldökölnünk a testet, hogy lelkileg éljünk.

Vagy azt gondoljátok talán, hogy a miket mondtam, inkább csak a hivatottakról illenek, az emberiség erkölcsi s társadalmi történetében vezér-szellemekről, kiknek nagy dol-

gok vannak elejökbe adva; de nem rólunk közönséges emberekről, a kiknek sorsunk úgylátszik az, hogy alig nénelyekedtől ismerve, az egyéni vagy legfennebb családi szűk körben mozogva, töltsük el éltünk szakaszait egymásután. Hadd küzdjenek ők, mondjátok, magasabb rendeltetésök szerint; de nekünk erőteleneknek elég arra törekedünk, hogy rövid napjaink reánk nézve csendesen, nyugodt lélekkel való megelégedésben folyjanak le. Ámde oly könnyen elérhető-e, ez a csendes nyugodt lélekkel való megelégedett állapot? Nem vagyunk-e kénytelenek az érzéki kísértetek egész legiójával küszködni itt is, hogy eljuthassunk oda, s még inkább, hogy megmaradhassunk benne. Pedig, ai! tagadhatatlan, hogy törekvéseinknek ez még csak a legközönségesebb, habár legáltalánosabban ohajtott célja lehet; mert sáfarkodnunk kell mindnyájunknak a nekünk adott talentumokkal; még pedig nem csak a magunk hasznáért, hanem a másokéért is; avagy a kicsiny tehetségek összehatásából nem származnak-e nagy erők anyagi és szellemi téren?

De hadd mutassak fel egyet—kettőt legalább ama sötét légió szellemeiből, melyek mint az árnyék, követik mindennütt az embert, ott vannak a legszűkebb körben is körülötte, annyiszor feldulván a sziv békességét, annyiszor megkeserítvén az életet, ha a lélek világossága el nem oszlatja köréből őket.

Im először is a hiúság, e sima, nyájas, mézes szavu kísértet mint figyelmezteti az embert kitünő tulajdonaira, magasztalja érdemeit, még hibáit is erénynek, gyengeségeit is jelességeknek festi előtte. És az áldozat, kinek jól esik a tömjénezés, a helyett, hogy így szóljon: távozz, ne kísérts csábító! végre maga is elhiszi, hogy ő a legkitünőbb teremtmény; büszke lesz önmagára, magas igényekkel áll elő; s ha minden mozdulatát, szavát nem bámulják meg: az neki roszul esik; ha nem veszik számba helytelen méltatlankodását: azért boszankodik, elkeseredik, megveti a rosz világot,

gyülölni kezdi a hálátlan embereket, kik őt nem értik s méltányolni nem tudják.

Amott egy más, még veszedelmesebb kísértet, a nagy-ravágyás, gazdag fényben tűnven fel. Mire való — így szól — a természetnek annyi kincse és gazdagsága; az emberi találmányoknak annyi drága terméke, selyem, bársony csak arra való hogy hiréből halljuk? Miért tette Isten urrá e földön az embert? azért-e hogy szolgálilag dolgozzék s fáradjon? Szánakozik azokon, kiket oly kevés kielégít, kik szerény hajlékban, egyszerű ruházattal s élelemmel boldogoknak érzik magokat; minő izlés nélküli dolog — így kiált fel gúnyosan — minő együgyűség, s elmaradás a mivel világtól! És a szerencsétlen áldozat, kinek figyelmét felébreszték e lázító szavak, kinek nincs ereje így szólani: távozz ne kísértés csábító! kezd elégedetlen lenni egyszerű bár tisztességes helyzetével, körülményei most mind silányabbaknak látszanak neki; kezd magasbra nézni, kincsalmokról, fényről, pompáról álmodozni; s aztán ha látja, mert látnia kell, hogy mindezek, távol a teljesüléstől, csak hiú ábrándoknak maradnak: békételességre, majd keserű panaszra fakad: miért hogy oly mostoha iránta a sors!

Ekkor szólal meg egy más kísértet, az irigység, mely épen ez alkalmat leste. Nem a sors mostoha irántad jó ember, úgymond, hanem a világ, az emberek. Nézd csak, ők foglalták el helyetted a fényes méltóságokat, ők ragadták el előled a gazdagságokat, ők okai a te szerencsétlenségednek. És jaj a szegény embernek, a ki e kísértettől sem tud menekülni; mert nem tudja többé emésztődés nélkül nézni senki szerencséjét s boldogságát! És a mi legroszabb, az, hogy a ki ennyire süllyedt, azon könnyen, erőteljesen még sötétebb kísértet, a rosszindulat, mely a rágalom fulánkjával kínálja meg, hogy mérgezze mások boldogságát; hálót ad kezébe, hogy beléjtse azokat, a kiknek szerencséjéhez, gazdagságához maga vágyik jutni. Az ily szerencsétlen

már az ördög kezében van, s nem ritkán saját hálójá fojtja meg. De tegyük fel, hogy sikerüljön rossz szándéka, jusson fényes polczra, nagy gazdagsághoz ily úton valaki: vajjon a boldogság forrását is feltalálta egyszersem? Hiszen ekkor megint egy más kísértet veszi körül, a zsugori fősvénység, s bálványává lesz a kincs, melyet érinteni sem mer, nemhogy használni tudjon. Hát lelkiismeretével hogyan fér meg a nyomorult, mely szüntelen vádolja, kárhoztatja és üldözi, nem hagyván nyugtot neki sem éjjel sem nappal!? Hol van itt a megelégedett nyugodt élet, midőn nincs békessége egy perczig is boldogtalan fejének!?

Azt hiszem eléggé kitünik ennyiből is, hogy nem lehet megelégedés, nem lehet a boldogságnak csak árnyéka is ott, hol az érzéki indulatok uralkodnak, s a lélek nemesebb tanácsai elfojtatók. Innen erednek a csalárd képzelődések, telhetetlen kívánságok; innen származik a legtöbb panasz, keserűség, s az a rögeszme az emberek fejében, hogy ez a világ siralomvölgye, ez a földi élet csak szenvedések ideje, melytől sokan erőszakosan igyekeznek megszabadulni. Pedig a mező csak addig rémséges, míg a háboru foly rajta; ha megszűnt a harcz: kellemes virágok tűnnek elé, áldás és vidámság lengenek határain, s a boldogság forrásai csörgedeznek rajta. Igen, ai! siralomvölgye azoknak az élet, a kik folytonos harczban vannak magokkal, testi szenvedélyeikkel, a kik a kísértetek csábításaitól nem tudnak szabadulni, így szólván Jézussal: Távozz sátán, mert megvagyon írva, hogy a te Uradat Istenedet imádjad és csak őtet szolgáljad. De a ki legyőzte, mint Jézus, e kísérteteket, a kinek Isten a vezére, azaz: Isten akarhatja, mely szent igéjében s lelkiismeretünk szavában int és tanít minket, az ilyen embert, mint Jézust, angyalok veszik körül: hit, remény, szeretet, tiszta öntudat, lelki erő és békesség égi szellemei; az ilyen ember elérte törekvéseinek első célját, a csendes nyugodt lélekkel való megelégedett

életet, a honnan a hivatott szellem biztosan indulhat magasabb és szentebb törekvések valósítására, melyekkel egyszersmind magasabb és szentebb lelki örömök vannak összekötve.

Mennyet és poklot hordhat az ember magában, a szerint, a mint a testi nyers és elfajult szenvedélyek ura vagy rabja. Ezek a szenvedélyek a mi legnagyobb ellenségeink a földön; ezeket igyekezzünk lelkünk jobb sugallata által legyőzni mindenek előtt; mert a hol tusakodásaink ezekkel végződnek: higyjétek el, ott kezdődik társalkodásunk az angyalokkal, ott kezdődik a nemesebb élet — tisztább boldogság!

Buzogány Áron,
tanár.

VI.

A czedrusfa mint a keresztény vallás jelképe.

Igy szól az Ur Isten: és veszek én ama magas czedrusfának tetejéből....gyenge ágat, és elplántálom azt magas és felemelt hegyen. Az Izrael magas hegyén plántálom őtet, és ágait felneveli és gyümölcsöt terem: és nagy czedrusfává növekedik; és laknak alatta mindenféle szárnyas madarak, az ő ágainak árnyéka alatt laknak. Ezekiel. 17, 22, 23.

A felolvasott isteni jövendölés a czedrusfa jelképében a keresztény vallásnak Jézus által a föld minden határain és népei közt való elterjedését fejezi ki, s a keresztény emberiséget mintegy előre bepillantatja nagy jövendőjébe. A czedrus legszebb, legtartósabb fája volt Syriának és Palaestinának; a pogány népek rothadatlanak hitték, a zsidók különös tisztelettel voltak iránta. Ebből volt faragva az ó szövetségi frigyláda, melyben a törvény s az aranyozott asztal, melyen a szent kenyér állott; ebből építették Dávid és Salamon királyi palotáikat és a jeruzsálemi templomot. A görögök isteneik képeit metszették reá; Diánának Efézusban, Apollónak Rómában ebből építették templomot. Magas hegyeken terem, mint a Taurus és Atlás környéke. Alakja magasan mintegy a fellegek közé nyúlik fel. Szine barnazöld, mint a legzöldebb smaragd, s illatát a pogány Róma isteni tiszteleténél áldozatul használta. Oly nagyszerű, oly parancsoló tekintetű volt e fa, hogy midőn Dávid a CXLVIII

zsoltárát írta, s eget és földet isten dicsőítésére szólított fel, lelkesedésében erre is kiterjedett s így szólott: Hegyek és minden halmok, gyümölcsfák és minden czedrusok dicsérjétek az Urnak nevét. Nem csuda tehát, ha a proféta ihletett lelke Jézus és a keresztény vallás jövőjére vonatkozó szóp hasonlatát a természet és keleti éghajlat e valóban nagyszerű növény példányától vette, mi annyival természetesebb, mivel egyfelől a keleti s kivált szent írónál a czedrus sokszor nagy és hatalmas embereket is jelentett, másfelől az Palaestina tartományaiban, különösen a Libánus hegyén nagyon el volt terjedve. A szentiró gyakorlatiágát bizonyította be az által, hogy egy elvont igazságot egy látható felséges ábrázolatban úgy állított olvasói elébe, hogy azt szükségképen meg kellett kedvelniök és szívökbe befogadniök.

Jelkép gyanánt jelenik meg tehát itt a czedrusfa, midőn Ezékiel az elolvasott alapigékben így ír róla: Így szól az Ur Isten: veszek ama magas czedrusfának tetejéből gyenge ágat, stb.

A czedrust, a mint mindnyájan tudhatjátok, a természet maga Istentől nyert erejével önmagára hozza elé; magva elhull, vagy gyökeréből sarjat vet, az ég esőjével öntözi, s kisded gyenge csemetéből gyakran oly terjedelmes fává növekszik, hogy négy-öt ember nem képes beölelni. Nem szükséges tehát, hogy az Isten mennyei dicsőségéből látható alakban alászállva, oltogassa vagy ültesse azt Izrael hegyére, vagy a Libánusra. Valóban az alapige nem egyéb, mint képes előadása Jézus születésének s általa a keresztény vallás megalapulásának. E szempontból tekintve alapigénk szavait, azok oly mély jelentésűek s oly költőileg szépek, hogy azok bővebb kifejtése érdemes néhány percznyi elmélkedésre. Vizsgáljuk meg tehát azokat röviden ez innepi szent órán s igyekezzünk a képes hasonlatok valódi értelmét s a bennök foglalt igazságokat a lehetőségig kitalálni. Én megkönnyitem

fáradságtokat, ti pedig legyetek beszédemre szives figyelemmel.

Alapigénk első tétele ez: És veszek ama magas czedrusfának tetejéből gyenge ágat, elplántálom azt felemelt hegyen, az Izrael magas hegyén plántálom el őt.

Hogy a magas czedrusfa Izrael országát jelzi, megtet-
szik Zakariás profecziája 11-ik részének 2-ik verséből, hol
Izrael országának elpusztulására vonatkozólag mondatik: El-
esett a czedrusfa; teteje Dávidot, Izrael dicső kirá-
lyát, a gyenge ág a megváltót, a gyermek Jézust s ifju tu-
dományát, a magas és felemelt hegy pedig a keresztény mi-
veltség amaz erkölcsi emelkedettségét jelzi, hol mintegy kő-
szálon nyugszik a Jézus anyaszentegyháza. Valóban a czed-
rus alatt akár a zsidó népet értsük, melyet az Isten önné-
pévé választott vala, akár Izrael országát, melyben volt a
paradicsom, s a hol legelőbb gyult fel az Isten egységét ta-
nitó vallás eszméje: mindkét esetben méltán ruházzuk reá
a magasság fogalmát, mindkét esetben méltán mondhatjuk,
hogy a keresztény vallás oltóága magas czedrus tetejéből
van véve. Az egyiptomi és görög tudományosság romjain
s tapasztalásain támadt az ó testamentomi nagy élőfa, mely-
nek tetejéről vette az Ur Isten a béoltandó gyenge ágat.
Gyenge ágat, mondám; mert lehet-e erősnek mondani oly
tudományt, mely öszvesen is néhány erkölcsi alapigazság-
ból áll, melyet egy igénytelen férfi alig tizenkettőd ma-
gával, idegen uralom alatt, ellenséges indulattal eltelt
népek szomszédságiban hirdet? Gyenge ágat vett a nagy-
szerü oltásra az Ur Isten; avagy nem volt-e gyenge maga
Jézus, midőn isteni küldetéséhez kezdett? Bizonyára gyenge
volt. De mint a legépebb fának legmagasb tetejéről veszik
az oltóágot: úgy lőn Jézus származása a legdicsőbb zsidó
királynak Dávidnak véréből; s mint a fa és virág ifju galyja

könnyebben fogamszik: úgy a vallásos igazságok és erkölcsi elvek is könnyebben meggyökereznek, ha azokat zsenge korokban csepegtetjük be a szivekbe. Magas és felemelt hegyen, az Izrael hegyin plántálta el ez ágat, mond tovább az Ur Isten a proféta által. 'A magas hegy alatt kétségen kívül nem lehet egyebet értenünk, mint Jézusnak felséges erkölcsi alakját, isteni küldetését, s általában az ő tanainak emberies és boldogító voltát, az Izrael hegyén pedig Zsidóországot, Jézus szülőföldét, hol az ő szent tudománya legelőbb elterjedett és meghonosult.

Második tétele az alapigének, hogy 'az újonnan plántált fák a gait felneveli. A czedrus a föld magasb tájain és gránitszirtek ornain terem. Képzeltetni tehát, hogy nehéz fogamzása és élete, s gyakran ostromolják vad zivatarok; mégis óriási terjedelmű fává nő fel, hogy az utazók nem győzik bámulni s szépségeit rajzolni. Régen a fák királyának is mondták. De ha egyszer ily plánta gyökeret vert majd nem hozzáférhetetlen magasságában: nehéz kiirtani; felnő az és ágaival a szabad légben messze kiterjeszkedik. Hasonló volt Jézus és az ő tudománya. Ő szegény sorsban született, bölcsője egy nyomorult jászoly, születése után csakhamar Héródes üldözőbe vette, a papi fejedelmek Pilátus ellenére halálra ítélték, a nép keresztre feszítettetését kérte, meghalt, eltemettetett, tanítványait megfélemlítették, hiveit szétszórták, a keresztény zsinagógákat bezárták, s a meteorként feltűnt új tudomány, meteori rövid futás után, eltűnni látszott. Ezek k! megannyi zivatarok voltak Jézusra és az ő tudományára nézve: megrázták őt, megíngatták tudományának földét; de ő feltámadt, tanítványai újra egybegyülekeztek, tudománya szájról szájra lön adva, hiveinek száma megsokasult: a gyenge ág nem hogy kiszáradott, az általa alapított keresztény vallás nem hogy kiászott, elenyészett volna; de felnőtt a kereszténység nagy-szerű czedrussává; mint az alapigékben van írva, az újon-

nan ültetett fa ágait felnevelte, azaz: a kis Zsidóországban támadt vallás lassanként elterjedett Görögországban, Rómában, Ázsia és Afrika több tartományaiban, szóval csaknem minden miveltebb részein a földnek.

Harmadik tétele az alapigének, hogy a fa és ágai gyümölcsöt teremnek. Igen, mint a Libánus czedrusainak meg van illata és gyümölese: úgy árasztja a keresztény vallás is jótéteményeit mindenfelé. Nézzük bár az embert vallásos, erkölcsi és polgári viszonyai között, s ez igazságot mindenütt feltaláljuk. A vallás istenibb természete emberibbé tette a népeket, az erkölcsök ősi vadságokat elvesztették, a polgári élet a legdicsebb emberi erényeknek kezd termő földje lenni. Az Istenről és emberi hivatásunkról való helyesebb fogalmak, a jogok és kötelességek kölcsönösségéről való nézetek mai tisztultsága, a humanizmus és polgári egyenjogúság, a keresztény emberiségnek az erkölcsi jó és szép iránti vonzalma, az örökélet hite: mind megannyi haladási mozzanatok és vívmányok az emberiség életének újabb történetében. S hogy mindezekre a keresztény vallásnak irányzó és döntő befolyása volt, úgy hiszem, senki sem fogja elvitatni akarni. Egyetlen vizsgáló tekintet a keresztény vallás előtti és utáni erkölcsi és szellemi állapotokra képes bárkit meggyőzni a Jézus erkölcstudományának az emberi nem tökéletesedésére való nagy befolyásáról. Valóban, nemünknek azóta folyvást emelkedik erkölcsi érteke, a közjóllét gyarapodóban van, általában egy magasabb földi boldogság megközelítésére az út ki van egyengetve. Ezek atyámiai! a keresztény vallás magas czedrusának ágain termett drága gyümölcsök, melyeket élvezni Isten kegyelméből mi is szerencsések vagyunk. Igen! Jézus, a mi lelki czedrusunk, az ő szent tudománya s a tőle alapított keresztény vallás által folyvást gyümölcsöt terem, és mi, kik e tudományt eredeti tisztaságában s apostoli egyszerűségiben fogjuk fel és valljuk, a mi kicsiny anyaszentegyházunk közepett el-

mondhatjuk Jóel profétával: Musttal csepegnek a hegyek, téjjel folynak a halmok, kútfő származik az Úrnak házából, mely megöntözi a Sittim völgyit. Kép nélkül szolva: Krisztus egyházában bőven vannak a lelki jók.

Negyedik és utolsó tétele az alapigének, hogy a felnőtt czedrusfa árnyában mindenféle szárnyas madarak laknak. A persa és indus népnek külön nemzeti istene volt, a zsidóegyház csak zsidókat ismert tagjainak, a pogányság üldözte a keresztényeket; Jézus anyaszentegyházának minden nép és nemzetbeliek tagjai lehetnek, egyiknek sincs a másik felett előnye. Menjetekek el, és hirdessétek az evangéliumot minden népeknek, így utasította ő a világba kiküldött tanítványait; ismét: Minden népben és nemzettségben kedves Isten előtt, a ki őtet félti s akaratját cselekszi. Csel. 10, 35. Pál apostol szerint pedig: Nincsen sem zsidó, sem görög, sem szabados, sem szolga, mi mindnyájan egyek vagyunk a Jézus Krisztusban. Galat. 3, 28. Lám mily különbözők e tanok a Jézus előtt hallottaktól! Amazok kizárnak, ezek egyesítnek; azok gyűlölséget, ezek szeretetet hirdetnek; azok személyt válogatnak, ezek minden embert testvérnek mondanak a Krisztusban. Valóban már eddig elé is betelve látjuk ama szent jövendölést, hogy Jézus a kereszténység czedrusa, hogy az ő egyháza magas hegyen, erős kőszálon van épülve, hogy ágakat hajt, gyümölcsöt terem, s árnyékában mindenféle szárnyas madár lakik. Mint a nap lassanként világítja meg a föld különböző részeit: úgy terjed mind tovább tovább, más meg más részekre e boldogító tudomány is, meghódítva az elméket az igaz Isten hívésének, megnyerve a szíveket Jézus idevezítő vallásának, s így lassanként ugyan, de biztos eléhaladással készítve előre az egy akol- és egy pásztorról mondott isteni jövendölés egykori valóságát.

Imádjuk azért mindenkor, legkivált pedig ezen kará-
csoni szent ünnepen, az Istent, ki az Izsai törzsökéből szár-
mazott vesszőszálat (Ésa. 11, 1), ki ama magas czedrus te-
tejéről vett és elplántált gyenge ágat, a kereszténység czed-
russává növelte fel.

És buzduljon szent tiszteletre Jézus iránt minden ke-
resztény szív és lélek; becsülje nagyra azt a szerencsét, hogy
az általa plántált keresztény vallás felséges czedrusának ár-
nyában pihenhet s áldott gyümölcseit élvezheti; s kívánja
szívből, munkálkodjék teljes erővel mindenki azon, hogy ez
áldott fa egykor az egyetemes emberiséget árnyaiba fogad-
hassa. Ámen.

Török Sámuel,
szentmihályi pap.

VII.

Jézusra nézni legjobb.

ÁLDÓZÓ CSÖTÖRTÖKI.

Jézus tanítványinak láttokra felemelteték, ők pedig utána szemeiket az égbe függeszték. Csel. 1, 9. 10.

A hol vagyon a ti kincsetek, ott vagyon a ti szivetek is, ezt mondja Jézus. Luk. 12, 34. Én is azt mondom Jézussal: a hol van kinek-kinek kincse, ott van az ő szive is, s a hol van szive, ott van az ő szeme is; mert minden ember azon tárgyra, vagy tárgy után szokta szemeit leginkább függeszteni, a mit szive leginkább szeret, ohajt, a mi legkellemetesebb, fontosabb és boldogítóbb tárgy reá nézve; pl. a csillagvizsgáló az égre, a szántóvető a földre, a vitéz a fegyverre, a tudós a könyvekre, a szerelmes ember az ő szeretőjére, a fősvény pénzes ládájára legörömesőbb szokták szemeiket s szemecikkel együtt teljes szivöket, és minden ohajtásukat fordítani vagy függeszteni. Hadd függesse kiki oda szemeit, hol boldogságát leginkább reméli feltalálhatni. Hát mi keresztények! hová, kire és mire függesszük szemeinket? Mi legyünk hasonlók ma szent Dávidhoz. Dávid ezt mondja: Szüntelen az Urra néztem. Zsolt. 16, 8 És viszont: A te parancsolatidról gondolkodom, és nézek a te ösvényeidre (Zsolt. 119, 15.); mert a kikte reád néznek, azok meg nem szégyennitetnek. Zsolt. 34. 6. Legyünk hasonlók Mikeáshoz, ki akárhová s mire nézzenek mások; magáról ezt a vallást tevő: **Én**

pedig az Urra nézek. Mik. 7, 7. Vagy legyünk hasonlók Jézusnak apostolaihoz, kik midőn Jézus mennybe fel-emelkednék, elszakaszták minden egyébtől magok körül figyelmöket, s egyedül csak Jézus, az ők tanítómesterök után függeszték szemeiket az égre, a mint az alapigékben írva van. S miért függesztjük Jézusra szemeinket? Azért, mert Jézusra nézni felséges, boldogító és vigasztaló.

1.) Azok a tárgyak, melyekre mind legérdekesebbekre szokták az emberek szemeiket s figyelmöket fordítani, igen sokak és sokfélék, de akár mennyeiek s akár mely szépek legyenek azok, mégis azokat Jézusban többnyire mind fel lehet, még pedig a legfelségesebb alakban, találni. Mit kívánunk s mit tartunk pl. méltónak az életben a mi figyelmünkre? Talán egy királyt? Úgy van! egy királynak nézésére mindenek futnak, s nevét és emlegetését mindenek becsben tartják; s ha igen, hát Isten után van-e nagyobb s dicsőségesebb király mint Jézus? Jel. 17, 14. Mit kívánunk nézni? Talán egy porupás hajnalt a maga legszebb és legszelidebb tavaszi megnyílásában? Ime Jézusnak is hozzánk jövetele olyan mint egy szép hajnal és mint a tavaszi eső a földnek alkalmas idejében. Hos. 6, 13. Mit kívánunk nézni? Talán az égen ragyogó fényes napot, vagy egy ritka szép csillagot? Ime Jézus ama fényes nap és világosság, mely életadó világával és melegével minden teremtetéseket megáld (És. 60, 1—3), vagy ama szép hajnal csillag, mely minden csillagok felétt tündöklök. Jel. 22, 16. Talán egy szépen világított termet? Ime Jézus is mint egy hétszeres világgal tündöklő aranygyertyatartó olyan az anyaszentegyház közepében, mely a békeségnek olajágai között állandóul tündöklök. Zak. 4. Mit kívánunk mégis nézni? Talán egy szép, kedves virágot vagy liliomot? Ime Jézus ama Jette gyökeréből felnevekedett kedves virágszál (Es. 11, 1.), vagy liliom (Ének. 2, 2.), mely az isteni igazságnak és kegyelemnek drága illatjával kellemeteskedik. János 1, 14. Mit kívánunk, mit

ohajtuk mégis? Talán egy kedvesen zöldellő élőfát, melynek árnyékában kényelmesen pihenünk? Ime Jézus ama szent hegyen felemelkedett magas czedrusfa, melynek árnyékában mindenek csendesen nyugosznak, és a mely gyümölcsöt terem. Ézék. 17, 22. 23. Mit kívánunk, mit ohajtuk mégis? Talán egy becses ládát, melyben drága kincsek legyenek? Ime Jézus az újszövetségnek ama drága ládája, melyben nem veszendő kincsek, de idvességes törvények vannak, melynek követése boldogság. Ézék. 34. Mit kívánunk s mit ohajtuk mégis? Talán drága eledelt és italt, melyekkel megelégtessünk? Ime Jézus az, ki megelégit minket amaz örökéletnek kenyérével (Ján. 6, 35) s táplál és itat élőviznek forrásából ingyen. Ján. 4, 10. 14. Vagy talán végre egy lajtorja, ama Jákób lajtorjája vagy útja kellene minékünk, melylyel ama legfőbb jóra, a mennyei boldogságra mehetnénk egyenesen fel? Ha az: ime ez is Jézusban valósággal megtalálva, mert ő mondja és bizonyítja önnönmagáról: Én vagyok az út, és senki nem mehet az atyához, hanem csak általam. Ján. 14, 16. Egyszóval: Jézusra, csak Jézusra kell minékünk szemeinket főképen függesztenünk elsőben is azért, mert Jézusra nézni először felséges dolog és

2.) boldogító. A boldogságot nem lehet semmi más által elérni és feltalálni, hanem csak egyedül az erény által, igen, de erényt sem lehet jobb úton és módon szerezni mint Jézus tudományának, életének és példájának követése által. Miként követhetnők pedig mindezeket bizonyosabban, mintha Jézusra nézünk és figyelmezőnk, s a hogy és miként ő szólott és cselekedett, akként szólunk és cselekeszünk mi is. Akarsz-e annakokáért hiv istentismerő és tisztelő lenni? Nézz Jézusra és az ő tudományára, mert ő legtisztábban megtanít tégedet: ki az Isten, s miben álljon az ő legtisztább tisztelete. Akarsz-e jó embernek, jó felebarátnak neveztetni? Tekints Jézusra és az ő példájára, s ő tökéletesen megtanít tégedet, mert oly képmutatás nélkül

való tiszta emberbarát még soha sem volt mint ő, s ha őtet el nem érheted is, legalább mennyire lehetséges igyekezni elérni. Akarsz-e az élet örömeiben mérsékelt, alázatos, s a sors csapásai alatt békeségestűrő, erős és állhatatos lenni? Tekints itt is Jézusra, mert ebben is a legtökéletesebb példát ő benne találod fel. Így tehát e tekintetben is méltó főképen Jézusra függesztenünk szemeinket, mert Jézusra nézni boldogító és

3.) **vigasztaló is.** Sokféle vigasztalások találhatók a szenvedések között; de úgy tetszik nekem, hogy egy sincs hathatósabb mint az, mikor nálunknál sokkal felségesebb és érdemesebb személyeket is hasonló sorsban látunk forogni; mert e győz meg bennünket arról, hogy a méltatlan szenvedések úgyszólván hozzá tartoznak az érdemesnek sorsához, s talán ezek nélkül nincsen s nem is lehet érdem. Ha tehát e földön minden érdemünk mellett is méltatlanságokat, vagy akármi egyéb rosszakat kell szenvednünk, s ebben a tekintetben valakire néznünk és tekintenünk kell vigasztalásnak okáért; találhatunk ugyan számtalan dicső lelkeket, kik mentől érdemesebbek, annál szerencsétlenebbek voltak világ szerint az emberi társaságban; de egyet sem mégis olyant, kiből minden esetre úgy egybecsoportosultak volna a szenvedések és nyomoruságok, mint Jézusban. Egyetlenegyét sem, kinek életének és sorsának megtekintéséből annyi vigasztalást lehetne meríteni, mint Jézusnak. Éhséget, szomjúságot, hideget, meleget s fáradságot szenvedünk-e? Tekintsünk Jézusra, mert ő ezek közül mindeniket sokszor szenvedte. Legjobb intézeteinkben, céljainkban és munkásságunkban ellenmondásokra, ostoba tudatlan és irigy ellentállásokra találunk-e? Ime a földön soha egy ember sem akart annyi jót véghezvinni az egész emberiségre nézve, mint Jézus; és még is soha egy ember sem talált annyi tudatlan, irigy és goromba ellentállásokra s akadályokra mint ő. Ellenségeinktől rágalmaztatunk, üldöztetünk, kizsároltatunk, vagy talán meg is öle-

tűnk? Ime ő mindezeket a legnagyobb mértékben szenvedte, elannyira, hogy ártatlan lelke szinte lerogyott már azoknak sulya alatt, és mégis mind eltűrte, elhordozta ezeket, mert épen ezek voltak azok, melyek az ő érdemeit a legnagyobb fokra felemelték, neki a legdicőségesebb boldogságot szereztek. És ha Jézus ezeket szenvedte, hát mi ne szenvednők-e el, mennyire gyarló erőnk elbirja? Hiszen nem nagyobb a szolga az ő uránál. S ha a gazdát Belzebubnak nevezték és hívták, a szolga annál inkább szenvedheti. Máté. 10, 25. Oh mely nagy vigasztalással tekinthetünk hát Jézusra, s mely nagy vigasztalással hordozhatjuk mi is minden földi terheinket és háboruságinkat, midőn látjuk, hogy nekünk is mindezek nem szerencsétlenségünkre, hanem éppen örök boldogságunk megszerzésire szolgálnak, ha t. i. nemcsak a szenvedések viselésiben, hanem az erények követésiben is ő reá néznek mindenkor a mi szemeink!

K. ai! Az ó-szövetségben Isten parancsolatjából Mózes egy érczkigyót emelt vala fel a pusztában, melyre valakik betegek levén, reá tekintettek, meggyógyultak. Ime ilyen érczkigyót emelt fel nekünk is lelki és erkölcsi betegeknek Isten Jézusban, kire valakik tekintenek, mindazok meggyógyulnak. Ján. 3, 14. 15. Függesszük hát mi is szemeinket erre az érczkigyóra szüntelen, azaz: járjunk és éljünk az ő példája, s szent tudománya szerint, s bizonyosan meggyógyulunk! Viszont: a régi indusok egy aranytáblát függesztettek fel a nép templomában, melyen idvességes törvények voltak írva, s a nép midőn templomába ment, legelőször is arra nézett. Ilyen aranytábla Jézus is nekünk az újszövetségben, melyben a legidvességesebb törvények vagynak. Jer. 31, 31. Nézzünk tehát szüntelen erre az aranytáblára mi is, s megtanulván szent törvényeit, kövessük az idvességnek elnyerésére. Viszont: a tengeri hajós útasoknak számára némely partokon és kikötőkben bizonyos magas toronyok vannak építve, melyeknek tetején nagy lámpások világolnak el messze a ten-

ger síkján, s ezeket világító-tornyoknak hívják. Erre néznek szüntelen az útzók a tengeren, s erre nézvéen útjokat el nem téveszthetik, sőt békével érkeznek a csendes kikötőbe. Ilyen világító-tornyunk nekünk is Jézus az élet tengerén, ő reája függesszük hát szüntelen szemeinket, őtet kövessük, őtet hallgassuk. Így nem fogunk eltévelyedni egyfelé is az élet tengerén mint Ulysses, sem Scyllák és Carybdisek közt hanyatlatni életveszedelmek közt, hanem mint Péter a víz tetején: a nyomoruságok habjain is bátran járunk, s mint Telemachus Mentornak társaságában, békével fogunk útni, s mennyei édes hazánknek boldog kikötőjébe érkezni, hol mint ő atyját, úgy mi is mennyei atyánkat feltaláljuk. Ámen.

Sándor István,
datki pap.

VIII.

Az apostolok soknyelvü beszéde.

PÜNKÖSTI.

Alapige: Csel. 2, 1—8.

A pünkösti történetnek leírása, melynek egy részét az apostolok Cselekedeteiről irt könyvből az imént elolvastam, és a mely csaknem minden pünkösti beszédnek tárgya szokott lenni, azokhoz a leírásokhoz tartozik, melyekben a szép a csodálatossal párosul. A szent lélek és ennek sebesen zugó széléhez hasonlított elterjedése, a tüzes nyelvek és ezeknek álmélgodásra ragadó tehetsége; majd később a Péter prédikálása s ennek most már csaknem hihetetlennek tetsző térítési ereje: mind oly események, melyek ma szintugy magokra vonják az emberek figyelmét, mint az első pünköstkor; sőt talán azt is állithatom, hogy minket most a képes leírás, melynek hitelt kell adnunk, szinte nagyobb mértékben bámulásra ragad, mint akkor maga a történet ragadott volna; mert igen sok dologgal vagyunk mi úgy, hogy ha szemmel látott tanui vagyunk, vagy rajtunk történik meg egy s más változás: mind az oly természetesnek tünik fel, hogy alig tartjuk megjegyzésre méltónak; ellenben pedig, ha csak elbeszélés vagy olvasás után jövünk valaminek tudására: sokszor a legközönségesebb dolog is hihetetlennek tetszik. Ki csodálkozik közülünk azon, hogy a nap minden reggel megvilágosítja földünket? hogy ugyan az a nap, melynek télben nincs annyi ereje, hogy künn a szabadban egyetlenegy fűszálat megmentsen a fagytól, nyárban zöld lombokkal koszoruzza fel az erdőket, illatos virágokkal ékesíti meg a me-

zókét? Senki, s hogy is csodálkoznék? hiszen mind ez oly természetes dolog, a mit újra meg újra látunk és tapasztalunk. De beszéljük el egy világtalannak a például felhozott természetes dolgot; mondjuk el neki minő változásokon megy keresztül földünk 365 nap alatt; igyekezzünk oda emelni lelki tehetségét, hogy képzelni tudja azt, a mit mi látunk: s higgyétek el, lesz annyi csodálkozni való oka az előttünk természetes dolgon, mint nekünk a pünkösti történeten. Ki csodálkoznék közülünk azon, hogy mi 25—30 betű segítségével gondolatainkat, érzéseinket leirhatjuk? hogy a távirda által tudósításainkat a szélnél is sebesebben elküldhetjük a föld legtávolabb eső helyére? Senki; mert vagy magunk tudunk írni és olvasni, vagy legalább szemeinkkel meggyőződhetünk a kézírásnak úgy, mint a távirásnak lehetőségéről; pedig szinte ebben is van annyi csodálkozásra méltó, mint az apostolok soknyelvű beszédében. S hány ezekhez hasonló példát lehetne felhozni a természetből úgy, miut a történetből és a társadalmi életből, a hol valami csak azért nem lep meg, mert hozzá vagyunk szokva, mert velünk és rajtunk történik. Azonban az ilyen példáknak felkeresését rátok bízva, én visszatérek a pünkösti leíráshoz.

Egy rég-várt ohajtás, egy még az ó-testamentomban eléforduló és az áldozó csötörtöki szent történet alkalmával megújított ígéret teljesedett be Jézus tanítványain, az apostolokon, az első pünköst alkalmával. A szent lélek, melytől oly sokat vártak, mely az értelem világának világosságot adó napja kellett hogy legyen, e napon szállott az apostolokra, s mint a villanyos folyam a tárgyat, a mivel összeköttetésbe hozzuk, megmelegíti, mozgásba hozza: úgy a szent lélek ereje is az apostolokat a tudomány iránt, melyet Jézustól tanultak, s a melynek megértésére lőn elküldve a szent lélek — buzgókká tette, terjesztésire ösztönözte, s mint a tűz először csak a legközelebb fekvő levegőréteget melegíti meg, s ez, a kapott meleget tovább adva, lassan lassan a szoba

legtávolabb eső szegletébe is elterjed: úgy az apostoloknak szent hevülete, melyet az első pünköstkor nyertek, először csak a Jeruzsálembe gyült népeket s ezután a távolabb levőket is annyira áthatotta, hogy ma már nehéz volna elsorolni mindazon népeket és tartományokat, melyek a szent lélek hathatós erejét meghatározott időhöz való kötés nélkül érzik, s annak munkássága által minden szépre, jóra és igazra hevülni tudnak; mert azt hiszem nincs közöttünk senki, a kinek mondanom kellene, hogy a szent lélek nem egyéb, mint az Istennek jóra vezérlő lelke, mely az első pünköst óta már sok keblet megszállott és a melynek erejét mi is érezzük, valahányszor nagy és nemes tettek végbevételére határozzuk el magunkat.

Azonban ha ilyenformán mindnyájan egyet is értünk a szent lélek értelmezésére nézve, ha annak az emberekre gyakorolni szokott befolyását elismerjük, sőt sokszor épen tapasztaljuk is, mindazáltal mégsem titkolhatjuk el csodálkozásunkat, mely a szent léleknek oly szokatlan módon leirt elterjedése s a miatt támadhat keblünkben, hogy a szent léleknek oly erő van tulajdonítva, mely szerint az apostolok kinek-kinek saját nyelvén beszéllettek, a mi első tekintetre mindenesetre feltűnő lehet. Ezért mai beszédem tárgyául a pünkösti történet leírásának bővebb kimagyarázását tűztem ki, s mivel a csodásnak tetsző eseményt megfoghatóvá és érthetővé szándékszom tenni előttetek, becses figyelmetekre — hiszem — számot tarthatok.

Mikor a pünköst napja eljött volna és a tanítványok mindnyájan együtt volnának, akkor nagy hirtelenséggel lőn az égből, mint egy sebesen zugó szélnek zendülése, mely eltelé az egész házat, a melyben ülnek vala és megtelelének mindnyájan szent lélekkel. E leírás szerint k. ai! a szent léleknek megjelenése — a mint ti is könnyen

kivehettétek — kissé csodálatos módon kellett hogy történjék; a mi ama feltétel után, hogy mi a szent lélek alatt nem valamely személyt vagy tárgyat értünk, a mely zajt vagy zugást okozhasson, első tekintetre érthetetlenek, kimagyarázhatatlannak tűnik fel. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy e képes kifejezésre, melyet ez evangélista a pünkösti történet leírására használ, főként az ünnep megszentelésének célja adott okot. Ugyan is a zsidók a pünköstöt a törvényadásnak, a nemzeti átalakulásnak emlékezetére szokták volt megülni; ezt a napot úgy nézte közülök mindenki, mint a nemzet második születésnapját; és méltán; mert a törvények a nemzeti életre nézve hasonlók az épületnél megkivántató alapkövekhez; valamint ezeknek szilárdsága szokta meghatározni az épület tartósságát: úgy a nemzeti életben is a törvények jóságától függ a nemzeti jóllét; és a hol törvények nincsenek, a hol meghatározott rend és cél nélkül tesznek és vesznek, megállapított szabály nélkül kérnek és mérnek, ott hiába keressük a közboldogságot; mert ha tán a szerencse egyeseknek így is kedvezhet: a nemzetnek, mint egésznek, boldogságát csak a jó törvények adhatják és adják is meg; azért egy oly zürzavaros állapot után, mint a minőben a zsidók voltak Mózes előtt, minden nép az újjászületés napjának tekintheti a nemzeti törvények megadását s ügyeinek e törvények szerinti elrendezését. De valamint a gyermek egy néhány év múlva kinő a rászabott köntösből, így a törvények is a századok hosszú során elavulnak s ha viselésök egyszer alkalmatlanná válik a népre, azt fegyverrel sem lehet többé rákényszeríteni. Így jártak a Mózes törvényei is; voltak pulyaszülöttek, a kiknek még a régi köntös is jó volt, a nagyobb rész azonban kinőtt belőle, s használhatatlanságát felismerve, számba sem vette; ezért a proféták, a nemzet oraculumai, egy jobb jövőről álmadoztak, midőn a törvény a nemzet kívánataihoz szabva, új alakban ismét feléled, s minden népekre elterjed, s ime a várva várt

idő a pünköst napján be is következett. Az új törvények, az evangélium ildomos törvényei, életbe léptek. Ha már meg-gondoljuk, hogy Mózes a Sinai hegyről mennydörgések és villámlások között küldötte le a régi törvényeket a népnek: akkor a Lukács evangélista tudósításaiban könnyen ráismer-hetünk a hasonlóságra, mely a régi törvénynek és az evan-géliumnak, mint új törvénynek megadása között létezik; mely szerint a szent lélek elterjedése az akkori környüállásokhoz képest kissé szelidebb módon szintén égi zengedések között történik; minél fogva a szent léleknek sebesen zugó szélhez hasonlított elterjedésén nem kell egyebet értenünk, mint egy képes kifejezést, melyet az evangélista azért használt, hogy a nép a régi törvények adására visszaemlékezve, az újnak égi származását — más szókkal jóságát, szintén elismerje s magát azokhoz alkalmazni kötelelességének tartsa.

A pünkösti történet leírásából továbbá látjuk, hogy az apostolok szent lélekkel megtelve szólani kezdenek, még pe-dig úgy, hogy azok, kik ez alkalommal különböző tartomá-nyokból Jeruzsálembé összegyültek, mindnyáján saját nyelv-ekre ismertek s álmélkodva kiáltának fel: Nemde nem Galiléusok-e ime mindnyáján ezek, a kik szólnak; mi módon vagyon azért, hogy halljuk őket, a mi tulajdon nyelvünkön szólani, a melyben születettünk? Nagyon tévednénk ai! ha azt gondolnók, hogy e leírás szerint az apostolok zsidónak zsidóul, görög-nek görögül, s ha mi ott lettünk volna, nekünk magyarul be-széltek volna, feltéve, hogy egy magyar sem volt közöttök; én legalább nem tudom elképzelni, mi módon lehetne az, hogy a ki közülünk például görögül egy szót sem tud, egy-szerre csak elkezdjen görögül beszélni. Ezzel azonban sem az Isten mindenhatósága felől nem kétkedem, sem a szent irás hitelességéből semmit levonni nem szándékom; de a mig valaminck értelmes magyarozatát adhatom, addig soha sem folyamodom a csodák kényelmes sátra alá, ügyvédül kérni

fel magamnak a vak hitet. Mire nézve e kifejezést: más nyelveken szólani, igyekszem nektek is megmagyarázni.

Tudva ván, hogy a zsidók a magok nyelvét tartották legelsőnek, legszentebbnek, a mire annyival inkább jogositva voltak, mert ez volt úgyszólván kezdetben a közlekedési nyelv az Isten és az emberek között; az az: a vallási tisztább fogalmak először zsidó nyelven voltak kifejezve; ezen zengette el Dávid hárfája magasztos énekeit; a proféták tollaira ezen jöttek az isteni ihletésű ígéretek; szóval a zsidónyelvet, mint vallási nyelvet, abban az időben 'diplomatiai nyelvnek lehetett tekinteni. Innen ezt a nyelvet minden más nyelvek törzsökének tartották — s vannak ma is a kik annak tartják — s ha azt akarták kimondani, hogy a mi törvényünk minden bölcseséget magában foglal, így mondták ki: az Istentől jött beszéd 70 nép nyelveire oszlott szét: a mi alatt azt kell értenünk, hogy az ők törvényeik sokféle magyarázhatók, s mindenik írástudó kereste annak igaz nyelvét vagy igaz értelmét; minthogy a nyelv alatt nem csak a szóló eszközt, s annak bizonyos megszokás utáni működését, hanem a gondolatoknak és érzéseknek kijelentését is lehet és kell is értenünk; ezért mondjuk, hogy ez az ember a barátság, másik az irigység, egy harmadik a szeretet, egy negyedik a gőg nyelvével vagy nyelvén beszél, jóllehet mindezek a különböző érzések egy és ugyanazon nyelven kifejezhetők. A ki már a törvénynek mindenik értelmét tudta, azt 70 nyelven szóló férfinak nevezték. A törvénynek ilyen sokféle magyarázása, külön nyelvü, vagy különböző értelmű felekezetekre osztotta a zsidókat, melyeknek egyesítését az Isten lelke által reméltették. S ime az ohajtott idő a pünköst napján be is következett; a szent lélekkel megtelt apostolok szólani kezdének, s beszédjök a különböző értelmű népek értelmével megegyezett, mindenik nép ráismert született nyelvére; azaz: a Jézus tudományában, melyet az apostolok a pünköst napján szent lelkesedéssel hirdetni kezdének, kiki

saját érzéseire, saját nyelvére ismer; minélfogva az apostolok soknyelvű beszédén nem kell egyebet értenünk, mint azt, hogy a Jézus tudománya az emberek különböző gondolkozás-módjával, ohajtásával megegyezett; más szókkal: a keresztény vallás az emberiség anyanyelve lett. Lássuk ezt most bővebben.

Mindnyájan emlékezni fogtok azon korra, midőn gyermekéveitekben szülőitektől vagy tanítóitoktól egy s más dolgnak elállása, származása után tudakozódtatok, vagy ha ez nem jut eszetökbe, akkor mindeniteknek van módja itt vagy ott hallani kérdéseket, melyek csaknem önkénytelenül támadnak a lélekben, mihelyt valaki gondolkozni kezd s a körülötte levő tárgyakat figyelemmel vizsgálja. Honnan vagyok én? Hogy lettek a föld, az ég, a nap, hold és a csillagok? Ki az, a ki mindezt elállította? Minő erő tartja fenn? s ezekhez hasonló kérdések annyira a lélek tulajdonságaihoz tartoznak, hogy nem is képzelek embert, a ki ezeket magának fel ne tette volna. Ekkor a keresztény vallás, a soknyelvű tanító, ölébe vesz, okról okra menő kérdéseinkre rendre megfelel: elmondja, hogy az Isten az, a ki teremtette a világot, ő ad mindeneknek életet és lehelletet. Csel. 17, 25. Ő általa élünk, mozgunk és vagyunk. Csel. 17, 28. Ő tőle, ő általa, ő benne vannak mindenek. Róm. 11, 36. És midőn e feleleteket halljuk, midőn értelmöket megvizsgáljuk: úgy tapasztaljuk, hogy a vallás a mi anyai nyelvünkön szól mihozzánk, hogy tanítása a mi gondolkozás-módunkkal megegyezik. Igen, mert hát mutassatok nekem bármely nemzetből csak egy embert, a ki magába szállva tagadni merje egy főerőnek, egy Istennek lételetét, hiszen az ő ereje tükrözik vissza az egész mindenségben, az ő hatalma tartja össze a számtalan világokat, az ő parancsszavára lesznek mindenek.

Majd tovább a gondolkozó lélek fokkonkénti kifejlődésével az ember keblében ismét más kérdések támadnak. Mi-

után mind az, a mi tapasztalatunk körébe esik, azt bizonyítja, hogy nincs semmi bizonyos cél nélkül teremtve, hogy a természeti tárgyak mennyen és földön összeköttetésben állanak, egymásnak kifejlődésére kölcsönösen befolyanak, azt előmozdítják: önként következik, hogy az embernek is célja, rendeltetése kell hogy legyen e földön. De miben áll az ember rendeltetése? Vajjon megfelelünk-e mi életünk céljának, ha csak minmagunkat szeretjük, ha csak önérdékből teszünk a mit teszünk, s a közdolgok iránt közönyösök maradván, törekvéseinknél számításon kívül hagyunk minden magasabb eszmét, minden szentebb célt? Ilyen s hasonló kérdések alkalmával a keresztény vallás — a soknyelvű tanító — ismét magához hív, szivünkbe írja ama két nagy parancsolatot, hogy szeressük a mi Urunkat Istenünket, teljes szíyünkéből és minden erőnkéből; szeressük felebarátunkat mint önmagunkat. (Máté. 22, 37); int: hogy ne nézze kiki mind a maga hasznát, hanem minden ember a mások hasznát is nézze. (Fil. 2, 4.); előadja kötelességeinket, mely szerint, ha boldogok akarunk lenni, az igazságot kell keresnünk és gyakorolnunk. És midőn ez intéseket halljuk, midőn megvizsgáljuk: úgy találjuk, hogy a keresztény vallás a mi anyai nyelvünkön szól mihozzánk; mert mind az, a mire tanít, teljesen megegyezik a lélek nemesebb hajlámaival. Igen ai! mert nem képzelek olyan embert, a kinek keblét habár rövid időre is, át ne járták volna az erkölcsi érzések, a ki át ne látta volna azt, hogy az élet nem heverő tőke, hogy ennek kamatoznia kell a közjóllét, a közboldogság, az egész emberiség számára, ez pedig nem történhetik másképen, mintha hiven teljesítjük azt, a mire erkölcsi érzésünk kötelez; meg tesszük azt, a mivel Isten és embertársaink, vallásunk és egyházunk, hazánk és nemzetünk iránt tartozunk.

Azonban a mindennapi tapasztalás másfelől azt mutatja, hogy a boldogság sokszor a legnagyobb igyekezet mellett

sem áll arányban a kötelesség teljesítésével, hogy törekvőseinknek nem mindig látjuk kívánt sikerét; mintha néha a körülmények is ellenünk szegülnének, mintha az egész élet ellentétekből állana. Hiszen hányszor nem történik meg, hogy midőn ma a boldogság tiszta napfényénél az öröm vidám poharát üritjük, holnap már a nagy veszteség bánatos fellegei borítják el lelkünket s a fájdalmak miatt keserű könnyeket hullatunk!! Hányszor nem történik meg, hogy míg e perczen az egészség rózsás ujjaival simogatja arcunkat, a másikon már a betegség üti fel arra halvány bélyegét?! Most megelégedettek vagyunk, mert mindenünk van, a mivel helyzetünket kényelmessé tehetjük; majd egész táborral ránk rontanak az élet szükségéi s egy falat kenyérért szomszédaink ajtaján kell hogy kopogtassunk. Vágyainkat, ohajtásainkat most a szerencsének legbiztosabb szálai kötik szívhöz, s a jó remény nagyító üvegén nézünk jövőnkbe; majd ismét elfoszlanak a szerencse szálai, jó reményünk nagyító üvege pedig a csalódás durva kövein darabokra török, s a jövő rémes képeivel jó felénk. Ki magyarázza meg ezt a sok változást? Ki adja és veszi el az örömet és bánatot? Miért van az, hogy családi, polgári és nemzeti életünkben még kötelességeink hű teljesítésével sem biztosíthatunk magunknak állandó jóllétet; hogy a megpróbáltatás napjai sokszor oly hosszasan tartanak? Ilyen és hasonló kérdések nem egyszer támadnak keblünkben, kétségek közt hánykodó szívünk pedig megnyugtatót, feleletet vár és keres, s ekkor ismét hozzánk jó a keresztény vallás — a soknyelvű tanító — mondván: Szerelmeseim, ne rémüljetekek meg, mint idegenek ama tűz által való kísértéstől, mely ti rajtatok leszen a ti megpróbáltatásokokra. 1. Pét. 4, 12. Az Isten igaz és nem hagy titeket feljebb kísértetni annál, a mint elszenvehetitek, sőt a kísértettel egyetemben a szabadulásra útat nyit. 1. Kor. 10. 13.

Az Isten tetszése szerént ad örömet vagy bánatot, de a kik őtet szeretik, azoknak mindnek egyiránt javokra lesznek. És midőn mi ezeket halljuk, midőn megvizsgáljuk: ugy találjuk, hogy a keresztény vallás a mi anyai nyelvünkön szól mi hozzánk; mert ez az, a mit szívünk keresett. Igen ai! a keresztény vallásnak ezen tanításai eloszlatják aggodalmainkat, megkönnyítik bánatunkat, bekötözik sebeinket, elhallgattatják ajkainkon a panaszt, lelkünket megkönnyebbitik, mi szabadabban lélekezünk, s megnyugtatta hallhatjuk tovább azt a nyelvet, mely szívünknek érzéseit tolmácsolja, a melyben születünk..

A hosszadalmasság kikerülése tekintetéből mellőznöm kell azt a számtalan kérdést, melyekre a keresztény vallás hasonlóan a mi anyai nyelvünkön felel meg; egyet azonban még sem hagyhatok megemlítés nélkül. Mi fog következni az élet után? Vajjon életünk határa csak a temetőig terjed, vagy még a siron túl is folytatjuk azt, a mit itt elkezdettünk? Vajjon azzal maradunk, a mit itt élveztünk és szenvedtünk, vagy egykor tetteink után érdemünk szerént nyerünk jutalmat és büntetést? Nem, ez ránk nézve nem lehet mindegy; s mentől inkább megvagyunk győződve a felől, hogy az Isten igazságos, annál inkább szívünkhöz tapad egy jövő életnek elősejtelme. Oh ha ez elősejtelmet nem zavarnák meg a felmerülő kétségek; ha a lélek e reményében nem ingadozna, mintha maga magának sem hinne! Kihez folyamodjunk hát feleletért?... Ime a keresztény vallás — a soknyelvű tanító — ismét magához int, s a hit szavaival igéri nekünk a lélek halhatatlanságát: elmondja, hogy mindnyájunknak meg kell majd jelenni egy ítélő szék előtt, hogy kiki elvegye jutalmát annak, a mit cselekedett; hogy részesei leszünk ama dicsőségnek, melyet az Úr az őtet szeretőknek készített. És midőn ezeket halljuk, midőn megvizsgáljuk: ugy találjuk, hogy a keresztény vallás a mi anyai nyelvün-

kön szól mi hozzánk; mert ez a mi szívünknek ohajtásával teljesen megegyezik. Igen ai! ha az élet nem csupa ellenmondás; ha a pillanatok, melyekben magunkat az Istenséghez legközelebb érezzük, nem hiu ábrándok, legszentebb érzéseink nem üres képzelődések: akkor mi polgárai vagyunk az élő Isten városának, a mennyei Jeruzsálemnek.

Ha most az elmondottakra még egyszer visszagondol-
tok: látni fogjátok, hogy a pümkösti történetnek leírása semmi érthetlent, semmi kimagyarázhatatlant nem foglal magában. A szent lélek, az Istennek jóra vezérlő ereje az apostolokat a megismert igazság, a Jézus tudománya iránt fogékonyokká tévén, megkezdik annak terjesztését, beszédeiket a nép figyelemmel hallgatja, s abban kiki saját nyelvére ismer, a mi a fennebbiek szerint azt teszi, hogy a vallás tanításai minden ember érzéseivel, gondolataival és ohajtásaival megegyeznek, hogy a vallási nyelv az emberiség közös anyai nyelve. És ne gondoljátok, hogy e magyarázat után a pümkösti történet nagyszerűségéből valamit vesztené; nem, mert higyjétek el, sokkal nagyobb mesterség valakinek úgy beszélni, hogy beszédje mindenkinek értelmével és érzésével megegyezzen, mint valamit csak úgy szó szerint megértetni. Mindezek után pedig igyekezzetek ti is figyelemmel kísélni a vallás tanításait, hogy annak igazságait megismerve az élet minden változásai között azok szerint cselekedjétek, kötelességeiteket azok szerint hiven teljesítsétek, s hogy ezeket tehessétek, szenteljen meg az Isten mindnyájatokat az ő lel-
kének erejével. Ámen.

Ferencz Józsi,
kolozsvári pap.

IX.

Töredelmes Imák

HUSVÉT NAGY HETÉRE.

Szenved-e valaki ti köztetek? imádkozzék.

Jak. 5. 13.

Hétfőn reggel.

Szerető Atyánk a Jézus által! megihletődve borulunk le előtted, midőn megújult hetünk első töredelmes reggelén felnyilt előttünk a te házadnak kapuja. Egy hálasohaj emelkedik hozzád elsőbben is, hogy az éj bizonytalan órái között, midőn sötétség borította földünket, szerelmed karjain nyugodtunk, mi és szereteteink; s ime most a világosság, melyet te teremtettél, felmutatja azt a világot, melyben annyi teremtményekkel együtt élünk mi is, és a mely egyszersmind hatalmad, bölcseséged és örökévalóságod tüköre.

Szerető szent Atyánk! nem csak napod világa újult meg, hanem megújulva tündöklök kegyelmed is, megújítva hirdetésén az igazságot, hogy te ugy szeretéd e világot, hogy egyetlenegy szülött-fiadat érette adnád. És mi örömmel ragadjuk meg az alkalmat, hogy imádjunk, félre tesszük világi gondjainkat, melyek ugy is sokszor csak nehezítik lelkünket az égiekhez való emelkedésben; megbékélünk te veled, hogy ne nyomjon az emlékezetnek sulya, s s hogy ha elközelg az időnek szentsége, melyben nekünk is, mint háladatos Izraelnek áldozni kell: legyünk megiga-

zulva, s lelkünk legyen tiszta mint a menyegzői ruha, melyet megmostak ártatlanságban!...

Érezzük oh Atyánk! mily komoly ez a pillanat, mintha jövönk attól függne, hogy a legnagyobb dolgot miként kezdjük, ha boldog véget érni akarunk; a pályafutásban hogy induljunk el, hogy a legnagyobb jutalmat, az élet koronáját, elnyerjük?! A mit itt érzünk most, nem szabad hogy elmossa ott künn élet- és világzaj; a mit itt szólunk, meg kell őrizni törhetlen hűséggel; a mit fogadunk, meg kell adni tenéked, s oly erősen állni feltételünkben, mint a mily változhatatlan a kötés, melyet tettel ég és föld között, s hogy erős legyen, megpecsételted a legszentebb vérrrel, egyetlen fiad véérének hullásával!...

És azért is borulunk le előtted könyörögni jó Atyánk, hogy erősíts s vigy célra szándékunkban, s kivált e hétre szentelj meg bennünket. Valamikép a te lehelleted megszaggatja a tél fejér takaróját, oldozz fel a testiség rideg lánczaiból, s mint a jeget felolvasztja a visszatért nap éltető melege, ugy vallásunk forró szerelmével hajtsd ki jobb természetünk virágait, hogy aztán a hit érlelje gyümölcsésé. Te számunkra frigyed intései közé igtattad: Minden őrzésnek felette megőrizzed a te szivedet, mert abból származnak az életnek cselekedeti: im feltárjuk szivünket; figyeltess arra, a mi rosz, hogy irtsuk ki; éreztesd a mi tisztátalan, hogy tisztítsuk meg, s miután a kútfő tiszta lett, engedd, legyen dús termékenységgel éltető az, a mi onnan kibuzog. Sok kötelességeink lesznek e héten is, és a napok még rövidek; de teveled és tebened sokat, sokat tehetünk. Idézd fel e végett csodadolgait a hitnek, hogy mint a te bajnok szolgád, állítsuk meg mi is a napot; mert a harc és munkálkodás föld-én világosság van akkor, midőn a szolgaság házáat elfoglalja a sötétség. Talán életünk s boldogságunk elleneivel találkozunk, s nagy lesz az

áldozat, melylyel idvességünket biztosíthatjuk: szent fiad példája tanítson, ki könyvelt szemekkel, de hittel közelített a városhoz, hol szembe ment ellenséggel és árulóval, s kész volt kiüríteni a keserű pohárt, melyben akaratom megdicsőített. Mint eddig, tán lesz ezután is örömünk, de lesz bánatunk bizonyosan: fogadjuk mindeniket halálával s egyenlő tisztelettel, mert te a sötét felleg dördületiben s a derült ég kékségében azonegy isteni szeretet vagy. Minden jó iránt tégy fogékonyvá; mert sokféle tehetségeinkben sokra hívtál meg. Költsd fel szendergő tehetségeinket, mert ideje az álomból felserkennünk. Világoljon előttünk a Krisztus, mint a hegyre épített vár, hogy sok és jó tetteink hirdessék a hit győzedelmét, s dicsőítsék a mennyei atyát. Ha szent fiad türt a keresztig, szenvedjünk mi is a sirig, s vesziük itt az elmulót, hogy nyerjük meg ott az örökéletet. Az ő jegyesei vagyunk mi, meghiva szent asztalához; foglalj el megigazulásunk szent gondolatjával, hogy a törekvés és tökély azon pontjáig juthassunk, honnan a hív követővel ezt mondjuk: Élek többé nem én, hanem él bennem a Krisztus; s így aztán hív részesei levén keresztjének, legyünk méltó vendégei az öröm-innepen.

Emlékezz meg a te jóvoltodból mindazokról, kik szenvednek, kik árvák és özvegyek, s nyomort és inséget hordoznak; azokról, kik szeretteink és ellenségeink. Áldd meg e hetet, e ház minden tagjait, vezérelj útunkat, segélj idvességünk dolgában, s ha buzgón kérünk: Isten, öltöztess világossághoz illendő öltözetben, hallgass meg, szent fiad nevében. Ámen.

Hétfőn este.

Hálával eltelve jöttünk hozzád kegyelmes Atyánk a Jézus által! Neved dicsérete zengett énekünkben, s ime felindult érzéseink szent remegésbe hozzák most is lelkünket és

ajakinkat. Jól esik, hogy itt áldhatjuk azt az atyát, kinek nevében e napot és e hetet kezdtük, oda emelhetjük fel kezeinket, mielőtt a nap leáldozna, hova oly sokszor törték fohászaink, s bizalommal tekintettek könyvekben lábbadozó szemeink, hogy ott végezzük dolgainkat, hol imádkozással kerestünk tégedet!...

Kegyelmes Atyánk! te mondod ezt: Keressétek az én orczámot, te tanítasz, hogy téged arra kérjünk, hogy lakhassunk a te házádban, életünknek minden idejében, hogy láthassuk a te szépségedet, és látogathassuk a te templomodat; mert így aztán elrejtessz minket a te sátorodban a veszedelemnek napján, elrejtessz titkos helyen és a kősziklára felemelsz minket; im itt áldozunk örömmel, hogy e nap végére siet, és mi élünk, visszaszállunk lelkünkbe, mint a medrébe tért folyó, hogy itt a jelen szent pillanatain gondoljuk el a múltat, melyen kegyelmed világa ragyog, mint völgyön és halmokon a leáldozó nap megtört sugára!...

Szép így elgondolkozni, Atyánk! mint a mily szép önmagába temetkezni a természetnek, mely a pályát megfutotta, a munkát bevégezte és a számadást már benyújtotta. De nem merjük mondani, hogy ily önérzettel állunk itt, s nem merünk bizakodó tekintetet emelni az egekre, honnan igazság és jutalom vár mindenkire; mert te tanuja voltál minden cselekedetünknek, s olvastad még a rejtett szívnek is minden gondolatait, láttad, ha igaz úton jártunk-e; a mit éreztünk, szoltunk és cselekedtünk, azt, itt titkolni nem lehet. Mint igaz bíró már számba is vettél minden adatot, s csak mert kegyelmes vagy, késel kimondani az ítéletet.

Oh légy áldott, hogy régtől fogva és sokszor meghallgattad a kérést, melylyel szolgád hozzád folyamodott: Uram ne feddj meg engemet a te busulásodban, se ne ostorozz a te haragodban; légy áldott, hogy ránk vá-

rakozott e pillanat is, s a megtérés idejében kinálkoznak most is jobbulásunk és üdvünk eszközei!

E nap is, melyen imádkozhatunk, hosszútűrő szereteted bizonyosága! Oh hadd még is bölcs szíved számlálni napjainkat; mert kegyelmed mellett is előbbutóbb eljő az óra, melyben megzendül szavad: Adj számot a te sáfárságodról! S valamint éjbe merül a fáradt világ, úgy elközelg amaz éjszaka, melyet idvességünk gazdája emleget, hogy akkor senki nem munkálkodhatik. Rólad tanítja hitünk könyve, hogy meggyógyítod a töredelmes szívűeket és bekötözöd azoknak fájdalomokat; ha ma fogadásunkhoz hiven jártunk el, s érezve bűneinket, szívünknek testi vágyát megtörte lelkünknek mély bánata, és a szenvedések kebelünk szent földjét felszaggatták: hintsd oda a te beszédidet, melyek az életnek igéi, öntözd töredelmességünk könyűivel, kösd be irgalmad balsamjával, hogy legyünk meggyógyulva. Szeressünk téged mindenek felett, s e szeretetet mutassuk meg az embereken, kikkel együtt élni és szenvedni hivatásunk. Sirjunk a sirókkal, osztozzunk a nyomorultak inségeiből, hogy balsorsunk éjjelein legyen édes örömünk, s enyhítsen keserveinkben ama biztatás: Miképp társaink vagytok a szenvedésben, azonképpen a vigasztalásban is társaink lesztek. Ha vétkeztünk még ma is, bocsáss meg; s adj a megtérésre időt, mert oly szükségünk van, hogy miéink, hazánk és felebarátaink iránt a nagy tartozást lefizethessük. A mi jót tettünk, annak jutalma magában van, s ezért lelkünk csendes öröme édes jutalom; de igazságod többet ígért: jutalmat itt és az egekben. Serkents többekre, hogy ez által megsokasult kötelességünk szüljenek több boldog érzést. Ha egykor minden pillanat mellettünk vagy ellenünk szól, kivált most, midőn e hét első munkás napját végezzük: újítsd meg lelkünkben a törvényt, melyet szólottal, az ígét, melylyel megváltottál; mert mintha nekünk is mondanád: El ne

felejtkezzeél a napról, melyen állottál a te Urad előtt; hogy ha még új napot látunk: lelkünk, mint a szomju szarvas a hideg kútfőre, ide visszavágyjék, s életünk hitünk-ről, cselekedeteink neved félelméről bizonytságot tegyenek. Békéltess meg minden emberrel s az élet sok kérdéseivel, miknek megoldása más időket vár; úgy is a békeségre igyekezők boldogok. Maradj ez egyházzal, ennek lakóira áraszsd jóvoltodat. Kit megkeserített e nap, vigasztald meg; szárítsd fel a méltatlanság könnyűit, édesítsd meg a keserű kenyeret, oldozd fel a beteget, s kegyelmedet láttasd mindenkin.

Ha innen távoznak is, járjunk színed előtt; s ha majd az álom karjaiba dőlünk mint elfáradtak, szállj le az éj magányába titkosan, s mint édes anya alvó kisedére néz, tekints meg minket is kegyelmesen; küldd le angyalaidat, hogy felettünk örködvén, lebbentsék ránk az ártatlanság fátyolát; s így adj jó éjszakát! Szent fiad nevében. Ámen.

Stef. W. H.

Kedden reggel.

Jó Isten, irgalmas Atyánk a Jézus által! a te lelked a virasztásban el nem fárad s kegyelmed javai soha el nem fogynak! In e vallomással mutatjuk fel lelkünket, nyitjuk meg ajakainkat, s midőn hozzád e szerint közelgetünk, szent nyugalom borítja el egész valónkat; mert érezzük: Jó dolog tégedet tisztelni, s hirdetni minden reggel a te kegyelmességedet!

Légy áldott, hogy ismét itt vagyunk, emlegethetjük régi dolgaiddat, melyekkel dicsővé lettél az emberi nemzet életében. Most is mint ezelőtt megtartottad életünket, oltalmaztad lelki és testi erőnket, feltártad kötelességeink mezejét, s ez által intesz, és ma különösen (türelmes foglalkozásaink között) serkentesz, hogy többről többre menjünk; mert rövid az élet, de nagy a cél, melyre hivattunk; éle-

tünk egy tenyérnyi, de végtelen a pálya, melyet megváltónk összefoglalva előnkbe szab: **L e g y e t e k t ö k é l e t e s e k , m i k é n t a t i m e n n y e i a t y á t o k t ö k é l e t e s !**

Oh de miként fogunk ennek megfelelni, s-hogy lehetünk képesek hozzád még csak hasonlítani is, kiben az ész elmerül, mint véges a végtelenben, a gondolat elhal, mint sohaj a levegőben; kik úgy állunk hozzád, mint egy elpattant tűz a nap fényéhez, mint tünemény az örökkévalóhoz?! S mégis erre akarunk törekedni, mert lelkünk feléd yonz, mint központhoz; sietni fogunk feléd, bárha érezzük, hogy erőtelenek vagyunk; de felemeljük elsőbb lelkünket a magasságba hozzád, kiről tudjuk, hogy a fáradtakat megújítod, és a kiknek nincsen ereje, azoknak erejét megsokasítod!

Ugy vagyunk itt előtted, kezdetén e napunknak, mint az utazó. Tudjuk a célt, melyet kijeleltél; de nem az akadályokat, melyeket le kell győzni, sem az ellenséget, melylyel boldogságunk útjában találkozunk. Előre is számítünk a nehézségekre; mert sokszor tapasztaltuk, hogy a meredek és göröngyös utat kikerülni nem lehet, s talán vérzeni fognak lábaink is; mert pályánk rózsái tövisek közt teremnek. Lesznek sebeink is; mert kinek mi jó reggelt mondunk, átkot kérhet fejünkre, s kinek nyilván avagy titkon javát munkáljuk, megfizet hálátlansággal, megejt az ármány és irigység fegyverével, s véreink és barátaink félreértéssel nehezíthetik megsokasult terheinket. De bizunk Atyánk benned, s feléd közelítve és tégedet követve, hiszünk szent ügyünk diadalában; mert szövetséged ígéretei között áll: **S z á l l n a k t e r e á d á l d á s o k , c s a k e n g e d j a t e U r a d n a k , I s t e n e d n e k s z a v á n a k .**

Te látod jó Atyánk szándékunkat: oh szállítsd mibelénk elsőben is akaratodat, hogy tiszteljük ezt; s mint szent fiadnak, az legyen e j e d e l ü n k , h o g y a k a r a t o d a t c s e l e k e d j ü k ; a z t á n a d j b ö l c s e s é g e t é r t e l m ü n k b e , h o g y t u d j u k a z i n d u l a t s z a v á t , a s z e n v e d é l y z u d u l á s a i t m e g k ü l ö n b ö z t e t n i .

a józan ész és kijelentés beszéditől; mert a test kísérteteiben elveszünk, míg az evangéliumi tudományban idvességünket találjuk. Műtán megismertük a jót és a roszt, szállítsd ránk szent lelkedet, hogy mint a tanítványok, nemes elhatározással és hiv kitartással küzdjünk a jóért, törekedjünk szépre és valódira, melyek itt s az örökéletben is kincseink lesznek. (Ama sok szenvedés, s eltürése a kimondhatatlan méltatlanságoknak, melyek által a Krisztus az idvesség fejedelmévé szentelttetett fel, s melyek emlékei megújulnak most, ma és e héten is, ne engedjenek kétségbeesni és panaszkodni soha, habár terheink és keresztjeink alatt leroskadtunk is, mint ő.) Adj végre igaz dolgainkra kegyelmet, hiv munkáinkra segedelmet; mert méltónak hirdeted a munkást az ő jutalmára. Ha ma is lelkünk szentebb vágyai s égi reményei közé világi érdekek és testi szükségek, mint vastag szálak, fűződnek; ne higgyük, hogy ellenmondásban vannak az ember és akaratod, e világ és az örökélet; egyeztessük ezeket a nélkül, hogy e földért elvesztenők halhatatlan részünket. Minden sorsban és állapotban gyermekeid vagyunk, s egyaránt szeretsz minket a szegénységben úgy, mint a gazdagságban, az örömben úgy, mint a szomorúságban: segélj, hogy botránkozás nélkül végezzük minden kötelességeinket; s legyünk bármily csekélyek a nagyokhoz s hatalmasokhoz mérve, emberi méltóságunk, s hivatásunk érzetének szentségével teljesítsük a legparányibb tartozást is; mert minden tartozás a te parancsolatod, melyben tégedet tisztelnünk és imádnunk kell. *Jár* ~~Am~~ünk hiven és serényen napi dolgainkban, hogy tegyünk és végezzünk sokat, s verejtékeink édes kenyerét tegyék még édesebbé töredelmes lelkünk könnyecskéi, melyeket idvességünk keresésekor itt hullatunk, hol ma g a d h o z f o g a d s z, m i d ő n m e g e l é g i t t e t ű n k a t e h á z a d n a k j a v a i v a l, é s a t e t e m p l o m o d n a k s z e n t d o l g a i v a l. Szent fiad által kérünk. Ámen.

Kedden estve.

Lelkünk egyetlen reménye, szent Atyánk a Jézus által! Megemlékezünk most is rólad, ki meghallgattál kérésünkben, midőn esedeztünk: Emlékezzél meg a te gyülekezetedről, melyet régen szerzettél; mert lám kegyelmed által ismét összegyülhetett dicsőséged hajlékába hűtünknek buzgólkodó serege. Egy napi pályát futottunk meg, s a mennyivel ma is több javaidat vettük, annyival már kevesebb hátra életünkéből; s a mennyivel több terhet hordoztunk s kötelességet teljesítettünk, annyival tapasztaltabbak vagyunk, de közelebb is állunk az ítélet napjához s megrongált életünk ama csendes kikötőjéhez. Lelkünk fáradalmi után megpihen most is tenálad, s folyamodik a te szárnyaidnak árnyéka alá. Ezért hívott ide a harang bánatos szava, ezért folytak itt össze éneklésünk hangjai, s oltárid körül ezért szállonganak, mint az áldozat füstje, lelkünk sohajjai s kérő ajkunk rebegesei!

Szent Atyánk! a te lelked tanitja: Szenved-e valaki tiköztetek? imádkozzátok. Te tudod mennyit szenvedtünk ma is! Mig itt vagyunk, megcsendesülnek ugyan a földi indulatok, s a Sion szent hegyét ritkán háborgatják világi üldözések; de ott kün, mint felháborodott tengeren, zivatarok támadnak, sorsunk hajója elmerül; itt bizton nyugszunk atyai kebleden, s édesen merenghetünk vallásos eszméleteinken, mint szent fiad tiszta lelke multjának áldott emlékezetén; de ha távoztunk innen, életgondok nehezítik lelkünk emelkedését, szükségek bágyasztanak, világ és emberek követelései, sokszor és legtöbbszörre pedig hiábavalóságok epepsztenek. S ha magunk elég ostort, lángot és csapást nem támasztánk is, találtak mások elég kint, melylyel szaggassanak, méltatlan szót, melylyel megbántsanak, égrekiáltó bünt és árulást, melylyel vádoljanak, hogy ha jó hűrünkben és becsületünkben meghaltunk, eltemessenek!

Atyánk! szenvedünk és imádkozunk! Nem vádolhatunk csak másokat, nem kárhoztathatjuk csupán a világot és az embereket. Magunkat vádoljuk be előtted szent és igaz bíró! Te tudod, hogy mint amaz első vétek a paradicsomban az emberi kívánságból eredett; úgy ma is, midőn kísértetünk, tulajdon kívánságaink csalnak meg, a kívánság pedig minekutánna fogadott, szüli a bűnt. Mi teremtjük magunknak legtöbb bajainkat, nem vigyázunk, mint okos teremtményeknek kellene, lépteink ingatagok, törekvéscink iránytalanok; egy bal-lépés kiviszen az igazságból, s előidéz többeket; egyik bűn szüli a másikat, s így nevededik erényeink helyett vétkeink száma. Szeretjük magunkat mindenek felett, s midőn inté-sed ellenére tápláljuk a testet kívánságaiban, nem vesszük észre, hogy az indulatok feljül-kerekednek az értelmen, le-verik az okosságot királyi székéből, kioltják szivünk-ből az evangéliomi szeretet tüzét, köddel és éjszakával borítják be a hit szent napját, pártot támasztanak köztünk és közötted, üdv és kárhozat között, s míg saját szenvedélyeinktől há-nyatunk, rabok leszünk, s úgy járunk, mint esztelenek, vi-gyázatlanul felgyujtjuk boldogságunk hajlékát!

Sz e n v e d ü n k é s i m á d k o z u n k ! Mint a te szent fiad e napokban is a zajló világ s bűnös emberek ellen, hogy lelke magányában teveled lehessen: úgy mi is, bár oly tiszták, mint ő, nem vagyunk, hozzád e szent helyre menekültünk; s mint ő rettentő kinjainak kapujától a Gecsemánének kertébe, mely tanuja volt a legbűntelenebb könyveknek, melyeket a föld valaha felfogott, s a verejtéknek, melyet valaha emberi ábrázat hullatott: betértünk ide a te sátorodba, melyet, bár a Jeruzsálem vétkezett, nem hagyta el mint a kertet; s itt kérünk tégedet szenvedéseinkben imádkozva, hogy ha eléggé jók és igazak nem vagyunk is, ne légy olyan mint az ellenség, bűneinkért ne ontsd ránk busulásod poha-

rát! Szeresd legalább oltáridat, s ne vesd meg e szentséges helyet, melyben mi a te békeségedet keressük. Taníts útidra, hogy mint a te szolgád előtted járt szüntelen: jőjjünk ki mi is a földről, melyen bálványt imádnak, s éljünk akaratomnak és törvényeidnek; ne csak szóval térjünk meg pedig, hanem cselekedeteinkkel, ne csak szájjal tiszteljük, hanem egész életünkkel. Egy test és egy lélek vagyunk a Krisztus által; közszeretet nevelje egyések szerencsáját, az emberiség boldogságát, s dicsőségét az anyaszentegyháznak. Gondviselésed, melylyel ma igazgattál, nevelje hitünket a jövőre; kegyelmed, melylyel még a bűnöst is megtartottad, nyerjen meg az idvességnek, hogy ne felejtjük, mily végtelen a szeretet, mely mindenkit akar idvezíteni. A mint megbocsátasz vétkeinkért, úgy áldd meg jó cselekedetünket. Oltalmaz az éjszakában; s hogy büntől és gonosztól még a sötétség takarója alatt is távol legyünk: add lelkünkbe és ajakunkra az igét: Megemlékeztem éjjel a te nevedről és megőriztem a te tudományodat. Szent fiad által. Ámen.

Szeredán reggel.

Hozzád emeljük fel lelkünket, s megújult napunkkal újabb áldozatot hoztunk elődbe kegyelmes Atyánk a Jézusban! Érezzük e szent reggelen is, és a feltűnt nap sugárain olvassuk: Az egymásután következő napok bőséggel prédikálják az igét, s az egymásután való éjszakák tanítanak bölcseségre! Im irgalmadról beszélhetünk, melylyel teljes a föld, jóvoltod tanui és részesei lehetünk, melyek kezdettől fogva vannak, s a mi több, mert vétkeinket mindentudó szined előtt nem titkolhatjuk, kegyelmed székébe borulva esedezhetünk, hogy azokról ne emlékezzél!

Egy szent-kötés által tartod össze emberi nemünket

szent Atyánk. Szent fiad által váltottál meg, hogy egy hitünk s egy örökéletünk legyen. E hitben enyhültek a szülőanya rendítő fájdalmai, s első sirásunkkal e hit háláját bocsátotta az anyai szeretet szent egeid felé; egy kereszt-ségnek vizével mosattunk meg, hogy lelkünk mind végig tiszta lenne, s hitünk angyalai lengték körül bölcsőnk csendes álmát s játszották velünk gyermekkorunk játékait. E hitben hoztak legelsőbben a te házadba, hogy Jézusunk örökre megmaradó beszédében áldana meg, hogy míg élünk, figyünk az evangéliumnak. Itt e szent helyen, hol lelkünk dicsőséged dolgain eltölt álmélkodással, hallgattuk az ígét, hogy te lélek vagy s téged lélekben és igazságban kell imádni; te atyánk vagy, akaratod szent, s országodnak eljövételét kérnünk kell, s mily boldogok, kiknek szívök tiszta, mert téged meglátnak! Láttuk a hit csodadolgait is. Megtisztul a nyavalyás, ha a bűnök fertőit elhagyja, járnak a nyomorékok és sánták, ha eltérnek amaz útról, mely a halálra vezet, s visszasietnek a te ösvényedre, mely a tökéletesség. Szabadok lesznek a foglyok, ha a testiség lánczait eloldják, hallanak a siketek, ha elnémitják az indulatok zugásait, élnek a meghaltak is, ha akaratodat cselekszik. Még ezek felett itt az örökélet ama jegyét is vettük, mely hitünk királyának megtört testét jeleli, s itt ittuk az örökélet ama vizét is, mely kifoly a báránynak széki alól, hogy meg ne éhezünk és meg ne szomjuhozunk soha!

Oh Atyánk! mily boldogok voltunk, a míg hittünk, míg ártatlanságunkba nem csuszott a kívánság unsozni, hogy tialmad szentségét lépjük át! Ohajtottuk ismerni az életet, s benézni oda is, hol számunkra tör és veszély vannak elrejtve; s bár jobb természetünk visszaintett az ártatlanság útjára, s lelkünk hangzani vélte intésedet: Siess, vissza ne tekints; még is még látni, élvezni akartunk, hogy tapaszt-

taljunk, s így aztán kebelünkbe fészkelte magát a tapasztalatok hideg kigyója, s velünk van azóta szüntelen, hogy ne higgyünk a világnak, mert csalárd ez és áfnokok az emberek, s nincs azóta magunknak is tiszta és önzetlen szeretetünk. Többre vágytunk ennél is! Midőn pályánkra indítottál, kezünkbe adtad sorsunk levelét, melyet bezártál a hit szent pecsétével, szövétnekül hagyván ama csillagokat, kik Jézus körül valának, mikoron tanított, hogy ezek tanításai minket is vezessenek szent fiad nyomdokin. Mi látni akartuk sorsunkat, érteni titkaidat: feltörtük a hit szent pecsétjét, megkísértettük olvasni betűidet, melyeket te értesz csupán, s így porladozott a tudásban hitünk is!

Oh kegyelmes Atyánk! hibáztunk ugyan sokszor, de te megigazitottál; vétkeztünk, de te el nem töröltél, s ha ily sokat veszttve nem élhattünk is hitben és ártatlanságban sokáig: adtál eszközt, időt és módot, hogy visszatérjünk a jóra, s feloldván a gonoszság kötelit, járjunk új életben. Terhelt és kötelességet, veszteséget és csalódást, kint és törődést kötöttél az élethez, hogy legyenek nehezítői sorsunknak, mely sokszor köny és siralom között zivataroktól hányatik!

S im Atyánk ez a nap is, melynek reggelén előtted állhatunk, oly idő, melyben kegyelmed idvességünkről különösen gondoskodik! Itt rebejjük el a hálát az oltalomért, itt találjuk a menedéket az üldözések ellen, s itt kérünk segédelmet most és ezutánra. Érezzük eléggé, mily gyarlók s erőtelenek vagyunk, s még is vállainkon a sok életteher, lelkünkön idvességünk gondja, multunkon az emlékezet, mely vádol, jelenünkön a bánat, mely keserít, jövőnkön a félelem, mely rettegésbe hoz. Oh hála, hála neked irgalmas Isten, hogy időt adtál még számot vetni, mielőtt sorsunkat s idvességünket eljátszanók, hála hogy alkalmat nyujtottál e töredelmes napon és pillanatban is örvendeni, ha jók vagyunk, sirni ha roszak, mielőtt ama keserü poharat kiinnók! Te dé

meleg szelével olvasztod fel a föld és folyók jégtakaróját, esőcseppekkel lágyítod meg a fagyos hantokat, napod sugárival készíted a barázdák vetéseit gazdag aratásra. Tedd ezt velünk is, cselekedd ezt lelkünkkel is idvességünk gazdája! Költsd fel a szeretet meleg szelét az anyaszentegyházban egyik égővtől a másikig, engedd lehullani az áldásos esőt, a részvét gyöngyeit a sárkunyhók lakóira, s a társaság mélységében a porban síró nyomorultakra; s vallásunk szent melege, mint a nap, fejtse ki s érlelje meg hitünk gyümölcseit, melyet mint angyal, szentül őriz az emlékezet, s az örökélet ama csürbe takarit! S ha kellenek még villámok is, hogy higgyünk, mint midőn törvényeket irtál: láttasd csodadolgaidat is; de szabadíts meg aztán kísérteteink között. Áraszd kegyelmedet végnélkül reánk egyen-egyen, kik itt vagyunk, feleinkre, kikért imádkozunk. Minden dolgainkat, javainkat, örömeinket és bánatunkat, mint szent fiad tett, kös-sük össze neveddel, s élünk soknemű áldásai vigyének vissza hozzád, mint a létel egyetlen kútfejéhez. Tisztíts meg, mint aranyat a salaktól, szenvedéseink által, s tégy méltókká a nagy vendégségre, melyre mi e napokban készülünk. S valamint irgalmad emlegetésével kezdtünk el e napot, segélj, hogy éljünk tebenned; s ha feléd nyujtottuk kérve kezeinket, ne taszítsd el, fogd meg inkább és vezess, mint világoosságunk, hogy a mit kezdtünk, végezhessek is a te nevedben. Szent fiad által. Ámen.

Szeredán estve.

Végtelen kegyelmű Isten, mennyei Atyánk a Jézus által! Lelkünk kívánczozott hogy szent oltáridnál szolgálhas-sunk, s el is jöttünk hajlékidhoz, hogy meghajtsuk magunkat lábaid zsámolyánál. Mily jó az el-fáradtnak a nyugalom, futónak a pihenés, üldözöttnek a me-nedék, hajósnak a kikötő: oly enyhén szünnék itt megtörő-

dött szívünk bánatai, megelegül szomju lelkünk kegyelmedben, biztos kőszálra emelnek karjaid, mintha teljesülni éreznők igéretedet: Sátorodban titkos helyre rejtesz el minket! Sirt a te szent fiad, mert előre látta, hogy elpusztul nemzete, összeomlik a szent város, mert nincsen igaz, a ki felmenjen az áldozatra, kihalt a törvény és igazság s a kigyóknak nemzetségi elszaporodtak. Szomorú elgondolás szállja meg lelkünket is, mint nehéz felleg a láthatárt, ha életünkre s nemünk sorsára gondolunk. Nagyra képes lélekkel teremtetted az embert, csak valamennyire kisebb az angyaloknál, dicsőséggel és tisztességgel megékesítetted; törvényt és igazságot irtál lelkünkbe, tudtunkra adtad akaratodat, s nem maradtál kijelentés nélkül; megismertetted a jót és roszt, forró szeretetet ültetél az erény iránt, irtózást a bűn ellen szívünkbe, jutalmat biztosítottál a hivségért, büntetést a hitetlenségért, ígéret és fenyegetés áll a szövetségben, melyben közbenjáró a Jézus, kezünkbe juttattad megváltásunk szent könyvét, hirdetni engedted az ígét, tudakozni az írásokat, melyekben örökéletünk nagyon; sőt időnként megújulni hagyod és fentartod a szenvedő Jézus és tanítványok vacsoráját, az első hívők szokásait, szent vallásunk történeteit, áldott eleink énekeit, imádságait, megújulni hagyod még a vérnyomokat is, melyeken hitünk tanulni az erőszakos halálban megdicsőültek, s melyeken ma is lelkünk üdve és szabadsága terem; meghagyta könyveinket is, melyekben a megtérő irgalmadat nyeri meg: s mindezeket csak azért, hogy legyünk jók, igazak, szentek és tökéletesek, mint te vagy, mert akaratod, hogy itt, s halálunk után is holdogok legyünk!

S oh Atyánk! ma is, mikor itt imádkoztunk, megszállott jobbulásunk szent vágya, s felindult lelkünk frigyed égi ihletését érezte: **F o g a d á s i m a t m e g a d o m a z U r n a k,** s készek voltunk e felindulásban elmondani, hogy e t t ő l s e m

élet, sem halál el nem szakasztanak. S még is hol állunk most?! Lehet-e dicsekedésünk a jóság, paizsunk a megőrzött igazság, ékességünk a szentség és tökéletesség, melyek által új életben járunk?! Mint a világ örök rendszere s titkos erői nem változtak soha: úgy megmaradtak útitársainknak az önzés és számos emberi gyarlóságok, melyekben élünk, és siettetjük halálunkat. Szeliden kér Jézus: Maradjatok még abban az én szeretetemben, s mi elhagyjuk e tiszta kincset, szeretetünket világiakban helyezzük, s tehetségeinket ezekért kimerítjük. Titkosan számítják az emberek, miként lehet eladni az ártatlan vért, naponta tanulják, hogy a bűn zsoldjában miként lehessen táplálni a testet, melyről fenyegetve mondd: Átkozott, ki testben helyezetteti reménységét; és sokszor tapasztaltuk, hogy az árul el, ki velünk együtt nyújtja kezét a táalba, mert feleink és véreink, hogy megejtse nek, titkon mint a sátán munkálnak ellenünk; és mi nem vethetjük az első követ a bűnösre, mert érezzük, hogy magunk is tiszták és büntelenek nem vagyunk!

Jó és irgalmas Atyánk! boldogok volnánk, ha szívünk minket nem vádolna; boldogok a szerencse karjai s a szenvedés rablánczai között is, ha az emberek megvetnének és üldöznének is; s a köny titkosan folya orcánkön; vagy barátaink kezei törölgetnék is! De így csak kérnünk kell tégedet, hogy mit igazságod el nem ítél, feddje be azt kegyelmed, s törölje ki irgalmad a büntetésnek könyvéből. Ha távol van a tökély, melyhez közelíthetünk: mint az útnak, ki messze indult, kétszerezd meg lépteinket. Meg van átkozva és kivágatik, hogy tűzre vettessék, a fa, mely jó gyümölcsöt nem terem: oh ne engedd, hogy nekünk oly készületlenül emez ítéletre nyissa meg a szelid Jézus ajkait; s minthogy az „Uram Uram“ kiáltás még nem tárja' fel boldog mennyed kapuit, azt engedd tennünk, mit szeretsz, hogy akaratodat cselekedjük. Fogadd hálánkat napi

kegyelmedért, hogy tápláltál és megtartottál, házunkat és javainkat védelmeztél, hitünket és templomunkat megőriztéd; sőt minden véreink, szeretteink és felebarátaink e kegyelemnek részesei lehetnek. Oh maraszd meg rajtunk gondviselésedet ezután is, mert semmik vagyunk isteni segély nélkül. Halld meg a kérő szavát, ki inségből sohajt, számláld meg a beteg jajjait, kötözgesd be sebeit. Árva és özvegy, szegény és gazdag, boldog és szerencsétlen egyaránt legyenek gondviselésedben megáldva. Tedd becsesekké e nap még hátralevő pillanatait; s mielőtt egy csendes éj karjaiba dől-nénk, figyelmeztess vigyázásra és imádkozásra s add ajkunkra szent éneked szavait: Távozzatok el éntőlem ti gonoszok, hogy őrizzem meg az én Istenem parancsolatit. Szent fiad által. Ámen.

Csötörtökön reggel.

Hitünk Istene, lelkünk idvessége, szent Atyánk a Jézus által! Oh légy áldott, hogy ma is elválasztád a világo sságot a setétségtől, mint egykoron, midőn lön estve, reggel és első nap; légy áldott, hogy ragyogtatod idvességünk fényét is, hogy senki el ne veszzen, hanem megtérjen az örökéletre! Mint az álmodónak és virasztónak sötét tünődései után kihalad a hajnal amaz általad kiterjesztett erősségen: úgy tűnik fel ismét dicsőséged házában lelkünk foglalkozásai között a Jézus, hogy senki ne maradjon a sötétségben, a ki őbenne hiszen, hanem járjunk világo sságban, mert a ki setétben jár, nem tudja hová megyen!!

Itt látjuk Atyánk szeretetedet, és sokasuló napjainkkal jobban jobban merülünk el kegyelmed végtelenében! Igéret tettel, s az ígélet teljesült, lelkedtől ihletett férfiak látásokat látnak, s ezek is megvalósultak. Az első

embertől fogva sok ezer év után jött meg az időnek teljessége, melyben eljött a te szent fiad is megtanítani mindeneket az örökéletre, hogy tégedet ismerjenek egyedül Istennek lenni. Kárhoztatást talált e világon, mert az emberek cselekedetei gonoszak valának, s még sem kárhoztatott; tanított, s ezért jutalma lön az üldözés, hogy tisztessége ne legyen az ő hazájában; sirt, pedig akarodat cselekedte, mások valának azok, kiknek szive elhajolt tetőled; túrt veretést s hordozta a súlyos keresztet, mikor e földön annyi volt a gonosz, mint a felleg, melyben elborul az áldott nap; meghalt, kievilágért született, s visszamaradt a verejték, könny és vér az úton, mely őt dicsőségre vitte, nekünk pedig idvességet biztosít!

Atyánk! a szenvedés közelgő pillanataiban jó dolgot cselekedett az, ki drága kenetet töltött szent fiad fejére. Lám itt vannak az ő szenvedéseire emlékeztető pillanatok, melyeket oly sokszor ujitottál meg az emberek és anyaszentegyházad életében. Elhoztuk mi is a drága kenetet vallásosságunk buzgó érzelmeiben; kitöltjük most is fohászunkban és könyörgésünkben hitünk olaját, összegyűlve mint amaz első hívők ajtatosságunknak házában. S kérünk, ha vannak, kik a vallást megbántották, igazságait álnokul megölik, kigunyolják beszédeit, keresztrefeszítik törvényeit, sorsot huzva megosztóznak javain, s e szent vér díján is csak kárhozatot vesznek lelköknek: szabadíts meg minket e gonosztól; s ne engedd, hogy szemeink e bünt látva, lelkünk az édes mérget megszokja, hogy aztán többé bűn és büntetéstől menekülni ne tudjunk!

Mint kiöntött viz folynak el napjaink, s vissza nem térnek soha. Most még van időnk. Engedd jó Istenünk megfontolni, hogy azért esik el az emberek igaz ügye, s nem teljesül a lelkek szent vágya, mert a bűn sulya alatt elsőb-

ben elésik maga az ember is, s így szakad meg a láncz ég és föld között. Mivel vétkezett felette igen Jéruzsálem, az ért esufoltaték meg. És ha Jézusnak sok jelei után is el kellett rejteni magát a hitetlenek elől: ma is annyi csodadolgaid után méltán hangzik felénk lelked feddése: Kicsoda hitt a mi beszédünknek, és az Urnak karja ki nek jelent meg?

Boldog, ki jár a te útaidon; s e nap alkalmat hozott, s arra unszol, hogy magunkat megigazitva sokat sokat tegyünk idvességünkért. Vezess hát oh Atyánk annak példájával, ki szeretetében örökséget s beszédiben kincset hagyott minékünk. Vessük le, mint ő, mi is a felső ruhát, ezt a világ és emberek előtti kedvességet, s övezzük derekunkra a tiszta kendőt, az igaz és egyenes indulatot felebarátinkhoz; s így igazítsuk meg egymást, megmosván lábainkat ártatlanságban; mert ha nem tesszük, nem lesz en őhöz a semmi közünk. Ne nézzük azt, mily mélység tátong a király és koldus között, s mekkora különbség van a gazdag és szegény sorsában... Boldogok leszünk, ha ezeket cselekedszük: ha mindenkit vérrünknek tartva, egymást az élet útján a te nevedben köszöntjük; boldogok, ha örök hazánk felé, tehozzád sietve, felemeljük az elesett nyomorultat, bort és olajat töltünk a sebekbe; s boldogok ha megosztjuk ruhánkat, kenyérünket és hajlékunkat; boldogok, ha karjainkba vesszük porból az ártatlant, s keblünk lesz menedéke az üldözött igaznak, hogy beteljék az irás: A ki szereti az Istent, szeresse az ő atyjafiát is! Világban élünk s földieket keresni szabad és kell; de őrizz meg, nehogy ezek legyenek örök rugói s céljai éltünknek; mert e vágy és szerelem kiirtja a barátságot, elnyomja a hit szavát, s lelki szövegségünk mellett is pénzért gonoszokhoz és gyilkosokhoz szegődik, hogy titkon adja a jelt, áruló csókkal illessen, s

a lélek tüdvén addig vásárolja a kárhozatot, mignem elhull az áldozat, a visszalépés már késő, a megbánás könnyű hasztalanok, s mit ér aztán, ha a világot megnyerjük, a lelket pedig elvesztjük?! Ha szent ügyünk mellett megszáll a lelkesedés tüze, éltes elsőb tanácsiddal, hogy mit szóljunk és ígérjünk, hogy aztán szavunknak emberei legyünk, s ígéretünket, mint szent fogadást, beváltuk. Ha távozunk innen, hol együtt lakoztunk Jeruzsálem javaiban, mert közösen vettük kegyelmedet: ott kün is az élet nagy terén, ne legyünk mások, mint itt; ne foglaljon el az árulás lelke, ne boritson el a sötétség órája, hogy egymásra irigykedjünk; ne vigyenek tévelygésbe indulataink, hogy a föld nyomorait, keserveit szérencsétlenség és versengés által többitük. S ha mások mégis méltatlanságot követnének el rajtunk, erőszakot a hiten és lelkiismereten, jögon és igazságon: ne háborodjék meg a mi szívünk, mert hiszünk te benned és a Krisztusban. Hogy kivivhassuk e czélt, segélj lelkünk szent harcában ma is. Mint a te igaz munkásod tanította, segélj kimetszeni minden szőlővesszőt, mely gyümölcsöt nem terem, hogy hagyjunk el minden hiábanvalóságot; és segélj megtisztítani minden termő vesszőt, hogy ápoljuk és neveljük az erkölcsiség minden értékeit, melyek megtermik a hit cselekedeteit; mert így maradunk a Krisztusban, s te így dicsőülsz meg mibennünk. Minden szükségünkben hozzád folyamodunk; mert te tudod mi nélkül szükkölködünk és te gondot viselsz! Viselj gondot ránk, áldd meg napi munkáinkat, táplálj sorsunkhoz illendően. Szegénységet avagy gazdagságot ne adj minékünk. Taníts kevéssel beérni és gazdálkodni, hogy áldásidből jutassunk másnak is; taníts arra is, hogy az idő intésire figyeljünk, kövessük a bölcsesség szavát, mely tud bővölködni és szükkölködni. S hogy mindnyájan akaratom-

nak éljünk, lelkünket minden kísértetben ama szent szövetségre megőrizzük: hallasd igédet ma is, melyet szent fiad nyugodtan mondott el, hogy elmondhassuk e napról mi is övele: E világon nyomoruságtok leszen, de bizatok; én meggyőztem e világot. Az ő nevében kérünk, hallgass meg. Ámen.

Csötörtökön este.

Örök szeretet, mennyei Atyánk a Jézus által! hozzánk közelgettél e napon, melyen segítségre hívtunk tégedet! s mi törődve bár — mint egy szent vándorlásban — betértünk hajlékodba; mert megemlékezel a te gyülekezedről, melyet régen szerzettél; s izraelnek adsz békességet, mely megerősíti szívünket.

Kinszenvedéseinek nehéz órái előtt felkereste Jézus is a helyet, hová gyakorta gyűl vala az ő tanítványival, s a kised folyamon túl, ott a kertben az olajfák alatt imádkozott. Lelke szomorú volt mindhaláligs kért: halehetséges, muljék el a pohár; s midőn verejtékei mint a vércseppek aláhullának a földre, megjelent angyalod, hogy őtet bátorítaná.

Itt van örökéletünk szent vize a te oltáridnál, itt az a hely, melyen oly sokszor bágyadt lelkünk az imádkozásban megenyhül, s itt szállítod alá ránk vallásunk angyalát, hogy életcsalódások, tévelygések s emberi méltatlanságok ütődéseiben megsebzett szívünk vérkönyűi felszaradjanak!

Boldogok vagyunk hiszen így is, bárha panaszod bántja nyugalmunkat: mindenszivetelfogott az erőtelenség! De mennyivel boldogabbak volnánk, ha oly nyugodt önérzettel állhatnánk itt és sorsunk jövője előtt, mint a mily tisztá lélekkel várta szent fiad a halált, hogy telnének

be az írások és a te akaratod! Ha tiszta volna a kéz, melyet felemelünk, büntelen az ajak, mely szent neved dicséretét zengi el, szeplőtelen a lélek, melyet belénk te lehellettél, ártatlan a szív, melyből indulataink és tetteink mint forrásból kibuzognak: hisszük, hogy így hozzánk sietnél, midőn hozzád kiáltunk, felmenne imádságunk elődbe, mint a jó illatu füst, s kezeink felemelése, mint az estvéli áldozat!

De így oh mindentudó Isten! irgalmad székihez borulunk, ott valljuk meg, hogy a feddhetetlenség dicskedésünk nem lehet. S itt igazságos színed előtt érzi lelkiismeretünk szent fiad szemrehányását: Ti is tiszták vagytok, de nem mindnyájan! Messze kéklik tőlünk a szép egek tisztája, s távolban ragyog lábaid alatt a csillagok özöne: messzébb, messzébb maradtunk tetőled, s távol azon szentségtől, melyre pedig hivatalosok vagyunk. Az, a ki áldozat lett a világ bűneiért, édes tudattal mondhatta el: Atyám megjelentem nevedet az embereknek, s aztán imádkozhatott azokért, kiket neki adtál; de vajjon, mi tettünk-e bizonyágot teljes életünkben, avagy csak ma is cselekedetinkkel terólad, bizonyágot a névről, melyért keresztényeknek mondatunk, s hoztunk-e áldozatot hitünkért, mely gyámola volt éltünknek, s melyért vér folyt le a keresztről? S hogyha most örökre kellene elszakadni a világtól, elmondhatnók-e a miéinkről, véreinkről és feleinkről, kikkel összeköt a hit, bizalom és szeretet: Kiket nekem adtál, én megőriztem; s ha közel volna a pillanat, melyben lelkünk portestéből hozzád tér, megváltónkkal együtt tégedet kérhetnénk-e: Atyám eljött a ma az óra, dicsőítsd meg a te fiadat?

E szent nap alkonya komolyan szólit fel számolni tetteinkről, s minden pillanat, mely rövidíti éltünket, arra tanit, hogy megtérésünket ne halogassuk; mert nagy hirtelen jön ránk a ma nap. Minden áldás sáfárságot

vár, melyről a gazda számot veendő kérelhetetlenül. Atyánki mily boldog, a ki felemelt fővel s nyugott érzettel nézhet végig teljesített kötelességein, bárha kevés volt is, mire megbízott, de igaz sáfárnak találhatván, meghallhatja: Jól vagy on jó és hiv szolgám!

Elmerülnek nem soká napod sugárai. Lám már is bágyadozva intenek vissza, s éj lesz velünk, sötétség körülötünk. Így száll alá életünk világa, így merül be földi pályánk, midőn a sir lesz hazánk s a halál édes álmom. Szükség erről megemlékezni, mert elvégeztetett dolog, hogy minden ember egyszer meghaljon; s gyáva ki meghalni fél, s nem vette számba kegyelmedet az, kit e végzésed készületlen találand. Taníts élni és meghalni szent fiad példája által. Minthogy pedig még időnk van, addig is, míg a félhalálban elfáradt életünk megpihenne, engeddd figyelni szent fiad intésire: Mig világosságtok van, higyjetek a világosságba. Cselekedjünk sok jót, hogy rövid éltünknek időt nyerjünk. S ha nem áll is meg nagy tetteink felett nap és hold, mint egykor szolgád nagy harczaiban: szép lesz az is, ha bár, mint egy csillagocska, lelkünkben él és ragyog házi és vallásos erényünk. Nem fegyverrel vivnak mindig sok és nagy dolgot, s nem győz mindig a szablya, melyet ellenségre hüvelyéből kirántnak: szelidség és alázatosság által hatni tanított hitünk vezére, hogy mi, kik lelkiek vagyunk, építsük egymást a szeretetnek általa. Kisértéseink lesznek mindenkor: taníts vigyázni és imádkozni. És mikor látogatásod karjai ránk nehezülnek, szelid megadás, csendes türelem segítjék csekély erőnket a nagy súly emelésében; mert a hánykodások csak nehezítik a terhet, s czéltalanul fogyasztják tehetségeinket. Mint megbékélni vágyik lelkünk most teveled: úgy nyujtsuk engesztelődésre ellenségünknek is kezeinket; mert így bocsátasz meg te is mink. Mindnyájan őrei vagyunk az egyháznak, nem menthetjük magunkat a gonosz testvér-

rel; vigyázzunk az erőtelenekekre, tegyünk a tehetetlenekért, s hol a lélek üdve kérdésben forog, ne legyünk érdektelenek. Vallásunk szent ügye felett virasszunk éber lélekkel, nehogy lelkünk nagy pásztora megfeddjen: **E k k é p p e n n e m v i g y á z h a t t a t o k é n v e l e m.** S ha már mindent megtettünk, testünk elfáradt és lelkünk kimerült; akkor, akkor Jézus szavaival adj csendes álmot: Aludjatok immár és nyugodjatok!! Az ő nevében kérünk, hallgass meg! Ámen.

Nagy-pénteken reggel.

Megfoghatatlan bölcsesség, imádandó kegyelmű Istenünk a Jézus által! mély megindulásban imádkozunk most előtted. E nap gyászos emlékein visszagondolunk az időre, melyben eljött a sötétségnek órája, hogy csókolással elárult fiadat mint a bűnöst elfognák. Eszünkbe vesszük ma még a jövődölést is, melyről lelked szólt: Nem leszen azon napon világos és állandó nap. S oda sohajtanak, azon táj felé szállanak lelkeink, hol a lelkek megváltója, mint fogoly hurczoltatik, s a világ-szabadító élete — kinok között a kereszten — mint a szelid nap túl a láthatáron leáldozik!

A te szerelmes fiad, kiben megengeszteltté, kiról irva hagyta: S o h a e m b e r u g y n e m s z ó l o t t, m i n t ő, a z i g a z é s á r t a t l a n e l e i b e m e g y e n a z ü l d ö z ő k n e k, s b á r r e t t e n e t e s a k i n, m e l y e t s z e n v e d n i k e l l, ö n k é n t l e s z á l d o z a t j a a t é v e l y g é s e k n e k!

Élsz te örökkévaló, s karjaid nem rövidültek meg, hogy meg ne szabadithatnád; s még is elnézed, hogy a gonoszság miként űzi vad játékát az ártatlannal; a bűn miként kötözi le karjait az igazságnak. Élsz és megengeded, hogy a nép pártot üssön ellened, s hamis tanubizonyosság után a te szented vereséget szenvedjen. Élsz és eltűröd, hogy vétkezzenek a papok fejedelmi, s mikor az

igaz fő töviskorona alatt vérzik, elhagyod, hogy birói székben üljön a bűnös hatalom!

Im látjuk már ezekben oh megfoghatatlan bölcsesség, hogy nem olyanok a te útaid, mint a mi útaink, és a te gondolatid, mint a mi gondolatink! Itt értjük azt, miért mondotta ama szenvedő, kire már a szolgák kezököt veték: kérhetett, s adtál volna többet tizenkét sereg angyaloknál; de ennek így kellett lenni, hogy legyen a te akaratod, és telnének be az irások! Csodálandó vagy minden munkáidban, megfoghatatlan a bölcsességben, melylyel az élet titkait feltárod, az emberek tévedéseit, a roszakat is javunkra fordítod; de még is legmélyebben hatja meg lelkünket a kegyelem, mely ez áldozatot hozta az emberiség s lelkünk szent ügyének, hogy ama halálból támadjon hit és örökélet, hogy amaz éjszaka szülje a napot, melyen mint új világ gyermekei megmosulva a váltság szent vérében, vessük el a sötétség cselekedeteit, s öltözzünk fel világossághoz illendő öltözetben, s higgyük mindnyájan, hogy valakik megkeresztelkedtünk a Jézus Krisztusban, az ő halálában keresztelkedtünk meg, s ha ővele meghaltunk, bizonyára az ő feltámadásának hasonlatossága szerént feltámadunk, s ővele egygyé leszünk!

Uram, nagyok a te dolgaid s csudálatosok cselekedeteid az emberek fiaihoz! Te vagy az Ur, ki irgalmasságot cselekszel, hogy újonnan szülessünk az élő reménységre, te vagy a kegyelem, mely megtart a hitnek általa. Ezeket elgondolva borultunk elődbe most is; mert lelkünk érzi, mily nagy az áldozat, mely lett e napon szent fiad a Jézusban.

És látjuk e példából sorsunkat is, s tudjuk az élet és

kijelentés könyvéből akaratotod is, hogy üdv és dicsőségre mi is csak keservek pályáján s tövisek között juthatunk. Sokat kell itt tünni és szenvedni, ha boldogok akarunk lenni, s őt kell követnünk mindenben, ki szenvedéseiben is példát hagyott, hogy a mint ő cselekedett, mi is úgy cselekedjünk.

Itt a Sion hegyén, az élő Isten városában, e mennyei Jeruzsálemben, itt gyászolunk és sirunk mi is áldott Jézusunkkal. Mint ő felkereste lelke ihletéseiben a szent magányt: sokszor reája gondolva eljöttünk e titkos helyre, hogy panaszojunk neked mennyei atyánknak, s vele öntsük ki szenvedéseink könyeit. Ő velünk volt ígérete szerént, s megzendült felettünk ígéje: Boldogok a kik sirnak! Elfáradtunk, s mi is, mint ama tanítvány, kebelében megújultunk, s éreztük biztatása igaz voltát, hogy az elfáradtakat megnyugtattja! Világ és emberek között nem volt annyi helyünk e földön, hová fejünket lehajtsuk; de égre emelte szemeinket a hit, s ott a szent kárpiton ama biztatást felirva találtuk: Az én atyám házában sok hajlékok vannak! Mint az irigység kaján lelke halálra kereste, s a szolga-lelkek csúfsággal illették Jézust, s nádszálat adott kezeibe a káröröm, s veres bársonypalástot vallaira a gunyolás: üldöznek mindet is méltatlanságok, a mi kezeinket is megkötik a gonosz emberek, fogva tart a szeretetlenség, s ha mint ő jól szóltunk is, megostoroz a féltékenység és a rágalom; de e sötét órákban megjelenik szelid képe szabadító sugára, s nyomdokin járva, érezzük, hogy ő az út és élet, melyen hozzád juthatunk s lelkünk felbátorodva együtt vallja vele: Ne féljeteK, a lelket meg nem ölhetik. Leszáll szerencsénk csiliaga; gyász és éj borítja sorsunkat, halál és enyészet rémiti lételünket, elfutnak ismerőink, elhagynak véreink és barátaink, alig alig marad egy avagy kettő, ki szenvedéseink tanuja legyen, s a válság pillanatain, még

e kevésből is jut, a ki megtáradjon. Óh Isten, ki jól ismered a sziveket, az emberek és az élet természetét: ismerj reánk is. Ha igazak vagyunk és így szenvedünk még is, hadd szóljon a vallomás rólunk is, mint követőidről: Az én atyámfiái ezek, kik Istennek beszédét hallgatják és azt cselekszik! Vagy ha vétkeink sulya nyom, adj bőv könyüt, hogy innen kimenve is, vétkeinket megbánva sirjunk nagy keservesen! S aztán ha látod, hogy igazán szeretünk tégedet, Jézus anyaszentházát és a mi szent vallásunkat: mint ama megtértet, ki könyhullatással öntözé szent fiad lábait és az ő fejének hajával törle meg, biztass te is minket kegyelemmel, s bocsáss el e megnyugtató ígérettel: Sok bűneid megbocsáttattak, mert igen szeretted. Ámen.

Nagy-pénteken este.

Mindörökké vagy on a te irgalmasságod oh végtelen kegyelmű Atyánk a Jézus által! Vétkeztek atyáink, mikor a kísértésnek ellentállani nem tudtak, gonoszságba merült a világ, midőn sok jótéteményeidről elfelejtkezett, bűnnek nehéz éjszakája és kárhozat nyomta a népet, midőn nem ismert többé tégedet, s idegen istenek oltárainál áldozott! És te, ki nem gyönyörködöl a halálravalónak halálában, bár fenyegetések között mondottad: Enyim a bosszuállás én megfizetek! kegyelmed csodadolgáival jelentél meg, s irgalmad által szabadítottad meg a világot, hogy készitenél magadnak népet, mely tégedet lélekben és igazságban szolgáljon. Szeretted gyermekeidet örökké, s a vétkezők nagy számaért nem irtotta ki az emberi nemet busulásodnak haragja. Szereteted ígért szabadítót, ki megtörendi a csa-

lárd kigyónak fejét. Szereteted támasztott hitet csodák által, midőn szolgaságból népedet megszabadítva vezetted szárazon és tengeren; mikor szólottál égi lángból, s a hegyen törvényeket adtál, az éhség idején mannat hullattál a pusztában, s a kőszikla kebeléből kibuzgott az éltető víz. Félelem szállott a szivekbe, midőn megnyitottad a földet, hogy kik ellened lázadtak, a bűnösöket elnyelje és azért látogatásod kezei sokszor megnehezültek: reményt és bizalmat támasztottál még is a nagy utazásban, s a hazát kereső nemzetet segítetted az ő nehéz harcaiban. Leelked gondoskodott, hogy legyenek vezérek és törvényadók, oltárodnak szolgái, kik áldozatot tegyenek, és proféták, kik magyarázzák az írást és a törvényt, tanítsák a népet, s jövődő dolgokról lekedtől ihletődve szóljanak. És időről időre megújult az a gondviselés, mely férfiakat támaszta Izraelben, kik hirdessék az igazságot, s ama szent világot, ne vednek ismeretét, az emberek elméjében, mint szent tüzet, kialunni soha ne engedjék!

E nép között erődnek általa született a megváltó, kit régen vártak, s a jövődölések szerint csodatételek között tanított a te szent fiad, midőn betölt az idő, elközelített az Istennek országa, hogy megtérnének és hinnének az evangéliumnak. E nép ezerei hallgatták isteni beszédeit, látták csodatételeit, melyeken elálmélkodának. Ők örvendeztek, hogy meglátogattad és megváltottad népedet, hogy felemelted az idvesség szarvát Dávidnak házában! Ők hallották, mikor a boldogságról és a hit erejéről beszélte, új törvényt hozott a szeretetben, örökéletet, feltámadást és bűnbocsánatot hirdetett. Nagy sokaság kíserte diadalommal a szent városba, mikor útjára virágokat hányt, s feltört hozzád a

kiáltás: Hozsánna, hozsánna a magasságban! Isten légy segítségül!

De im kegyelmes Atyánk! e napon látod újabban tévedni az embert, s mint a levegőbe lőtt nyilat a földre, látod ismét visszaesni a lelkeket a kárhooztatásba. Mert lám e nép fejedelmei azt kerestetik halálra, kit te elbocsátottál az egész világnak, hogy minekünk lenne bölcsesség, igazság, szentség és váltság. S épen e nép kiáltja a bírónak: Feszítsd, feszítsd meg őtet! Hijába szólott ő igazat; hijába tettél bizonyosságot őrá, midőn a Jordán felett szavadat hallattad: Ez az én szerelme sem. Keresztnék sulya alatt fárad el, kereszten hal meg az igaz, kihez hasonló sem az előtt sem az után nem volt a földön soha! Oh ez az óra a sötétségnek órája! s méltán vádol a te lelked: Ti azt a szentet és igazat megtagadátok, az életnek fejedelmét megölelétek, ki azért bocsátattott el, hogy megáldana titeket!

Napunk leáldozott! Ott függ már a kereszten hitünk világa, bágyadozva mint az elalvó szövétnek. Nem vádol senkit, mint ki önkéntesen ment a kinokra. Ellenségeiért imádkozik; megbocsát mikor sebeiből vércseppek omlanak alá. Mindaz, a mit akartál, s a mit a jövendölések mondtak, beteljesedett, s lett a keresztről való tudomány nekünk, kik megtartattunk, Istennek hatalma. Itt vesszük a példát, hogy a haláltól ne rettegjünk, itt látjuk, miként lehet megállani és felelni nyugodtan a bírónak, kinek vesszője sújt s szava halált ítél; s értjük már, miért irtad hitünk könyvébe: Akarsz-e nem félni a hatalmasságtól? Cselekedjél jót! Lelke bár tiszta volt, nem mint a világé, melyről mondá: Az én országom nem e világból való: s még is, mig az élet kötelei el nem szakadtak, sohajtás emelkedett lelkéből: Én Istenem én Istenem! miért hagyál el

engemet! Vajjon mi bűnösök miként fogunk és hogy halhatunk meg egykoron?! Megjött a jövendőlt veszély Jeruzsálemre, melynek leányai sirtak. Inség vár azokra, kik útaidat elhagyják, selvesz a nép, mely nem ismer tégedet. Ott állnak még a keresztnél a tanítványok és több szent asszonyok: Oh hála neked megváltónk szent atyja, hogy vannak még, kik feljöttek e gyászinnepre, kikkel lelkünk drága kenetét, mint az az istenfélő férfiú, a te szentednek áldozzuk, ki koporsóba tétetve a halál sötét birodalmába leszállott. Még csak arra kérünk, taníts meg minket is, hogy idején ama nagy harcznak, kinjai közt amaz utolsó órának, mi is oly bizakodva mondhassuk el: Atyám a te kezeidbe ajánlom lelkemet! S valamikép szent tisztelet és remegés vette körül a koporsót, melybe szented gyólcslépedőbe takarva tétetett: akképpen maraszd vissza sirjainkon és temetőinken, mint rezgő sugárt, reményét a hitnek és halhatatlanságnak! Atyánk esedezünk, hallgass meg! Ámen.

Szombaton reggel.

Idvességünk Istene, kegyelmes Atyánk a Jézus által! Minden szombatról szombatra eljő minden test, hogy tégedet imádjon: im e szombaton, töredelmes hetünk utolsó reggelén, imádkozunk ismét atyai lelked előtt. Felettünk halad az idő, jönnek s elszállanak napjaink, megemésztjük esztendeinket, mint a beszédet; csak te maradsz meg örökkön örökké, változhatlanul lételedben, a világok és lelkek törvényeiben, a gondviselés munkáiban s az emberekhez viseltető irgalmaságban. Lám nem tartott most is örökre az éj, melynek bizonytalan órái legközelebről elmúltak, nem szenderített sirba az álom, melynek testvére a halál, s nem kelle még lelkünknek oly készületlenül megjelenni a m a z i t é l ő s z é k e l ő t t,

melynél kiki jutalmát veszi annak, a mit a testben cselekedett, ahozképest, a mit cselekedett, vagy jót, vagy gonoszt.

Rövid ugyan e nap, s nem elég arra, hogy teljesen megigazulván, szentek és tökéletesek legyünk; de a mily drágák a haldoklónak — a hit szentségei között — az élet végpillanatai: oly becsesek előttünk e megtérésnek szánt órák; mert tudjuk, hogy a mennyiben összetart az idő az örökélettel: e napon követendő jó cselekedeteink annyiban lesznek feltételei és kezesei idvességünknek. És ezért örvendünk mi e helyen, ezért énekeltünk jó voltodról, melylyel betöltesz minden reggel, ezért emeltük fel hálaadásunk áldozatját; s ha innen távozunk is, mint ama gonosztól megtisztított ember, szent fiad intése szerint megtérünk házunkhoz és megbeszéljük, mily nagy jókat tett az Isten mivelünk.

Boldog, ki mint szolgád egykoron, előtted jár szüntelen, ki tisztába van önmagával, ki betölt minden kötelességet, s mindennap az élet nagy könyvébe bizonyosága lehet a kiérdemelt szerencsének, s lelkének tiszta öröme, az öntudat édes érzése itt a földön az a jutalom, mely szebb az emberek ígéreténél, kik tettetés és csalárdság alá rejtözve csak ámitanak, nagyobb a földnél is, hol a legkiesebb mezőn elhervadnak tövisek közt a rózsák s lengenek gyászvirágok, több e világnál is, mely elvész, melyen minden csak hiábanvalóság, s kérlelhetetlenül jön el a siralom, a jaj és végre a halál.

Idvességünk Istene! ne vonj hirtelen borut egünkre, ne hagyj ily hamar elszomorodni, mintha többé időnk és még reményünk nem lenne. Hiszen kegyelmed érezzük sokasulni e napon is, hiszen még tudunk imádkozni, s hitünk karjával megölelve arra kérni, hogy segélj lelkünk ügyében, s gondot viselvén reánk, taníts meg, hogy a d o s o k v a g y u n k

nem a testnek, hogy test szerént éljünk, hanem a léleknek. Mint egykor feltárultak a szent város kapui a lelkek királyának: hadd, hogy nyissuk fel, ha vétkeztünk is, szívünk és lelkünk ajtaját előtted; hadd, hogy szálljon be most különösen igéd: Bánjátok meg és térjetelek meg, hogy töröltessenek el a ti bűneitek; hadd, hogy tartsuk meg a feltételt is, melyet a világért szenvedett Jézus mondott: Ha engemet szerettek, az én parancsolatimat megtartjátok; s aztán megtéve mindent, biztosan számítsunk, mert ígérve van általa, hogy a mit az ő nevében kérünk, azt megcselekszi, hogy te dicsőíttessél ő benne.

Még is, mert időnk már oly kevés, taníts sokat tenni, megbocsátani, és mindenkivel, sőt az élet minden csalódásával is, megbékélni. Utolsó napja ez hetünknek; gondoljunk ama végórára, az élet utolsó szombatjára, midőn napunk örökre leáldozik. Hol vannak testvéreink, kikkel egy vérnek melegében születünk; hová lettek gyermekkorunk játszótársai, kikkel az élet útain járni tanultunk ártatlanul; hová tűntek ifjuságunk barátai, kikkel a büntelen öröm virágait szaggattuk, s annyi boldog órát édesen töltöttünk? Hányan lettek árvák, kik siratják a szívet, mely igazán egyedül tudott szeretni, csak emlékezetben áldják a kezeket, melyek titkon és nyilván boldogságukért munkáltak? Oh mily sok a sohaj, mely elszállt idegen éghajlat felé, mely egeidre tört és tégedet keresett; mily keserű és sok a könny, mely éltünk kezdetétől fogva a koporsóra s a sirok göröngyeire aláhullott. Oh Isten! keserves nekünk minden baj, melyet világ és élet okoztak, nehéz minden seb, türehetlen minden fájdalom, melylyel az emberek és saját feleink és véreink illetek: hát mi nem okoztunk-e jajt senkinek, nem bántottunk-e meg valakit, nem dultuk-e fel, mint gondatlan gyermekek az ártatlan madár fészket, a háborítatlan élőnek csendes örömét?

Oh kérünk idvességünk Istene! ha kísérnek tévedéseink, a megfelejtkezés pillanatain elkövetett tetteink, bűnös szándéku merényeink: törd fel a hideg sziv kemény rétegét, szagasd meg, mint a palástot, önző lelkünk büntakaróját, hogy lássuk mennyire estünk hátra a czéltól, a közboldogság munkálásától, szent tulajdonaid megközelítésétől; hogy, ha boldog jövőt, új eget és új földet várunk, vetkezzük le az ót, és öltözzük fel az újat. Még egy napunk vagon ama nagy óráig, melyben a megdicsőült Jézussal együtt leszünk, addig is bár hol leszünk, hallasd ma is sokszor, hogy megigazuljunk, ama figyeltetést: Tisztítsátok ki a régi kovászt, mert a mi husvéti bárányunk a Krisztus miérettünk megáldoztatott. Az ő nevében hallgass meg. Ámen.

Szombaton este.

Megnyílt háznak ajtaja oh kegyelmes Istenünk a Jézus által! Feljött a Sionba a te néped. ~~Estvén~~ áldozatra borulunk le. Szivünk buzgó háláját hozzuk neked áldozatul Atyánk, hogy ez a komoly és szent pillanat is elérkezett, melyben megigazulni kész lelkünk legelőbb is kérdést tesz önmagában: miként éltünk e héten és mit cselekedtünk, hogy használtuk javaidat és mennyit tettünk le áldásaidból a közszeretet oltárára, megadtuk-e fogadásunkat az Urnak, s megtermettük-e a megtért emberhez illő gyümölcsöket, van-e s milyen még most is lelkünkben a reménység a hitben állhatatos-e türelmünk, napjaink száma nevelte-e erényeinket, hogy ez által jobbak és tökéletesebbek legyünk, s elmondhatjuk-e szenteddél, küszöbén a nagy napnak, milyen szent fiad feltámadásán a szeretet pecséteit a kenyeret és bort vesszük: Megmosom kezeimet az ártatlanságban és a te oltáraidat gyakorlom?

Mintha itt hallanók, midőn a földi mélységből szent

egcíd felé tekintünk, s ama szent vacsorára gondolunk: Ne jöjj ide közel, old le a te saruidat a telá-baidról, mert a föld, melyen állasz, szent föld! Nem merjük vétkeinket tagadni, s kimondani a szót, hogy nem vétkeztünk; mert bizonyságul hívod ellenünk az eget és a földet, a világosságot és sötétséget. Elismerjük inkább, hogy te mindent megtettél idvességünkért, s mi még is oly éretlenek vagyunk ama nagy aratásra! Oh csak e héten is mennyi időt adtál hatalmunkba, hogy vessünk ebben a léleknek, mily sok intéssel vettél körül, hogy álmunkból felserkenve siessünk a czélra, mert siet felettünk az idő. Teneked minden engedelmeskedett: az eszterág az égben megismerte az ő idejét, a gerlicze, a daru és a fecske tudták mikor kell elmenni; mi, a te néped, nem ismertük ítéletidet! Lelked táplálta a vizeket... sokképen volt eleitől fogva segítségünkre nekünk is, midőn az élet és természet kincseiben megáldott, házad javaival megelégitett: de a mi lelkünk vádol, hogy rólad elfelejtkeztünk, s hálátlanok voltunk irántad, s panaszban borul reánk az ég, mintha elhagytunk volna téged, mikor hordozál útaidon! Meg is kísértettél, hogy lásd meg lelkünket, ha vajjon boszuságodra való úton járunk-e; de szívünket megkeményítettük, s félünk, mert igazságos vagy, ellenünk zúdul panaszod: Híjába ostromoztam a te fiaidat, az intést nem vették be! Im most is sokan maradnak el az áldozatról. Sirnak a Sionnak útai!

Igaz Isten, kegyelmes Atyánk! Lesz idő, mikor számadásra hívod az embert, mikor felkélisz támadatról és enyészetről, mikor a világnak végeleszen, mikor e föld elmulik és a csillagok aláhullanak. Akkor, oh akkor a bibor és a rongy, a korona és a mankó, a nagyság és mélység,

szegénység és gazdagság nem tesznek különbséget, a tettek és cselekedetek fontba vétetnek, s az erkölcs és az igaz érdem megjutalmaztatnak. Lessz idő ugy-e Atyánk, mikor meglátjuk, kiket itt már siró szemeink nem látnak, mikor ama végtelen hazában azokat ismét megtaláljuk, kiket itt a siralom völgyén örökre elvesztettünk?! Lessz idő, midőn felfedezsz mindeneket, nyilvánosságra hozod a bűnt és az erényt, a jót és a gonoszt, mint igaz bírójutalmat és büntetést osztogatsz, megadod kinek-kinek érdemét, nem hallgatva el semmit — te, kinek az éjszaka is mint a nap fénylik, kinek a sötétség is olyan, mint a világosság, s ismerted testünket, mikor még forma nélkül volna!!

Mindentudó Istenünk, arra int ez az óra, melyben előtted állunk, hogy megtérhetetlen szívünk ne gyűjtson haragot a haragnak és igaz ítéleted megjelenésének napjára, mikor megfizetsz mindennek az ő cselekedetei szerint: indítsd fel lelkünket a bűnbánatra, s hordozz ezután tökéletes úton, e mellett bocsáss meg, ne végy igazat, mert ha igazat véssz, kicsoda élhet jó voltoddal?! Felejtsd, felejtsd el, hogy mi vétettünk s a legfőbb szeretetet oly sokképp megbántottuk! Mint te megbocsátasz, úgy mi is bocsássunk meg azoknak, kik ellenünk vétettek; s ne legyen senki ezután, ki méltán folyamodjék ellenünk tehozád, ne legyen már egy pillanat, melyet elvesztettünk. Egész életünk huzódik el möst előttünk: kérünk, hogy multunk sok tévedéseire borítsd kegyelmedet, melyen legyen a jóért felirva jutalom és biztatás, a hibáért kiengesztelődés és bocsánat. Jövőnkre támaszd a remény és bizalom világát, melyet kormányozzon jézusi hit, hogy sorsunk hajóján az árbocz mutasson mindig az egekre. Szigetünk, hol megpihenünk, legyen e szent hely, hol a bejárásnál neved van felirva, s majd majd kikötőnk legyen az örökkévalóság! Addig

pedig áldj meg bujdosásunkban, életünk és boldogságunk keresésiben, idvességünk gondjában. Örködj anyaszentegyházad felett, tartsd meg itt az igaz hitet, néveld az élő reménységet, a jók és igazak számát. Áld meg minden testvéreinket, barátainkat és ellenségeinket. Keresd meg, ha vannak, kik eltévelyedtek, hozd vissza ide, hogy örvendezzünk együtt kegyelmednek. Vigasztalj meg mindent, ki szerencsétlen, és vesztett világ szerént. Enyhüljön a bánat, melyben eped az apa és anya, a könyhullatás, melynek kenyerét érzi az árva és özvegy. Gyógyuljanak be annyi sok sebeink, melyekre az ír és orvosság csak nálad vagyon. Legyen megáldva e föld, melyért elfolyt apáink vére, mint Jézusé a váltságban! Vedd oltalmadba nemzetünket, ennek kincseit a jogot, erényt és szabadságot, tartsd lezárva a viszátkodás angyalit, de áraszd a békességet reánk mintegy folyó vizet. Jutalmaz meg minden igaz törekvést, a hívnek minden verejtékcsepjeit, hogy termékeny barázdák felett hozzanak a hegyek békességet a népnek, a halmok igazságot, hogy ha újulnak napjaink és heteink, s jönnek szent innepeink: hirdessük szolgálóddal az Urnak kedves esztendejét. Legyen kegyelem az atyafiakkal, hogy midőn bizunk igéretedbe, mely elveszi haragodat az Izraelről, mert kegyelmes vagy, cselekedje, hogy legyen a mi hitünk szerint. Végül oltalmaz az éjszakában, mely reánk borul, s holnap a nagy napon hozz ide tiszta menyegzői ruhában, hitünk drága kenetével mint a szent asszonyokat, hogy halljuk az angyal szavát: Jézus feltámadott, s higyjük és hirdessük mint tanítványok azt, hogy ő vele mi is feltámadunk! Isten, légy irgalmas és hallgass meg szent fiad által. Ámen.

Albert János,

tordai papp.

X.

Megnyitó beszéd,

melyet a londoni egyetemen kapcsolatban álló ugynevezett „Manchester New-College“ unitárius papnevelő-intézetben az 186 1/2-ik tanszak kezdetével az igazgató-választmány s jelen volt gyülekezet előtt ez intézet igazgatója s theologia r. tanára
JOHN JAMES TAYLER tartott.

Napjainkban két hatalmas törekvést vehetünk észre; mint központra, mindkettő a vallásra vonatkozik. Meg van mindeniknek saját fontossága és jelentősége, melyek azonban gyakran ellentéteseknek látszanak, s eredményeik első tekintetre valóban nem mindig könnyen megegyeztethetők. Egyfelől látjuk a cselekvés s érzés embereit, a kik, belefáradván a vitatkozásokba, s tettleges lelki hit után sovárogván, oly vallás szükségét érzik, a mely munkálkodásuk közben gyámolítsa, keblöket elevenitse, s eredetének üdvös voltát hatásában láttassa meg, a kik semmit sem törődnek a bizonyágtételekkel vagy vallási elméletekkel, s készek a béke kedviért kérdés nélkül megnyugodni egyházuk hagyományos formáin, ha bennök a gyakorlati igazság némi elemeit, vagy a vallás hatásos befolyásának némi erejét megtalálják. Mindaz, a mit az ilyen emberek a vallásra nézve tudni akarnak, csak annyi, hogy milyen annak gyakorlati befolyása az emberre, s vajjon a társadalmi élet terhes szükségeiben kielégít-e? Másfelől van az embereknek egy számra nézve bár kisebb, de nem jelentéktelen osztálya, a mely nem tud megnyugodni azon, hogy az emberi lélek legmélyebb érdekeivel ily könnyen bánják el; a kik bizonyos értelmi szükségesség által indítatva érzik magokat arra, hogy a hatásnak kútfejét kutassák; a kik hitőknek okát kívánják megismerni, olyan okát legalább, milyent a tárgy természete megenged; és a kik kutatásukban addig nem állapodnak meg, míg az áthatlan titokszerűség

(mystery), mely a létel alaptörvényeit borítja s kell, hogy elborítsa örökre, megállapodást nem int. Az ilyen emberek előtt az igazság minden. Csak a következményeket venni tekintetbe, az igazság ellen elkövetett tévedésnek tartják. S midőn az igazságból annyit ismertek meg, a mennyit megismerni képesek; midőn eszközjárásának útjára annyi világosság derült, mennyi vezetésökre s benső békeségökre nézve elegendő: elértnek hiszik feladatukat, s ez eredményben megnyugosznak, nem törődven a gyakorlatban levő szokásos hitnyilatkozatokkal.

E két, egymással annyira ellentétben lenni látszó osztály egy pontban találkozik, mennyiben egy közös történelmi vallást, a keresztény vallást mindkettő elismeri, habár az egyik kérdésen feljül álló tekintélyként; míg a másik abban csak kiindulási alapot talál, a honnan a kapcsolatban levő kérdésekre nézve vizsgálódásait tovább intézheti, de a mely vallás távol van attól, hogy az isteni igazságok bármelyikét oly világosan adná előnkbe, hogy ujjunkkal rámutatván, mondhatnók: „íme, ez a kijelentés“, — a mely vallásnak gyökerét, nyilvánulását, kifejlődését oly különmemű irodalom foglalja magában, mely a legkülönfélébb szerzések s összeállítások mellett, több mint egy évezreden úszva keresztül, két egészen különböző szellemű nép nyelvén jutott reánk, mely nyelvekben a gyakorlott jártasság csak évekig tartó szakadatlan tanulmányozás eredménye lehet. A bölcsesség és profécziái látás legmélyebb nyilatkozatait magokban foglaló emez irattömegből az általános (popular) ösztön mintegy öntudatlanul, egy benső sugallat indításából, kiválasztá a lelki nyugalmára s élte vezérlésére szükséges elemeket, ha nem is mindig függetlenül a kor előítéleteinek nyomásától, s néha a metafizikai theológiához kötött feltételektől; de a melyek, daczára az oda vegyült száraz hüvelynek, szellemi táplálékot még bőven nyújtottak a léleknek. Szerencsétlenségre, habár talán elkerülhetetlenül úgy kellett történnie, a hüvely és mag folyvást annyira egygyé keveredett, hogy a közérzék most nem képes megkülönböztetni azokat, s az egyiket oly egészségesnek veszi mint a másikat. Itt van már a nehézség. Midőn azok, a kik gondolkoznak s firkésznek, mert ösztönöztetve érzik magokat erre, kezdik észrevenni a különbséget Isten élő szava között „mely sebes, hathatós s élesebb a kétélű fegyvernél“ s az emberi lelket borító homály között, melyen keresztül amaz útat tör magának; a különbséget az örökélet trónjáról hangzó szent ige s a mulandó anyag között, melyben ez öltözve

volt: elég világosan látják ekkor, hogy a történelmi építmény a helyett, hogy elfedjen, pusztán hágy, s mesterségesen összerakosgatva, elnyomja és elfojtja benn a csirát. S még is gyakran kell érezniek magok róvására, hogy még a legtisztább igazság fürkészésében sem képesek emez elemeket úgy, miként lelki épülésök s növekedésök kívánná, különválasztani egymástól a nélkül, hogy a közönség vallásos érzékenységét ne sértsék; sőt a nélkül, ha némi kiméletlenséggel vagy tiszteletlenséggel történik az ily kísérlet, hogy az a tömeg vallásos meggyőződéseire legalább egy ideig károsan ne hasson.

„Miért ingatod meg az alapot,“ így szól a gyakorlati emberbarát, „a melyen annyi béke és remény, annyi nemes indítóerő nyugszik?“ „De mit ér a hit,“ felel reá a fürkésző szellem, „ha alapja nem ép? Hát segítünk-e a közönségen, ha ál- vagy féligazságot adunk neki kétségtelen tények s való események helyett?“

Megegyeztetni e látszólag annyira össze nem férő két párt igényeit; kibékíteni a gyakorlati vallás kívánalmait az őszinte, bátor vizsgálódás eredményeivel; megtalálni mindkettőnek azt a közös pontját, melyen egymást egyensúlyban tarthatják, hogy egyik rész se emelkedjék tulcsapongó felsőbbiségre: ez korunk vallási nagyszerű feladata, a mely az emberi eszmék által előidézett ellenállhatlan haladás szükségképi következménye, mely előtt senki sem hunyhat szemet, hacsak a legközelebbi pillanatban már nyugtalanító bajokkal küzködni nem akar; melyet semmiféle kikerülés vagy ügyes leleményesség sem képes állandóan háttérbe szorítani.

E kérdés, ha tekintjük következményeinek a gyakorlati életre ható nagy befolyását, fontosabb mindazoknál a kérdéseknél, melyek a múlt három század alatt a társadalomra s általában az emberiségre vonatkozólag a közgondolkozást foglalkodtatták. Azzal a szándékkal, hogy e kérdés világosítására egy-két szerény nézettel talán járulhatok: megkísértem ez alkalommal röviden megmutatni, a mennyire tehetem, azt, hogy a gyakorlati vallás — az a vallást. i. a mely a lelkiismeret s általában az élet közvetlen igényeihez legközelebb áll — kétségtől s félelemtől csak úgy megmenthető s valóban szilárd alapon csak úgy nyughatik, ha a fürkésző (scholar) vizsgálódásait teljes őszinteséggel követjük minden következményeiben, még akkor is, ha szintén némely jelentéktelenebb tévedés vegyülne is a közvetítő törekvésbe; s másfelől, hogy az egyszerű egyes lelkek benső öntudattal naponként szerzett észleleteik s ta-

pasztalataik eredményei viszont nem kevésbé szükségelik, mintegy határozó irányadóul, ama tudósok gondolatait, a kik régi iratokban s mély elméletek nyomán kutatják az igazságot, melynek arczára az elvont szemlélődés tiszta levegőjén át ohajtának pillantani.

A fürkésző theologusnak tehát, a ki hivatását felfogta, nem az értelem elbizakodása, hanem az igaz kegyesség által kell vezéreltetnie, hogy őszinte, bátor, utógondolatoktól ment legyen, miként az igazság Istenének szolgáló emberhez illik. Annyi világosság derült már a társadalom minden rétegeire a miénkhez hasonló országokban, hogy még a tanulatlan elne is észreveheti, hogy a vallási igazságok hivatalos hirdetői a bizonyosság látszatával folyvást oly állításokat terjesztenek s támogatnak, a melyek nem alapszanak kielégítő bizonyoságtételeken (evidence), a melyek a legbonyolultabb bajosságokkal vannak behálózva; hogy ezek, miként állítják, azért vannak így, azért tartatnak mintegy sötét háttérben, mivel nem lehet őket kimagyarázni. Szerencsétlenebb viszony enél tanító s tanítvány vagy hallgató közt valóban nem képzelhető. Minden erkölcsi befolyás vesztve van attól a pillanattól fogva, midőn valaki feltette, hogy ama tekintély, melyre nézve tőle alárendeltséget kívánnak, ily alapon áll, s hogy a közoktatók vagy nem ismerik az igazságot a maga valóságában, vagy, ha ismerik, nem akarják azt kimondani. Kétkedés és bajosságok nagyitva tűnnek fel a határozatlanság ily állapotában. Az ismeretlen vagy sejtett dolgok nagyobbaknak tetszenek, mint a milyenek valósággal.

E theologiai nehéz helyzetből csakis azok becsületes őszintesége által van menekülés, a kiknek magas hivatások az igazság keresése s terjesztése, kelljen bár bevallaniok egykor, hogy a hozzájuk intézett kérdésekre tiszta feleletet adni nem tudnak. Az ily bevallás, hogy t. i. némely nehézségek azok előtt is nehézségek, a kiket a közönség tanult, bölcs embereknek tekint, ama nehézségek erejét féligmeddig magában elenyészteti; a tanult és tanulatlan közti egyenlőtlenség nyugtalanító érzetét mérsékli az emberi korlátoltság közös voltának tudata. Helyes dolog, hogy a tanulatlan tanulja meg a tudóstól, mily kevés az, a mit tudunk s tudhatunk mindenkor oly dolgokra nézve, a melyek jelen tapasztalataink határán kívül esnek; s hogy a tudománynak nem legcsekélyebb része az, mely megismeri az általa át nem hágható határokat. Az értelmi elbizakodás — mely vádat azok szórnak mások ellen leggyakrabban, a kikre az leginkább illenek — rendesen nem a tudo-

mány, hanem a tudatlanság bűne; mert a tudomány az, a mi mérési tudatlanságunkat. Titokszerűségek vesznek körül sok tekintetben, s nem a mélyen látók, hanem a felületesen gondolkozók szokták képzelni, hogy képesek elosztatni e titokszerűségeket. „Elvetni egy mystériumot csak azért, mert mystérium,“ ugymond egy nagy naturalista, „az emberi elbizakodottság legélesebb nyilvánulása.“

Ez általános észrevételek mellett, melyeknek czéljuk arra figyelmeztetni, hogy mint mindenben, a vallásban is a legbölcsebb s legbiztosabb politika a nyíltan haladó őszinteség: meg kell említenem még azt, hogy a tudományos fürkészzet mostani annyira eléhaladott állapotában alig függ tőlünk, hogy a beszélés vagy titkolódzás közt válasszunk, hogy a tények feltartóztatatlan logikája kényszerít, akár van kedvünk rá akár nincs, az igazság kimondására. A kereszténység nem valami új jelenség nemünk történetében. Gyökerei messze és mélyen vannak elterjedve a világ nyelvében s irodalmában, úgy hogy bármí módosítsa a multa vonatkozó nézeteinket: arányosan kell; hogy illesse vallási fogalmainkat is. Annak, mint az emberiség fejlődésében élő elemnek, gondolkozva tanulása: az egymással szoros kapcsolatban levő tudományok nem egy ágával szövődik össze, a mit megváltoztatni nem áll hatalmunkban. Változások, sőt egész átalakulások történtek a tudományok különböző ágaiban; maradhatnak-e a kereszténység elemeit tevő eszmék mereven, mozdulatlanul, midőn egyéb eszmék, melyek abba bele vagy abból szükségkép kinőnek, teljesek étellel s fejlődési erővel? Az emberi gondolatok sorozatában, hová legbensőbb érdekeltséggel fűződik a lélek, avagy csak egy pont legyen-e kopár, míg a többieken mindenütt virág s gyümölcs tenyészik? Ha a theologusok egy neme hajlandó megnyugodni e nézetben: a fürkésző szellem bizonytalán elveti azt, s tisztább hitrendszert igyekszik alkotni magának. A geologia azon fényben, melyet reá az újabb tudományosság vetett, összerontotta örökre azt az alapot, melyen némely elemi hitrendszerek épültek vala. Humbold „Kosmosát“ a legélesebb elme sem hozhatja öszhangzásba a külső világegyetemről felállított ama nézettel, melyen bibliai magyarázatuk egész rendszere nyugszik; pedig amaz bizonyításokon alapszik, s az összes tudományos világ támogatja. Ezek a dolgok nem elméletek, hanem tények, oly tények, melyek valóságáról a közértelem naponként tisztábban győződik meg; melyekkel találkozunk

kell, mert ki nem kerülhetjük. Hiszen már gyermekeknel sem szokatlan dolog, hogy az erkölcsi s fizikai igazságok közt különbséget tesznek, s míg az előbbieket kútfejűl a bibliát ismerik el, az utóbbiakra nézve azt semlegesnek tekintik. Az igazság itt csak részszerint van; s a korlátolt magyarázatnál, melyet ez alapon némelyek előnkbe adnak, sokkal tovább vinne e tényre vonatkozó minden eseteknek gondos, őszinte vizsgálása. De mellözve a természettudományokban történt nagyszerű változások bővebb fejtegetését, forduljunk azon tudományok felé, melyek az emberi természetet még közvetlenebbül illetik: mint nyelv, mythologia, népismeret s mélyebb kritikai eljárás a történelemben, nyelvészetben s művészetek körül; vajjon sokat állitunk-e ezekre nézve, ha azt mondjuk, hogy azok a feltételek, melyeken egykor kétségtelenül látszottak állani, összeomlottak, sőt némely esetekben egészen elenyésztek a szüntelen kutató vizsgálódás világosságában! S ezekben már érintettük is jórészt a tudományok azon ágait, melyeknek a biblia magyarázatára, s abból származó vallási fogalmainkra szükségkép egyenes befolyást kell gyakorolniok.

A tények nagy száma bizonyítja, hogy az embereknek Istenről való fogalmaik s imádásuk kifejezése módjai bizonyos benső viszonyban vannak a nyelv képességével, melyet beszélnek, a nép különös lelki tulajdonságaival (idiosyncrasy), s a más népekkel való érintkezés szülte változásokkal. S általában kimutatható minden néptörzsrre nézve, hogy vallási fogalmaik a haladó fejlődés bizonyos fokozatainak mentek keresztül, külső természeti tárgyak körül kezdődvén, innen a jelképekre, majd lassanként metafizikai formák szerint elvont eszmékig emelkedtek. A történelem oly általánosan bizonyítja azt, hogy kénytelenek vagyunk az emberiség fejlődése törvénye gyanánt fogadni el; s nemcsak hogy semmi jogunk sincs feltenni, hogy a fennebbi egyetemes törvény hatása alól egy bizonyos nép történelme kivétel legyen, hanem ama népről hátramaradt emlékek magok is az ellenkezőnek adják világos bizonyosság jeleit. Egy nép vallási fogalmairól, vallásos fejlődése napjaiban nyilatkozó saját maximái, uralkodó hagyományai, melyek idővel irodalmává váltak, tesznek természetes bizonyosságot. S mindez a fennebbi egyetemes törvény mellett szól.

Mellözünk az', mennyire lehetett fogékonyabb s reakészültebb a héber nép más népek felett a vallás tisztább felfogására, a gondviselés által neki kijelölt ama hivatásra, hogy megértse Jézus ta-

nitmányát, mely a szeretet s szentség élő Istenét jelentette ki a világnak: sokkal inkább tartozik felvett tárgyamhoz azt vizsgálni, hogy nemünk erkölcsi történelmében a legnagyobbszerü eseményt illető felfogásunkra mennyire s miként hathat ama tudományok által derített világosság, melyek a biblia magyarázatával elválhatlanul vannak összeszövődve. S midőn e szent könyvet ekként forogtatjuk, több értelemmel s ezért több tisztelettel: látni fogjuk, hogy gyakran mily nagyon eltér nézetünk azokétól, a kik milyenségre nézve azt egészen egyenlőnek tartják; a kik azt hiszik, hogy a biblia pontos történelmi eseményeket, tökéletes lelki igazságokat foglal magában eleitől végiglen; a kik kimutathatni vélik egész bizonyossággal, hogy annak részei, az egyes könyvek mind azoktól az íróktól származtak legyen, a kiknek neveit viselik; a kik kegyes félelemmel rettennek vissza minden gyanakodástól, a mely az időszámítás hibásságára vagy a szerző bizonytalan voltára nézve a szent könyvet illetőleg nyilatkozhatnak; a kik végre nem tudják megegyeztetni a haladó szellemi fejlődést szülte eszméket az isteni kijelentés eszméjével; a kik nem engednek abból a hiedelmökből, hogy Isten minden igazságot teljes mértékben egyszerre öntött ki az emberi lélekre, a helyett, hogy lassanként lehelje belé, a mint a szellemi organizmus új világosság elfogadására képesebbé válik. Lám, pedig ezek a feltételek, melyeken a szokásos theológiák alapszanak, nemcsak hogy be nem bizonyíthatók, hanem le is ronthatók; s a kik ragaszkodnak mégis e feltételekhez, daczára az ellenkező mellett szóló bizonyágtételeknek, sokat ártnak az egész szentirási vallás tekintélyének, magok ingatván meg annak hitelét alaptalan előítéleteik megtartása által.

Nem tudom valóban, minek mondhatnók a bibliát igazában, mint egy oly nemzeti irodalomnak, melyet összegyűjtött, megőrzött, — s miként bizonyítványok mutatják — annak némely részein időről időre módosított egy sajtóságos nép vallásos lelkiismerete. De nehogy tévedésbe hozzon minket e szó „irodalom“. Ugyanazon szavak különböző időkben igen különböző dolgot jelentenek. Az irodalom most nem az, a mi volt eredetekor. Egy könyv tartalma az öntudatosságnak talán a leghatározottabb s hathatósabb kifejezése, melyet képzelhetünk; lelkünk legbensőbb titkai egyrészének embertársainkkal való közlése kiválóan erkölcsi tény, meghatározva ama számtalan kötelezettségek által, melyek a keresztény miveltség nemesedett sokoldalú rokonviszonyaiból származnak. De ere-

detileg az irodalom, mielőtt e szót valaki először beírta volna — ha e kifejezést használhatom — kevésbé volt meghatározott czélből eredő cselekvény, mint az egyszerű szükségesség után hajló engedelmesség; és minél mélyebb érzet szüleménye, annál öntudatlanabb volt maga a cselekvény. Alig lehetett kezdetben valami értelmi elem belévegyülve egyáltalában. A mindenütt jelenvaló szellem az, mely az ember lelkét mintegy nyilatkozató eszközül használta, s az emberiség szíve hangokban tört ki szabadon és gazdagon, mint tavasszal a madár. Ezek a nyilatkozatok az egyéni megkülönböztetés s felelősség semmi érzetét sem rejtették magokban. A szerkesztés jogait s kötelességeit akkor még nem ismerték. Öröm és bánat természetes nyelven szólott, a mely az összes nép nyelve volt, nem pedig egyeseké, habár egy-egy hang erejénél s hathatós voltánál fogva a többiek felett kitünhetett. Ennek következménye, hogy az egyszerű költészet s durva krónikák hajdan mintegy közös vagyonnak s örökségnek tekintettek, melynek öröklő tulajdonosa az egész nép; melyet bővíteni, gazdagítani, javítani, módosítani lehetett a nélkül, hogy valakinek eszébe is juthatott volna, hogy az írói tulajdont vagy becsületességet sértsen. E felfogás egy sokkal később koré. A hajdankorban bizonyos irodalmi közösség uralkodott. Voltak költői-iskolák szintugy mint profétai-iskolák. Még a homéri költőkről is tudja minden e szakban jártas ember, mily bajos meghatározni azok történelmi szerzőit, s hogy a mely alakban most ismerjük, kétségen kívül nem egy tekintetben újításon s módosításokon mentek keresztül. Majd, midőn a könyvek megszorodtak, a tanulás becse emelkedett, s az irodalom szakmává vált: a régi nézetek e tekintetben nagy változást szenvedtek. S még ekkor is az írók felsőbb osztályában a régi érzés annyira fentartotta magát, hogy a mult idők irodalmi öröksége közös tulajdonként tekintett. Héber nyelven irtak pl. nem annyiban azért, hogy abban az időben történt eseményeket irjanak le; hanem inkább az erkölcsi tanúságokért, melyeket a jövőnek fentartani e nyelv legalkalmasabbnak látszott lenni. Plutárch életratai, a pogányság vallásos bölcselmének ez egyik legnemesebb terméke, mindenütt elárulják didactikai irányukat; s a hajdani történetiró által az államférfiak s vezérek szájába adott beszédek valószínűleg hasonló okból veszik eredetöket.

Tisztán szem előtt tartva a régi és új idők irodalmi érzülete közt e különbséget, lehetetlen, hogy ki ne tünjék, mily észszerüt-

len dolog korunk ítéleti mértékét alkalmazni egy különböző viszonyok, s erkölcsi szempontból véve a mi nézeteinktől egészen különböző nézetek közt egészszé alakult műre. Láthatjuk, hogy a biblia tekintélyével s hiteles voltával nincs ellentétben az, ha felfedezzük, hogy egyes részei valamelyikének szerzője bizonytalan, vagy épen hibásan van feljegyezve; hogy a mely alakban azok reánk maradtak, valószínűleg nem az eredeti alak; s a benne feljegyzett események nem mindig öszhangzók a történelmi tényekkel. Mi nem vagyunk jogosítva azt követelni, hogy egy könyv más könyvek közül az általános kritikai eljárás alól kivételt képezzen. Mi nem kívánunk a bibliától többet, csak annyit, hogy a hívő lélek egyszerű őszinte nyilatkozatairól, az életet illető meggyőződésről, Isten lelkének az emberek szívére s életére tett hatásáról híven emlékezzék. Az isteni kijelentés mélysége s gazdagsága a különböző lelkületekre gyakorolt egyetemes befolyásban nyilatkozik; abban a közös érzésben, melylyel azt a közönség elfogadja; s abban a közös tzelban, melyet eleibe kijelöl; nem pedig az egyéni tekintély hitelességiben, a mely az egyéni sajátságok által szükségkép korlátozott kell hogy legyen. Innen van egy vallási irodalom előnyös volta egy vallásos könyv felett. Innen a biblia nagy felsőbbsege a korán felett. Előttünk van a legrégibb idők irodalma az ó-szövetségi könyvekben, valamint az apostoli koré az új-testamentumban: s mindkettőben találunk bizonyágtételeket arról, mily mélyen munkált Isten lelke azokban. Nem önkényüleg felállított feltételekből, hanem levont kétségtelen elvek szerint tudjuk megítélni most, hogy mily viszonyok között fejlődött ki a vallás történelme, s hogy abban minő elemeket kereshetünk s találhatunk. Nincs szabadságunkban, hogy Niebuhr ítéletét minden más ókori népeket illetőleg elfogadjuk, csak a zsidókra nézve utasítsuk vissza. A bibliában foglalt elvek ellen nem megsértő dolog kimutatni tudni, hogy azokkal öszhangzólag alakított némely elméletek nem igazak. A tény változatlanul marad, bármi legyen eredménye oly kísérletnek, mely kimutatni törekszik: hogy szent könyveink közül nem egynek ideje vagy szerzője bizonytalan; hogy azokban egymással meg nem egyeztethető nézetek fordulnak elő; hogy az isteninek s emberinek vegyülékét foglalja magában mindenik; s hogy történelmi vonásai itt-ott elfacsartak. Oly tények ezek, melyeket, azt hiszem, ma már senki sem mer tagadni, a ki az összehasonlító tudományban valamennyire jártas; oly tények, a melyekkel a jó-

szándéku, szabad kritikának tovább kell foglalkoznia, ha azt akarjuk, hogy tisztább, állandó hithez jussunk, s egy független bibliát forgassunk.

Semmit se féljünk tehát a gondos, becsületes vitatástól. Két tény világosan emelkedik ki — miként gránit-sziklák — a mult idők sötét tengeréből, melyek ellen a szepticismus hullámai hiában csapkodnak; egyik az, hogy a pogány világ avagy csak megközelítőleg hasonlótl sem mutat fel a héber könyvek tanitmányához; a másik: ama titokteljes szellemi elemek, a melyek időszámításunk kezdetekor a világ történelmébe vegyültek, és a melyek egyáltalában csak ugy kimagyarázhatók, ha azok központjául s kútfejéül egy oly Krisztust fogadunk el, a milyent nekünk az evangelium kijelent.

A tudományos egyenességgel gyakorolt kritikára nézve mondhatni talán, hogy az első tekintetre egyszerűen lerontani látszik. De mit ront le? Egyet sem érint a szellemi nagy igazságok közül, melyeknek a biblia közlöje, s a melyek a vallásos ember lelkét táplálják. Ellenkezőleg, különválasztva adja előnkbe a vallásit a csupán történelmitől az által, hogy megmutatja e két elem egymáshoz való szoros viszonyát; kimutatja, mennyire alája van vetve az egyik az emberi fejlődés változhatatlan törvényeinek, melyek alól kivételt nem képezhet a nélkül, hogy a multtal való viszonyát illetőleg minden bizonyítékok meg ne semmisüljenek; a másik pedig, t. i. a vallási elem, mint származik közvetlen a szellemi élet forrásaiból, mely a világba csakis valamely emberi közeg által folyhat. Ez képessé tesz minket, hogy minden értelmi vagy tudományos érdekü dolgot közönyösen mellőzzünk vagy elveszünk; s megtartsuk másfelől lelki hasznunkra az értékes tartalmat, melyet számunkra nyújt. Ily gondos kritikai eljárás gyakran nem egy egyes keresztény lelket segít megnyugtató eredményre, a kit addig a biblia ellentmondó tételei sajnos kételyek között tartottak; a kit mig némely helyek vonzottak, támogattak: mások reá éppen ellenkező hatást gyakoroltak. Fogadjuk tehát kész örömmel a komoly tanulásból szükségkép származó illetén eredményeket, — hogy a bibliában foglalt vallás más mint annak történelme, valamint az adott s az átadó más-más dolgok.

Nyilvános tanításainkban e két elemet külön kell tartanunk. Teljesebb örömmel fogjuk érezni az áhítatos buzdulás áldott hatását, midőn a boszu s gyűlölet sötét színezetében, mely a vallás fejlődése folyamát majd mindenütt zavarja, csak amaz elvek hiv

kisugározását látandjuk, melyek a társadalmi előhaladás egyoldaluságából s az emberi nem természetes gyarlóságaiából nőttek ki. Tisztább gyönyörrel fogjuk szemlélni Jézus szent parancsait, midőn nem lesznek többé az ördögi elfoglalásról szóló tannal összezavarva. Az Isten országa felőli nyilatkozatok nagyobb lelki jelentőséggel bírandnak, midőn átlátjuk, hogy a nemzeti fejlődés minden fázisain átmentek, s oly időszerű tekintetekkel s számításokkal vegyítetttek, melyek később téveseknek bizonyultak. Lelkünket nem a helyi mulékony eszmék, hanem az általános örökkévaló igazságok táplálják. A kritika az előbbieket mellőzni tanít, míg az utóbbiakat eredeti, sőt növekedett erejükben tartja meg számunkra. Elveszi vallásunkból azt, a mi csak gyengítne s legyőzne. Mélyebbé, hathatósabbá teszi, világosabban s erőteljesebben tünteti elé a lélek ama hitét, a mely egyedül éltet és elevenít.

Igyekeztem megmutatni, hogy szentkönyveinkre nézve az őszinte kritika — hasonló ahhoz, melylyel a kritikusok most egyéb régi könyveket kezelnek — nem csak oly szükségesség, melyet a vallási tudományok minden ágainak jelen helyzete alkalmaznunk kényszerít; hanem oly eljárás egyszersmind, melynek eredménye a tiszta lelki vallás benső hatásának átérzését üdvösen eszközli; s következőleg a keresztényeknek az ily kritika ellen nyilatkozó kopár idegenkedések helyett, azt támogatniok kellene; bizalommal kellene fogadniok a gondos próbán keresztül ment eredményt; kész kezet kellene nyújtaniok a keresztény világ erkölcsi életének tisztulására azon új szemponttal szemben is, melyből a tudomány a ker. hit némely dogmáit ma tekinti.

De jegyezzük meg jól, hogy a gyakorlati keresztény embernek nem csak el kell fogadnia az ily módon nyújtott eredményt: neki is van, mit a theologia-buvárnak visszaadjon; t. i. azt, a mire gyakorlati vizsgálódásai s tapasztalatai juttatták, melyekhez ha gyakran vissza nem tér, a csupán könyvtudós elmékedésében annyiszor félre téved. Hogy az igazság egész fényben kiderüljön: szükség, hogy az elmélet s gyakorlat emberei egymást segítsék. A természettudományok megtanítottak minket erre; nagyszerű „British Associationk“ tudósításai nyilván hirdetik: mily pompás gyümölcsöket terem az egyesülés! A vallás tere volna csak kivéve ez általános törvény alól? Holott természeténél fogva éppen a vallás kellene, hogy részesüljön, az emberi gondolatok minden egyéb tárgyai felett, abban a jótéteményben, mely az egyesülés s kölcsö-

nős együttműködésből származik. Mert hiszen a vallási vizsgálódás nem oly kérdésekkel bajlódik, melyek csak magasabb műveltségű értelmeket érdekelhetnek; hanem oly nagyszűny viszonyokkal foglalkozik, a melyek emberi természetünkre a fejlődés minden fokozatán befolyást gyakorolnak; és a melyekre nézve az emberi nem egyetemes tapasztalata bizonyosságul szolgál. Az igaz theologus nem lehet ellene az elmélet s gyakorlat egyesülésének.

Mily nagy s vigasztaló az a tudat, hogy ugyanazon Isten, a ki régentén a prófétáknak s apostoloknak beszélt, lelke által most is beszél a mi szíveinkhez, s lelkiismeretünk mélyébe ugyanazon meggyőződésekkel leheli, melyeknek azok a régi beszédek oly ünnepeles nyilatkozatai. Mi azt, hogy ők az igazságot beszélték, azt, hogy szavaikban az élő Isten igéi vannak vegyülve: hasonló lelki mozzanataink tapasztalatai nyomán ismerjük meg; az által, hogy mintegy önkénytes sugallatra képesek vagyunk azokat egy isteni forráshoz vinni vissza. Mint ama régen élt embertársainkban: gyengeségek lakoznak mibennünk is; mint ők: lelki szabadságért áhítunk mi is, s vágyódunk amaz örökéletre, mely csak az Istennel való érintkezés békeségében megtalálható. Ugyanazon szavak, melyekben ők vigaszt s erőt találtak: megnyugtattak s megerősíttek minket is; s valami bennünk munkáló szent igyekvés — mint amazokét — a mi lelkeinket is Istennel való tisztább közösségbe hozza. Új életre emelkedünk ily módon. Az igazságok, melyeknek ők közlői, annál mélyebben hatnak reánk ama távolból, a honnan jönnek; a homályos történetekből, melyekkel behálózva vannak; ama megszentelt fönsegből, melyben nyilvánultanak.

De hogy mindezt érezzük s megtaláljuk a bibliában: szükség, hogy már némi lelki tapasztalattal foghassunk hozzá. Hiában forgatjuk lapjait, ha szívünk üres s lelkiismeretünk fásult; szükség a vallásból ismernünk már valamit, mint bennünk honos tisztább elemet. Nem ok nélkül fektettek nagy súlyt a régiek az imádságra, hitre s szent életre, mint a theologust igazán jelző feltételekre; mert csupán az értelem által nem juthatunk el magasabb s nemesebb színezetű theologiai igazságokra. Azoknak az ifjaknak, a kik filozófiai s theologiai tanulmányaikat e falak közt ma megkezdik, szeretném ezt kötni lelkökre; „ha Istennek minden igazságát ismerni ohajtjátok, igyekezzetek ne csak tudományos kutatók, hanem egyszersmind vallásos lelkű kutatók lenni. Fejtsétek a vallásos életet. Ne mellőzzétek egyéni tapasztalataitokat, lételeteket

legfontosabb eredményeit. Egyik szemetek az emberiség mélyebb szükségait kísérvé folyvást, s kérdezzétek magatoktól megszűnés nélkül, miként lehetne kielégíteni e szükségeket. Vizsgáljátok minden alkalommal ama kegyes, önmegtagadó emberek tapasztalatairól s munkálkodásokról beszélő emlékeket, a kik szoros egyességben éltek Istennel, s a vallás világának bányájába mélyen hatoltak.“ — Ily módon olvasunk dús eredménnyel; az ilyen tanulás deríti előnkbe azokat a tényeket, melyekben az igaz, élő kereszténység képét szemlélhetjük; s a melyek ellensúlyozzák az elmére nem kevésbé fárasztóan sőt ártalmasan ható ama nyomást, melyet a történelmi kritika s elvont szemlélet folytonos együttjárása okoz.

Vajjon eltérék-e felvett tárgyamtól, ha a mondottakhoz még ezt adom: „vizsgáljátok s ismerkedjétek meg minden idők nagy költőivel.“ — Az emberi élet szellemi titokszerűségeinek a biblia után a költők legjobb felvilágosítói. Kitérjék az emberi lélek szélesebb világát; szót adnak a mélyebb érzésnek s fensőbb áhítzásoknak. Magasztasultabb gerjedelmeikben ők próféták. E forrásból szellemi gazdagságot meritvén, lelketek termékeny leendő a theologiai tudományokra. A bennünk ekép képzőjött lelki érzék legcsalhatatlanabbul fog vezérelni az írás szavaiban az isteninek s emberinek megkülönböztetetésére. E lelki-érvék előtt az utóbbi mint tisztán történelmi oda tapadt rész ülepedik le, míg az előbbi mint tiszta szellemi elem válik ki abból. Ily módon elégíthetők ki legjobban a tudományos theologia igényei.

A keresztény papságra jelöltekben a theologiai vizsgálódásra s attól elválaszthatatlan komoly tanulásra együtt fejteni a meleg vágyat az igaz vallásos buzgósággal s ama tehetséggel, mely a vallási igazságok hathatós közlésére s vallásos meggyőződés felébresztésére képes: ez főczélja ennek az intézetnek; oly czél, mely korunk nagy törekvéseivel szoros kapcsolatban van, melynek teljes elérése azonban nem olyan könnyű. Azok a feltételek, melyeknek az igaz vallástanió képzésére közösen kell hatniok, különböző szellemi tehetségeinket érdeklík. Nem voltak-e olyan theologusaink, a kik nem voltak egyszersmind prédikátorok, s megint olyan prédikátoraink, a kik nem voltak theologusok? Anélkül, hogy az egyéni különféle jellemsajátságokat megsemmisíteni akarnók: vajjon nem lehetne-e egyesíteni e kétféle képességet legalább oly fokig, hogy a társadalom növekedő szükségeinek inkább megfeleljünk, mint

eddig? Oly szabad kiterjedést kezd most minden tudomány venni, hogy nem csak magános tanulók, hanem a kíváncsi közönség egész serege csoportosul mindenik körül. Ha a theologia, mely a vallási igazságok tudománya, a közértelemre ható befolyását megtartani, sőt növelni akarja: annak hasonló utat kell követnie. Szeretnék azért így szólani ifju pályatársaimhoz, a kik itt hallják beszéde-met: „ha be akarjátok tölteni azt, a mit korunk töletek kíván; ha nem akartok hiában tanulni; miveljétek szónoki tehetségeiteket; fordítsatok nagy gondot arra, miként lehet a gondolatokat tiszta, férfias és hathatós beszédbe öltöztetni. Vegyétek eszetekbe, hogy az igazság elveszti fele értékét, ha az azt közlő erő hiányzik. Tudom, mily keveset segítnek a pusztá szabályok e tekintetben. A valódi ékesenszólás a lélekből ömlik; mindazáltal meg van mindenkiben, a kit komoly akarat lelkesít, az ékesen szólás bizonyos saját mértéke. Gondoljatok azért a nagy munkára, melyet a gondviselés előtökbe adott; gondoljatok annak nemes voltára; ama nagy s jó emberekre, a kik törekvéseik által veletek minden idő-kön keresztül egyek voltak; buzduljatok a földön Isten szentegyházának felépítésére; ne feledjétek, hogy e célra szereztétek a nyelvek ismeretét, a tudományok- s filozófiában való jártasságot, s szenteljétek azokat kitűzött célotok elérésére. Gondoljátok meg, mennyi jó törekvést ébreszthettek fel, s mennyi sötét szenvedélyt fojthattok el ily módon; emlékezzetek azokra az értelem s erkölcsiség fejlődését gátló nehézségekre, melyeket nagyrészt elhárinthattok; arra a sok kétségre, félelemre s nyomorra, melyektől annyi lelket menthettek meg, ha szellemi tehetségeitekkel, melyeket itt mivelendők vagytok, majdon lelkiismeretesen sáfárkodtok. Tartsátok hivatástok e magasztos célját szüntelen szemeitek előtt, és az oly szívet fog teremteni bennetek, a mely érez, gondolkozik s beszél a ti nyelveitek által, és e beszéd nem leend hiábanvaló.“

Talán soha sem volt idő, melyben a felvilágosult s egyszersmind kegyes, a tanult s egyszersmind őszintén buzgólkodó papság szüksége érezhetőbb, — s a midőn egy ily papság előtt a jó-nak tevésére tisztább kilátás volt volna, mint most. S midőn rámutattam némely feltételekre, melyek egy ily papság fejlődésére szükséges befolyással vannak: talán nem lépek túl beszédem illő körén, ha azt állítom, hogy van még egy más lényeges feltétel; ha e helyről azt merem mondani egyházközségeinknek, hogy nekik is éppen ugy meg vannak köteleiségeik e tekintetben, mint

a nekik szolgáló egyházi férfiaknak; hogy ők is kötelesek közreműködni abban, hogy korunk igényeinek megfelelő papságunk lehessen. Miként vonhatjuk a legjobb, legnemesebb elméket ez osztályba? Mi a vallás hirdetőjének főteendője? Gondolkoznunk kell ezen, s cselekedjünk a szerint. Nekem úgy tetszik, ha jól fogom fel a dolgot, hogy a pap teendője az, hogy táplálja a világ vallásos lelkét, minden helyzetben s körülmények közt, ama nagy igazságok hathatós terjesztése által, melyek az emberi lelkek s Isten közti viszonyokkal hoznak tisztába; a melyektől lényegesen függ a lélek szellemi működése; de a melyeket a világi bajok szeméink elöl oly gyakran elfednek. A papnak részt kell vennie természetesen másokkal együtt a ker. egyház gyakorlati munkásságában; de az ő sajátképi munkássága az, hogy tanuljon másokért, hogy magasabb természetű igazságokat keressen, s kimutassa azok végetlen alkalmazását s becsét az életre nézve. Nem szabad neki semmi olyanhoz kezdenie, mely amannak elhanyagolását okozná; különben nem lehet a ker. egyház igaz szolgálója. Ha méltólag tudjátok e munka becsét felfogni, tisztelt hallgatóim; ha érzitek annak fontosságát; ha igazán ohajtjátok, hogy e munka jól folyjon; hármat kell papjaitokra nézve elmétekben tartanotok. Az első: erejüket ne terheljétek túl. Ha szellemi tehetségei még nem merültek ki, engedjétek időt neki a tovább tanulásra. A lelki igazságokkal nem lehet gépiesen bánni; nem lehet őket egy bevégzett formában adni elé, mint egyéb kezeink közül kikerült érzéki munkát. Lehet-e a gondolkozás erejére s friseségére megrongálóbban ható gyakorlat, mint azt kívánni, hogy egy ifju ember minden vasárnap két eredeti jó beszéddel álljon elé, kinek e mellett a hét folytában talán még egy alkalmi beszédre is készülnie kell? Igazán bámulnom kell, hogy ily gyakorlatot tulélhetett annyi ép értelmi képesség is, a mennyit szószékeinkben még nyilatkozni hallunk. Midőn az egyházi tanítások üressége s egyhangúsága ellen panaszokat hallunk, eszünkbe kellene hogy jusson mindig e kérdés is: vajjon e panaszok egy része nem a közönség tulzott követelésének számítható-e be? Egy jól kigondolt s illő gonddal szerkesztett beszéd bizonnyal annyi, hogy annál többet hetenként a legerősebb főktől is merészség volna kívánni. Nem kellene tehát az egész vasárnapot a formyszerű prédikálásnak szentelni. Mennyire szükséges volna, hogy gyermekeinknek s ifjainknak az ők elméjükhöz mértén a vallás s morál elemi főigazságai egyszerű nyel-

ven adassanak elő; mily nagy haszonnal lehetne némelykor a rendes egyházi beszédek helyett ily előadásokat tartani, a mi által a tanító elméje is nemhogy kimerülne, hanem még gazdagodnék. Ugy hiszem, hogy a tulságos követelés az eredeti beszédeket illetőleg, egyházunk mostani helyzetében egyik legnagyobb baj, melyen ha segítve nem lesz, a legjobb tehetségeket még sokáig visszatartja e pályáról.

Másodszor: mutassatok résztvevő rokonszenvet lelkészetek iránt az ő igazság után való komoly buzgólkodásaiban. Ne hallgassatok lelkének minden felmerült kifakadására felekezeti gyanakodással, mintha abban a tévedés némi árnyékától félnétek. Engedjetez illő tért a lelkesedésnek (enthusiasm) minden iránt, a mi igaz, nemes és keresztényies, — s a méltatlankodásnak ott, hol álnokságot s igazságtalanságot láttok. Ne akarjátok őt igen szoroson saját értelmetekhez idomitani. Elégedjetez meg, ha buzgólkodásának s lelke tiszta hevülésének bizonyítványait látjátok. Ily bizalomteljes, jóindulatu szellem nyilatkozása egyházainkban mindenütt, sokkal többet tenne, mint a hitczikkek tételei feletti való viták, arra nézve, hogy a jobb elmék e térre vágyjanak, s szilárduljon a szellemi összetartás köteléke az olyan fürkésző értelmek között is, a kik a szabadság után áhitoznak, azt keresik, de nem tudják hol találják meg.

Harmadszor: ne kerülje ki figyelmeteket a papnak anyagi helyzete sem. Ha szereti elhivatását, nem lesz szüksége reá, hogy gazdagság s világi dicsőség kecsegtessék őt arra. Megtalálja azt nagymértékben magában elhivatása gyakorlatában. Mindazáltal, ha a pap munkáját igazán becsületek: igen helyesen s méltányosan cselekesztek, ha gondoskodtok e munka illően végrehajthatásáról, a mennyiben tehetitek. Hiszen tudjátok, hogy ily ügyhez méltó észbeli eredmények gond s nélkülözés nyomása alatt nem állhatnak elő; nem, azon aggodalmak között, melyek a nem biztosított vagy kegyelemből tengetett étellel járnak. Ha a ker. papság igazán tisztelendő elhivatás: megérdemli, hogy mint ilyen legyen ellátva. Van társadalmi helyzetünkben bizonyval valami e tekintetben, a mi változtatást kíván. Hát nem látjuk-e tehetősebb családainknál sok helyt, hogy a szakács vagy asztalterítő, a kik az alábbvaló testi szükségeknek szolgálnak, bőkezűbben vannak jutalmazva mint azok, a kiknek hivatásuk a halhatatlan lélek éhségét s szomját elégiteni ki!?

Mindezt nem gáncsoskodni vagy dorgálni akarás mondati velem, hanem egyszerűen csak az, hogy korunk jellemét annál találóbban vázolhassam. Az előmbbe vett kérdés az volt, miként teremthetnénk oly papságot, a milyenre napjainkban szükség van? S midőn erre igyekeztem megfelelni: érintenem kellett minden tartózkodás nélkül azokat a körülményeket, melyek a feltett kérdés megoldására, nézetem szerint, lényeges befolyással lehetnek.

Távol vagyok azonban attól, hogy a jövőre nézve reménytelenségbe essem. Sőt ellenkezőleg, nem emlékszem, hogy valaha jobb reménynyel kezdtem volna meg a tanfolyamot. Tanulójaink száma nagyobb mint bármikor, mióta ez intézettel tanítói viszonyban állok, holott csak szoros vizsgálat után vesszük fel a jelentkezőket; s mind azoknál, a kik most ez intézetbe beléptek, a képességnek és sikerlús haladhatásnak kiváló jelei látszanak.

Tisztelt gyülekezet! ha körültekintünk a társadalmi élet rétegein, s látjuk az aggodalommal teljes helyzetet, melyben a felvilágosult, az igazságot kereső emberek közül annyian találják magokat: úgy hiszem, van okunk örvideni ama korlátozatlan szabad helyzetnek, a melyet nemes gondolkozásu elődeinktől örököltünk. Csak hogy e szabadságban ne keressük saját érdemünket; ne feledjük, hogy az ránk nézve inkább oly kiváltság, mely megfelelő kötelezettségekkel jár; a mely inkább megaláz, mintsem tisztességünkre válik, ha e helyzet előnyeit becsülettel s lelkiismeretesen fel nem használjuk. Világiak és egyházi férfiak! értsük meg mindnyájan ama nagy elv teljes értékét, a mely minket, törekvéseink s a társulati alakulások oly különfélesége közepett is, itten egygyé olvaszt a szabad gondolkozás s szabad beszéd közössége által. S e nagy elv szüntelen való gyakorlatában hadd mutassuk meg a bizalmatlankodó világnak: mennyire lehetséges a bölcs conservatismust az életrevaló előhaladással, az igazság után fürkésző szellemet a kegyes lélek tiszteletre méltó alázatosságával megegyeztetni.

Angolból

Buzogány Áron.

T Á R C Z A.

J Á N O S Z S I G M O N D

választott magyar király s erdélyi fejedelem élete és uralkodása.

Nemzeti fejedelmek közt egy sincs, kinek ellenében a történetírás ítélete oly elfogult lenne, mint ez ugyyszólva fél-árván született, bujdosásban felnőtt, alattvalóinak és ellenségeinek egymástfelváltó cselszövényei közt a legválságosb időben uralkodott fejedelem ellenében. Folyvást felelőssé teszik atyja nagyravágyásaért, minek nem volt oka; vádolják anyja helyett, a ki népe kívánságára az egyházi javakat államiakká nyilvánította, a mi őt szintén nem terhelheti; hibáztatják a század és eszmék oly mozgalmaiért, melyeket az idő hozott elé s legyőzni X Leo bullái oly kevésbé tudtak, mint V Károly és II Filep hadsergei. Azt mondják róla, hogy gyenge volt, megrettent a vész előtt. Ez emberi dolog. Megtört-e? — ez a mi dönt. A gyenge természet még nem gyenge jellem. 1562-ben midőn a német-pártiak a székelységet ellene felizgatták, el akarta hagyni az országot; de 1565-ben midőn Miksa császár vele szőtt alkudozásaiért Szolimánnak elárulván, ez fenyegette s egész országa félelemben volt: ő bátor lélekkel ment Zimony alá, hogy magát igazolja, míg Bocskai, kít senki sem fog kislelkűséggel vádolni, 1605-ben hasonló helyzetében, végrendeletet tett, s a magyar nemzetet példáján való okulásra hívta fel, ha a szultán megöletné. Azt is írják róla megrovólag, hogy a politikában Csáki és Békes, valástügyekben Blandrata és Dávid Ferencz vezette. Az első az alkotmány szerént történt, azon feltételek közt, melyek megtartását az erdélyi fejedelem megválasztatása előtt hit alatt s oklevéllel biztosította, legsarkalatosb ez levén: „fontos hazai ügyekben

önkényüleg nem tesz, titkos tanácsával egyetértve kormányoz.“ A kötelesség-teljesítés érdem volt minden időben. Itt sem lehet egyéb. Aztán Csákit — egykori nevelőjét — a kegyeleten kívül, kiváló egyénisége s törhetlen hűsége emelte bizalmában első helyre. Az a férfi volt ez, a kit Vrancsics Cicerohoz és Pompejushoz, ¹⁾ Catohoz és Socrateshez ²⁾ hasonlított. Békes, kora egyik legügyesb diplomatája, sok-oldalulag művelt férfi s Erdély legnépszerűbb embere volt: a rá hallgatás kezesség volt arra, hogy a mit a kormány tesz, a népnél viszhangra talál. Az utósókat pedig koruk vallásos mozgalmai közt vezérszerepre szellemi felsőségek jelölte ki. Nagy tehetségek mindenütt hozzájuk illő hatáskört vívnek ki. Bethlen Gábor erős fő volt, Péchy Simonnak még is meg volt alatta nyomatékos befolyása. II Ferdinándról azt mondták egy alkalommal a portán, hogy alatta Oláh érsek a magyar király ³⁾. Mária Teréziának is Kaunitz volt legmeghittebb tanácsosa.... De azért egyik érdeméből sem von le az igazságos történetíró. A mi igazság ezekre, miért ne lenne az János Zsigmondra nézve? Az elv, elv és közérvényü mindenütt. Hibái neki is voltak, tán több is, mint némely másnak — ki van e nélkül? — voltak érényei is. Magyarország önállósági, a reformatio nemzeti irányu ügyét — akkor, midőn az első, török s német részről egyiránt, komolyan fenyegetve volt, az utósóról pedig még csak imént irták vala meg az első, nem üldözőleg szóló törvényt — királyi szívére vette s csábítás és akadályok daczára, személyes érdekeit nem egyszer hátra téve, életét kockáztatva szolgálta. A nemzeti királyság utósó reménycsilláma s az erdélyi fejdelemség és diadal-maskodott magyar reformatio szegletköve ő!

De más oka is van ez elfogultságnak. Történetírásunk eddigelé a nemzeti élettől vevén irányt, a mint ennek fő jellege hódítás és önvédelem, mindkét esetben hadviselés volt: ugy fejdelmeink közt is nagyoknak csak azokat tartották, kiknek fegyverök diadalmas volt s uralkodásuk a nemzetre dicsőséget árasztott. Innen folyólag történetírásunk nem egyéb, mint e kettős hadfolytatás lovagtörténete, egy homerosi Iliás, vagy — a mint csak imént oly találóan neveztük — „viselt dolgok leírása.“ Alaptörvényeink módosulásai, kereskedés és ipar, a művelődési eszközök szaporodása,

¹⁾ Katona, Hist. Crit. Reg. Hung. XXI. köt. 1059. l. ²⁾ U. o. 1039. l. Tudományát, feddhetlen életét, jelleme tisztaságát is égis magasztalja: Katonánál, XX. köt. 662. l. ³⁾ Katona, Hist. Crit. Reg. Hung. XXIII. köt. 323. l.

az irodalom ügye, művészet, vallás, közérkölc, szóval: a medrében halkan folyó polgári élet békés művei nem bírták annyira érdekelni történetíróinkat, hogy azokat művökbe kellő arányban felvegyék. Szent István apostoli működése, IV. Belának a kiölt és leégetett ország újból benépesítése, a budai egyetem és Mátyás könyvtára, a könyvnyomtatás és reformatio, a fejevári és sárospataki collegium alapítása: nem oly nagy körben ismert s akkora kegyeletben álló tények, mint Botond buzogánya s Lehel kürtje története, mint Nagy Lajos és Mátyás dicső hadjáratai, Hunyadi kenyérmezei ütközete s a szigetvári hős halála. Innen van, hogy oly kevesen irtak méltánylólag János Zs.-ról is, a ki Erdély önállóságának megalapítása mellett, egész életét a reformatio keresztülvitelére, tehát egy szellemi érdeknek szentelte. Igaz, hogy amazok tűzetes előadása az ipar- műveltség- és irodalomtörténetbe való, de a míg a politikai történetírás ezeket is kellően nem méltányolja, addig az „élet mesteré“ nem lesz... Azonban az újabb nyomozások és történeti művek e tekintetben is ohajtott fordulatot mutatnak.

Meg másik oka az, hogy történetírásunk kelletén túl a krónikák és egykoru történelmi művek befolyása alatt áll. Pedig mióta azokat megírták, számtalan eredeti, ténymegigazító adat jött napvilágra. János Zs.-ra nézve — például — Forgácsot veszi kutfőnek Istvánffinelvezdve, Timon, Pálma, a derék Katona s valamennyi történetírónk, maga Szalay és Horváth is. Ez elvben helyes. Az egykoru írása első rangu kutfő, adatait méltányolni kötelesség, de nem feltétlenül, nem minden kérdésben, és a mi szinte legfőbb, nem a nélkül, hogy további nyomozások vagy azok eredményeinek méltatása alól felmentettnek tartsuk magunkat. A mint illetékességeket nem lehet kérdésbe vonnunk oly dolgokra nézve, melyek részleteit és adatait láthatták vagy hitelesen végére járhattak: épen úgy éles vizsgálat alá kell vennünk az események és egyének felőli ítéleteket oly esetekben, midőn maguk épen azért, hogy egykoruak, érdekelve levén, ez érdekeltség — mi gyakran az önérdek védelmévé s az igazság mint legmagasb közérdek ellenségevé lesz — tehette őket részrehajlóvá. Forgácsra nézve épen ez forog fenn. Ő buzgó catholicus, János Zs. — tágasb értelemben véve e szót — buzgó protestans; amaz korábban valóságos, később csak címzetes váradí püspök; ez erdélyi fejedelem, ki alatt 1566. mart. 10. és május 28. a tordai országgyűlés végzéseinél fogva a váradí káptalan tisztétől el lön mozdítva; J. Zs. a reformationnak terjesztője, Forgács határozott ellen-

zöje; amaz a világi kézre jutott egyházi jókban birtokosaikat védte, ez Oláh érsekkel a magyarországiaknak visszaadatását eszközölte, sőt az 1560. apr. 10. költ királyi rendeletet maga ellenjegyezte; ¹⁾ a fejedelem Erdélynek s kivüle M. ország nagy részének ura s mint ilyen Ferdinánd és Miksa császárral örökös háboruban élt, Forgács addig, míg amaz a győri püspökséget nem adta Delphinus atyának, a királyi helytartói méltóságot pedig Bornemiszáznak ²⁾ -leghübb alattvalója volt: elkísérte őt a német birodalmi gyűlésekre, követségeket, címeket fogadott el tőle, halálakor felette dicsbeszédet tartott, s ezen rokonszenvét Miksára is átruházta. Végre, az unitáriusok irányában oly türelmetlen, a milyen még csak Timon tud lenni. Innen van, hogy bosszus indulata a legszembezőkőbb igaztalanságokra ragadta, nem átalván róluk azt irni: „hogy ők az evangeliumot nem ismerik el, a bibliát gonosz elmével forgatják, nem keresztelkednek még, soknejuségben élnek, urvacsorát nem vesznek sat“. ³⁾ Ha mindezekhez hozzá tesszük, a mit róla Katona mond, hogy ő mindig hajlandóbb kárhoztatni, mint dicsérni az embereket ⁴⁾, — bőségében leszünk az okoknak, melyek képesek rábirni az igazság becsülőit arra, hogy Forgácsnak J. Zsigmondról való ítéletét bővebb vizsgálat nélkül után ne mondják.

Legmélyebb oka azonban e jelenségnek az, hogy János Zsigmond uralkodása arra az időre esik, midőn Magyarország állami, társadalmi s vallási élete az anarchia tetőpontján állott, midőn régi közintézményeit úgy összevissza bontották a mohácsi vész következményei és a reformatio, hogy „kő kövön nem maradt.“ Két pártra volt szakadva az ország. Az egyik, mit gúnyosan „német“-nek neveztek, a dynastiai kérdésben az örökösödésre és oportunitásra, vallásügyekben az anya-egyház csallhatlanságában való hitre s Róma másfél évezredes jogára, a másik, mit „török“-nek gúnyoltak, az elsőt illetőleg a népjogra és irott törvényekre, az utósóra nézve a honban általánosan forrongó elmékre hivatkozott. Melyiket, s egyiket miért ítélnék el inkább, mint a másikat? A magyar királyi székre való következés jogát kétség felett állónak, akár egyik, akár másik fél eszközeit merőben törvényeseknek mondani nem lehetett. A két küzdelem két létező s a nemzet utósó

¹⁾ Katona, XXIII köt. 403. l. ²⁾ Szalay, M. ország Tört. IV köt. 343. l.

³⁾ Forgács, Commentar. 622. l. ⁴⁾ U. o. 228. l.

ize-csontjaig elterjedt irányt képviselt: amaz a külföldi és catholicus, ez a nemzeti és reformatiora törekvő pártét. Mindkettőnek meg volt jogalapja. Mindkettő nagy és erős volt, de Zápolyaé, az országból kinyomatása előtt, valamint visszajövele után halálaig erősebb s népszerűbb. 1542. a 14. t. cikkben maga a magyar országgyűlés úgy nyilatkozott, hogy azok az egyháznagyok, bárók és főrendek, kik özv. Izabella királynét szolgálják, az országnak nem megvetendő tagjai; hat évvel később 1546. nov. 25-én ugyanazon országgyűlés még tovább ment s világosan elismerte, hogy Izabella és Martinuzi tetteleg is többet birtak M. országból mint Ferdinánd... Itt ugyszólva az ország és nemzet küzdött önmagával! Korának két nagy kérdésével víva s egyiket is meg nem oldhatva, szállt sirjába I Zápolya, s mindkettőt, Buda fővárossal, Erdélylyel és a tőle birt Magyarországgal együtt, a váradi 1538-diki — magán jellemű s épen ezért országhökötelezővé nem válhatott — békekötés VII és X pontjai ellenére örökségül hagyta tizennégy napos fiának... Terhes örökség, a mi nek még is elfogadása politikai szükségesség, eszélyességi tény s a meghalt király iránt kegyeleti tartozás volt. Történelmileg áll, hogy Magyarországot a török kezéből csak így lehetett megmenteni. Szolimán e földet, mit fegyverével szerzett sajátjának mondott, senki másnak s legkevesebbé engedte volna Ferdinándnak; sőt nyilván megesküdt, hogy a míg ő él, addig más nem lesz a magyarok uralkodója, mint János király fia. ¹⁾ Másfelől a nemzeti párt Magyarország önálló államlétét s alkotmányos kormányformáját a germán, a reformatio ügyét a catholicus elem befolyásától féltvén: a Mária-Báthori-pártnak dynastiát illető politikájába beléegyezni nem tudott. Tűz és víz volt a kettő, egyesíteni nem lehetett. E küzdelem I Zápolya halála óta, Martinuzi helytartósága alatt titokban folyt, a királynének Erdélytől és a koronától megfosztatása a parázs alatti tüzet fellobbantotta. A felek „engesztelhetlen gyűlölségét“ kitört ellenségeskedés követte, mi avval végződött, hogy Erdély népei, egyfelől Perényi sorsán okulva — kit egy hatalmas felekezett mint a protestantismus főtámaszát, nyolcz évig tartott börtönben, mignem ott az élet nyomorékjává lett ¹⁾ — másfelől Castaldo néhány évi erőszakuralmában Ferdinánd alatti jövő sorsuk előképét látva: 1556. a szász-sebesi és kolozsvári országgyűléseken a

¹⁾ Katona, XX köt. 2. rész, 1418. l. Magy. Tört. Eml. IX. k. 151 l. ²⁾ Szalay, Magyarország. Tört. IV. k. 234. l.

velök együvé tartozó magyarországi megyékkel külön dynastiát alapítottak, királyokká s nemzeti fejedelmökké I Zápolya fiutódát, együtturalkodóvá özvegyét tették, az által pedig, hogy az egyházi jókat világiaknak nyilvánították, s fejedelmi székhelynek Gyula-Fejérvárt, éppen a catholicus püspöki lakot választották, a romai catholicus vallástól elválván, ugyszólva egyetemleg a reformatio zászlója alá mentek át. Ha János Zs. akár a váradi békekötés feltételeinek aláveti magát, akár a szász-sebesi szabad választást elutasítja, a nemzeti párt vezér és zászló nélkül marad, s míg más valakiben egyesülhete, a töröknek az ut önként nyílt volna meg egész Magyarországra. A mi János herczeg irányában török részről némileg becsületbeli kötelesség, más bárkire nézve csak tetszés dolga fogott volna lenni. De tán a mint a királyné érdekével, úgy nem fért volna meg egy királyi herczeg önérzetével is ily tény, mely, mint félelem műve, a nemzet őt bálványozó részének megvetését s célja elérésére más eszközök választását vonta volna maga után, mint eszélyességi tény pedig a főczélnak az ország- és nemzetegység megmentésének kezességeivel nem birt. Mert ez nem egyéb lett volna, mint a nemzetnek önmagáról lemondása, sorsának a felette küzdő két ellenfél kegyelmére bizása. Másfelől a reformatiotól elfordulván, elfordult volna tőle is az arra elkészülte volt ország. A Perényiek, Petrovics, Nádasdi, Zrinyi, a Drágfiak, Kendiek, a Tisza-vidék, az összes szászság és erdélyi magyar városok mind át voltak hatva Luther és Calvin eszméitől. Eszélyes és czélszerű lett volna-e az újonnan választott fejedelemnek szembeszállni oly iránynyal, mely már a népeké volt? oly eszmékkel, melyek létezésök jogát önerejükből vették s annyira érezték, hogy érette mindenre képesek s készek voltak? De vajjon nemzeti önállásunkra s ősi alkotmányunkra nézve is hasznos lett volna-e ellenkező politikát követni? Az, hogy a törvény ellen cselekvők M.országból Erdélybe, innen viszont oda menekültek, s ha hűségére tértek át, mindkét fejedelem védelmezte, kétségkívül elősegítette a politikai-erkölcsi romlást; de másfelől Ferdinánd már is nem akart magyar nádort s évenkénti országgyűléseket látni, M. országon lakni vonakodott, számos németet tett főhivatalokba s adót és katonát megyei uton szeretett volna szedetni, — e tekintetben tehát a Magyarország keleti részében lakó magyar fejedelem és magyar tanácsa mint szintén alkotmányos igazgatásformája úgy állott a korlátlan uralkodásra hajló romai csá-

szárral és magyar királyyal szemben, mint egy Damokles-kard, mint egy folyvást arra intő jel, hogy M. ország törvényeit tartsa meg, különben népe bizalmát s koronáját kockáztathatja. Volt is erre példa Bocskai, Bethlen és I Rákóczy uralkodásuk alatt többször. . . . Azonban mi most még e kérdést hagyjuk függőben, gyűjtögetve az adatokat, felvilágosítva s megállapítgatva a tényeket. Egy emelkedtt lelkű, igazságtól áthatott történetíró majd igaz feleletet ad rá. S nemzetek életében az okulás, gyakran, ha későcskén is, idejében van.

Mindezen viszonyok és tények méltánylása nélkül János Zsigmond életéről s uralkodásáról helyes és igaz ítéletet nem lehet hozni. A kik róla, kivált a mult századokban írtak, e szirtek egyikén vagy másikán szenvedtek hajótörést. A ki nem a nemzeti pártton volt s a reformatiót főként az államegység szempontjából vagy tán elvben is rosszalotta, természetes, hogy igazságosan nem ítelt oly fejdelemről, a ki mind a dynastia-változtatás, mind a reformatio kérdésében a nemzeti párt felfogásához simult, s elfogadván az elvet, azt hatalma minden eszközeivel gyámolította s életbeléptetni igyekezett. Voltak ugyan egykoruak is, a kiknek róla való nézete kedvező; azokat hátrább megemlítem. Nem egyszer az ellenfél jelesei is írtak neki és róla hízegőleg, azért, hogy magukhoz vonják, de célt nem érven, később megváltoztak. Ezekről is lesz szó. Ezeknek s ócsárlóinak szemében ő, és a kik kiskorusága alatt nevében kormányoztak s Magyarországbán magyar dynastiát kívántak alapítani, a kik alatt és által — miután ez nem sikerült — Erdély a m. országi részekkel független választó-fejedelemséggé alakult át: mind önzők, forradalmárok s mindnyájokért felelős ő, — a reformatiót előmozdították, reformált vallásokra tértek, sőt a fejedelem idővel éppen unitáriussá — vagy, a mint ők szeretik mondani, ariánussá — lett, tehát eretnekpártoló, könnyelmű és a közvélemény és történelem kárhoztatására méltó: körülbelöl ez a veleje a felöle hozzánk régibb időkből lejtött protestansellenes s éppen ezért sem a bíráló történetészet, sem az igazságos közvélemény ítélőszéke előtt meg nem állható véleményeknek. Hogy ennek kutfeje a felületes tudás és egyéni elfogultság, olykor a más véleményűek iránti türelmetlenség és gyűlölködő szellem, hogy az igazság nem itt áll, s János Zsigmond a magyar nemzeti önállóság és alkotmány-fenntartás, valamint a reformatio ügyének nagy szolgálatokat tett, sőt mindkettőt győzelemre segítette, életnek és uralkodásának itt következő rajzából ki fog tűnni.

János Zsigmond született 1540. jul. 7-én ¹⁾ d. u. fél öt órakor ²⁾, Budán a királyi várpalotában, atyjának Balassa és Mayláth erdélyi pártütő vajdák elleni hadjárata alatt. Szerémi szerda-napra teszi születését ³⁾; megkeresztelték Budán ⁴⁾, első nevét atyjáról, másodikat anyai nagyatyjáról I Zsigmond lengyel királyról — anyja kivánsága következtében — ⁵⁾ kapta; keresztatyák voltak Atthinay Deák Simon országbíró és Márkus Péter királyi tanácsos ⁶⁾. Ascanio Centurio, Comes Natalis, Thuanus, Ortelius s ezek után indulva Ostermayer — e tekintetben egyedül álló hazai krónikairónk — István nevet is tulajdonítanak neki; azt írják, hogy elsőben Szolimán kedveért — némelyek szerint rendeletéből — Istvánnak nevezték, de később atyja emlékére Jánosra változtatták. E krónikák megjelenési ideje azt mutatja, hogy íróik Joviustól vették át e véleményt, a ki 1567-ben megjelent történelmi művében ⁷⁾ folyvást e néven nevezi, de hazai történetíróinknál, Ostermayer krónikáját kivéve, sehol nem látjuk e nevet. Bornemisza Tamás, szemtanu, krónikájában így ír erről: János királynak fiát a keresztségben Jánosnak nevezték ⁸⁾, Bethlen: János Zsigmondnak írja ⁹⁾, Istvánffi hasonlóképen, Brutus és Siegler: II János királynak ¹⁾, Forgács: II Jánosnak ¹¹⁾, Vrancsics, Borsos Sebestyén és más egykoru írók: János herczegnek, ifju János királynak, e füzet elején álló egykoru mellképen: oppelni herczegnek iratik, diplomáiban többnyire így jó elé: „János — olykor Második János — választott király ¹²⁾, 1557-és 1558-beli pénzein ez áll: János Zs. M. ország királya, az 1560-és 1565-belin: Második János M. ország sat. választott királya, az 1562-belin: János Magyarország vál. királya sat. ¹³⁾. Hazai kutfőink, diplomatikánk és a ténylegesség-e teljes öszhangzása nyomán megállapítottunk vehetjük azt, hogy János Zs-nak harmadik — István — neve történelmileg nem igazolható, valamint a II János Zsigmond

¹⁾ Két magyar krónika, 30 l. Erdélyorsz. Tört. Tára I köt. 17 l. E napra írják Siegler, Brutus s más egykoruak. Tévednek tehát Miles és mások, kik ezt jul. 3-kára teszik. ²⁾ Siegler, Bénél 70. l. ³⁾ Szerémi György emlékirata (Magyar Történ. Emlékek) I köt. 345 l. ⁴⁾ Két m. krón. 43 l. ⁵⁾ Istvánffi Nic. P. Hist. Vien. MDCCLVIII, XIII könyve 140 l. ⁶⁾ Pray Epist. Proc. II k. 387 l. Két m. krón. 26 l. ⁷⁾ Pauli Jovii Historia sui temp. Basileae MDLXVII. ⁸⁾ Két m. krón. 34. l. ⁹⁾ Bethlen, keresdi kiadás, 118, 134, 213, 223, 225. s több lapjain. ¹⁰⁾ Brutus (Joh. Michael) Rer. Hungaricar. et Trans. Libri XIII, a Teleki-könyvtárbeli példány szerint. Siegler, Katonánál XXIII. k. 344. l. ¹¹⁾ Forgács, Commentar 68. 212. s több lapjain. ¹²⁾ Látható a kolozs-monostori konventnél eredetiben fenlevő királyi jegyzőkönyveiben — Liber Regius. ¹³⁾ Catalogus Nummor. Hung. et Trans. Instituti Nation. Szechenyiani II. r. Nummi Trans. 7—9. 129—130. ll.

név sem; mivel előtte egy királyunk sem viselte azt a nevet. He-lyes elnevezés egyedül a „II. János, választott király,“ mint-hogy atyja I-ó volt e néven, vagy: „János Zsigmond, választott király“; minthogy mind kettős neve, mind megválasztása történelmi alapokon nyugszik.

Budavárának, sőt M.országnak rég nem volt örvedetesebb napja, mint 1540. jul. 7-ke. Feltünőleg bizonyítja ezt az a körülmény, hogy a midőn egy alkalommal, már erősen terhes korában a tem-plomból jött ki a királyné, nagy örömháng és kiáltás lőn minden-felé: „Adja Isten, hogy legyen magyar hazánkknak ma-gyar királyfia; ne szoruljunk más nemzetre, és ne haljon ki magyar vér!“¹⁾ Midőn pedig a királyné szült, a nép több helyt két-három nap harangoztatott, a várparancsnokok örö-met lövettek, az ország egyik végétől másikig ment a kedves hir, kivált Erdély népeinek öröme határtalan volt.²⁾ E koronaörökös születése mégis felhők közt feljövő naphoz hasonlított. I. Zápolya részéről az 1538. febr. 24-én kötött váradi békeszerződésnek egyfe-lől valódi indoka a volt, hogy a lengyel király csak úgy ígérte ne-ki Izabellát, ha Ferdinánd őt királynak ismeri el; másfelől ez ál-tal kifáradt országát akarta megnyugtatni s népének erögyűjtésre időt adni. Hogy Izabella, „a kiben — Jovius és Bethlen szerint — olasz nyájassággal lengyel kecs párosult,“ 1539. jan. 29-én már János hitvesévé lőn eljegyezve³⁾ s februar 23-án vele meg volt esküve és királynévá is koronázva⁴⁾; hogy a király ama bé-keszerződést ki nem hirdettette, s végrendeletében — mit egész titkos tanácsához, névszerént pedig Martinuzihoz és Petrovichhoz intézett⁵⁾ — Szolimánt fia és neje főgyámjává tette, s haldoklásakor körülte levő titkostanácsát — a Perényi árulásai után mindig ma-gánál tartott koronát is⁶⁾ kezökre bizván — a magyar név régi dicsőségére kérte, Petrovicsnak és Martinuzinak pedig, kiknek nem volt családjuk, s feltette, hogy fia ellen cselekedni érdekök-ben nem áll, hit alatt lelkökre kötötte, hogy fiát M.ország bir-tokában megtartsák, s ha az alkalom úgy jó, koronázzák meg; ide-

¹⁾ Erdélyorsz. Tört. Tára. I. k. 8. l. ²⁾ Megolvasandó Vranesics Izabellához 1540. novemberben irt levele Katona, XX. k. 2. r. 1457. l. ³⁾ Katona, XX. k. 2. r. 1200. l. ⁴⁾ Katona, XX. k. 2. r. 1220. l. Jovius azt jegyzi meg e házasságról, hogy az kivált Ferdinándnak nem volt inyére, mert előre látta, hogy ha abból gyerek származik, a magyarok szeme azonnal az ő vérből való királyi magzatra fordul XXXIX. k. 228. l. ⁵⁾ Magyar Tört. Eml. II. k. 152. l. ⁶⁾ Magyar Tört. Eml. II. k. 152. l.

gen és ellenséges nemzetből való királyt ne válaszszanak; továbbá egyetértők legyenek, nehogy visszavonásukkal fia következési jogát kockáztassák ¹⁾: — mindezen körülmények kétségtelenné teszik, hogy I Jánosnak ama békekötés VII pontját, mely azt tartja: „hogy ha neki fiu gyermeke lesz is, halála után egész M.ország Ferdinándra szálljon, fia pedig atyja szepességi birtokait „Szepesi herczeg“ czimmal örökölje,“ megtartani komoly szándéka nem volt. Brutus írja, mint egykoruaktól hallomást, hogy Ferdinánd Erdélyt is I Zápolya birtokai közé érte, a mi a kiegyenlítésre kedvező lesz vala; de miután ennek sem történetíróinknál, sem oklevelekben nyomát nem találjuk, s az Ferdinándról tán fel sem tehető, a másik véleményt pedig, mely a visszálkodás valódi kútfejének éppen ezt tartja, adatok és tények sora támogatja: abban kell megállapodnunk, hogy a váradi békekötésnek az ifju János királyt atyja királyi jogaiból kizáró iránya volt az, a mi I Jánosnak nem tetszett s a minek megtartására magát kötelezettnek nem tartotta. Ezek voltak János Zs. élet-egén ugyszólván már születése előtt borongó azon ködfoltocskák, melyek atyjának Szászsebesen 1540-ben sz. Lőrincznap előtt ²⁾, Mindszenti szerént julius 21. ³⁾ reggeli nyolcz órakor ⁴⁾ történt halála, Mayláth-és Balassának Ferdinánd ösztönzésére ⁵⁾ ellenök fellázadása, legyőzetésök után ugyanannak nyilt fellépése, Szolimánnak pedig az ő érdekekben kezdett kétszinü hadjárata következtében csak hamar oly vészterhelt felhökké váltak, hogy a különben is beteg, gyászoló királynét, a vérig-velőig magyar agg Verbőczy és a körülte csoportosult nemzeti párt reményeit, az országgal együtt gyászba borította. A mint a király szemeit behunyta, tanácsa intézkedett az ország békéje fentartásáról, s a gyászcsetről hirt vivő követeket küldvén a lengyel királyhoz és Szolimánhoz: „ez utósót a meghalt atya birodalmának és jogainak fiára ruházására, a királyné és fia feletti főgyámság elvállalására, s egy újabban ismeretessé lett adat szerént ⁶⁾ arra kérte, hogy ha János Zs.-nak örököse nem lesz, az ország nagyjainak

¹⁾ Jovius, II. köt. 2. r. 233. l. Vranesics, Kováchiéknál Script. minor. I. k. 2. szakasz. 51—52. 54—55. II. Ugyan ő, Magy. T. Eml. II. k. 152—153 II.
²⁾ Két m. krón. 42. l. ³⁾ Erdélyorsz. Tört. Tára I. köt. 19. l. Oláh, Bél M—nál Dec. I. 40. l. ⁴⁾ Katona, XX. k. 2. r. 1374 l. a személyesen jelen volt Vranesics leveléből. Bethlen tehát téved, midőn azt hét órára teszi. Tört. 119. l. ⁵⁾ Erdélyország Tört. Tára I. k. 9. l. ⁶⁾ Szalay, Adalékok sat. 189—190. II.

lehesen más királyt választani;“ maga pedig a tanács a király halt testével, erős katonai fedezet alatt Gyulafejérváron és Déván át Budára¹⁾, onnan Székesfejérvárra ment²⁾ s a királyt september 15-én³⁾ eltemetvén, ugyanekkor fiát megkoronáztatta. Budaváros polgárai esküt is tettek le az új királynak⁴⁾. „Székesfejérváron — írja a rendesen jól értesült Jovius — fényes pompával lőn a király eltemetve, a csecsemő fejére rátették azt a régi arany koronát, melylyel Istvánt a magyarok első királyát megkoronázták; mert a magyarok nem tartják törvényes királynak, a ki azt a nemzet önkéntes átadása következtében fején nem viseli.⁵⁾ Azonban — írja folytatólag — az uralkodás tisztét a főrendek közakarattól Izabella királynérahúzták, oly formán, hogy az oklevelekben a fiu és anya neve elől íródjék, s az ország pénzei kettőjük czime alatt legyenek verve.“⁶⁾ Comes Natalis is írja, hogy a királyfit megkoronázták s némely főrendek az ő hűségére megesküdtek⁷⁾. Forgács hasonlólag megválasztottnak s megkoronázottnak állítja⁸⁾. Miles, egy századdal később élt krónikairó azt jegyezte fel: „hogy a királyfit anyja ölében koronázták meg, a kormányt neki átadták, úgy, hogy a királyi pecséten és pénzekben az ő neve elől, anyjái hátul álljon.“⁹⁾ De az elsőben téved; a királyné beteg levén, ott sem volt, különben miért tartotta volna fel jul. 27. 1542-ben erdélyi fejedelemségre léptekor férje temetési ünnepét Gyulafejérvárra?¹⁰⁾ Az utósót — úgy látszik — Joviustól vette. E megválasztást Somogyi Ambrus¹¹⁾ a XVII század elején, és Grondzky¹²⁾ annak utófelében élt írók is említik; de az első téved, midőn az előbbiektől eltérőleg azt Székesfejérváron a kereszteléssel egyidőben történnék állítja, az utósó tudósítása pedig mint nem oklevéli adat, nem bir bizonyító erővel. Vrancsics ismét mindeniktől éppen a főpontban tér el, Gyulafejérvárt költ levelében mint hallomást irván: „hogy e választást a Rákos mezején az országgyűlés hajtotta végre, melyen azonban Ferdinánd hívei nem voltak jelen“¹³⁾. De legkimerítőbben s Joviusal nagyon egyezőleg adja elé Bethlen. „János király temetése — úgy mond ő — Székesfejérváron nagyszámu főrendek és nemes-

¹⁾ Szerémi, 354. l. ²⁾ Katona XX. k. 2. r. 1373. l. ³⁾ Katona u. o. 1394—1399 II. Téved tehát Szerémi, (Magy. Tört. Eml. I. k. 354. l.) a temetést augusztusban Lőrincz vértannapjára tevén, valamint Bethlen is. ⁴⁾ Szalay, Magyarország. Tört. IV. k. 211. l. ⁵⁾ Jovius, II. k. II. r. 234. l. ⁶⁾ U. az. u. ott. 235. l. ⁷⁾ Comes Natalis Venetus, Historia sui temporis sat. 78. l. ⁸⁾ Forgács sat. 302. l. ⁹⁾ Miles, Würngengel sat. 31. l. ¹⁰⁾ Bethlen, 142. l. ¹¹⁾ Script. rer. Trans. II. k. 184. l. ¹²⁾ Gr. Kemény, Coll. Mspt. Histor. minor. I. k. 20. l. ¹³⁾ Katona, XX. k. 2. r. 1417. l.

ség jelenlétében, a királyné nélkül — a ki még betegségéből nem gyógyult vala fel — királyi ünnepélylyel ment véghez aug. 15-én. (E nap hihetőleg tollhibából áll sept. 15. helyett.) Ezután rögtön a gyámok és más főrendek megemlékezvén a király végórájában hozzájok intézett reménykedésére, melynélfogva a magyar nemzet ősi dicsőségére kérte őket, hogy halála után inkább az ő véreből, mint idegen nemzetből való királyt emeljenek a királyi székre: a csacssemő János Zs-ot minden ott jelen voltak közmegegyezésével M.ország királyává választották, az igazgatást anyjának adván, ugy, hogy a közirományokban a fiu és anya nevek elől irassék, s a pénzek is e czimet viseljék, egyszersmind három személyü tanács adván mellé: a belügyekre Petrovics, a kincstáriakra Martinuzi, a hadügyre Török Bálint¹⁾. Ezekkel a külföldi és hazai tanukkal szemben áll Brutus, a ki a koronázást kétli azért, hogy a kiktől ő megkérdezte — bár a temetésen jelen voltak — ellenkezőt állítottak²⁾. Ezek azonban hihetően Ferdinánd-pártiak levén: mint imént látók Vranesicsnál, nem voltak jelen a koronázáson, s érdekekben állott e tényt lehető közjogi következményeiért elhallgatni. De minthogy itt vagy amott, egy vagy más alakban, a választás tényét valamennyi állítja: azt történelmi alapon nyugyónak mondhatjuk, a kérdés törvényességi oldalát érintetlenül, azt pedig további nyomozás tárgyának hagyván fenn: ha e választás Székesfejerváron a temetéskor, vagy a Rákos-mezőn tartott országgyűlésen történt-e? E megállapodás mellett szól az ország kormányzásának, a diplomatiiai levelezés- és pénzügynek ily értelemben történt intézése. Magyarország Tiszán inneni részeiben ugy mint Erdélyben a törvények, közirományok és nép, a papság és irók, őt királynak ismerték el, ugy irták és tisztelték; maga királyi jegyzőkönyvében és diplomáiban, pénzein és levelezéseiben, követségknél és békekötésekben magát mindig választott királynak irta; a török, francia és lengyel udvarok annak ismerték, sőt Kassáig ki s a Tisza-vonal hosszában tényleg királyi hatalommal uralkodott, háborut folytatott és békét kötött, törvényt hozott és kegyelmezett. Hogy Ferdinánd és hívei nem ismerték el királyi jog- és hatalomkörét: Erdély és a hozzátartozó m.országi megyék akkori közjogát érvénytelené, tényleg létezett önállását nem voltta nem teszi.

¹⁾ Bethlen, 118. l. ²⁾ Brutus, III. k. 52. l.

Verbőczi kancellár és Eszéki János pécsi püspök, török portára ment követek, hosszasan mulattak részint Lippán, várva a portától kivánt védlevelet, részint Konstantinápolyban. Feladatukat nehezé tette Mayláth ármánya, ki a szultánnal elhitette volt, hogy János királynak nem maradt fia. Mielőtt tehát választ adna követet küldött Budára, hogy végére járjon. „A királyné gyászba öltözve zokogó sirás közt fogadta s szemei előtt emléjére vette kisdédét, ajánlva őt a szultán kegyébe. A követ szinte könnyezésig meg volt hatva, letérdelt, a gyerek lábait csókolta, átadta a számára hozott ajándékot, s ura nevében biztosította a királynét, hogy míg fia él, német a magyar királyi széket és uralkodást el nem nyeri, hanem az a kis János hercegé lesz“ ¹⁾. A követ visszaérkezéivel Szolimán rögtön határozott. A magyar követség már 1540-ben oct. 7-ről tudósította a királyné tanácsát — Martinuzit, Petrovicsot, Török Bálintot és Podmaniczki Jánost — „hogy a szultán János király fiát tiz ezer arany évi adó fizetés mellett atyái székében s annak Magyarország és Erdély minden határaiban gyakorlott hatalomkörében meghagyta ²⁾. Ha pedig Jánosnak — az Athnamében hibából István áll — halála történnék, a magyarok egyetértvén, válaszsza-
nak egy jeles főembert, a kihez bizhatnak, a szultánnak adják értésére, s ahoz tartsák magukat, a mit rendel ³⁾. E tudósítás hitelességét bizonyítja Jovius. „Szolimán — így ír ő — Verbőczi és Eszéki előtt három basa jelenlétében úgy nyilatkozott, hogy ő oly szándékkal engedte át Jánosnak M. országot, hogy maradékira is átszálljon s azok mindaddig birják, míg az ő jótéteményére megémlékeznek; egyszersmind állandó barátsága s a gyámi köteletség elvállalása jeleül átadott a követeknek, hogy azt a királyfinak vigyék: egy arannyal átszőtt királyi palástot, bogláros paizst, aranyos nyelű buzogányt, és gyönggyel kirakott hüvelyű horgas kardot“ ⁴⁾. Szolimán később, 1541-ben, a pesti mezőn a királyné tanácsosai előtt ezeket ismételte s Athnaméba foglalta.

Azonban alig hangzott el az öröm-hír, Ferdinánd a váradi békeszerződés teljesedésbe vételére követséget s kíséretében hadat küldött Buda alá. A benlevő királyné és hívei közel egy évig

¹⁾ Katona, XX. k. 2. r. 1417—1418. II. Magyar Történelmi Eml. IX. k. 151. l. ²⁾ Pray, Epist. Proc. II. k. 87—88. II. Magyar Tört. Eml. II. k. 229. l. ³⁾ Szalay, Adalékok sat. 195—197. II. ⁴⁾ Jovius, 249—250. II.

védtek magukat. Végre Szolimánt segítségül kellett hívniok. . . . Nagy következményü lépés, mely az ország sorsát századokra döntötte el, s a Zápolya-házat a nemzet egy részével gyógyithatlan meghasonlásba hozta. S legszomorítóbb az, hogy ámbár mindkét párt látta a fenyegető veszélyt, mert mind Ferdinánd, mind Szolimán elárulták titkos czéljokat, még is egyesülni nem tudtak. . . . Szolimán a helyzet urává tette magát. Követség által a királynét arra kérte, hogy fiát táborába küldje. A követ a királyfinak ajándékba négy aranyos gyerek-köntöst s három török lovat vitt, nyakukról nagy aranyos lánczok függtek alá. ¹⁾ A királyné nem tudta mit tegyen? Ha küldi fiát, ha nem, szövetségesét vesztheti. Lelkébe a gyanakodás félelmet öntvén, hosszason vonakodott. Végre titkos tanácsülésben, leginkább Martinuzi hathatós sürgetésére, a többség a kiküldésben állapotott meg, oly feltétellel, hogy az egész tanács kövesse, s Petrovics saját ölébe véve adja át a szultánnak ²⁾. „Szép aranyos szekeret készítették számára, két főnemes udvari hölgyet adtak mellé, s dajkájával együtt bele ültetvén, Petrovics, Martinuzi és Török Bálint különös felügyelete alatt a titkos tanács kíséretében Szolimánhoz küldötték. Bornemisza azt írja, hogy a királyné nem bizott Martinuziban, ki — ugymond — se nem nős, se nem fias ember s nem tudja micsoda legyen a magzati szerelem: Török Bálint lelkére kötötte fiát, s kérte, hogy mint magáéra úgy viseljen gondot, hogy el ne vesszen, s hozza megint békével vissza.“ ³⁾ Szolimán nyájasan fogadta őket, de midőn a gyereket át akarta venni, az a sok fegyvertől, a nagy fénytől megijedt, s dajkájától elválasztani nem lehetett. Ez vitte és adta tehát két udvari hölgy kíséretében a kis fiut Szolimánnak, ki azt megölelte, megcsókolta, atyja hirtelen haláláról a körülállókkal kegyelettel szólott, s a fiúnak ahoz való hasonlatosságát megjegyezte ⁴⁾; azután őt Szélim és Bajazét nevű fiainak bemutatta, azok is megölelték, megcsókolták, mire sirásra fakadt; meghagyta fiainak, hogy Jánost kegyeltjöknek, s mikor majd felnő, barátjoknak tartsák. ⁵⁾ Ebéd után a szultán neki aranyos kis pálczát, dajkájának száz arany forintot ajándékozott, ⁶⁾ s elbocsátván magától, Márkus Péter és Podmaniczki János kíséretében — a többi tanácsosokat a szultán ott tartóztatta — késő estve szövétnekfénynél érkeztek vissza a kétségbeesés közt várakozó királynéhoz.

¹⁾ Vrancsics, Magy. Tört. Eml. II. k. 165. l. ²⁾ Ugyan az, 195. l. A tanács tagjai voltak: Verbőczy, Martinuzi, Petrovics, Török Bálint, Batthyáni Orbán, Márkus Péter és Podmaniczki János. ³⁾ Két m. krón. 55. l. ⁴⁾ Vrancsics, Magy. Tört. Eml. 2. k. 195. l. ⁵⁾ Jovius, 288. l. ⁶⁾ Szerémi, 368. l.

Éz 1541-ben aug. 28-án történt ¹⁾ Szolimán nem tudván rábírní a magyar tanácsot, hogy Budát neki önként s hivatalosan átadják: aug. 29. és sept. 1. két követséget küldött a királynéhoz Martinuzi kíséretében azon izenettel: „1) A szultán Verbőczinek és Eszékinék adott izenetében helybenhagyta János király azon végrendeletét, hogy Frater legyen a királyné és fia gyámja, 2.) ha fia a húsz esztendőt megéri, neki Budát minden okvetetlen általereszti és úgy hagyja őt királyul az országban, mint az atyját, és ha neki halála történik, fiainak testamentomban hagyja, hogy valamelyikre az ő császári széke esik, a fiát ilyenképen szeresse, tartsa és oltalmazza. ²⁾ De mindezekért cserébe kívánja tőle Budavárát. A királyné és fia nem képesek — úgy mond — M.országot és fővárosát Ferdinánd ellen oltalmazni, ő pedig vén, nem jöhet mindannyiszor ily költséges hadsereggel segítségükre“ ³⁾. A királyné eleinte nem akart kimenni, míg féltettebb vagyonát ki nem hordatja, de később meghajlott a hajthatlan végzet előtt. A várost 29-én a törökök átvették. 30-án Izabella köszönetet izent a szultánnak fia visszabocsátásaért s Rusztem basának drága arany lánczot küldött. Sept. 1-én a vár kulcsát kérték. 2-án Szolimán két fiával együtt felment a városba. 3-án utoljára tanácskozott a királyné és fia sorsa felett. 4-én visszaküldötte a tanácsosokat ⁴⁾. Ez előadást Hatvani ⁵⁾ és Vrancsics ⁶⁾ nyomán oda kell kiegészitnünk, hogy: „Szolimán János fiának addig is birtokába adta Erdélyt, a temesi bányságot és M.országnak a Tiszától Erdélyhez csatolt részét,“ Bethlen szerint pedig M.ország mindazon részét, mely Kassától kezdődőleg Máramarosig és Temesvárig terjed, Martinuzira bizván mint helytartóra az ország igazgatását, Petrovicsra a tömösvári parancsnokságot; mindezekről Athnamét adott, s megtartását Istenre, a profétára és kardjára esküvéssel fogadta ⁷⁾.”

A királyné sept. 5. a várat elhagyván, fiával együtt bujdosóvá lett. Rá nézve Budával M.ország is elveszett. Az elmék Szolimán elleni közingerültsége, a kedélyek mély megindulása közt Pe-

¹⁾ Vrancsics, Magy. Tört. Eml. II. k. 165. l. ²⁾ Két m. krón. 61—63. ll. Székely István is írja 1559. Krakkóban megjelent krónikája 233. l. hogy Szolimán János Zs-nak 20. éves korára ígérte Buda visszaadását. ³⁾ U. az u. ott. ⁴⁾ Vrancsics, Magy. Tört. Eml. III. k. 219—223. ll. ⁵⁾ Hatvani, Tört. Zsebkönyv, 244. l. ⁶⁾ Vrancsics, Kovachichnál, Script. minor. II. k. 135. l. ⁷⁾ Olvasható kritikailag egybeállítva „Erdély különválása M.országtól“ című könyv 74. l.

trovics, Martinuzi, Márkus Péter és Batthyáni Orbán tanácsosai kíséretében, török fedezet alatt Körösön, Tisza-Varsányon — hol egy napot mulatott ¹⁾ — Kun Sz. Mártonon²⁾, Gyulán át a temesi bánságba Lippa várába távozott. Itt mulatott tavaszig, mert Ferdinánd Mayláth által erdélyi útjába is akadályokat gördített; de Martinuzi és a porta intézkedése folytán 1541: jul. 19-én elfogattatván, Konstantinápolyba vitetett. „Az erdélyi rendek már 1541-ben sz. Mária Magdolna napján a megholt király ő felsége fiának nemcsak hívségére tértek, de arra országul meg is esküdtek“³⁾, az 1542. mart. 29-én tordai országgyűlésen: „befogadását és oltalmazását meghatározták“, ⁴⁾ sőt tisztelkedő és fejedelmi székébe meghívó két követséget küldöttek elé Dévára és Lippára. Jul. 26-án már Gyulafejeváron volt s lakhelyül az éppen akkor-tájt meghalt Statileo János erdélyi püspök kastélyát foglalta el. Az 1543-i tordai országgyűlésen ily végzést hoztak: „Mivel ő királynéi felsége e veszedelmes időkbén maga és fia életét és javait kockáztatja s az ország Rendeivel minden sorsban osztozni kész, illő, hogy birjának teljes hatalommal Erdély és más az ő felségeik neve alatt levő minden helyek és megyék kormányzásában, minden hivatalok és tisztviselők — maga a helytartó is — függjenek ő királynéi felségétől és fiától, úgy, hogy Magyarország királyainak kedvezményei és kiváltságai szerént ezen ország szabadsága sértetlenül fentartassék és az ország minden bajait ő felsége igazgassa tanácsosaival egyetértőleg. Mikor nagy ügyek-bajok jönek elé, hallgassa meg nem csak titkos tanácsát, hanem a három nemzetből — az 1542. mart. 29-én kelt I t. cz. értelmében — kinevezett (hét-hét) országos tanácsosokat is (I—II t. cz.); továbbá végezték, hogy az évi adóval menjen minden nemzet részéről egy-egy követ a portára, az adót a királyné követe vigye, az hozza meg az izenetet is. Miután az adót átadták, köszönjék meg a császárnak, hogy a felséges János király fiát tette az ország fejedelmévé s kérjék, hogy arra az esetre — mit Isten távoztasson — ha ez meghalna, erősítse meg az ország azon szabadságát, hogy fejedelmévé választhasson mindig valakit a magyar nemzetből valót. (IV t cz.)“⁵⁾

¹⁾ Szerémi, 371. l. ²⁾ Ugyan az, 372. l. ³⁾ Gr. Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 39. l. 5. czikk. A két magyar krónika szerint — 69—72 ll. — e megesküvés jul. 22. történt rósályi Bornemisza Boldizsár erdélyi főkapitány előtt. ⁴⁾ Ugyanott. ⁵⁾ Gr. Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 50—51. ll.

Áz 1544. apr. 24-én Tordán hozott I t. cikk szerént: „a három nemzet egységére lépett s magát az ország terheinek a jogok arányában egyenlő hordozására kötelezte, a XIV-n az adományozás, az aug. 1. Tordán hozott II t. cikkben a kegyelmezés, IV-ben a kincstári jövedelmek szedése, X-ben az országgyűlés-hirdetés, XIII-ban a törvénymege erősítés jogát a királynéra ruházván“¹⁾: az új fejedelmi szék alapjává Erdély három nemzeti szövetséges államrendszerét alkották, s ekképen Izabella és fia uralkodhatását kellően biztosították....

Minden máskép történt. Martinuzi helytartó — némelyek Prorex néven is irták — a kormányzói hatalmat oly vas szigorral gyakorolta az országra, annyira kiméletlenül a királynéra és fiára nézve, hogy az elsőnek nem maradt egyéb fenn, mint az, hogy jármát önmegadással hordozza; az utolsó pedig kinos helyzetéből kiszabadulása végett néha az országgyűlésre, máskor tanácsosaira hivatkozott, egyszer anyját, máskor a szultánt kereste fel panaszos kéréseivel. Hasztalan. A népet a fényűző pap-fejedlem ámitó politikája elaltatta, a nemességet erőszakosságával megfélemlítette, az országgyűlés vagy nem végzett ellene, vagy ha igen, annak nyomatékot szerezni nem tudott, a tanácsosok nem szóltak, anyja helymaradásra, sorsa békével tüzésére kérte; a szultán Martinuzit elébb kötelességére figyelmeztetvén, miután annak nem lett foganata, tisztétől, utoljára életétől megfosztással fenyegette, sőt többször az ifju király megkoronáztatását is rendelvén: a királyné és Petrovics az országgyűlést ki is hirdették a végre, de mig e — csak szinből sürgetett — parancs egyik évről másra halasztatván, az alig egykettőtől komolyan vett végrehajtás pontjára juthatott volna, Martinuzi Erdély közviszonyainak teljes összegázolása s az önálló fenmaradhatás hitének a népek lelkében kioltása után, Castaldo teljhatalmu császári biztos s főhadvezér fegyveres közbevegyülésével arra vette — a sorsa iránt szintugy kétségbe esett — királynét, hogy az 1551. jul. 19-én aláírta ama, tudtán kívül, romlásukra készített szerződést, melynek II. pontjában: „kiskoru fia nevében lemondott M.ország- és Erdélyhez való jogáról és örökségéről, s azt Ferdinánd császárra ruházta, fia — az I. pont szerént — az oppelni herczegséget kapván cserébe 25,000 forint évi jövedelemmel; a VI-ban kötelezte magát arra, hogy Erdélyben és M.országon leyő minden várait a koronával együtt átadja; a XII-ben, hogy mindaddig Kassán

¹⁾ Gr. Kemény Cod. Artíc. D. Trans. I. k. 58. 62. 65—68. II.

marad, míg a szerződés hitelesítve s annak Ferdinándot illető része teljesítve lesz¹⁾. Midőn a királyné a kolozsvári piaczi templomban a koronát Castaldonak átadta, fia szavát elfogta a zokogás, ifju szívét fájdalom töltötte be, ellenség is megszánta volna — írja Bethlen Farkas — oly érzékeny szemrehányást tett érette; anyja vigasztalta, bocsánatot kért tőle, Ferdinánd jóságára hivatkozott s Isten akaratán való megnyugvára intvén, lecsendesítette²⁾. A korona-átadás után — azon való örömeiben — Ferdinánd levelet irt Izabellához s abban Johanna nevű kisebb leányát János herczegnek nőül ígérte, ³⁾ sőt Castaldo a kolozs-monostori konventben aug. 11-én az ő nevében a mátkaságot vég-re is hajtotta⁴⁾.

A királyné és fia egy évtized alatt most másodszer lettek bujosókká. Kolozsvárról, fiának betegsége miatt, Martinuzi akaratából, elébb a kolozs-monostori konventbe ment, s több napi ott mulatás után aug. közepén indult el Castaldo és 400 lovas kíséretében; vele volt Kendi Antal, Patócsi Ferencz, titkára és fia nevelője Csáki Mihály s orvosa Blandrata György; aug. 19-én Magyar-Egryen háltak, innet Zilahnak indultak. Castaldo és kísérelő csapata Kolozsvártól két mérföldig, Martinuzi az Erdélyt M.országától elválasztó Meszesig⁵⁾ kísérte, a hol gyámfiát megölelte, megcsókolta, a királynétől elbúcsuzott, s az anyának és fiunak útravalóul ezer-ezer darab arannyal tele egy-egy erszényt adott⁶⁾.... A julius 19-i szerződés és ez elválás: tragicus emléke Martinuzi, királya halálos ágya előtt adott, hűségi szavának!... A királyné tovább kísérelésére a — már most valóban királyi helyettes, régi hívét, Ödönfi, Tinódi éneke szerént — Edenfi Lászlót rendelte⁷⁾. Ez utjában történt, hogy a királyné Zilahon innen egy erdőben szekereből kiszállván, a mint Erdély felé visszatekintett, fájdalmas sohaj közt, egy bükkre nevét s mellé ez — állandó jelmondatává vált — szókat metszé: „SIC FATA VOLUNT“ — így akarta a sors⁸⁾. Kassa és vidéke kormányzó parancsnoka, Széchi Lenard elébe kíséreléssel jött, mint királyi asszonyát idvezelte, de ez — mint Tinódi írja — mégis sirással telepedett le új lakhelyén.⁹⁾ A csere egyenlőten s

¹⁾ Erdélyi Múzeum-egylet Évkönyvei, I. k. 141. l. ²⁾ Thuanus, X. k. 174. l. Bethlen, 169. l. ³⁾ Comes Natalis, IV. k. 83. l. Forgács, 314. l. ⁴⁾ Comes Natalis, IV. k. 83. l. Horvátb Mihály, Magyarország. Tört. III. k. 222. l. Bucholtz, VII. 255 l. ⁵⁾ Tinódi Sebestyén, János király testamentomáról irt historiás énekében azt írja, hogy Szent-Királyig kísérte el. Gijj lap. ⁶⁾ U. az u. ott. ⁷⁾ U. az u. ott. ⁸⁾ Istvánffi, XVI. k. 298. l. Látható arany pénzein. ⁹⁾ Tinódi, idéz. műv.

e sors nem királynéhoz illő volt! . . . Ott várta, s előbb Lubowiczky, azután Blandrata követei által sürgette, hogy Ferdinánd adott szavát teljesítse; de addig fogamat nélkül, míg őt Martinuzi nem figyelmeztette, hogy Izabellát elégitse ki, fiát vitesse Bécsbe s neveltesse ott, mert az erdélyiek szeme rá van függesztve ¹⁾. Az erdélyiek valóban mindjárt Martinuzi megöletése után levél és követség által hívták is vissza Izabellát ²⁾. Végre Ferdinánd kötelezettségének részben eleget tevén ³⁾: a királyné kis környezetével 1552. jun. 10-e körül ⁴⁾ Petrovics és Perényi kíséretében anyjához Varsóba ment. ⁵⁾ Tinódi így írja le ismert naiv modorában Kassáról távozását:

Asszony szép Kassáról sirva kiindula,
 Bánkodik királyfi, jó lovon ül vala,
 Kassát nézi vala, szép szókat szól vala:
 Vajjon mikor leszen Kassába szállása?
 Az ő bujdosását keserülik vala,
 Ő eszét elméjét is csodálják vala,
 S lovon ülése, termete nagy és szép vala. ⁶⁾

Sok alkudozás folyt még ezután Ferdinánd és Izabella közt. A királyné harmadszor is követet küldött hozzá, míg az oppelni hercegséget átadta. 1553 elején a nyitrai püspök és Perényi Ferencz kíséretében el is ment ugyan oda, de a vár-lakot oly szegényesnek találta, ⁷⁾ hogy rövid idei ott tartózkodás után, helytartót és várkapitányt hagyva, ismét visszament Lengyelországba, s bátyjától a magyar határ közelében eső sámbori uradalmat kapván: ott maradt addig, míg Erdély és a vele tartó m.országi megyék megunták Castaldo uralmát, s francia közbenjárás és török sürgetésre „1556-ban előbb Tordán gyertyaszentelő Boldogasszony napján, azután a Szászsebesen mart. 8-án tartott országgyűlésen fiát újból fejedelmökké és királyokká választották.” ⁸⁾ Az ország küldöttsége — minden nemzetből öt-öt főur, Kendi Ferencz vezetése alatt — Lembergben augusztus 8-án ünnepélyesen meghívta, sept. 23-án 500 lovas és

¹⁾ Bucholtz, VII. k. 266. l. ²⁾ Forgács, 37. l. ³⁾ Istvánffy, XII. k. 142. l. ⁴⁾ Lény, hogy Kassát Ferdinándnak jun. 14. adták át. (Katoná, XX. k. 147. l. Wagner, Annal. Scep. II. r. 56. l. után) A szepességi szekeresek ez adat szerint Sondscheh nevű faluig vitték a királyné málhút. ⁵⁾ Katona, (Brutus után) XXII. k. 142. l. Tinódi, u. o. 145. l. ⁶⁾ Tinódi idézett versében L. Iapon. ⁷⁾ Gr. Mikó, Erdély különválása M.országtól 98—99. ll. ⁸⁾ Gr Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 210.

ngyanannyi lengyel gyalog kíséretében utban voltak Erdély felé. Az ország határán az ország nevében somlyai Báthori István fenyves küldöttség élén üdvözölte, melléjük csatlakoztak a moldovai és havasalföldi vajdák, a török küldöttség, s így érkezett Déésre, hol Petrovic's helytartó az ország tanácsosaival várta, s innen oct. 22-én délután két órakor nagyszerű diadalmenettel Kolozsvárra. 1) Honnan öt évvel ez előtt csaknem fogolyként, idegen zsoldosok kíséretében, sirva távozott Izabella királyné, most ezerek örvendező üdvkiáltása fogadta, annak bizonyosságul, hogy a történelemben is van igazságszolgáltatás! Nov. 25-én tartotta Erdély amaz örökre nagy emlékü országgyűlést, melyben első választott fejedelmét magas tisztébe igtatta, s 55 czikkre terjedő közjogi végzéseiben a közel másfél százados nemzeti fejedelmi uralkodásnak talpkövét tette le. „Miután — így kezdődik az első cikk — erdélyi három nemzetbeli hiveink, valamint a Tiszán túl levő M.országunk nagyságos urai, bárói és más kitűnő nemesei, választotti és követei átlátták és nyilván megismerték azt, hogy a mi és méltóságos fiunk elméje és akarata az, hogy elnyomott hazájok szabadsága és üdve valamint a közjó s polgárok s azok nejei és gyerekei megmaradása a mi visszatérésünk s köztük maradásunk által biztosíthatatik; s miután ők megemlékezték nekünk és méltóságos fiunknak adott hitökre és esküjökre, elhajolván a római királytól, kinek oltalma alá reménytelenül és erőszakosan jutottak vala, állhatatosan mihozzánk és méltóságos fiunkhoz csatlakoztak s irántunk való engedelmséggöket, hitöket és örök hűségöket változhatlanul ígérték, sőt arra vagyonaiknak és életöknek feláldozásával is készeknek nyilatkoztak: ezeknél fogva Isten akaratjából a m.országi és erdélyi urak mindnyájan, egyező elmével, egyenlő akarattal abban egyeztek meg, hogy mindenek legyenek a mi és méltóságos fiunk és a haza boldogságára irányozva, ők a mi k. parancsinknak készek engedelmessékedni és eleget tenni; kértek egyszersmind minket, hogy mi a KK-at és RR-et saját aláírásunkkal erősített pecsétes levelünkkel biztosítsuk arról, hogy őket tehetségünk szerént minden jogaikban és szabadságaikban igazán, szentül és egész igyekezettel megtartjuk, s méltóságos fiunk is, a mikor teljes kort ér, megtartja.

1) Gr. Mikó, idézett műve 107. l. Katona, XXII. k. 843. l. Sieglér után, Bel, Adp. 78. l.

Mely legbensőbb kérésöknek engedvén, a mi urainknak, magyarországi és erdélyi alattvalóinknak megnyugtatóására a kívánt biztosító-levelet kiadni magunkat elhatároztuk, a mint-hogy ki is adtuk. (Erdélyben a Diploma Assecuratorium bölcsője!) Továbbá — folytatják — Isten segedelniével M.országunk és Erdélyünk minden KK-nak és RR-nek közakarátából és meg-egyezésével végeztetett: hogy mi, mint Magyarország törvényesen megkoronázott királynéja, méltóságos fiunkat is gyámságunkban tartván, együttes és osztatlan hatalommal (authoritate conjuncta et indivisa) uralkodjunk, és míg az törvényes korát eléri (Bethlennél 5 évre van téve ¹⁾) — s jó móddal és helyesen kormányozni képes lesz, az ország minden ügyeit igazítsuk. (II. t. cz.) Tetszett az is országunk RR-nek, hogy a királyi adományok, királyi levelek, minden közirományok a mi és méltóságos fiunk neve és aláírása alatt keljenek és adódjanak ki, de csak a mi pecsétünk nyomassék rájuk. (III. t. cz.) A IV. cikkben fővesztési büntetés alatt eskületétel van rendelve mindazoknak, kik a szászsebesi országgyűlésen le nem tettek, a távollevők 18, a magyarországiak 32 nap alatt, a felső-magyarországiak Perényi Gábor abaujmegyei főispán és főkapitány, a Tiszán inneniek Varkucs Tamás, a többiek a többi főispánok és főkapitányok kezeibe tevén le esküjüket. Az V-ben a várak, erősségek, hadiszerek átadása lön elrendelve, VI-ban végzéssé emelve, hogy a hivatalok és tisztségek ugy a jószágok adományozása a királyné és fia joga lesz a fennirtak értelmében; udvarokban akármféle nemzetbelieket tarthatnak, moz-díthatnak elé és segíthetnek kegyelmességök szerént. ²⁾

A sokat hányódott királyné és fia törvényes birtokukba ismét visszahelyeződtek. Évtizedek keservére egy kis öröm, vándor életök sok sanyarúságára némi enyh és nyugalom következett. Az ország békéje helyreállott, s mint történelmünk fénypontját kell feljegyoznünk, hogy sem a királyi pár bosszuról, sem az ország a Martinuzitól és Castaldotól szenvedett sok méltatlanságért a fejlődési jogok megszorításáról nem gondolkozott. A kölcsönös bizalom és ragaszkodás elfeledtette az adott és vett sebeket.

¹⁾ Bethlen. 203. 1. ²⁾Gr. Kemény, Cod. Artic. D. Trans. I. k. 243—245. II. E törvényzikket aláírta a királyné és fia, megpecsételték a királyné pecsétével dec. 7. 1556.

Pillantsunk vissza röviden a serdülő fejdelem életére. Léte eddig egészen anyjával volt azonos: követte a merre ment, sorsában osztagozott, bú- és örömkönyüik együvé folytak — két test egy életét éltek. Ezután többé nem fog anyja körében maradni, a nemzet fényes hatáskört jelölt ki számára, mit be kell tölteni, remények kapcsolódnak hozzá, miknek teljesülni kell. . . .

Milyen volt nevelése és első ifjusága? kielégítő feleletet nem kapunk rá krónikáinkban, azok írói elhanyagolták a fejdelmeink gyermekkorát illető adatok feljegyzését. Az a vélemény, hogy puhan nevelték s a közdolgokba nem avatták bele, Forgácstól veszi eredetét, s bár azóta elegen utána mondták, hitelesen megállapítva nincs. A következő adatok, és a miket hátrább idézni fogok, ellenkezőre mutatnak. . . . Első nevelője királyi anyja volt, ki iránta mondhatlan szeretettel viseltetett s nála nélkül lenni sem tudott. S feltudhatni-e egy anyának, kit a sors honától és szülőtől, férjétől és koronájától fosztván meg, a legmagasb dicsőség polczáról, önhibáján kívül, egyszerre a legszánandóbb állapotra süllyesztett alá, ha ragaszkodik egyetlen fiához, ki neki mindene, s kit tőle csak azért akartak elválasztani, hogy mind kettőjüket törbe ejtsék?! A királyfi növekedésével nevelése Csáki Mihály gyula-fejérvári kanonokra és esperesre s a királyné titoknokára lón bizva, ki azt 1556-ig vitte ¹⁾. Ekkor Csáki kancellárrá levén, eddigi viszonyuk megszakadt, s az ő nevelői helyét Novicampianus Albert pozsoni kanonok, vallástudor és jeles népszónok foglalta el, kit 1556-ban, midőn Lengyelországból Erdélybe jöttek, a herczeg mellé Zsigmond lengyel király rendelt volt, de a ki az erdélyi léget nem szokhatván meg: 1557-ben Lengyelországba visszament. ²⁾ Sokan irták, hogy Martinuzi is lett volna nevelője életéig, de ez nem hihető. Kormányzás és gyermeknevelés nem férnek egybe, kivált oly embernél, minő volt Martinuzi, a kinek politikáján mindig némi titokszerűség borongott, s a ki éppen azért minél többet szeretett maga elvégezni. De ő volt, a ki nem egy izben panaszkolta, hogy a királyné fiát igen elvonult élethez szoktatja, mire — ha ő lesz vala nevelő — oka nem lett volna. Gyám volt ő és

¹⁾ Forgács, 206. l. Schesaeus, Ruina P. 55. l. ²⁾ Katona, XXII k 987—988 ll. közli azt az aug. 20. költ szabad men-levelet (salvus conductus), melyet Izabella királyné a honába térő férfinak adott, s melyben őt méltóságos fia tanítójának — praeceptorem filii nostri serenissimi — nevezi. Lásd: Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum I k. 73. l. a 140—dik jegyzést és Vallaszky Consp. Reipubl. Litt. IIung. 143. l.

arr a királyi ifju és özvegy királyné felett, nem nevelő és helytartó! Hogy a tudományok különböző ágaiban, ugy azon gyakorlatokban is, melyek a testi erőket fejtik és gyarapítják, kitünő képzést kellett kapni, adatok bizonyítják. Gromo Endre, János Zs. udvarában két évig mulatott olasz testőrezredes, fejdelméhez, Medici Kozma florenczi herczeghez 1565-ben tett jelentésében egyebek közt így ír: „János király igen szeret lovagolni, s a lovat ugy megüli, hogy országában senki jobban nem mint ő; a dárdát derekasan forgatja s löfegyverrel szívesen mulatkozik, ebben és a kelevéztjátékban sem mulja őt feljül senki; futásban, táncban kitünő, szereti a küzdőjátékot, bár ebben sokan tul tesznek rajta. Szellemi oldalát a mi illeti: gyönyörködik a zenében, s udvarában sok lengyel és olasz zenészt tart; lanton igen jól játszik; latinul ért s gondolatait is ki tudja fejezni; jól beszél olaszul, németül, lengyelül, magyarul és oláhul, valamit görögül és törökül is“¹⁾. Ily sok képességet csak gondos nevelés ad. A magyar történelem sok uralkodót ismer, a ki egy nyelvnél többet jól nem beszélett, sokat, a ki magyarul éppen nem is tudott. Olvassuk meg továbbá az erdélyi RR. 1559-ben jun. 12-én Fejérvártt tartott országgyűlésének végzéseit. „Üdvözlük—ugy mondanak — ő királyi felségét és felséges fejdelmöket s legkegyelmesebb választott királyukat, hogy az Isten kegyelméből ő felségének rá fordított különös gondja s a legszorgalmasabb és tudományosabb nevelés által őt az erények annyi jeles ajándékival és igaz királyi erkölcsökkel: kegyelmességgel, szelidséggel, hivei iránti nyájassággal, s országai maholnap rá nehezenedő dolgainak vitelére szükséges okossággal, éleselműséggel, józansággal és éberséggel felruházottnak ismerik és tapasztalják, és ő felségéből valami oly ritka méltóságot látnak kitündökölni, hogy boldogoknak érzik magukat, hogy ily természetszerűnti, vérökből való s nyelvöket értő fejdelmet nyertek; leginkább pedig azért, mert ugy értették, hogy ő királynéi felsége oda irányozza az ifju fejdelmet, hogy minden rendü hű alattvalói iránt kegyelemmel, szeretettel és becsüléssel legyen s őket régi szabadságaikban megtartsa,—mind-ezekért ő felségeiknek örök hűségöket, szolgálatjokat és minden javaik, ugy életök és vérök feláldozását ajánlják, kérvén az Istent, hogy az ő különös kedvezéséből nyert fejdelmöket hazájok és maguk boldogságára hosszasan tartsa meg és gyarapítsa. A II. cikk-

¹⁾ Archiv des Vereins für siebenbürg. Landeskunde, Neue Folge II. Band. 1855. 35—36. II.

ben ő felségeikre bizzák, hogy a királyné halála esetére — mit Isten távoztasson — az ifju király mellé tanácsosokat kegyelmes tetszésök szerint válaszszanak“¹⁾).

Nyomatékos ellenadatok azokkal szemben, a kik állítják, hogy János Zs. az udvar asszonynepe között, a közdolgoktól távol tartva növekedett. E törvényczikk nem magán vélemény, azt országgyűlés nyilvánította, mely mind a viszonyok, mind annak képességei ismeretével birt, a kit M. ország királyává, Erdély — iménti végzése által — most harmadszor választott urává s fejedelmévé. Egyébiránt ily értelemben tanuskodnak mellette az ő és anyja aláírásuk alatt költ adomány- és kiváltságlevelek, a töle is aláirt és kétségkívül ismert tartalmu országgyűlési törvényczikkek, s a magyar büszkeség és becsület általi amaz érdekeltség, melynek megható kifejezése volt a koronaátadási jelenet, Kassáról távozásuk s a Ferdinánd ellen czélba vett s hátrább a maga helyén előforduló 1558-ki erdélyi hadjárat előzménye. Az iménti végzésben alattvalói gyöngéd tisztelet van ugyan kifejezve a királyné iránt, de valóságban nem egyéb az, mint az örökösödésnek még életében elintézése, s az uralkodás jogának az ifju királyra s választandó titkos tanácsára való tetteges átruházása. Vajjon sietett volna-e evvel annyira az ország, ha ifju fejedelmében nem bizott volna?... És ez éppen jókor történt. A királynét hosszas és keserves özvegysege, bujdosásai, Ferdinándnak a Magyarországon levő erdélyi birtokok ellen intézett új támadásai, a közvéleménynek a két Kendi és Bebek Ferencz törvényküli kivégeztetéseért ellene fordulása, annyira elkedvetlenítették, hogy e szorongatott kedélyállapotból hónapokig tartó betegség következett, mit 1559-ben sept. 15-én véletlenül jött halál szakított meg²⁾. Erdély kormányzását az iménti végzés értelmében fia és trónutóda János Zsigmond vette át.

Ez időpont és I János halála közt 19 év folyt le szüntelen rontva a Zápolya-ház helyzetén. Akkor még Buda vára volt a királyné laka, most Gyula-Fejérvár; alsó Magyarország és a tömösi bántság Petrovjcs parancsuoksága alatt állott, most a Körös—Tisza—Duna közötti megyék a törökéi voltak; akkor a királyné és János Zs. birodalma Kassáig, sőt a Bebek-ek birtokai- és váraival azon is feljül terjedt, most azt vidékével és a koronával együtt Ferdinánd birta;

¹⁾ Gr. Kemény, Codex Artic. D. Trans. I k. 309. l. ²⁾ Forgács, 232. Siegler Belnél, Dec. I 82 l. Új Magyar Múzeum, 1854. 159. l.

Verbóczy, Petrovics, a királyné, valamint nagyanyja Bona Sforzia meghaltak, s az ifju fejdelem — utósó sarja egy hatalmas és sokaktól irigyelt nemzetségnek — rokontalanul, egyedül állott; Perényi Gábor és Bebek György elpártoltak, a francia szövetség meglazult, s míg I János a váradi — egyébiránt elég terhes — békekötést egyedül, Izabella hármat hagyott rá, sulyosnál sulyosb tartalmakat. Az elsőben — 1542 — a királynénak jegypénzére nézve pénzbeli teljes kárpótlás volt ígérve, fiának atyái birtoka „Szepesi herczeg“ czimmel, de érette M. országhoz és Erdélyhez való jogáról le kell vala mondani. A második szerint — 1551 — Magyarországért és Erdélyért a magyar királyi koronával együtt kapta az oppelni herczegséget 25,000 ft. évi jövedelemmel és — külön ígértben — Johanna herczegasszony kezét. A harmadiknak — 1559 — mely a királyné véletlen halála miatt létre nem jött, tartalma e volt: „János Zs. (az 1551-ki pótlék-szerződés értelmében Johanna herczegasszonyt királyi kiházasítással nőül kapja,) az uralkodást anyjától átveszi, ez Munkácsot, Husztot és Máramarost kapván a sóbányákkal együtt halálaig; továbbá a fejdelem alsó Magyarországot és Erdélyt is törvényei és szabadságai szerint teljes királyi hatalommal és örök jogon bírja, s mindezekért a királyi czimről lemond, helyette tetszése szerint más címet választ, átengedi Abaújmegyét, melyben van a Ferdinánd birtokában álló Kassa, Bereg és Ugocsa megyék adóját kétfelé osztják“. ¹⁾ Ezekkel szemben elensúlyul állott a lengyel és török szövetség, a szászsebesi fejdelemválasztás, mely a fennebbi két első egyezést jogerejétől megfosztotta, Magyarország egy részének vas hatalommal ellenőrzött rokonszenve, a másnak tetteles birása. Gondoljuk még e zilált politikai viszonyokhoz, ily hosszas zaklatás következtében a közerkölcsiség súlyedő állapotát, a mit Martinuzinak 1541—1551-ig tartott kétszinű kormánypolitikája, Castaldo és Báthori, Kendi és Dobó 1552—1556 elejéig tartott idegen érdekeknek szolgáló kormányzása nagy mértékben mozdított elé, s Izabella 1556 végétől 1559-ig tartott női igazgatása meggyógyítani nem volt képes — s fogalmunk lesz hazánk szomorú, ifju fejdelme nehéz helyzetéről. Vajudott az ország, a magyar állam szétbomlott elemei új létért küzdöttek, de ez alakulásokban éppen az az elem nem volt meg, a mi legfőbb, a benső erő és tartóssági kellék. A magyar faj magát politikailag regenerálni hosszasan nem tudta. 1545-ben a debreczeni gyűlésen Mar-

¹⁾ Forgács, 230—231 ll.

tinuzi, 1565-ben Szolimán, 1569-ben Békes és Bocskai György János Zs. alatt a török suzerenitása mellett egyesíteni akarták az egész országot; hasonlókat akart tenni Ferdinánd alatt 1542-ben Bornemisza Pál, 1546-ban Nádasdi, 1551-ben Martinuzi, de mindkét szándék meghiusult: az első Ferdinánd és német tanácsosainak gyanakodó előrelátása s vézssejtő ösztönei, az utósó a szultán féltékenysége s a Zápolya-pártnak a germán elemtől való hagyományos idegenkedése miatt.

János Zs előtt a lefolyt két évtizednek tapasztalásai a dolgok ezen helyzetét tisztába hozták. Ő és kormánya politikájukat ahoz képest alakították át. A magyar nemzeti királyság helyébe erdélyi nemzeti fejdelemség alapítását tűzték ki, mint egyedüli kezességét annak, hogy a magyar nemzetiség és vallásszabadság ha kifelé hódításokat nem tesz is, legalább Erdély bércei közt meg lesz védve s jöhető jobb időkre fentartva. E czéljokra a családi szövetkezés és háboru-folytatás, a szerződések, a belviszonyok szabad alapokon nyugvó rendezése, szóval: a politika minden gyakorlati eszközei által eljutni igyekeztek. A mit János Zs. kormánya 11 év alatt tett, mind eszköz volt ama fensőbb czélok elérésére: hogy Erdély független fejdelemség, uralkodója magyar vérből s ha lehet Zápolya-házból való legyen, valamint: hogy a reformatio az ellene mindenfelől tornyosuló hullámok közt el ne merüljön, sőt inkább örökre biztosittassék. Az ellenpárt előtt nem volt ismeretlen e cél, tehát had-állását ő is e szerént rendezte, czélul amazoknak meghiusítását tűzte ki, s állandó politikájává tette: János népszerűségét kisebbitni az által, hogy önkiképzését a lehetőségig akadályozták, továbbá birodalmában való foglalások, a népnek ellene ingerlése, házasságának huzása-halasztása, a reformatio iránti emelkedett gondolkozásmódjának gyanusítása, gyűlöletessé tétele által az igazgatást rá nézve nehezzé tenni, tetterejét elzsibbasztani, szükség esetében őt magát láb alól elállítani, szóval: oda vinni, hogy a hozzá szövődő nemzeti büszkeség tápot, a közremények teljeseledést ne nyerjenek, hogy ha a külön fejdelemség-alkotás elve életre is tör, legalább Zápolya-örökös ne legyen, s a reformatio minden talpalattnyi tért erős harczzal kelljen meghódítani.

Ez kulcsa János Zs. gyenge uralkodásának s ez uralkodás így is elvitathatlan jó eredményeinek. Izabellánál lengyelországi száműzetésében 1553-ban udvarolván Alfonzo Castaldo, az erdélyi

főhadvezér öcsse: a királyné szemrehányólag keservesen panaszolta egyebek közt azt, „hogy Ferdinánd lengyelországi követe által tőle azt kívánta, hogy fia ne tartson magyar szolgákat s ne beszéljen magyarul“¹⁾). Bármint igyekezett szövetségeseket keresni, ellenfelei folyvást elszigetelték. Neki szemére hányták, hogy a török hűbérese, hogy kegyelemből birja országát, s ők a magyar birodalomért háromszor annyi adófizetésre is ajánlkoztak, mint a mennyit János Zs. fizetett. II Zsigmond lengyel királynak német főhercegnőt adtak nőül, hogy János Zs. viszonyán tágtitsanak. A francia uralkodó-házzal szorosb viszonyba lépni négyszer nyílt alkalom, s mindig meg lőn gátolva. 1556-ban, midőn Cambray Jakab francia követ a királynénak országába visszatéréseért szerencsét kívánt s barátságos szolgálatát ajánlta²⁾). 1558-ban midőn II Henrik Martinez Péter Ferenczet küldötte Izabellához, neki öt évig öt-öt ezer gyalog fegyverest s évenként pénzsegélyt ajánlott, János hercegnek leányát, Lippáért és Temesvárért a Portán közbenjárását³⁾). 1560-ban a szultán nevében Mahmud nagyvezér IX Károly Margit nevű testvérét, a később protestans hajlamairól s a párisi vérményegzőről nevezetessé lett navarrai királynét kérte meg Jánosnak⁴⁾), azon számítással, hogy őt a lengyel király halála esetében annak trónjára segítse⁵⁾). 1565-ben D' Aube Vilmos francia követ hasonló ajánlatot tett Zimonyban⁶⁾). 1570-ben Szélim szintén követet küldött hozzá, hogy német uralkodó-házból való nőválasztásról beszélje le s ajánlja a francia, dán vagy más királyi házakból való választást, megígérvő egyszersmind a szultán abban való közbenjárását, hogy a kit választ, elnyerje⁷⁾). Mindezek daczára ki tudja minő sors a fejedelmet és országát arra bírta, hogy folyvást a német császári házból vagy annak rokonságából való nőt nyerni igyekezzenek. Először Báthori István követével kérte meg 1563-ban a Martinuzi-Castaldoféle pótlékegyezés értelmében Ferdinándnak Johanna nevű leányát. A császár kitérőleg felelt, de közbenjárását ígérte, hogy unokái vagy rokonai valamelyikét nyerje meg⁸⁾). Szalay azt írja: „a Báthorinak adott válasz azon intést foglalta magában, hogy a herceg — kiről tudva volt, hogy a protestantismus sőt unitarismus barátja — oltalmazza Erdélyben a római egyházat, mert ügyének szerencsés fejlődésére csak vallásos fejedelem tarthat számot⁹⁾). Közbenszólólag legyen szabad

¹⁾ Bucholtz, VII. 329. l. ²⁾ Forgács, 206. l. ³⁾ U. az u. o. 207. l. ⁴⁾ Horn, Histor. Eccl. Lugd. Batar. 1687. 361. l. ⁵⁾ Hammer, III. 526. l. Katona, XXV k. 526. l. ⁶⁾ Bethlen, 254. l. ⁷⁾ Katona, XXV k. 179—180 ll. ⁸⁾ Bethlen, 214 l. ⁹⁾ Szalay, Mország Tört. IV k. 328. l.

megjegyezni, hogy az erdélyi unitarismus e követségénél későbbi keletű. 1563-ban aug. 7-én Blandrátát küldvén fel János Zs. pótlókövetségbe: „ennek sikerült — ugymond Szalay — Johannát és a tiszai részeket urának megnyerni, úgy, ha a római egyház kebelébe ismét visszatér“ ¹⁾. Ezt — a vallást illető feltételen kívül — Forgács is írja ²⁾. Azonban a politikai helyzet megváltozása miatt e terv sem sikerült. Ezután Albert bajor herceg leányát kérték meg számára ³⁾; Miksa császár erélyesen szólott mellette, megemlítette, „hogy az családi érdek, hogy János Zs. veszedelmes ellenség, hátha a vajda e házasság által megnyerethetik a catholicus vallásnak?“ ⁴⁾ Azonban a hercegasszony vonakodott, kiváltképpen a fejdelem válásaért ⁵⁾; Forgács azt jegyzi meg, hogy inkább meghalni kívánt, mintsem hozzá menni ⁶⁾. A császár ekkor, a bajor herceggel azonos rokonsági vonalon álló, Vilmos, jülich herceg valamelyik leányának megnyerésével biztatta, ⁷⁾ de ezuttal az is félben maradt. Az utolsó kísérletet a fejdelem nősülésére nézve 1569-ben tették. Ez évben a jun. 24-ki tordai országgyűlésen, az ország sürgető kérésére, önmaga nősülési szándékát kijelentvén: a „RR. köszönettel vették, s könyörögtek, hogy hosszú időre ne halassza, hanem vigasztalja meg kegyelmesen“ ⁸⁾. Ez ohajtást 1570-ben jan. 1-én Medgyesen is kifejezték a RR. bensőleg kérvén a fejedelmet: „hogy a mint atyja is cselekedett volt, válaszszon magához illő fejdelem asszonyt. Ezt ugyan ő felsége — így szólnak tovább — már rég megígérte, de a várakozásban úgy tetszik hogy már elég volna; könyörögnek tehát: hallgassa meg és nyugtassa meg alattvalóinak szivét, hogy láthassák kegyelmes asszonyukat és ő felsége maradékát, kinek birodalmában jövendőben az utánok valók is megnyughassanak; mert ebben vélik mind maguknak, mind gyermekeiknek, mind édes hazájoknak megmaradását“ ⁹⁾. Erre az ügy Békes által ismét folyamatba lön indítva. A jülich herceg most is hajlandó volt leányát odaadni, de Békes azt irván róla, hogy rút és németen kívül más nyelvet nem tud: ez utolsó kísérlet is füstbe ment.

„Észszel, fegyverrel“ — mint a társadalom, oly régi e jelszó. Nem vivén ezéljához János Zs-ot is az első: folyamodott az

¹⁾ Szalay, M.ország Tört. IV k. 329. l. ²⁾ Forgács, 334. l. ³⁾ Bethlen, 228. l. ⁴⁾ Szalay, Adalékok sat. 229. l. ⁵⁾ Istvánffi, 319 l. ⁶⁾ Forgács, 630 l. ⁷⁾ Bethlen, 229. l. ⁸⁾ Gr. Kemény, Codex Artic. D. Trans. I. k. A gyűjtemény itt nincs lapozva. ⁹⁾ U. az 481—482 ll.

utósóhoz. S avagy nem éppen fejedelem-társai adtak-e neki ebben útmutatást?... Ő bár sok személyes bátorsággal birt s vérmérséke harciasságra hajlott, mégis atyja megfontoló természete tulnyomó levén jellemében: ellenével előbb békés uton szeretett egyezkedni. Az elsőt tanusítja az, hogy midőn 1558-n Ferdinánd hadvezérei az ő és anyja birtokait megtámadták s az országgyűlés jun. 4-én az erőszak visszaszorítását határozta, a 17. éves herczeg maga is részt akarván a hadjáratban venni, az országgyűlés törvénybe foglalta azon kérését, hogy szándékát egyideig kegyelmesen halaszssa el¹⁾. Zsigmond lengyel király is őt 1565-ben a Miksa császárral szőtt békealkudozásban harcias, jeles indulatu fejedelemnek nevezte²⁾. Az utósót illetőleg Gromo Endre idézett jelentésében így jellemzi őt: „János király mérsékelt és bátor, hadi dolgokban serény, mindenütt ott szeret lenni, hol legnagyobb a veszély s éjjel nappal lovon van“³⁾. Főleg ezen önmérséklet volt oka, hogy támadó háborut nem viselt, de ha őt megtámadták, erőlyesen visszaverte, vagy alkudozással vette ki a baj életét. Ellenfelei azonban e téren is nagy akadályokat szereztek neki, gyakran nem titkolván a feletti bosszankodásukat, hogy utjokban áll. Először 1561-ben Balassa Menyhártot, Szathmár kapitányát csábitották el tőle, a ki e várat és Nagy-Bányát s több mezővárosokat vitt át s Ferdinándtól adományul nyerte. Azután Balassa és Székely Antal ismét Ferdinánd érdekében Forró Miklós és Valkai Miklós, befolyásos székely főemberek által a székelyeket lázasztották ellene: gyűlésre hívták egybe Udvarhelyre, s ott velők elhíttették, hogy ha az ifju királyt megölik, véget vetnek az évtizedek óta dühöngő belháborúnak, az ország Ferdinánd alatt egyesül s ismét csendes és boldog lesz⁴⁾. A király értesülvén róla: május 14-én követeket küldött hozzájuk s megkérdezte támadásuk okát. Ők tizenegy napig letartóztatták a királyi követeket s ekkor daczosan azt felelték, hogy szabdságaikat akarják visszacserezni⁵⁾. A királyt e hang és tett mélyen sértette, ellenök küldte sergeit, Vája és Kis-Görgény közt⁶⁾ őket megvervén, holdvilági táboruk magától széteszlott. Erre a király Segesvárott junius 20-án országgyűlést tartott, a föláadókat életök és javaik, a közönséget szabdsága, az egész nemzetet parajdi sóbányája s amaz ősi szabdsága elvesztésével büntette, mely szerint eddigelő a magvaszakadtaknak vagy

¹⁾ Gr. Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 289. l. ²⁾ Bethlen, 233. l. ³⁾ Archiv. sat. 35—36. ll. ⁴⁾ Bethlen, 218. l. Forgács, 296—298. ll. Siegler, Belué, 85. l. ⁵⁾ Siegler, 86. l. ⁶⁾ Gr. Mikó Erd. Tört. Adat. I. k. 19. l.

hűtlenség bűnébe esetteknek jószága nem a fiscusra de szomszédaikk-ra szállott; e felett óvó például Székely-Udvarhelytt ben és közelében kívül a „Székely támad“ és „Székely bánja“ nevű várakat építtette ¹⁾. Istvánfi is kettőt ír, de a hely megnevezése nélkül; ellenben Borsos Sebestyén egykoru tanu csak az elsőről emlékezik. Az utósót Háromszéken Várhegyen épültnek írják. Azonban e tény megállapításra vár... Majd 1563-ban a császár Despot moldvai vajdát bátorította ellene támadásra ²⁾. Ez Küküllő és Csieső várakat Mátyás királytól nyert adományánál fogva fenyegetve követelte. János Zs. követséget küldött hozzá. A vajda oly felfuvalkodottan fogadta és sértőleg felelt, hogy János háboruizenetnek vette s hadat küldvén rá, trónjával és életével lakoltatta. Később Ferdinánd is ellene támadt. Ámbár Szolimánnal még 1558—62-en hét évre békét kötött, melyben János és Erdély is bele volt foglalva: vezerei s kivált Balassa mégis gyakran foglalgattak birodalmából. Ezt ő a béke megszegésének vette, Miksa ellen 1564 végén hadjáratot kezdett, s előre küldvén Báthori István váradi kapitányát, ez Balassától Szathmárt és N. Bányát elfoglalta s nejét kincseivel együtt a fejdelemnek küldötte. Nyomban utána indult maga János Zs. is 12,000 ember élén, s legelőbb Hadadot vette be, s 1561-ben ott kapott vereségét jóvá tette. „Midőn a faltörő ágyuk a váron rést nyitottak — írja Forgács — a király a katonákhoz buzdító beszédet intézett, a falakat megrohantatta, mindkét részről sokan hullottak el, végre az ostromlók a várba törtek, az őrséget részint levágták, részint vezérével együtt elfogták. A király a megsebesült vezért gondosan ápoltatta s a háboru bevégződésekor megajándékozva bocsátotta szabadon“ ³⁾. Hasonló hősiséggel vívatta s vétette be Báthort, Sz. Mártont, ostrom alá vette Kis-Várdát s a ben levőknek önmegadásra időt tűzvén, maga a Tiszán túl nyomulva Atya várát vétette be. „Ostromlás közben oly nagy vasgolyókat vettetett a várra — írja Forgács — hogy a falak több helyen nagy darabonként szakadtak le. Környezete erőpazarlásnak mondván, a király azt felelte: a mi a dicsőségre tartozik, abban sem el nem mulat, sem igen soknak nem tart semmit. Ezután körülvétette a várat, kijelölte a katonaság helyét, a hol kinek-kinek rohamra kell menni, s utoljára bátorító beszédet tartott. E napon nem úgy tűnt

¹⁾ Bethlen, 220. l. Istvánfi, Viennae, Pragae et Tergesti sat. 259 l. Gr. Mikó, Erd. Tört. Adat. I. k. 20. l. ²⁾ Forgács, 323. l. ³⁾ Forgács, 343. l.

fel a király, mint újoncz hadvezér — jegyzi meg Forgács — hanem mint egy tapasztalásban megöszült imperator. . . . A császári őrség fejét vesztette s önmegadási szándékát kiáltozások közt jelentvén ki: a király elfogadta, katonáit visszahívta, s az őrséget fegyvertelenül elbocsátotta. Ezután Kovászó várát vette be. Esözés, a vizek megáradása s a hirtelen beállott tél okozta, hogy Kassát és Eperjest is el nem foglalta. Visszatértében Ecsed várát vette ostrom alá s a kis-várdaiaknak adott feltételeket szabta az őrség elé, mit az el is fogadott¹⁾.

Miksa császár hogy e sérelmet megtorolja, háborút izent János Zs.-nak, a fővezérségét Schwendi Lázárra (kit Vrancsics szerént a nép „Semmi Lázár“-nak gunyolt²⁾) és Báthori Endrére bizta. Ezek Szerencset és Tokajt megvették, de János Zs. békeajánlatai útjokban feltartóztatták. Kedvezők levén ezek, Miksa császár elfogadta. Nem így a lengyel király. Ez megalázóknak tartotta János Zs.-ra nézve s ellenök mondott. Ekközben Békes Gáspár is biztató ígéretek hozott Konstantinápolyból, hová Miksa császár készülődési hírére lön küldve. A korábbiakat módosító utasítást küldött tehát János Zs. Báthori István bécsi követéhez, a mire az, valamint a később kiszabadítására küldött Kendi Sándor is Miksától fogolynak lön nyilatkoztatva. A harc újból elkezdődött. Ugy látszik, a békealkunak János Zs. részéről csak időnyerési czélja volt. Mindkét fél értesítette a szultánt a dologról, János Zs. természetesen Miksa császárt, ez amaszt okozván. Miksa császár kérte a szultánt a vele kötött béke megtartására. „Meglesz — válaszolt az — ha János Zs.-nak visszaadja, a mit tőle elvett — Szerencset és Tokajt — a fegyvert mindketten leteszik s az adót, beküldik.“ A császár megharagudt, Németországot segélyre hívta, s hogy János Zs.-on érzékenyebb boszut álljon s Szolimánnak a béke megszegéseért felgerjedt haragját lecsillapítsa, a János Zs.-al folytatott egyezkedéseket kezeibe küldötte, arra kérve: szünjék meg immár János király fiát védni s lépjék vele M.ország iránt egységre. Ő kész feltételei elfogadására, csak hogy János kirekesztődjék.³⁾ Szolimán bosszura gyult, tanácsosai hallatára szitkozódott János hálátlansága miatt, de eszébe jutván, mennyiszer árulta el régebben atyját is Ferdinánd: elhatározta, hogy addig semmit sem tesz, mig követe által kezébe küldvén a leveleket, az ügy állását

¹⁾ Forgács, 343. l. ²⁾ Magyar Tört. Eml. III. k. 118—119. ll. ³⁾ Erdély-ország. Tört. Tára I. k. 34. l.

tőle meg nem érti. A mit határozott, megtette. . . . János Zs-ot ellenfelének e bánásmódja fellázasztotta, első tette a volt, hogy udvarában levő két követét elzáratta s megesküdt, hogy hamaridőn boszút áll érette ¹⁾). Azonban a helyzet komoly voltát nem lehetett nem látni, világosan állott előtte, hogy az ország veszélyben van, s a szabadulásnak egyetlen utja az, ha ő magát a legvégsőre is készen tartja. Titkos tanácsával a dolgot közölvén — a lengyel király ellenzése daczára ²⁾), közakarattal elhatározták, hogy személyesen megy el a szultánhoz, hogy a bajt — ha ugyan lehetséges — jóvá tegye. Országgyűlést hívott egybe, felemlitette, mint tör ellene Miksa császár, előadta szándékát: „a RR. megköszönték haza iránti gondoskodását, a háboru folytatására adójokat megnövelték, országos felfegyverkezést rendeltek, s hogy maga mellé főurakból kíséretet tetszés szerént válaszszon s illő számu fegyveres csapatot vigyen, felhatalmazták, egyszersmind az ország kormányzásáól s a szultánhoz előre hirt tevő követ küldéséről intézkedvén“ ³⁾). Bethlen Gergely szemtanu szerént: az ország a legfőbb urakat kívánta a király mellé rendeltetni, továbbá, kétszáz válogatott gyalogot, háromszáz kocsit négy-négy lóval ⁴⁾). A mint a császár János király e szándékát követitől megértette, azonnal kiengesztelődött; maga is követet küldött hozzá ajándékokkal, megizenve, hogy várjon az időjárás szelidülésére s az ő indulására. E felett atyjáéhoz hasonló Athnamét küldött, melyben megesküdt: „hogy őt mint Magyarország királyát Erdélylyel együtt soha el nem hagyja, szabadságaikban megtartja, fejdelem választásra jogot enged s a kit megválasztnak, megerősíti, annak szerszamos lovat, királyi botot, zászlót, kardot, czimeres tollas süveget küld a fejdelemség ékességére s megerősítéseül, csak a megigért adót pontosan küldjék be“ ⁵⁾). János Zs. lelkét és reményeit felemelte a szultán érzületében történt e kedvező változás. Ő és kormánya az időt alkalmasnak hitték arra, hogy M. országnak az ő uralkodása alatt egyesítését megkisértsék. Körlevelet küldött a megyékhez, tudtokra adá a szultánnak Miksa császár elleni elhatározását s felkérte, hogy alatta egyesülvén, a haza békéjét és fenmaradását biztosítani igyekezzenek, egyszersmind közös tanácskozásra Tordára négy-négy követöket meghívta. Schwendi

¹⁾ Erdélyorsz. Tört. Tára. I. k. 34. l. ²⁾ Forgács, 418. l. ³⁾ Gr. Kemény, Cod. Artic. D. Trans. I. k. 135—138, 147—148, 150, 155—160. II. ⁴⁾ Erdélyorsz. Tört. T. I. k. 26. l. ⁵⁾ Gr. Mikó, Erdélyorsz. külövál. M. országtól, 118. l.

ellenparancsot adott ki, s hűtlenség vétkébe esés büntetése alatt tiltotta meg a megjelenést ¹⁾). Ekközben, a szultán elindulását Jánosnak tudtára adván: ez az igazgatás ügyét elrendezte, s 1566-ban jun. 16-án Gyula-Fejérvárról kiindult, 27-én megérkezett Zimony alá, 29-én hét órakor szemben volt a császárral, ki őt e szívélyes szókkal fogadta: „Szerencsés legyen, szerelmes fiam, idejő ve tele d!“ Leültette, rövid szóváltás után a fejedelem egy irományt nyujtott át, mit a császár azon parancsral adott a nagyvezérnek, hogy a miket kér, adomány- és megerősítő oklevelet adjon róluk. „Helyesen tevé — mondá ezután a fejedelemnek a császár — hogy halála előtt meglátogatta, szerfelett vágyott őt még egyszer látni, nem lesz haszontalan fáradsága, ígérte, hogy oltalmát halálaig felveszi.“ Jul. 30-án meg akarta vendégelni, a mi szinte legfőbb tisztességtétel, de elhagyta azon okból, nehogy a változó egészségu fejedelemnek a szokatlan étkek miatt netalán baja levén, a keresztyén fejedelmek őt vádolják. Forgács azt jegyzi meg: „hogy Szolimán soha senkit nagyobb tisztességgel nem fogadott, s oly dárdát, tenyéryni széles tört és hadzsárt adott a fejedelemnek, melynek tiszta arany marolata és hüvelye, rubinttal, gyémánttal, drága gyöngyökkel ugy meg volt rakva, hogy értéköket megmondani nem lehetett. Ő — mondja — soha drágábbakat nem látott“ ²⁾). E napon a francia követ is idvezelte a fejedelmet s neki különösen azért kívánt szerencsét, hogy az evangéliumi tudományt felvette, s a pápaságból kivetkezvén, az igazságot követi ³⁾). Jul. 1-én másodsor volt szemben a császárral, ki jövendőbeli szolgálatairól ujából biztosítván, kérdezte: „nyert-e meg már valamit abból, a mit kívánt?“ A fejedelem igen-t válaszolt. Ekkor megölelvén, ismét „szerelmes fiának“ szólította. Mikor el akart búcsuzni, külön hívá a császár s tolmács által nagy ideig csak ketten beszélgettek. Miről? mindezeideig homály fedi, valamint azt is: mit foglalt magában a szultánnak első napon átnyujtott irata? Istvánffi azt írja, hogy Budavárát s országa határai kijelölését ⁴⁾, Forgács azt, hogy csak birodalma határainak kijelölését kívánta ⁵⁾; a fennirt szemtanu szerént, hármat kért s meg is nyerte: 1.) a Körös vize és Erdély közti tartományt, mely kétezernél több várat, várost, kastélyt és falut foglalt magában. (Lippát nem merte kérni — jegyzi meg ugyan e szemtanu, mert erről a basák lebeszélték abból az okból, hogy ott mecsetjek van.) 2.) ama határokat, melyek Debre-

¹⁾ Bethlen, 242. l. ²⁾ Forgács, 421. l. ³⁾ Erdélyorsz. Tört. Tára, I. k. 33—49. ll. ⁴⁾ Istvánffi, XXIII. 289. l. ⁵⁾ Forgács, 420. l.

czent Szolnoktól elvásztják. 3.) Háromszáz magyar rab kiszabadítását ¹⁾). Bethlen Farkas állítja, hogy első napi találkozásukkor a fejedelem Budát kérte, de látván, hogy nem nyeri meg, Lippát akarta kérni, de attól is elállott, s második szembenlétekor kérte az idézett szemtanutól megjelölt területeket²⁾). Ha Bethlen F. nem csalódik, akkor a szemtanu előadásában a második találkozás részletei valótlanak; ha pedig ennek előadása áll, akkor az ő szava, valamint általában e kérdés, további nyomozásokat és kritikai megállapítást igényel.

János Zs. júl. 17-én érkezett meg örvendező népe közé Kolozsvárra. Szolimánnal való viszonyának megjavulása jótékonyan hatott a kedélyekre s a béke ohajtását általánossá tette. Schwendi meg-megzavarta ugyan ezt foglalásaival, de a fejedelem mindannyiszor visszatartotta; másfelől Miksa császár meggyőződött arról, hogy a szultánok jó indulata János Zs. iránt ha hüthető is, semmivé nem tehető: ezért Szélímmel 1568-ban febr. 27-én újabb nyolcz évi békét kötött, bele foglalva abba Erdélyt és János Zs.-ot is. Ennek 6-ik pontja így szól: „Mindazon várakat, kastélyokat, városokat, mezővárosokat, falukat és jószágokat, melyeket Miksa császár és János fejedelem akár Erdély régi és valódi határán belől, akár a Tiszán túl vagy innen birnak, ezen békekötésnél fogva tovább is birják;“ a 7-ik pedig így: „Mindkét félnek szabadsága lesz arra, hogy ha a Tiszán túl vagy innen levő váraira, kastélyaira sat. nézve cserét akarna a másikkal tenni, vagy másképen iránta megegyezni, azt szabadon tehesse“ ³⁾). Ennek volt következése, hogy az 1568—70-dik év Erdélyre nézve rég nem élvezett békében tölt el.

Nem volt ez a szerencséje János Zs.-nak a szerződések terén. Ferdinánd és Miksa császár elismerték ugyan az ország kibékitésének szükségét, de az alkudozások sikerét feltételező engedékenység kölcsönösségét nem. Szerintök a szerződés fogalma azt tette, hogy János Zs. az ő akaratjokat törvényül fogadja el. Ez volt egyik kútfeje az ország szerencsétlenségének. Tizenegy év alatt öt követséget küldött János Zs. Bécsbe. Az elsőnek — 1560 — nem volt sikere, mert ő a magyar „királyi“ czim megtartását, Ferd. az 1551-ki szerződés teljesítését követelte. A másodiknak sem — 1563 — mert Ferd. nem akarta, hogy János birodalmának a Tisza legyen határa, s leányát tőle megtagadta. A harmadikat és negyediket — 1565 — a lengyel király közbenjárása és a török porta segély-

¹⁾ Erdélyország Tört. Tára, 47—48. II. Forgács, 422. I. ²⁾ Bethlen, 250—254. II. ³⁾ Magyar Történ. Eml. VI. k. 220—221. II.

izenete ismét meghiusította: János Zs. nem állott el sem a „királyi“ czim használatától, sem követelésétől, hogy az ő birodalma a Tiszáig terjedjen, sőt kívánta, hogy a miket Miksa császár hadvezérei időközben elfoglaltak, adják vissza. Erre három évi elenségeskedés következett, mi alatt Szolimán meghalt, trónjára Szélim ült, ki elődének sem fejedelmi tulajdonait, sem János Zs. iránti benső rokonszenvét nem örökölte. Miksa császár befolyása a portán egyre nőtt, János Zs. helyzete folyvást nehezebbé vált. A barátság utósó szolgálata, mit Szélim iránta tett, Erdélynek az elébb érintett 1568-ki békébe foglalása volt. . . . E körülmények valamint az ország közhangulata arra birták őt, hogy támaszkodva ama béke 7-ik pontjára, Miksa császárral is kibékülni s az ország közjogainak ez oldalról biztosítását eszközölni még egyszer kísértse meg. Így lőn megindítva 1570 utósó felében a speyeri egyezés, melyet Békes vezetett s az 1571-ik év elején bevégzett ténynyé is vált. Főbb pontjai ezek: „János Zsigmond a királyi czimről lemond s Miksa császár őt „Serenissimus Princeps“ czimen szólítja (II. p.), a havasokon (értve van a Meszes hegye) belőli egész Erdély örökségi jogon Jánosé, övé azokon kívül életéig Biharmegye Váraddal, Máramaros Huszttal és a soáknákkal, valamint Kraszna- és Közép-Szolnokmegye is; az ezeken kívüli helyek a császáréi lesznek. Miksa császár unokahugai közül egyet a fejdelemnek nevévé ad.“ (III. p.) Volt azonban e szerződésnek egy titkos pontja: „ha t. i. János Zs. meghal, az ország helyébe fejedelmet szabadon választ, neve vajda lesz s a császár hűségére megesküszik“¹⁾, valamint szintén Békesnek is szóval remény volt nyujtva az iránt, hogy Miksa császár őt segitendi az erdélyi fejdelemségre. Sőt Brutus szerént az egység arra is kiterjedett: „hogy mindazok a várak, kastélyok, mezővárosok és faluk, melyek Szathmáron és Erdődön belől vannak, jövőben tartozzanak Erdélyhez s teljes joggal birja János Zsigmond; Erdélynek M.ország felől határa legyen Tasnád; Debreczen, minthogy mind a császár és Szolimán, mind János Zs. birtokait érinti, legyen közös haszonvételü mind három uralkodóval, de a tulajdoni jog legyen János Zs-é, s czime legyen: „János, a felséges urnak, Jánosnak, Magyarország, Dalmatia, Horváthország sat. királyának fia, Isten kegyelméből Erdély fejedelme s a magyarországi részek ura“²⁾. A fejdelem titkos tanácsa és az ország főbbjei a szerződést aláírták, a

¹⁾Szalay, M.orsz.T.IV.k.358 l. Bethlen, Istvánfi ut. 276—77. ll.²⁾Bethlen, 277. l.

császárhoz vitelével Békest bizták meg, a ki 1570-en decemb. 26-án indult el Fejérvárról, januar első napjaiban Prágába érkezett, a császár kitüntetéssel fogadván: a szerződést aláírta s az őt kötelező pontoknak eleget tett. Ez egyezés János Zs. halála miatt az őt illető pontokban részint teljesíthetlenné vált¹⁾, részint éppen halála pecsételte meg; de azon két sarkelv: hogy Erdély önálló állam, s fejlődelmét, maga választja, az ország közjogai közé eszélyes fejlődelsei által tettegbe lépőn igitatva, s mint annak legdrágább alkotmánykincse egy századnál tovább teljes életerőben állott fenn.

Volt-e a népeknek e folytonos külső-belső harc között közléte? Volt-e szabadság és jólét e földön? Átalában: milyen volt az ország belállapota? Sokan tették fel már e kérdést, s meg is feleltek rá, jobbadán több kevélységgel mint jóakarattal, nagyobb elfogultsággal mint dologismerettel. . . . . Mi lesz az ifju cserfával, mely jó földben vert gyökeret, ha ide s tova hajtogatja szélvész és zápor? Hajlik ide, hajlik oda, s végre magasan emelkedik a légebe sugár dereka, sűrű lombkoronája. E történt Erdélyyel. Magyarország áldott rónáiról a politikai viharoktól elfujt alkotmányos szellem és nemzeti önkormányzás életerős eszméjét a kifáradt harci szél bérczeinkre tette le, gazdag termő-földdel rakott ősi kőszálára a polgári szabadságnak: mintegy égi kéztől védve megfogamszott az itt köztünk, erős gyökeret vert, tömött koronát hajtott s bár sors és balszerencse, bel-villongás és külső zaklatás látogatásiban bőven részesült a hon, a polgári szabadság amaz élőfája alá vonult népek erkölcsileg erősen állottak s mint magok és sorsuk urai, e drága szabadságukban boldogok voltak. . . . János Zs. alatt a szabadválasztás, a képviseliet és kormányi felelősség elve — a polgári társaságok szabadsága- és boldogságának e három föltétele — Erdély alkotmányába részint fel lépő véve, részint utjai megegyengetve. — Maga a fejdelem, a három alkotmányrészes nemzet fiaiból álló titkos tanács, a közigazgatás összes tisztviselői, a bírák és törvényszékek, az ország kincstárnoka és adószedők, a megyék, székek, vidékek, városok, sőt falusi községek képviselői és tisztjei, az ország generalisa, várak és székek kapitányai, — mind a nép egyenes vagy közvetett választásából eredtek. Az országgyűlést a szükséghez ké-

¹⁾ Hogy János Zs. a területi átengedést illető pontnak eleget tett, bizonyítja 1570-n Gyula-Fejérvárott költ adománylevele, melynél fogva Hagymási Kristóf titkos tanácsának — a Miksa császárnak átengedett Ugoesa megyében levő Szőlős m. városért és Szathmárban levő Erdőd-Szádáért Tasnád m. várost és Czég nevű falut adományozta (Liber Regius Joh. II-di Regis, lapszám nélkül.)

pest évenként egyszer vagy többször egybehívta a fejdelem, a nép adót és katonát ajánlott — amaz egy kaputól 99 pénzt tett, ez béke idején 5—6000 embert, háborukor, annak végeig, a hon összes fegyverképes ereje síkra szállott — számon kérte az ország felelős kincstárnokát, háboru- és békeügyek elébe terjesztődtek, a nép törvényt hozott s a fejdelem megerősítette, megszegőit az országgyűlés vád alá fogta s elítéltette 1556-ban lón az első magyar nyelven írt törvény hozva, 1562-en a második, 1565-en a harmadik. Ettől fogva János Zs. halálaig sőt azután másfél századig folyvást magyar volt az erdélyi törvényhozás, közigazgatás, igazságszolgáltatás, a fejedelmi udvar és diplomacia nyelve. Magyar bírák, magyar törvények szerént ítélték. A katonaságnak neve, tisztjei, fegyverzete, vezénylete, hadviselés módja magyar volt. Az országnak saját pénze, vámrendszere, iparát és kereskedelmét védő törvényei voltak. Azon órát, melyet János Zs. Szolimánnak 1566-ban ajándékol vett s melyet Egyed nevű nagy-enyedi iparos készített, Konstantinápolyban minden bámulta. A fejdelemnek kiszabott jövedelme volt, adóból, só- és harminczadokból, gabna- bányatizedek- és koronajavakból. Erdélynek — Tinódi szerént — ez időben kincses Erdélyország volt a neve. Mindezeknek tanúi törvényeink és történelmi emlékeink egyiránt, s nagy részük János Zs. uralkodási korára esik. A portával való szövetségi viszony alatta nyert alakot és szilárd alapot. Konstantinápolyban Erdély külön nagy-követi szállást birt. „János Zsigmond — írja Brutus után Bethlen — Gyula-Fejérvárott nagyszerű épületeket állított: a fejedelmi palotákat illő tágasra és fényre emelte, falait tudós fresko-festésekkel, hadi jelenetekkel, várak bevételeit jelképező rövid jelesmondatokkal, a mennyezetet arany művel és rózsa metszetekkel ékesíttette fel, mindenik lakrészt pompás kárpitokkal vonatta be, annyira, hogy az egész épület királyi nagyszerűség bélyegét viselte“¹⁾ Neki köszönhető az 1569-n sept. 8-n Gyula-Fejérvártt hozott 9-dik t. cikk, melyben a RR. hit alatt kötelezték magukat arra: „hogy ha a fejdelem meghal, meg nem szakadoznak, miből nagy romlás következne, hanem egyenlő akarattal választanak maguknak fejedelmet, miképen ezt a fejdelem a török császártól megnyerte és hitlevelet is nyert róla“²⁾. Míg a fennebbiek egy szabadellvű monarchiai alkotmány, egy egészen nemzeti szabású kormányforma

¹⁾ Bethlen, 287. l. ²⁾ Mike S. gyűjteménye, Artic. Diaet. I. k. 433. l.

alakját, valamint egy erős idomzatu s fejlődésre képes nemzeti élet bélyegét viselik magukon: addig az ország népfelségi jogának mind két császár irányában, valamint benn a honban is ily eszélyes biztosítása, Erdély ős alkotmányépületét ugyszólván befejezte. Azon tényben, hogy e kis ország csaknem harmincz évi küzdés után — ha érzékeny áldozatok árán is — önálló választó-fejedelemséggé lön, a nemzeti párt politikájának diadalát s a magyar nemzetiség megmentését látta — a Zápolya-ház és hivei missiojának egyik ága teljesült.

Eddig János Zs. politikai életének rajza. Másik részét a reformatio előmozdítására s bevezetésére szentelt munkássága töltötte be. Ennek részletezése előtt szükségesnek látom térrajzát adni M. ország és Erdély azon részének, mely őt uralta, hogy kitűnjék: a magyar birodalom mely részeiben, hol, kik részéről s minő támogatásban vagy üldözésben részesült a reformatio? továbbá: röviden áttekintőleg vázolni a reformatio és vallásszabadság ügyének állását Európában mint szintén Magyar- és Erdélyországban is azon időtájban, midőn János Zs. fejedelmi székét elfoglalta, kijelölvénn annak alatta tett előhaladását is. A két állapot közti különbség — ugy vélem — érdemeinek legigazabb mértéke lesz.

Az elsőt illetőleg, a tényeket szintugy mint a török és német császár igényeit nép- és közjogi szempontból kell megítélni. Ferdinánd és Miksa császár csak a Meszesig terjedő Erdélyt tartotta János Zs-énak, a Porta ellenben a mi a Tiszán innen volt mindent ¹⁾). Magyarország viszont egész Erdélyhez jogot formált s párszor törvényhozása tárgyává tette a kis országot fejedelmével s összes közjogaival együtt: míg János Zsigmond kormánya végső erőfeszítésig küzdött azért, hogy Magyarországnak egy részét egészen Erdélyhez kapcsolhassa. A törvényhozási és diplomatiiai határmegállapításokat gyakran már beveződésök előtt felforgatták a két fejedelem hadvezérei, behatolván nem egyszer urok ellensége birodalmának csaknem sziveig. Néha ugyanazon megyében egy vagy több várat egyik, a többit a megyével együtt a másik birta, és — fordítva. Izabella 1559-ki békeszerződési terve világosan mutatja, hogy Aba-

¹⁾ Forgács, 387. l.

ujmegyét ő, a fővárost Kassát Ferd. birta. Az 1561-iki tordai országgyűlésen Szathmármegye jelen volt, pedig Szathmár várát Nagy-Bányával együtt Balassa éppen ez évben vitte át Ferd. hűségére. Egyszer Schwendi Lázár nyomult elő a Tiszáig, sőt azon is túl, s elfoglalta János birodalmából Szerencset, Tokajt, Szathmárt, Erdődöt, Hadadot és Kővárt; majd János Zs. mindezeket visszafoglalta, s e felett valamennyi várat és erősített helyet meghódított ki Kassáig, Eperjesig. Ily bizonytalanságában az emlékeknek, a jogviszonyok e nagy zavartsága mellett lehetlen e kérdésben másként eligazodnunk, mintha a közjogban gyökerező tényeket vesszük kiindulási pontul és alapul. Tény t. i. az, hogy Izabella alatt 1551. előtt a temesi bánság, 1556—1557-ben Kassa és Abaujmegye, sőt azon túl is a Bebek-ek várai az ő birodalmában voltak, hogy János Zs. alatt a temesi bánságból csak Káránsebes és Lugos tartományok maradtak meg saját vidéki külön nevök, vagy pedig Zörény vármegye közös nevök alatt ¹⁾, a Bebek-ek várai pedig 1559—1560-ban Bebek Ferencz elpártolásával Ferd. alá mentek. Forgács 1566 körül János Zs. birodalmának írja: Biharvármegyét Váradal, továbbá Ung-Bereg- és Máramarosmegyéket és egész Erdélyt, melyhez tartoznak szerinte: Közép-Szolnok-, Kraszna-, Szathmármegyék és Kővárvidék ²⁾. Az 1561-ben apr. 13-án Tordán tartott erdélyi országgyűlésen az ott kelt t. cikkek szerint ³⁾ jelen voltak: Szathmár-, Szabolcs-, Bereg-, Közép-Szolnok-, Kraszna-, Máramaros- és Ugocsamegyék követei. Az 1563. jun. 6. Tordán tartott országgyűlésen: Bereg-, Máramaros-, Bihar megyék, Káránsebes tartománya, Kraszna- és Zarándmegyék ⁴⁾. E megyék mindenikére kiterjedő adományleveleit vagy más intézkedéseit az erdélyi fejedelemnek emlékeink közt szintugy láthatni. Ezekből előttem bizonyosnak látszik, hogy a két fejedelem törvényszerű birtokának természetes határa a Tisza volt ugyan, de a János Zs.-éhoz tartozott a Tiszán túl levő megyék közül is: Bereg-Ung- Zemplén- és Abaujmegye. E szerint János Zsigmond birodalmát tette: 1.) az ő Erdély, vagy is a Meszesen belőli egész földterület, melyhez a mai „Részek“ is értendők, 2.) Lugos és Káránsebes tartományok, 3.) Máramaros- (Huszttal, Szigettel), 4.) Szathmár- (Erdőd, Csenger m. városokkal), 5.) Bereg- (Beregszász m. várossal és Munkácsal), 6.) Abauj- (Szikszó,

¹⁾ Ezt az erdélyi országgyűléseken hozott több végzés s János Zs.-nak azon megyében történt számos adományozása bizonyítja. ²⁾ Forgács, 405. l. ³⁾ Gr. Kemény, Cod. Artic. D. Trans. I. k. 339. l. ⁴⁾ U. ott 113. l.

Göncz m. városokkal), 7.) Szabolcs-, 8.) Bihar- (Böszörmény, Debreczen, Várad városokkal), 9.) Zemplén-, 10.) Ungcsa-, 11.) Ung megye.

A másik, mit elő kell bocsátnom, a reformatio és vallás-szabadság európai ügyállása ez időben.

Ismert dolog, hogy Zwingli 1516-ban Einsiedelnben a bucsujárás ellen tanított s 1517-ben Samson Bernád bünbocsánat-áruló szerzetes előtt Zürich kapuit bezáratta; hogy ugyanez évben Wittenbergben Luther is kikölt Tetzl bünbocsátó-levélkéi ellen; hogy ez utolsóinak 95 thesisére, két évi békekisérlet, erre 1520-ban jun. 16-n a pápának öt egyházi átok alá vető bullája, 45 thesisének eretnek tanokká bélyegzése s mindeniknek nyílt kárhoztatása, később irományainak megégetése, erre viszont azon évben decemb. 10-kén a pápai bullának Luther részéről ünnepélyes megégetése következett; az is tudva van, hogy Luther elcinte csak a szerzetesrendek eltörlését, a misék kevesbitését, a bünbocsánat és iskolák reformját, később a pápától és conciliumoktól való függés megszüntetését, a biblia és evangeliom tekintélyének helyreállítását s nemzeti nyelvre fordítása és olvasása megengedését sürgette, de megtartotta a képeket, oltárokat, keresztet, gyertyát, az egyházi öltöny papias jellegét, végre az egyházak kormányzásában a consistorialis igazgatási formát, — Zwingli ellenben amaz általános reformok mellett kivált a képeket és a misét sietett eltörlötni, a zárdák javainak világiasítását, a cultus-ügy reformját, evangeliomi eklézsiák alapítását, s ezeknek demokratiai—presbyteri kormányzását sürgette, de az eredendő bün és előrevaló elrendelés tanát megtartotta; végre tény, hogy egyik az urvacora amaz igéjét: „ez a z én t e s t e m és v é r e m“, betüszérénti értelemben vette, a más pedig így fejezte ki: „ez ábrázolja az én t e s t e m e t és v é r e m e t“; hogy Zwingli szerint „a t e s t s e m m i, a l é l e k a z a m i m e g e l e v e n i t, s a h i t m e l l é j ó c s e l e k e d e t i s s z ü k s é g e s a z i d v e s s é g r e“, Luther szerint ellenben „e g y e d ü l a h i t a z, a m i m e g t a r t“, — mindez a reformationak ugyyszólva inkább külalakját képezi: ezekben lehetnek s lesznek is mindenha különbözőések, de ez aligha nagy csorbát ejt civilisationkon; azonban lényegét, szellemi és erkölcsi értékét illetőleg — a mitől függ az emberiség értelmi előhaladása s kedélyi nemesbülése, és a minek az idővel folyvást tisztulni és tökéletesbülni kell — erre nézve az összes reformatoroknál, minden országban, valamennyi nép

között bizonyos általános közös vonásokra lehet ismernünk, melyek a következő főfő eredményekben mutatkoznak s a reformatio megannyi di-eső vivmányaiként tekintendők: 1.) ama törekvés, hogy az ész szabad vizsgálódási joga a vallás és egyház ügyeiben, 2.) a biblia és evangeliomi tudomány tekintélye a hagyományok és conciliumok végzései felett, 3.) az első keresztény századok egyszerű egyházigazgatási formája állítódjanak vissza; 4.) az egyháznak — közönséges keresztény jelleme mellett — a ritualék és cultus ügyében népegyéniségenkénti külön nemzeti bélyege legyen: minek csaknem mindennütt nyomában járt az irodalmak megújhdása, a közmiveltség nagy kiterjedése, az erkölcsök megjavulása. 5.) Az egyháznak az államhoz való viszonya, valamint a dogmai kérdések is az addiginál észszerűbb meghatározást nyertek. A ki a reformatiot tisztán politikai vagy csak theologiai, vagy végre elvont bölcsészeti szempontból vizsgálja, a ki azt felekezeti álláspontról nézi, vagy főként azt veszi tekintetbe: minő specificus hatása volt annak valamely nép adott viszonyai közt nemzeti életére s politikai történelmére: lehet, sőt bizonyos, hogy mindig más-más eredményre jut; de arra alig hiszem hogy jöhessen valaki, hogy azt az emberiség tökéletesbülésére nézve általán véve károsnak vallja. Az időnek teljességében született, életrevaló eszme volt az, arra hivatva, hogy más arcot, fris életerőt, új képességeket s üde szint adjon az európai ellankadt népéletnek s miveltségnek; egy szellemi lávafolyam, mely árfával a fél-földtekét elborította. Annál fogva, hogy az néhol a politikai, máshol a lelkiismeret szabadságának lön védpaizsa, itt az irodalmat, amott a nemzetiség ügyét mozdította elé, itt, vizsgálódásai által a classicai miveltséget és szabad szellemet, amott a tiszta evangeliomon alapuló hit által az erkölcsök megjavulását eszközölte: a népek legdrágább érdekeivel tudta magát azonosítani. Egy jeles német író szavai szerint — a mint a sas szárnyait a lég hordozza: ugy adott magasb röptet a szabad szellemnek a reformatio. Egy vagy más résznek vagy felekezetnek okozhatott muló roszt, de közemberiségi szempontból nézve, a könyvnyomtatás feltalálásával erkölcsi értékben bizvást versenyez.

Még is mindent megtettek elfojtására, pártfogóit és terjesztőit eretnekeknek bélyegezték, s az ilyenek sorsa számüzetés volt vagy máglya. X Leo a keresztény világot hivta ellene sorompóba. IV Pius 1558-ban dec. 12-én kelt parancsában az eretnek vagy eretnekségről gyanus könyvek olvasását csak az inquisitoroknak engedte meg,

a világiakat és nem inquisitor papokat az ily könyvek tartásától, olvasásától és nyomtatásától eltiltotta ¹⁾). 1560-ban költ közönséges catholicus hitcikknek szerént Luther, Oecolampad, Zwingli, Calvin s ezeket követő eretnekek követőikkel együtt kemény átokkal sújtatnak ²⁾). És a reformatio szelleme — minden üldözés daczára — folyvást és mind növekedő mérvben terjedt, kelet és nyugat, dél és észak felé, feltartóztathatlanul: behatott a királyok termeibe és kunyhókba ugy, mint a szerzetes- és apáczaczellák áhítatos csöndébe s a tudósok elvont eszmevilágába; az inquisitio törvényszékeibe ugy, mint a pápák féltékenyen óvott környezetébe. Midőn Luther megtudta, hogy irományait Rómában megégették, profétai ihlettséggel mondá: „ám megégethetik a papirosat, melyre thesiseimet irtam, de az azokban levő szellemet soha sem!“ ³⁾) E jóslat teljesült, bár Luther tanai a papság és kormányok nagyobb részénél megátalkodott ellenzésre találtak. A pyrenaei és olasz félszigeten az inquisitionnak és a Jesuitáknak volt tüzetes feladata, hogy, a hová e két titkos hatalom karja elért, a reformatio terjedését meggátolják. Az elsőnek tagjai: „erre megbizott, felesketett szerzetes- és világi biztosok voltak, kik szélyel jártak a nép között, kémkedtek a társaságokban, behatottak a zárdák falai közé, s a kiket eretnekeknek, Luther-követőknek tapasztaltak vagy gyanítottak, így beszélni, eretnek könyveket olvasni vagy eretnekekkel társalkodni láttak, azokat béjelentették, elfogatták, földalatti börtönökbe zárták, hónapokig éhezették, sanyargatva vallatták, megtérésre, hitök megtagadására kényszerítették, végre bójtre, börtönre, vagyon elvesztésre, halálra ítélték s e büntetéseket a nép előtt példásan hajtották végre“ ⁴⁾). A Jesuita-rendet 1491-n Loyola Ignác alapította, dicséretes feladata a pogányok közötti térítés volt, de III Pál 1541-n megerősítvén, azután más czélt tűzött maga elé. „Az eretnekeknek adott hit nem kötelez,“ „jó czél jóvá teszi a gonosz eszközöket,“ — ez iskola tanai közül valók. E kettő sejtenuink engedi a többieket, valamint általában e szerzet azon időbeli valódi rendeltetését.

Mint a középkor bezártával a tudományok feléledése s ezek nyomán a vallásügyi felvilágosodás hajnala az olasz félszigeten de-

¹⁾ Révész I. Erdősi J. 112. l. ²⁾ U. az, u. ott 70. l. ³⁾ Histoire de la Vie, des Écrits et des Doctrines de Martin Luther P. M. Audin sat. Paris 1845. I. k. I. l. ⁴⁾ Heltai Gáspár, „Hispaniai Vadászág“ czin. u. könyvében, melyet Aeginaldus Gonsalvius Montanus német művéből fordított; megjelent 1569-ben Heidelbergben, valan int Kolozsvárt is. Előszavát és a zárszót hozzá H. írta, s közben-közben is adalékokkal pótolta. All 15 ív és 3 lapból. Gr. Kemény, Coll. Minor. Mseptr. Histor. XXIV. köt. 144—152. ll.

rült fel legelőbb: úgy az egyházi reformatiora hajlandó férfiak üf-dözése is ott kezdődött. Előbb egyeseket ért e sors, majd Akademiákat és társulatokat. Azonban legfeltünőbb, s annál fogva, hogy a tárgyalás alatti korszakhoz közel áll, minket leginkább érdeklő azon jeles férfiak sorsa, kik 1542—6-ban Velence és Vicenza környékén Lelio Sozini társaságában mintegy negyvenen, barátságos gyűléseket, s azokban a vallásról, hitcikkekről, háromságról, Jézus elégtételéről sat. tudományos magán értekezleteket tartottak, kik közt volt Busalis apát, Ochino Bernád, Paruta Miklós, Gentile János Bálint, Ruego Ferencz, Alciati Pál, Blandrata György s többen; felfödöztetvén az inquisitiótól, részint megölték, részint a föld különböző részeibe szétszórták őket. Ruegot és Chiar Jakabot Velenczében megfojtották, Busalis Damaskusban végezte életét, egy része Genfbe, másik Morvába, harmadik Lengyelországba, negyedik Belgiumba menekült, némelyik ott is vérpadon, a másik máglyán mult ki, legnagyobb része holtig való bujdosásban töltötte életét ¹⁾).

Spanyolországban a reformatio barátinak még mostohább volt sorsuk. Ott a ki az inquisitio kezét kikerülte, többnyire a Jesuitákéba esett s — megfordítva. „Egyedül Hispolis nevü városban — írja Heltai idézett könyvében — 1569 körül naponként húszat is kivégeztek. Első, a kit 1557-ben megégeztek, volt egy Burton Miklós nevü londoni angol kereskedő, ki vallási meggyőződése mellett az inquisitorok minden kinzására állhatatosan megmaradt. Másoknak is levén az ő elkobzott vagyona közt árúja, midőn azok Phrontoni János bristoli ügyvédet visszaszerzésök végett oda küldötték: ez is egy évi fogságra lön ítélve, s az elkobzott vagyon is oda vezett. Azután 1559-ben Pontius János ifju spanyol gróft és Gonsalvius János prédikátort azért égették meg, hogy az idvességre a jó cselekedeteket is szükségesnek állították; négy jeles nőt pedig vallási szabad elveikért s köztük Bohorquia Johannát különösen azért, hogy nem levén szabad a bibliát spanyol nyelven olvasni, ez latinul megtanult s úgy olvasta; Juliai Ferdinándot a reformatiot tárgyazó könyvek bevitelért, Avellani Kristófot, Chrysostomus János szerzetest és Czavasia Francisca nevü apácztát hasonló okból“ ²⁾). Sőt II Filep a szabad

¹⁾ Sandius, Bibliotheca Antitrinitariorum, Freistadii MDLXXIV. 18. l. Lubieniecus, Historia Reformationis Polonicae, Freistadii MDLXXXV. 38—39. ll. ²⁾ A „Hispaniai Vadászásg“ czimü könyvben szemtanutól vett adatok nyomán számos hasonló példák vannak felhozva. Kivonata látható Gr. Kemény, Coll. Mscpt. Minor. Histor. XXIV. köt. 153—158. ll.

alkotmányu Németalföldre is kiterjesztette az inquisitio vas karját. A nemesség ősrégi politikai szabadságától megfosztván s új vallása szabad gyakorlatában gátoltván fegyvert ragadt. Filep, Alba herceget 1566-ban hatalmas sereg élén császári teljhatalommal ellenök küldötte, hogy az országot lecsendesítse s a lelkiismereteket az inquisitio hatalma alá kényszerítse. A támadásra kétségbeesett önvédelem következett, s midőn a zsoldos fegyver ölni megszűnt, az inquisitio fanatismusa kezdette el működését. Juan de Vargas elnöklete alatt vérbíróságot (Bloed-Raad) alkottak össze, perbe fogták mindazokat, kiknek gondolkozásmódját gyanusnak hitték: ifju volt vagy öreg, benn vagy kün levő, élő vagy meghalt — mindegy volt, jószág- és fővesztésre ítélték. Egmont és Horn gróf, a németalföldi szabadság e két dicső hőse is ekkor vérzett el. Oraniani Vilmos megmaradt sergével az országból távozott. A harc és vérpad százezer embernél többet pusztított el. Alba herceg di-
ceskedett, hogy egymaga 18,000 embert végeztetett ki.¹⁾

E szellem uralkodott Franciaországban is. I Ferencz (1515—1547) nyomta, Margit navarrai királyné kedvezett az új eszmék terjesztőinek, II Henrik (1548—1559) ismét üldözte. 1560-ban II Ferencz lépett trónra s abban az évben meg is halt, utána Medici Katalin vette át a kormányt tiz éves fia IX Károly helyett, a ki 1571-ig uralkodott. Ez 1562-ben st. germaini edictumában a Calvin tanait követőknek — akkori elnevezés szerint hugonottáknak — az elővárosokban szabad vallásgyakorlatot engedett, de a parlament szűkebbkeblü volt mint a király, az edictumot csak második parancsra erősítette meg. 1563-ban mart. 19-kén a második edictumot adta ki, melyben ama jogot csak a nemességre és főtörvényszék tagjaira s azok háznépére és alattvalóira szorította; 1568-ban mart. 27-én ismét megerősítette az elsőt, de a Guise-párt fenyegetésére még azon évi másik edictumában vallásuk szabad gyakorlása jogától megfosztotta, megparancsolván, hogy az országból 14. nap alatt kimenjenek. Ez jelszó volt a polgárháborura. A reformált vallás hívei Condé herceg és Coligny admiral vezérek alatt önvédelemre keltek. A had szerencséje ellenfelöknek kedvezett. A herceget elfogták s mint hadi foglyot 1569-ben főbe lötték. 1570-ben St. Germainben harmadszor

¹⁾ Horn (Georg.) Historia Eccl. Lugd. Batav. 1687. 364. l.

lőn a Calvin-követőknek Párison és a királyi udvára-
ron kívül mindenütt teljes lelkiismereti és vallás-
szabadság engedve, s kezességül négy déli vár birtokukba
adva. De mindez csak színből volt téve. A néhány évig elfojtott
bosszuérzés 1572-ben kitört. Navarrai Henriknek a király testvé-
rével, Margit hercegnővel való mátkasági éje lőn a véres szán-
dék végrehajtására kijelölve. Aug. 24-kén éjjel a várbeli harang
jeladó vészhangjára a gyilkolás elkezdődött: nem kimélték gyerme-
ket, hölgyet, öreget. Első áldozata Coligny lett. Négy napig folyt
az öldöklés Párisban, utczáit vér lepte el. Vészhirmondók vitték
ki a vidékre is a gyilkolási parancsot s a párisi események ott is
megújultak. 20,000, némelyek szerint 70,000 református veszté
életét vallási meggyőződéséért ¹⁾.

Anglia reformatioja VIII Henrik alatt (1509—1547) a lelki-
ismeretnek és szabad vizsgálódásnak egyik szolgaságból a másikba
erőtetése volt; bosszu és erőszak műve inkább a király részéről a
pápa irányában, mint a nemzeti genius szabad munkásságának e-
redménye. Éppen ezért szinte minden európai népekénél későbbi is:
Henrik 1532-ben önhatálmilag eltörölte a pápa hatalmát, s 1533-ban
megégettette Fryth Jánost, ki az új testamentumot angol nyelvre
fordította; 1534-ben viszont magát a parlamenttel az angol egyház
fejévé, pápává tétette, 1535-ben Móor Tamás főkanzellárának, a
ki ennek ellene mondott, hosszas fogsága után fejét vétette. Ezért
mondták róla, hogy ő a pápa és Luther követőit egyiránt üldözi.
Ugyan ő a Péter-fillért megszüntette, s helyébe utódi más egyházi adót
hoztak be, melyet maig minden hitfelekezet tagjai fizetnek az an-
gol nemzeti egyház fentartására; a zárdákat eltörölte, de a legnyo-
masztóbb püspöki rendszert állította fel. Látható, hogy itt csak a
névben és formákban volt változás: a római helyébe angol pápa-
ság lépett. VI Edvárd (1547—1553) a misét eltörölte, jeles pro-
testáns férfiakat hívott országába, a tanokban is tett változást, de
a püspöki-hierarchiai igazgatási rendszert még inkább kifejtette:
Ridley és Cranmer érsekekkel 1549-ben új lithurgiát, 1552-ben
pedig 42 pontból álló hitczikket dolgoztatott, melyeket a ki alá
nem irt, hivatalából elmozdították. Utóda Mária (1553—1558) is-
mét visszavitte az országot IV Pius hatalma alá, s erre fegyvert
és máglyát egyformán használt. A lithurgia- és hitczikk-alkotó két érsek

¹⁾ Kurtz, Lehrbuch der Kirchengeschichte, Leipzig 1860. 479—480 ll.

ís máglyán mult ki: 277 egyént, püspököt, papot és világi férfit öletett meg, nem tekintve korra és nemre, s csak véletlen halála gátolta meg, hogy az inquisitiót Albion földére be nem vitte. Erzsébet (1558—1603) ismét mindent az Edvárd korabeli állapotra tett vissza, helyre állította a püspöki hierarchiát hiányaival és kevélységeivel. 1562-ben zsinatot tartott Londonban s Ridley és Cranmer munkálatjok alapján 39 czikkből álló hitformát és egy lithurgiai szabályzatot hozatott. E kettő együtt van kiadva közhasználatra „Book of common prayer“ czim alatt, mit egy 1571-ben költ parlamenti végzés az angol alaptörvények közé sorozott. Voltak ugyan jeles férfiak, kik a püspöki rendszer és papi hierarchia ellen felszóltak, meg mások, a kik a lithurgián ohajtottak változtatást tenni, mint: Colman n Bolton, Halingham, a nemes Robert Brown és több—gnyből puritánusnak, brownistának sat. nevezett — férfiak; de a királyné 1563-ban az ugynevezett Act of Uniformity-ban az egyház egysége helyreállítását rendelvén: a kik magukat ehez nem alkalmazták, (non-conformisták, independensek, puritánusok) részint pénzfizetésre, részint tömlőcczel vagy hivatalvesztéssel büntette. Az angolországi hitüldözési esetek közt letragikusabb volt Van Pare György megégetése Londonban 1550-n az „egy Atya Isten“ hívéséért, ugy a lelkes Bocher Johanna esete, ki a bibliát angol nyelven olvasván: az egyedül való Isten eszméjére jött s ezért Cranmer érsek erőszakolásából VI Edvárdtól halálra lön ítélve. A király könyezve irta alá az ítéletet s a felelősséget érette az érsekre hárította. „Én — ugymond — magamot ebben egészen a te ítéletedhez szabom, a te dölgod, hogy érette Isten előtt számolj!“¹⁾ Vértázasztó, a mit ezután félszázaddal is az angol puritánusok üldöztetéséről az egyháztörténetirók feljegyezték. „Kegyés és istenfélő férfiakat vallásgyalázó puritánus névvel illettek — mondja egy egykoru védirat szerzője, értve az angol egyházak főpapjait — rendetök gyüölösége és vadsága tajtézkzik ellenök: gyüleseikre, imahelyeikre gyüldék bélyegét siütöttétek; tömlőcz, szegénység és szégyen emészti meg őket; magánbeszédeitekben gúnynyal, gyülekezeteitekben átokkal, a király előtt hazugságokkal illettek, sebzitek, öldöklitek; ha eső vagy meleg ártalmatokra volt, a puritánust vádoljátok; ha terméketlen a föld, ha pestis dul közte-tek, átkotok a puritánus fejére száll; a mit a bűneitekért haragra

¹⁾ Horn, Hist. Eccl. sat. 323. 332. 334. 395 ll. Kurtz, sat. 477—478. ll' Unitariorum, in Anglia Fidei, Historiae et Status praesentis brevis Expositio, Londini, MDCCCXXI. 4—5. ll. Lives of. Eminent Unitar. Vol. I. p.4.

gerjedt Istenség reátok küld, mindent a puritánusnak rótok fel vét-
kül; ha a fejdelmet az Isten az embereknek kegyetlen fondorkodásai
ellenében hasonlíthatlan kegyelmességgel fel nem fegyverezte volna,
már régen dühöngene a mérsárlás ez engesztelő áldozatok ellen.
Parancsoltok, uralkodtok, tesztetek, ragadoztok, kinoztok mindent tet-
széstök szerint. Mindnyájunknak szabadsága, neve, becsülete a ti
tetszéstektől függ. Ez vagyont veszti el, amaz porban fetreng, a
harmadikot szükség hervasztja el; van olyan, a ki tiszta lelkét —
melyre a világ nem volt méltó — féreggel teli tömlőczben adja visz-
sza Istenének. Egész családokat megöltetek, szégyenletes inségre
juttattatok. Hol van oly kegyetlen uralom, mint itt a püspököké?¹⁾

Szerencésebb volt Skóczia. Bár ő is megadta véráldozatát s
a derék Patrik Hamilton több társaival máglyán mult ki, de
végre 1560-ban a hajthatlan Knox Jánostól kezdett s győztes for-
radalom következtében egyetemleg átment a Calvin szerinti refor-
matoria. Dán-, Svéd- és Norvégországban kevesebb volt az ellen-
állás, ezek Luther tanait fogadták el. Orosz- és Törökország régi
vallásukban maradtak. Nem így Lengyelország E szabadságszerető s
nemes jellemű nemzetnél mindenha minden nagy és szép eszme visz-
hangra, menhelyre talált. I. Zsigmond királynak (1506—1548) sike-
rült ugyan a reformatiot azon felvilágosult férfiak körére szorítani, kik
iránta titkos rokonszenvvel viseltettek; de II. Zsigmond (1548—1572)
már nem csak elnézte, de egyideig helyben is hagyta az új tanok
terjedését, az eretnekek ellen 1524-n hozott kemény törvényt nem haj-
tatta végre²⁾, Calvin irományait olvasta, sőt folyamodott a pápához:
„engedje meg a papok házasságát, az urvacora mind két szín alatt
vételét, a misének nemzeti nyelven olvasását és a megürült püs-
pökségek jövedelme beszolgáltatásának — annatae — eltörlé-
sét“³⁾. A pápa avval felelt, hogy külön követet küldött Lengyelor-
szágba az eretnesség elnyomására. Késő volt. A nemesség nagy
része már át volt hatva a reformatio szellemétől. Olesniczky nevű
főnemes, Pinczow mezőváros ura, volt első, a ki ott 1550-ben
evangeliumi eklézsiát alakított s a szabadgondolkozású férfiaknak
menedéket nyújtott. Ide gyülekeztek egybe a 16. évvel ezelőtt val-
lási meggyőződéséért száműzött s most visszatért Lasco János, az
előkelő születésű és ritka tudományu Lelio Sozini, Blandrata, Lis-
maninus Ferencz, Pauli György s többen. Pinczowot ez időben

¹⁾ Bastvik Jánosnak az angol püspökökhöz beadott védirata, Hornnál 401—
404. II. ²⁾ Lubieniecius, Hist. Ref. Pol. sat. 33. l. ³⁾ Kurz, sat. 481. l.

„lengyel Athenae“nek mondták. És méltán: itt élt tudósok fordították le a bibliát lengyel nyelvre, wlnai palatinus Radziwill Miklós herczeg pedig a tőle alapított bresti nyomdában kiadta; kiadták a zsolttárok és dicséretök könyvét külön is, mi által tanáik nem csak a nemességnél, de a nép közt is hirtelen elterjedtek elannyira, hogy kivált Krakkó környékén és Kis-Lengyelországban számos ekleziások, virágzó iskoláik támadtak, nyomdájok és püspökjök volt, zsinatokat tartottak; hitelveiket vallotta kivált a nemesség, melynek fő-fő birtokaiban majd mindenütt ugynevezett lengyel evangéliomi egyházak alakultak. A lengyel reformatio a pápai hatalomtól elválást, a képek és zárdák, böjt és búcsu eltörlését, az isteni tisztelet külső formáinak és erkölcsöknek reformját illetőleg Lutherrel és Calvinnal közös alapon állott; de a hitczikkeben mindjárt kezdetben unitárius irányt vett. Voltak ugyan, a kik az urvacsora kérdésében Calvint követték, így Lismaninus, Sarniczky, Karninsky Iwan s többen, de a nagyobb rész az olasz száműzöttek s köztük Lelio Sozini hitelveit fogadták el. Ezek szerint: „egy az Isten, a ki minket teremtett és fentart, az ő egy szülött fia a nazarethli Jézus valóságos, de tiszta szüztől születésénél s a benne lakozó Sz. Lélek mérték feletti erejénél fogva nem közönséges ember; meg volt ígérve az atyáknak, az idő teljességében; eljött, hogy evangélioma által az emberiséget büneitől megtisztítsa s örökéletre vezérelje; földi küldetése után meghalt, Isten feltámasztotta s jobbára ültette; a ki benne hisz, idvezül; ő ura és feje a népeknek, kiket az Atya birodalmába adott; az utolsó időben eljö megítélni eleveneket és holtakat s országát az Atyának átadja, hogy az legyen mindenekben minden. A háromságról, Krisztusnak teremtő, a Sz. Léleknek az Atyával egyenlő istenségéről szóló s más hasonló tanokat a görög bölcsek találmányainak mondták s hitczikkeik közé nem vették fel“¹⁾. E tanok és azok terjesztői ellen Calvin hevesen kikelt s az ő értelmében reformált országokból kiirtásukat munkáiban, beszédeiben, levelezéseiben nem kevesebb erélyvel sürgette mint a római anya-egyház. Stankar Ferenczet a krakkói püspök elfogatta, Pauli Györgyöt megyéjéből Sarniczky háborgatta ki, Krowicz evangelicus papot a premizli püspök megyéjéből kötözve vitette el, Blandratát innen is az őt gyűlölő Calvin üldöztette ki; a pinczowi egyházgyűlés szétverésére ugyancsak a krak-

¹⁾ Lubieniecicus, Hist. Ref. Pol. 38—39, 111—116. II.

kői püspök fegyveres erőt küldött, Olesniécki Miklóst az unitárius irányu reformatio pártolásaért perbe fogták, mások más üldözésnek voltak kitéve; szintugy a krakkói püspök unszolására parancsolta meg II. Zsigmond 1550-ben költ kir. rendeletében: „hogy az eretnekség országából örökre eltávolitassék, eretnekeknek hivatal és országos méltóság ne adassék, sőt az ilyenek megbélyegeztetvén, számüzessenek“¹⁾). A két ellenséges elem egyesült igyekezetének sikerült kieszközölni, hogy a lengyel evangéliomi reformált egyház hívei a Gonesiustól, Pauli- és Blandratától a Jézust illetőleg felállított tanok iránt meg nem egyezhetvén: többszöri békekíséret után 1562-ben kiváltképen Sarniczky Szaniszló Calvin értelmű és szellemű pap által nov. 4-kén Pinczowba gyűjtött ellenzsinat végzéseit következtében kétfelé szakadtak, az első az Atya Istennek a fiu feletti felsőségét, az utólsók annak egyenlőségét, vagyis egyik az Isten egységét, a másik háromságát vitatván. Nagy befolyással volt e meghasonlásra Lasco János halála 1560-ban, Soziné 1562-ben május 16-án és Lismaninusé 1563-ban, valamint Blandratának Erdélybe menekülése, kik mind felvilágosult elmék s az unitárius irányu reformationak Lengyelországban első alapítói voltak. Azonban ez nem szüntette meg az „egység“ és „háromság“ hívői közötti feszültséget, sőt az 1563-an a mordi, 1565-ben a petricowi, 1566-ban a lublini, 1567-ben a lancuti zsinatokon a legelkeseredettebb harczzá fajult. Calvin követői már a lublini országgyűlésről mint győztesek távoztak el, az egységet valló papok eklezsiájokból részint Sarniczky izgatására kitétettek, részint azokat önkényt elhagyták, a pinczowi tudósokat ismét szétszórta a sors, s az 1569-ben Rakowban tartott mértékfelett zajos vallási vita következtében, az Isten egységét valló szinte összes papság hivataláról lemondott, s némely szilárd lelkű pártfogóik buzgósága s Rakow mezővárosnak birtokukba kerülése által csak később nyertek ismét újabb lendületet²⁾.

Legnagyszerűbb alakban tünt fel azonban a reformatio Németországban. Itt a kitört tűz szellemi éreje és az ellene támadt visszahatás arányban álltak. Felséges jelenet az emberi értelmet és vallásos kedélyt e sajátságos harcztéren küzdve látni elébb észszel, szelidséggel, s midőn utjába a hatalom fegyvereit gördítette, részéről is bátor önelhatározással ahoz nyulni. Előbb Zürich és

¹⁾ Historia Ref. Pol. 61. l. ²⁾ Sandius, Bibliotheca Antitriunitariorum 194—195, 212. II. Histor. Reform. Pol. 214—220. II.

Wittenberg Romával, majd együtt állottak szemben. Ugy is, így is győztek. A lét jogát kegyelemből kérték s rá az ellenfél az inquisitioval felelt, szövetségüket szétverték, hitczikkeket irtak eléjük, s végre mégis a megújult vallás diadalmas Athletaként emelkedett fel. Az 1526-ki speyeri birodalmi gyűlés siker nélkül oszlott el, az 1529-ki Luther követői ellen megszorító törvényeket hozott; az ellen több vál. fejedelem, herczeg és szabad város april 20-kán protestált — innet a protestáns név — april 25-én ügyöket feljebbezték; Luther és Zwingli közt Marburgban octob. 3-kán a prot. fejedelmek kiegyezkedést kíséreltek meg, XV. pontba foglalták az egyesség feltételeit, X-ik volt az uri vacsoráról való tan; midőn vitatkoztak felette, Luther egész hidegvérrel az asztalra e szókat írta: „e z az én testem“ s a kiegyezkedésnek vége lett, azonban egymásnak barátságot ígértek — mit károkra nem sokára elfeledtek — s jövendő eshetőségekre fegyveres szövetségben egyeztek meg. 1530-ban april 8-án Ágostában ismét birodalmi gyűlés volt, V-ik Károly meghívta a szász választófejedelmet is. Ez Luthert főbb hitczikkeik egybeírására hívta fel; kidolgozták 21. pontban németül, latinra is lefordítván. A gyűlés megnyilt jun. 20-án, 24-én a protest. fejedelmek kijelentették, hogy hitvallásukat nyilt ajtónál akarják felolvastatni, és pedig német földön levén, a német szöveget. 25-én délután 4—6-ig felolvasták. Ez az ugynevezett „Augustana Confessio.“ Nagy volt hatása. A császár mindkét példányt magához vette, az eredetiek maig oda vannak. Később Zwingli is beadta az ő értelmét valló négy város nevében 18 pontból álló „emlékiratát“ valamint Bucer és társai julius 11-én saját hitvallásukat. (Confessio t e r a p o l i t a n a). Kérték nyilvános felolvashatását. Nem lön megegedve. Mindeniket biztosoknak adták ki megczáfolás végett s nov. 9-én ezt a végzést hozták: „A birodalmi gyűlés az új felekezetek reformokat illető tanait és törekvéseit törvényellenesnek nyilvánítja, a kik ellenkeznek, fegyverrel kényszerítik engedelmességre mindaddig, mig egy közelebbi egyházgyűlés e tárgyban egyebet határoz“¹⁾. E szigorú végzés idézte elé 1531-n martiusban a protestáns fejedelmek közt a hat évre kötött sch m a l k a l d i szövetséget, melynek értelmében 9 fejedelem és 11 birodalmi város vallásuk és politikai szabadságuk védelmére tetteleg egyesültek, kötelezve magukat, hogy János Frigyes szász választó fejedelem és Hesseni Fi-

¹⁾ Herzog, Real-Encyclopedie für Protestantische Theologie u. Kirche I. B. 1854. 609. l.

lep tartományi gróf fővezérsége alá 12,000 fegyverest állitnak össze. Ez 1536-ban további 10 évre lön meghosszabbítva. Ekkor új tagok is esatlakoztak. E szövetség ellensúlyozására a catholicus fejdelmek 1533-n az első, 1538-n a második, ugynevezett nürnbergi ligát kötötték. A Speyerben 1544-ben tartott birodalmi gyűlés a protestánsoknak megengedte, hogy az egyházi jókat egyházi és iskolai czélokra fordítsák, valamint közönséges szabad keresztény zsinat (concilium) tartását is ígérte. De a mint a crespai béke septemberben megkötődött, engedmény és ígélet feledésbe ment. A kedélyek ismét forrongani kezdettek. Reformatio, ellenreformatio! — e két szó hangzott szét egész Németországon, áthatva a sziveket, gyulasztva a szenvedélyeket; egyedül Luther neve volt az, a mi azokat egyideig lekötve tartotta. 1546-n febr. 18-án bekövetkezett halála jelszó lön a római császár és a protestáns fejdelmek közti harc kitörésére. Juliusban már irtott a fegyver. Az utósók vesztettek. János Frigyest 1547-ben Mühlbergnél elfogták, — állítólag egy magyar huszár, — Hesseni Filep magát megadta, példáját követték a többiek: a háboruban résztvevőket számúzték, Wittenberget császári őrség szállotta meg. Ágostában fegyveres országgyűlést hívtak egybe s meghatározták, hogy a tridenti concilium végzéseinek mindenki vesse magát alá. A császár jónak látta ez alkalmat a catholicusok és protestánsok kibékítésére s ha lehet tismét egybeforrasztására felhasználni. E czélból az ágostai gyűlés még ez évben meghatározta, hogy a császár két, a protestánsok egy biztost nevezzenek ki, a kik kiegyezési javaslatot dolgozzanak. A választottak voltak a naumburgi püspök és két társa, ideiglenes hitszabály-tervezetők neve „Interim“ vagy „Ágostai Interim“; meg volt határozva, hogy azt a rendek valamennyien írják alá s egy következő egyházi zsinatig ahoz szabják magukat; állott 26 pontból, kihirdették 1548-ban május 15-én, a pápa megerősítette 1549-ben aug. 18-án; a 26-dik pontban ki volt mondva: „hogy a misét, papi öltözetet, ornatust, gyertyát, oltári képeket, böjtöt illetőleg változtatást tenni nem szabad“; a 11-ik pontban: „a szent írást magyarázni csak az egyháznak van joga“, 14-n: „a gyónás fenntartandó“ sat. A protestánsokra nézve engedmény lön téve: a kehely használata és a papok nősülése, valamint az egyházi jók visszaadása sem sürgetődött ¹⁾. Ezt azonban, ámbár a dolgok élére

¹⁾ Herzog, Real-Encycl. sat. 610—611. II.

nem állítása és időnyerés tekintetéből maga Melanchton is ajánlotta, a protestánsok nagyobb része nem írta alá, minék következtetésében a kik azt önként el nem fogadták, azokat kényszerítették; Brenz, Frecht, Osiander s több jeles papok kibujdostak, Constanz birodalmi kiváltságát veszítette el, felső Németországban 400-nál több pap hagyta el hazáját sat. ¹⁾). Látni való volt, hogy e természetlen állapot soká nem tarthat. 1551-ben május 1-én viszont egybegyűlt a trienti zsinat, de az olasz püspökök nagy többsége miatt a protestánsokra nézve jót várni nem lehetett. Móríc szász vál. fejedelem új harcot kezdett a római császár ellen, a zsinat üléseit april 28-án felfüggesztette s szerencsés hadjáratának eredménye a jul. 31-én kötött s 1552-ben aug. 2-án megerősített passauai egyesség lett, melynél fogva: az Interim el lön törölve, a két fogoly fejedelem szabadon bocsátva, a schmalkaldi háborukor száműzöttek honukba visszatértek s a protestánsoknak — értendőek csak a lutheranusok — szabad vallásgyakorlás biztosított. E békeegyeztetést 1555-n a febr. 5-én kezdődött ágostai birodalmi gyűlés, valamint V-ik Károly nevében Ferdinánd is sept. 6-án elfogadván, „ágostai vallásbéke“ név alatt sept. 25-én kihirdetődött. Ennek értelmében: „a római császárnak és más fejedelmeknek nincs joga az ágostai vallást követők ellen vallási ügyben erőszakot használni, egyházi szertartásaikban őket gátolni, akár azokban a melyek fel vannak állítva, akár a melyek ezután állíttatnak fel; nem szabad üldözni, terhelni; javaikat békén birhatják; a kik nem e vallást követik, a békéből ki vannak zárva. Az egyházi javak a birtokosok kezében maradnak. Senki mást vallására nem kényszeríthet. Kik vallásuk miatt más országokba akarnak költözni, szabadon tehetik. Hol mind a két vallás létezik, mindeniknek hivei a magukét szabadon és békével gyakorolhatják“ ²⁾). Szóval: a lutheranusoknak, beadott confessiojok szerint, egész Németországban szabad vallásgyakorlati jog lön adva.

Szintilyen, ámbár más oldalról jött akadályokkal küzdött a helvetiai reformatio. Tudva van, mily nyersen kelt ki Luther Karlstadt ellen az urvacsora kérdésében tőle eltérő nézete miatt; üldözöbe vette s vétette őt, mignem Németországból is el kellett távoznia, Zwingli halálán pedig kárörömét nyilvánította ³⁾). Horn azt jegyzi meg Lutherről, hogy rendkívül szenvedélyes volt a tőle különböző véleményűek iránt, követői pedig éppen úgy gyűlölik Cal-

¹⁾ Herzog, Real-Encycl. sat. 612—613. II. ²⁾ U. az u. ott. ³⁾ Hagenbach, Geschichte der Reformation sat. Leipzig, 1857. II. r. 245. I.

vin követőit mint a pápa hiveit ¹⁾). Calvin tanainak tehát bel és kül harczot kellett egyszerre folytatni, küzdeni az ó és új egyházzal: amazzal azért, hogy tőle elszakadt, ezzel, hogy Luthernél az úrvacsora kérdésében észszerűbb tant hirdetett, egy harmadikkal pedig, mely e kettős harcz alatt a kettő vitáiból okulva csaknem észrevétlenül állott elé s melyet sehogyszem törletett, azért, hogy annak némely tanai az övéinél is szabadabb elveken nyugodtak. Mindkét reformált egyház következetlen volt önmagával s a Gondviselés ellen tett, utjába állván a lélek tökéletesedési rendeltetésének, határt akarván vetni az emberi szellem mind nagyobb világosságra törekvő ösztönének. Azt a jogot és erkölcsi indokokat, melyeknél fogva ők a római egyháztól elváltak, másokkal közöseknek el nem ismerték; maguknak követelték, fegyvert fogtak azok ellen, kik elismerni nem akarták, mégis később a reformationnak egy új s az elsőknel nem kevesebbé jogosult nyilatkozványa ellenében maguk is e szigort alkalmazták. Kiváltságot csináltak önrészökre az emberi ész tisztán látásából, mindkettő azt hívén: csak az az igazság, a mit ő talált meg, csak addig üdvös a felvilágosodás, a meddig ők mentek, s a ki tovább halad, okvetlenül félre, visszafelé vagy sötétségbe jut. Ha őket eretnekséggel szidalmazták azért, hogy a római egyházéitól eltérő tanokat hirdettek, érzékenyen vették, s ők mégis szintugy eretnekeknek kiáltották azokat, a kiknek lelkiismeretét az övéiktől különböző vallási nézetek nyugtatták meg. Közös hibájok a vallási türelmetlenség is. Luther követői nehezteltek a pápa hiveire, gyűlölködtek Zwingli és Calvin ellen, ezek viszont az unitáriusok és anabaptisták ellen. Maradt-e fenn tehát és mi, a mit szeressenek? Valóban... ma pirulunk sok olyanért, a mit hajdon elődeink elkövetni tán éppen Isten iránti kötelességnek hittek. Sajnálatos idők, rajongó erkölcsök! Mintha azon kor emberei és irányai vetélkedtek volna egymással abban: melyik mutassa magát értelmileg, erkölcsileg gyengébbnek. Zwingli, ez a fenkölt lélek, 1531-ben áldozatul esett, az öt ös canton népe vak dühének. Testvér testvér ellen fegyvert fogott, szinte hihetetlen balgaság — hiteért! schweizi szokás szerint kövél folyt a harcz, Zürich bátor szívü papja a sor élén elesett, tagjait darabokra vagdalták, megégették, porát szélnek eresztették ²⁾). . . . Még eleven emlékezetben volt a nemes áldozat, s már Calvin hasonló okból üldözöbe vette Servetust: leveleiben, írásaiban tarait

¹⁾ Horn, G. sat. 308, 358. II. Lá:d: Responsio Lutheri ad script. Regis Angliae sat. 492. I. ²⁾ Horn, G. 322. I. Hagenbach, Geschichte der Reform. sat. II. r. 244. I.

pestiseseznek nevezte, melyek dögleletes járványként megrontják a keresztény világot; terjesztette, mintha a mérsékelt lelkű Bucer, szószékről hirdette volna, hogy Servetus megérdemelné hogy szétszaggassák, s kárörömmel említetté, hogy ~~Bucer~~ ^{Genfben} elfogták; onnét ellilánván, Genfben maga vettette tömlöczbe, mert kötelességének ismerte, — ugymond — hogy a ragálnak, emegátalkodott ember által tovább terjedését meggátolja; megróttá a fejdelmeket, kiknek a fegyver hatalma kezökben van, hogy oly gyávák Isten neve gyalázóinak megboszulásában; végre az eretnekeknek fegyverrel büntetéséről könyvet irt ¹⁾, sőt Servetus némely könyveit megégettette. Ezeknek lett következése, hogy őt a genfi tanács 1553-ban oct. 17-én Calvin jóváhagyásával Farelli nevű vicarius a jelenlétében máglyán égettette meg ²⁾. 1567-ben Gentile Bálintnak a berniek fejét vették, Ochino Bernaldot 1563-n Tigurumból téltűz idején elüldözték, valamint 1558-n Calvin izgatására Genfből Blandratát is; Gribaldo Mátét 1565—6 körül hasonló sorstól a halál mentette meg. . . . Azonban a hibás tett rossz következményeinek magvát már eleve magában hordja. Az evangéliom embertársaink szeretetét, nem gyűlöletét parancsolja, s a ki más véleményt nem tűr, nincs joga a magáénak eltüretését követelni. A helvetiai cantonok nagyobb része közzvézést hozott a reformatio befogadásáról, felnyitatta a zárdák ajtóit, a képeket a templomokból száműzte, az egyházi jókat lefoglalta, a papságot a törvényekre és polgári hatalom iránti hűségre megeskettette, kimondotta, hogy az ország határain belül minden pap. az evangéliomi tudomány szerént tanítson ³⁾, s ezzel a vallásjavítás Helvetiában keresztül volt vive. De kifelé való hatása Németországon nem volt. Calvin tanai ellen éppen az ő fegyverével küzdöttek Luther és a pápa követői, s az ő értelmében reformáltaknak a német földön szabad vallásgyakorlati jogot e század egész folytatában kivívni nem lehetett. Hogy Francia- és Angolországban mily gyászos sors jutott osztályrészükbe, feljebb láttuk.

Mint állott a reformatio ügye M.országon? Már I. Mátyás I. végz. II. czikke 15. §-a 1462-ről, II. Ulászló II. végz. IV. czikke 12-k §-a 1495-ről az eretnekséget fő- és jószágvesztéssel, 1523-n az LIV. t. cz. a lutheránusokat fővesztéssel, jószáguk elkobzásával büntették. 1524-ben aug. 15-én Szálkán László esztergomi érsek hivatkozva a pápa Luther ellen kiadott bullájára, megtiltotta

¹⁾ Sandii, Bill. Ant. 6—7. 20. ll. ²⁾ U. a. u. ott. 8. l. ³⁾ Kurtz. sat. 431. l.

Luther követését, könyveinek olvasását ¹⁾). Az 1525-ki IV. t. cz. a lutheránusoknak az országból kiirtását rendelte s megengedte, hogy őket nem csak az egyházi, de világi személyek is szabadon fogják és égezzék meg. Ferdinánd mint megkoronázandó király 1527-ben aug. 27-én parancsot adott ki az eretnekségi bűnök és reformatio ellen, melyben minden protestáns ember és minden protestáns isten-tiszteleti forma eretnekségnek van bélyegezve ²⁾); 1539-ben megtiltotta a Wittenbergben tanulást ³⁾); 1548-ban az october—novemberi pozsoni országgyűlés a király felhívására kilencz törvényczikket hozott az isteni-tisztelet és vallás régi szabályainak helyreállítására s az eretnekség általános kiirtására. Ezek közül a IX-k azt rendeli: „hogy a sacramentáriusokat — értetnek a reformátusok — jószágaiból mindenki kiűzni tartozik s őket soha M.országba befogadni nem lesz szabad“. E törvényczikkekben a németországi „Interim“ van némi módosítással M.országra is kiterjesztve, mintha hazánk is a római császársághoz tartozott volna. 1550-n ismét törvényt hoztak a hitegység helyreállítására. 1552-n, 1553-n, 1554-ben mind három év VI-ik törv.czikkében felelevenítették a vallást tárgyazó korábbi törvényeket s az azok ellen vétőknek az 1548-ki törvények szerint megbüntetését rendelték. 1556-n a XXV-k t. cikkben a korábbi törvények megújítottak, a XXVI-ban pedig végeztetett, hogy az anabaptisták — érti a zwingliánusokat, reformátusokat — az országból négy hét alatt kitakarodjanak. 1557-n a X-ik t. cikk 4-ik §-a ismét az anabaptisták kikergetését, az 1559-n költ XLI-ik t. cz. zsinat tartását rendeli, melyben a római catholicus hiveknek a protestánsok ellenében védelmezése iránt a papságnak utasítás adassék. 1560-n april 23-án N. Szombatban az első cath. zsinat meg is lön tartva, hol a cath. hitelvek felolvasztatván, azoknak sinormértékül-vevése a papság kötelességévé tevődött s védelmezésökre utasítások adódtak. Ugyanazon évben a Jézsuita-szerzet M.országra behozása ki lön mondva, 1561-n januar 1-én jött be N. Szombatba Victoria János első Jézsuita, adományul a szerzet megalapítására a széplaki apátság és bényei prépostság javait nyerte ⁴⁾). 1563-n a XXXI-k t. cikkben pedig meghatározták, hogy a királyi várnagyok, gonosz tanaik miatt máshonnan elűzött prédikátorokat oltalmuk alá ne vegyenek, sőt IV Pius

¹⁾ Révész, Dévai B. Mátyás sat. 13 l. ²⁾ Révész, Dévai B. M. sat. 24—26 ll.

³⁾ Ugyanaz u. ott. ⁴⁾ Katona, XXIII. k. 261—262 ll.

ez évben a tiltott könyvek elébe tett szabályok IV-k pontjában a bibliának magyar nyelven olvasását is tilalmasnak s csak kivételesen megengedhetőnek nyilatkoztatta ¹⁾. . . .

Nem telik abban kedvem, hogy e szigorú törvényeknek s rendszabályoknak, úgy a mint azok költék, végrehajtását bizonyitgassam. A ki mulunkat s jellemünket ismeri, tudni fogja, hogy mi magyarok kivált a szerfelett kemény törvények teljesedésbe vételére igen serények soha nem voltunk; de az csakugyan tény, hogy léteztek s a reformationnak előmozdítására nem voltak. Sőt az is bizonyos, hogy sok helyt alkalmazásba is vették. Egyik szavabevehető krónikairónk állítja, hogy 1518—19 körül a nádor három, Verbőczy István pedig eretnekséggel nyolcz vádolt egyént égettetett meg ²⁾), Grynaeus Simont reformatiora hajló irányért elébb fogságra vitték, majd Winshemius Vitával és Cordatus Konráddal együtt kiüldözték ³⁾). 1524-n György, budai könyvárust könyveivel együtt — 1527-n Nicolai Filep nevű papot s Gregori nevű tanítót vallásbeli meggyőződéséért megégették. Dévai B. Mátyás Bécsben és Budán 1531—1533-ban ezért szenvedett fogságot, Stankart sehová se fogadták be, Szántai István kassai prédikátort 1538-ban Martinuzi Erdélybe hozatta, hol szinte életével lakolt; Erdősi 1551-n bécsi egyetemi állomásáról lón elmozdítva, Kalmánchait Beregszászban egy barát átlötte ⁴⁾), Váradon, Budán, Esztergomban az új tanok hirdetőit és vallóit tömlöczözték, megégették ⁵⁾); Egri Lukácsot saját protestáns hitfelei azért, hogy vallási nézetei némely pontokban az ő hitelveiktől eltért, 1566-ban jan. 27-én a kassai zsinaton eretneknek nyilvánították, tömlöczbe vették s ott tartották addig, mig nem 1573-n januárban állításai visszavonásával megszabadulhatott ⁶⁾). A reformationnak mind Luther mind Calvin értelme szerint M.országon nagy mérvű terjedését legkézzelfoghatóbban éppen a sok tiltó törvény bizonyítja.

Ez üldözésekkel szemben három elismerésre méltó tényt találunk ez időben történelmi emlékeink közt. Egyik, hogy Ferdinánd a passauai és agostai vallási egyezés és békekötés következtében 1555-n Kassa, Bártfa, Eperjes, Lőcse és Kis-Szeben városoknak, 1564-ben pedig Miksa császár Új-Zolyom, Kőrmöcz, Selmeicz, Ó-Zolyom s több szepességi városoknak az ágostai vallás szabad gyakorlását megengedte ⁷⁾. Másik, hogy bár a ma-

¹⁾ Révész, Erdősi sat. 68. l. ²⁾ Szerémi, Magy. Tört. Eml. I. k. 76. l. ³⁾ Révész, Dévai B. M. 21. l. ⁴⁾ Lampe, 279 l. ⁵⁾ Révész, Dévai B. M. 24. l. ⁶⁾ Lampe, 215—217 ll. ⁷⁾ Ugyanaz. 107. 122. ll.

gyar törvénytestben a protestáns vallások szabad gyakorlását biztosító törvényt az 1606-ban költ s törvénykönyvbe 1608-ban ígatott ugynevezett bécsi békekötésen kívül és előbb nem találunk, mindazáltal a reformatio terjedését hallgatólag elnézték: eklézsiák alakultak, iskolák épültek, az egyházi szolgák önkiképzés végett Akademiákra mentek, a Tiszán — szerintünk — tuli helvéthitü papságnak Schwendi Lázár és más előkelők közbenjárására több ízben zsinat tarthatási engedély lön a császártól adva. Harmadik, hogy Ferd. a trienti egyházi közzsínatban Oláh, esztergomi érsek unszolására a reformatio tovább terjedésének meggátlása végett az egyháznak eredeti állapotjára visszaállítását indítványoztatta, de látván, hogy csak a francia papság gyámolítja, s hogy a hitczikkek reformjától óvakodnak, csak a külső egyházigazgatást illető indítványait terjesztette elé. Forgács így hagyta fenn ezeket: „Az urvacsorát az evangéliumi hagyományok szerént kell kiszolgálhatni, a papok nősülési jogát vissza kell adni, a pápa hatalmának határt vonni, az egyházi szent gyűlések és pápa elsősége iránt végzést hozni; továbbá építkezésekre adódjék szabadság, a római udvar visszaélései reformáltassanak, a választásokról alkotódjék szabály, a püspökök lakását illető isteni jog természete határozódjék meg, bibornokok minden nemzetből az eddigi conciliumon jelen voltak szám-arányában választódjanak..... Ezekből alig tudták kicsikarni az elsőt, de ennek végrehajtását is a pápára bízták“¹⁾. A mig ezek a magyar catholicus főpapságot már három századdal ezelőtt a felvilágosodás magas színvonalán mutatják, addig elménkben önkénytelenül azt a kérdést költik fel: vajjon mily irányt vett volna a reformatio nálunk, ha e nézetek a trienti zsinat helyeslését megnyerik?! Nem talál-e az olvasó a világot ma mozgató legnagyobb kérdés és a feljebbi eszmék között némi rokonságot?

És ime Erdélyhez, találóbban szólva, János Zs. birodalmához jutánk. Mint állott itt a vallásügy előtte? A m. országi viszonyok képe, hú képe az erdélyieknek is 1542-ig; némileg módosulnak, mert szelidebb alakot vesznek ez évtől 1556-ig, ettől fogva 1559-ig a törvény általma alatt határozottan megjavulnak, 1560—70-ig a reformationak Európa egy országában sem látható szabadelvü küzdelme foly, végre 1571-ben a marosvásárhelyi országgyűlésen diadalmasan bevégződik... A fennemlitett pápai bulla, valamint a Luther-követők kiirtását rendelő 1523 és 1525-ki ma-

¹⁾ Forgács, 310—11 L

gyarországi törvények Erdélyben is kihirdetődtek. II Lajos király e felett 1523-ban a szebeniekhez és a szebeni dékánshoz tartozó városok és faluk előjáróihoz fenyegető parancsot küldött, melyben minden javaik elvesztésének büntetése alatt meghagyta: „hogyan mind Szebenben — hol a reformatio előjelei már igen is nagyon mutatkoztak — mind más helyeken Luther thesiseit, tanait, költeményeit és könyveit, mint kiátkozottakat, falunként és házanként felkerestessék, a találtakot nyilván megégessék, s ezután azokat tartani, megvenni, olvasni, terjeszteni senki se merészelje minden javai elvesztése terhe alatt“¹⁾. De Budavára messze s a magyar birodalom ez években egy nagy catastropha küszöbén volt. Kedvező alkalom az új eszmék terjesztésére. Az előrelátó szász nép felfogta e helyzetet, s mint válságos időkben mindig, most is tömegestől, bátor elszántsággal lépett a vallási reform mezejére. A papság minden lehetőt megtett e mozgalom gátlására; de mit ér egyesek igyekezete egyesült népakarat ellenében? Szeben volt első, hol a reformatio eszméi a külföldről, odaváló kereskedőktől behozott könyvek útján elterjedtek. Milyen volt irányuk, s kiknél és mily mérvű pártolásban részesültek, kitűnik a szebeni káptalannak, az esztergomi érsekhez és bibornokhoz tett felterjesztéséből. „Szeben, az eretnokség fészke — így szól az — a Csukás Péter házában egy diák — scholasticus — iskolát állított, hol a nyaenumi symbolumot németül olvassák s misét és az isteni-tiszteletre tartozó más énekeket énekelnek, német misét is akarnak készíteni. Ennek házában és a leánymegyékben is rendre, a szebeni plebánus hire nélkül, egészen a nép inye szerént predikál egy György nevű predikáns-szerzetbeli hitehagyott, a népet a bűjtől és egyházi parancsoknak való engedelmségtől félrevezeti s nem vesz fizetést. Egy Sileziai Ambrus nevű szebeni predikátor küldötte őt Luther lakhelyéről ide; célja az, hogy a népet a római egyháztól és előjáróságtól elvonja; dicsekedik, hogy Pempflinger Márk királybirótól nyert hatalmat Szebenben maradásra addig, míg az Budáról visszajő. Gyakran jönnek Szebenbe Luther felekezetéhez való emberek: tanárok, növendék papok, világiak, mindenütt jól fogadják, bár a városon kívül egész Erdélyben sehol sem szenvedik meg őket. A tanács maga sürgette a plebánusnál, engedje meg, hogy prédikáljanak; nem tudott ellene állani s már most azok szabadon rontják a né-

¹⁾ Georg. Haner, *Historia Ecclesiar. Transylv. Francofurti et Lipsiae. 1694.* 160—162. II.

pet. Az említett hitehagyott a kereskedők és polgárok gyülekezetében hirdeti, hogy a keresztények szabadok az evangéliom által; nem kötelesek az atyák emberi találmányait és rendszabályait követni, s még is a szebeni kereskedők e szentségtelen tanok dacára tisztelik, házaikhoz, vendégségekbe hívják. Az egyház hatósága megszűnt, kevesen folyamodnak ahhoz, s az utolsó ítélettel fenyegetésre azt felelik: van nekik világi bírások, nem perelnek papok előtt, még házassági ügyekben sem. Ezen követünket is plebániájától megfosztották, s a hithagyókat megszenvedik; Krisztus születésekor az ez alkalomra való egész isteni-tisztelet szövegét német nyelvre fordították. Az egyházi átok elvesztette minden erejét. Ramaschi a szebeni plebánus életeért sem merne valakit az egyházból kirekeszteni. A szebeni káptalan dékánját megtámadták, a kis-csüri papi-lakot Pempflinger Márk lerontatta: a Luther nyavalya úgy elterjedett, hogy eredeti hazájában sem lehet nagyobb. A szebeniek a köröskörül való falukon elcsábítják a népet, mely már is csufolkodik eddigi papjaival. A virágvasárnapot és más ünnepeket megvetik s a husvéti étek-megszentelést semmibe veszik. Bongárd faluból a szászokat kiköltöztették s a plebánust eklézsia nélkül hagyták; azután Ambruster Mátyás, szebeni polgármester, kegyenczét tette oda. Mikor a szebeni káplánok a sátoros ünnepek alkalmával alamizsnát szedni kiindulnak, a nép nem hogy adakozna, de csufolja őket, és se dézmát se egyebet nem fizet. Mikor a kiszabott ünnepeken a plebánus a Krisztus testével a piacon körül jár, a szebeniek gúnyolják, a szent szüzet kissebbítik, a halottak temetésén lönek, a canon-órák megtartását bolondságnak s idővesztegetésnek mondják, az isteni tisztelettől anuak szolgálit eltartóztatják, azt mondván, Krisztus csak így tanított imádkozni: *Mi A tyánk, ki vagy a menyben!* Segitsen rajtunk Főtisztelendőség — így végződik az irat, különben betelik rajtunk: e világnak gyalázata lettünk, és a nép megvetésének tárgya!') Ez adat az erdélyi vallási mozgalomnak mind irányára, mind terjedelmére élénk világot vet, s igazi jellemét egyedül képes meghatározni. Az tehát már ennél fogva, de másfelől azért is különös figyelmet érdemel, mert ehhez mint kiindulási ponthoz fűződik a János Zs. birodalmabeli, különösen pedig az erdélyi reformatio egész története. Mutatja az, mily egyetemes és határozott volt kivált a szász nép között az újítás ösztöne, s mily gyenge a tulsó oldalról

1) Párizspápai, Rud. Red. sat. 15—28. ll.

az ellenhatás... Szálkán, az esztergomi érsek, e tudósításra tüzzel-
 vással akart felelni, s haragját főként a szebeni királybíróval akarta
 éreztetni, de a király eszélyesbnek tartotta jul. 26-kán 1526-ban
 Pempflingerhez irt levelében őt egyszerüen kötelességére figyelmez-
 tetni, kegyelmét igérvén neki, ha ezután a Luther-felekezetűeket
 erélyesen üldözi és bünteti ¹⁾). Hasonlót paranesolt I János király is
 1527-ben jan. 21-én ²⁾). Ferdinánd élt az alkalommal s őt birodal-
 mából kizorítván, míg M. országon nyomta, Erdélyben helytartója
 által kedvezést mutatott a reformatio iránt, a mivel a szászokat egé-
 szen részére vonta. Erre a szebeniek felbátorodva, 1529-ben febr.
 18-kán meghatározták: „hogy városukból a barátok 8 nap
 alatt távozzanak.“ Végzésök hire az egész országban elterjedett s
 kivált a Barczaságon gyors követőkre talált. Azonban Zápolya vissza-
 vevén M. országot Ferdinándtól, Erdélybe Statileo Jánost tette püs-
 pökké, ki a reformationak utába állott ugyan, de meg nem gátol-
 hatta, sőt az a Baseltől 1533-ban Margit napkor hazatért Honter
 által új lendületet vett, második és az elsónél magasabb stadiumba
 lépett. E nemes férfi ugyan is szülő városában önköltségén nyomdát ál-
 litott, betűket és nyomdászokat kerített, s Luther könyveit, jelesen az
 a g o s t a i c o n f e s s i o t német nyelven kiadta. Brassó városa őt pap-
 jává választván, az evangéliomnak élő szóval is terjesztője lett s
 az iskolák számára új, népszerű kézi-könyveket nyomtatott; szóval,
 a mit Szebenben a reformatiot tárgyazó könyvek külföldről beho-
 zása által a kereskedők, hathatós pártfogásával Pempflinger M. s
 bátor magaviseletével a tanács és nép együtt, azt tette Brassóban
 Honter a sajtó és élőbeszéd hatalmával: néhány év alatt Brassót
 és a Barczaságot a reformationak megnyerte, a magán-miséit eltö-
 rölte, s már 1542-ben octoberben az urvacsorát mindkét szin alatt
 szolgáltatatta ki ³⁾). Azonban Martinuzi helytartósága alatt kemény
 próbára lön téve a reformatio. Ő Hontert mindjárt az 1543-diki
 kolozsvári országgyűlésen feleletre vonatta; személyesen kellett volna
 megjelennie, de hívei másokat küldöttek. Martinuzi megégetésöket
 kívánta, Batthyáni Orbán és Csáki Mihály királyi tanácsosok és
 Adrian doctor dobokai esperest a dolognak közvita utján elintézését
 ajánlták. Ez lön elfogadva. E vitának valódi reformatori irá-
 nyát és czélját a választott eljárás és védelem egyiránt mutatja.
 A brassaiak egyedül az evangéliomra hivatkoztak s kimondott né-

¹⁾ Haner, sat. 179. l. ²⁾ U. az, u. ott 187. l. ³⁾ Haner, 194—195. ll.

zeteik mellett megmaradtak, ellenfelök a conciliumok végzéseire és hagyományokra. A cél meggyűsült. Ezután a királyi udvarba hívták őket, unszolták, hogy térjenek vissza az anyaegyházba. Vona-
kodtak. Martinuzi erőszakhoz akart nyulni, a királyné tanácsosai nem egyeztek belé.... Mindnyájan békében tértek vissza házi tűzhe-
lyökre. Ez esemény országszerte felbátorította a reformatio barátit,
s az ügynek új lökést adott. A szász városok közül e vita után
előbb Segesvár, majd Kis-Selyk, azután rendre: Berethalóni, Med-
gyes, Besztercze és Szász-Sebes Luther tanait elfogadták ¹⁾. Csu-
dálatos, hogy Haner Kolozsvárt nem említi, pedig ez is akkor szász
város s egyike volt az előbb reformált városoknak..... 1544-ben
a szászok Katalin napi közgyűléséről már ily végzés olvasható:
„Azok a városok, melyek Isten ígését szinte mind befogadták, kövessék
ugyanazon szertartásokat; a kik pedig még be nem fogadták, atyafi-
ságosan serkenteni kell, befogadására“ ²⁾; 1545-ben pedig a szebeni
gyűlésen meghatározták: „hogy az urvacsorát egyformán adják min-
den városban, melyek immár az Isten ígését befogadták“, egyszersmind
az eklézsiái rend- és szertartások ügyében bizottságot neveztek ³⁾.
Haner azt is feljegyezte ez évről: „hogy a szász nép a medgyesi
zsinatban az agostai confessio-t elfogadta, a fölösleges ol-
tárokat eltörölvén, egynek megtartását rendelték, a dézmának a
világiak részéről fizetését, minden eklézsiáknak egy püspök vagy
superintendens alatt egyesítését meghatározták“ ⁴⁾. Azonban a püs-
pök kinevezés Martinuzi életében elmaradt, azután pedig 1558—1561
körül egy fő (generalis superintendens) melé második püspök is lőn
alkalmazva, a ki a magyar lutheránus egyházakra ügyelt ⁵⁾. Az előbb
érintett bizottság az 1546-ik évi közgyűlésre munkálatát beadta,
megvizsgálására 1547-ben tágasb körü közgyűlést hirdettek; meg-
állapodásaik czime: Reformatio Ecclesiar. Saxonicar. in
Transylvania, Coronae MDXLVII; áll 19. pontból; a lényegesbek
tárgyazzák: „1.) a pap választást, 2.) a keresztény tudományt, 3.)
a pap kötelességeit, 4.) keresztséget, 5.) urvacsorát, 6.) magán-
mise eltörlését, 9.) egyházból kizárást, 10.) iskolák helyreállítását,
11. 12.) szegények és árvák ügyét, 13.) házassági ügyet, 14.) a po-
litikai visszaélések eltörlését, 15.) az évenkénti eklézsia-látogatást“ ⁶⁾.

¹⁾ Haner, 199—203. II. Ribinyi, Memorabilia Eccl. Aug. Confess, I. 54. I. Schesaeus, Run. Pan. 55. I. ²⁾ Teutsch, Urkundenbuch der evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. I. Theil Hermannstadt, 1862. 3. I. ³⁾ U. az u. ott 4. I. ⁴⁾ Haner, 206—207. II. ⁵⁾ Archiv der Vereins sat. Neue F. II. B. 1855. 254—270. 280. II. ⁶⁾ Urkundenbuch G—36 II.

1550-n tartott közgyűlésükben már kötelezőleg határozták meg: „hogy minden város, mezőváros és falu tartozik egyházi ügyeit az 1547-ki „Reformatio“ szerént rendezni“¹⁾. 1551-n Martinuzinak órgyilkos módon megöletése Castaldo kezébe de egyszersmind a legnagyobb anarchiába juttatta az országot. A szász nép élt az alkalommal, 1552-n a szebeni zsinaton első püspökét ekkor választotta meg, a pap-kinevezés jogát rá ruházta, a megerősítés joga a fejdelemnél maradván²⁾. Nyert-e e választás kormányi megerősítést és kitől, emlékeinkben nincs nyoma. E gyűlésen a papok kötelességei ezekben állították meg: hogy „1.) a keresztény tudományt olvassák, értsék és magyarázzák, a catechismust tudják, 2.) erősséget csak a szentírásból vegyenek, 3.) a mit eddig isteni-tisztelet alkalmával latinul mondtak, ezután anyai nyelvöken mondják, hogy a nép is értse, 4.) azon hitzikkeket illetőleg, melyekben a pápá-sokkal, sacramentáriusokkal sat. mincsenek egy értelemben, a szentírásból tanítsák az igaz tudományt, 5.) az ágostai confessiot, annak apologia-ját, Luther mindkét catechesisét és a schmalkaldi hitzikkeket ismerjék“³⁾. E két utolsó pont negatív értelme a Calvin tanainak már ekkor növekedő arányu terjedését s a két felekezet meghasonlása közeledését világosan sejteti. 1553-ban ev. luth püspök Wiener Pál meghalván, 1554—1555-n közgyűléseiken másnak választatását végezték⁴⁾; de az ország zavart viszonyai miatt 1557-re haladt. Ez évi jun. 13-kán a szebeni zsinaton lön aztán a második püspök Hebler Mátyás megválasztva, megerősítvén Izabella királyné 1558-ban⁵⁾.

Tegyük párvonalba a helvét irányu reformatio ügyállását. Kétségen kívül áll, hogy Luther tanainak Erdélyben s kivált a szász nép közt elterjedésével egy időben Zwinglinek és Calvinnak is voltak mind itt, mind János Zs. magyarországi birtokaiban számos követői. Miles, Párizpapai s utánuk Haner, Lampe, Bod Péter megnevezik 1529-ről Jaxit Péter özvegyét, a ki a Körös és Maros vize mentét, Drágfi Gáspárt, a ki Szatlmármegyét és a Szilágyságot, Perényi Pétert, a ki a birtokaiban lakó köznépet reformáltatta, Petrovicsot, a kinek óltalma alatt a Szerémségen és temesi bánságban nagy mérvben elterjedt a reformatio; továbbá felemlitik azon jeles reformátorokat, a kik meg e főurakat, ugy az első reformált városokat és helységeket térítették az új vallásra. Azonban mindezek csak csekély

¹⁾ Urkundenbuch, 6. 1. ²⁾ U. az u. ott 178. 180 II. ³⁾ Haner, 217—219. II. ⁴⁾ T. Urkund. sat. 72. 1. ⁵⁾ T. Urkundenb. 167—168 II.

mozzanatai a nagy történetnek, kicsiny részletek a roppant küzdelemben. Ez egyéni törekvések concret alakot az erdélyinél későbbet vettek, azután avval egy ideig karöltve jártak, s ha úgy mondanom lehet, csak megemberesedésök után váltak el egymástól s lettek önálló egyház magvává. De egyik mint a másik egyház Izabella és János Zs. bírodalmában, ez a sajátképen erdélyi, amaz a szilágysági és tiszavidéki részekben tudott csak ily korán gyökeret verni, s a helvét hittanok kétségen kívül a m. országi részekből 1553—56 körül kezdetek Erdélybe beszivárogni. Azonban erről hátrább lesz szó. Révész Imre ur, debreczeni lelkész és m. akad. tag ¹⁾ nagy gondot fordított az első helvét irányu reformátorok kipuhatólására, sokat megnevezett közülök, Erdősiről és Dévairól könyvet irt s végre a közelkoru Xylander és mások adatai alapján arra az eredményre jutott: „hogy Dévai az a magyar reformátor, a ki a sacramentáriusok — helvét-hitűek — hitelveit M. országra legelsőben behozta, azt mint pap nyilvánoson és pedig 1544—1546-ban Debreczenben, János Zs. bírodalmában hirdette, ott esperest volt s a lelképászorok rendelésében főhatalommal bírt, elhalván ugyanott 1547 előtt“ ²⁾.

Ez az egyik biztos kiindulási pontul vehető tény. A másodikat a külön zsinatok és ezek végzései képezik. Ilyen az 1545-n sept. 20-án tartott erdődi legelső köz-zsinat. E mezőváros és az ott jelen volt XXIX. pap már reformálva volt részint Calvin, részint Luther értelmében. Mig Martinuzi Debreczenben ország-egyesítő politikai terveit szötte s a vallásváltoztatás ellen tiltó végzést hozatott: addig itt ez uttörő férfiak egy hatalmas nemzetség — a Drágfiak — védszárnyai alatt magukat szervezték, hitfelekezetté alakultak. Ez zsinat végzései eddig csak a fejezetek cziméről voltak ismerve Párizspápai Ferencz első közlő után ³⁾; de ő e czimneket vagy a későbbi helvét hittanok szerint módosította, vagy az eredeti szöveget nem ismervén, sokban tévuton járt. Az Erdélyi Muzeum birtokában meg vannak e végzések Benkőtől 1795-ben felfedezve és saját kezével irottan hátrahagyva ily czim alatt: „Synodi Erdődenses geminatae“; lényegesb pontjai és azok veleje imez: „1.) A szent háromságról, veleje: Hisszük és valljuk az egy Istent a háromságban, s a háromságot az egységben az orthodox atyák nézete szerint. 2.) Az Isten fiáról, az egyedüli közbenjáróról, vele-

¹⁾ Révész, Dévai Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza s irodalmi művei, Pest 1863. 15. s köv. lapjain. ²⁾ Révész, Dévai B. Mátyás sat. 53—57. ll. ³⁾ Párizp. Rudus Redivivum, 34—39. ll.

je: hiszszük és valljuk, hogy az ur Jézus valóságos Isten és ember, öröktől fogva való főpap, Isten és emberek között egyedüli közbenjáró, mind a két természet szerént. 3.) A megigazulásnak és bünbocsánatnak alapja a Krisztus érdeme. 5.) A jócselekedet hit nélkül nem idvezit. 6.) A keresztségi és urvacsorai két szentségről, veleje: a keresztség minden bűntől megtisztít, az urvacsorában Krisztus valóságos testét és vérét veszszük. 7.) A meghalt szentekről, kiknek példáját kell követni, nem őket segítségül hívni. 9.) A hármas gyónásról, s miért kell a fülbe gyónást megtartani. 10.) Az eklézsia feje Krisztus. 11.) A püspökök egyenes következtétől — így szól e pont — Isten rendeléséből távoztak el. 12.) Egyebekben az ágostai hitvallással a zsinat egyet ért¹⁾. Második volt a Petrovics kormánya alatt levő Temesváron, régi néven Tornán vagy Toronyán²⁾ 1549-n tartott zsinat, mely: „a papok kötelességeiről, életéről, viseletéről“ hozott XIII pontból álló végzést, — 1550-n ugyan ott: „a püspök hatásköréről s az eklézsialátogatásokat illető kötelességeiről“³⁾. Választottak-e püspököt? egyháztörténelmi adatainkban nincs nyoma. 1552-n dec. 1-n Beregszász mezővárosban Beregmegyében tartott zsinaton — melyen XVI pap s köztük Kálmánchai Márton is jelen volt —⁴⁾: „a korábbi zsinatokon megállapított urvacsorai tant újból megerősítették, a fülbe gyónást eltörölték s a bűn nyilvános megvallását határozották, a már eltörölt oltárok felépítését megtiltották, a hol még állnak s a nép ragaszkodik hozzá, urvacsorai asztalul megtartását megengedvén, a patronus nélküli eklézsiai papjai tartásáról szabályt hoztak“⁵⁾. 1554-n virágvasárnap előtt harmadnappal Óváron — Szathmár és Csenger közt — tartott zsinatban, hol LXXXIX pap s nagy számu nemes volt jelen, ismét XII végzés költ, melyekből Haner fentartott nyolczat, lényegesbök ezek: „1.) Az urvacsorát Luther

¹⁾ Gr. Kemény, Coll. Hist. Ms. Minor. XXVIII. k. 3. sz. 43—52. ll. ²⁾ Lampe, 95—98 ll. ³⁾ Párizspápai, R. R. 40 l. ⁴⁾ E férfit Sigler Martinus Kalmánchay, Dávid Fer. Martinus de Kalmáncha néven nevezi; János Zs-nak 1570-n jan. 5 én költ kiváltságlevelében Fejérvárt lakó Kalmánchay nevü tanu jó elé; Haner és Kénosi — Fosztó egyháztörténetirök Martinus Claudus Kalmánchaeus-nak, Heltai Kalmánchaeinek írja; a krakkoi Bursa j-könyvében egy helyen Martinus Claudus Calmanthei, más helyen Kalmánchaei, Vranicsics 1538-n költ egy levelében, valamint Párizspápainál és Lampenál is Kalmánchaei néven jó elé. Én helyesnek a „Kálmánchaei“-t tartom azért, hogy egykoru inkább úgy irták, és mivel nagyon lihető, hogy a derék reformator nevét — mint lihetően — származását is Kálmánchae somogy megyei régi magyar és reformált falutól vette, melyet néhol Kalmánchaeinek is irtak. ⁵⁾ U. az u. ott 41—42 ll.

tanai szerént kell venni. 2.) A kovásztalan kenyér, 3.) a magános gyógyás megtartandó. 4.) Az oltárok eltörlése a világi hatóságot illeti. 9.) Püspök-választás lön határozva s Tordai Demeter helybeli pap a Calvin értelműek első püspökévé választatott¹⁾. Helvét hitű irók ez utóbbiakat kétségbe vonják; szerintök mikor a püspök teendői 1550-ben meghatározódtak, egyszersmind választásnak is kellett lenni, különben a zsinat ok nélküli munkát tett volna; azon pedig kételkednek, hogy az urí vacsoráról Luther értelme lett volna elfogadva. Erre nézve felvilágosítást ad a következő 1555-k évben febr. 24-n ugyanesak Erdődön a hatalmas Báthori György egybehívása folytán tartott részletes zsinatnak szintugy Benkőtől felfedezett XX pontból álló hitvallása, melyről Párizspapai, Lampe és Bod P. semmit sem tudtak, Haner is csak annyit említ, hogy az egészen egyezik az ágostai vallással és symbolicus könyvekkel. Újabb időben Schwarz Károly szász tudós ur is tett róla említést, valamint a Széken tartott ez évi zsinatról is; írja, hogy ez évben egy Confessio jelent meg ily cím alatt: „Confessio Fidei et Doctrinae Christianae omnium Pastorum qui praesunt instauratis reformatisque Ecclesiis in Hungaria et Transylvania, edita communibus suffragiis ex Synodis Provincialibus.“ Megjegyzi, hogy ennek több pontja éppen az, a mit a szászok 1551-n a trienti zsinatnak elküldés végett kidolgoztak, és ő ezt a széki zsinat végzéseinek tulajdonítja²⁾. Ezen erdődi második confessio: 1.) pontja szól a papok kötelességeiről, 2.) a hét szentségről. A 3.) szerént az urvacsorában Krisztus teste és vére valósággal és anyagilag (vere et realiter) benne van. 4.) A nyilvános gyónás és bűnbocsánat szükséges, 5.) szintugy az a magános is. 17.) II. János király parancsa az, hogy birodalmában a felsőbbek és zsinat hire nélkül vallásos újítást senki ne tegyen; rossz néven vette ő felsége, — mondatik tovább — hogy a minapi óvári gyűlésen az oltárok elrontását s azok helyett az urvacsora vételére asztal használatát végezték. 19.) A kik hamis tudományt tanítanak, feleletre vonatnak s a vád rájuk bizonyulván, hivatalukból elbocsátatnak³⁾. E pontok mutatják, hogy a helvét hitvallás követői az ágostaiaktól ez időben még a hitczikkek dolgában vagy nem voltak elkülönözve, vagy e zsinatot tulnyomólag az utóbbi vallás követői tartották; a mi annál hihetőbb, mert mint fennebb

¹⁾ Haner, sat. 224—225. ll. ²⁾ Archiv. sat. Neue Folge II. B. 1855-b. ³⁾ Gr. Kemény, Coll. Ms. Hist. minor. XXVIII. k. 3. sz. 61—78 ll.

is volt érintve, ugyanaz évben Szék városában is — Erdélyben — volt zsinat, melynek hitczikkei ellen Stankar Ferencz írásban nyilatkozván, Dávid Ferencz ily czimű könyvben czáfolta meg: „Dialysis scripti Stancari contra primum articulum Synodi Székiensis, qui de Doctrina controvertitur, conscripta sat. (Nyomatat. Kolozs. MDLV 8-dr.¹). Azonban ezt csak a széki zsinat végzései dönthetnék el, ha valahonnan napfényre jönének. A XVII-ik pont pedig anachronismus, hogy ne mondjam apocriphnak. János Zs. ekkor Lengyelországban tartózkodott s fejedelmi jogait Erdélyben nem gyakorolhatta. . . . Végre nagy jelentőségű tény az is, hogy a Petrovics kormánya alatti temesi bánságban Szegedi István reformátor seniorsága alatt 1551 körül 35 reformált eklézsia volt, Sztárai Mihály laszkoi pap és senior alatt pedig ugyanez időben alsó Baranya nagy része reformálnak látszik. „Hetedik éve már — ugymond e jeles férfi — mióta én a török uralom alatt álló alsó Baranyában élek Laszko mezővárosban, egy magyar mértföldre Eszéköt, s több társaimmal innen és túl a Dunán oly gazdag aratást tettünk az Ur számára, hogy ma 120 eklézsiaiban hirdetődik az evangéliom oly tisztán, hogy a kik tanui voltak, sokan megvallották, hogy a 30 évvel ezelőtt reformált egyházakban sem hirdetik azt tisztábban mint nálunk. Hála legyen Istennek — folytatja — a ki nekünk a szolgaságban szabadságot, a nemtelen állapotban nemességet, Krisztus elleneinek győzelmében a halál és pokol győzelmét adta. . . . Sokat küzdöttem hét év óta a pápa követőivel, de mindenütt meggyőztem, legutoljára ez évben a valpoi és vukovári zsinaton“²). Ez egyszerűsmind annak is bizonyítéka, hogy a török nem bántotta a nemzetiséget és vallást. . . .

Igy mutatják a reformatiot János Zs. birodalmában a tények és élet. S mit tett a kormány és törvényhozás? Erdélyben, mintha a politikai légmász lett volna, túlszigoru, főleg kegyetlen sem egyik, sem másik fél nem volt. Törvénykönyvünkben a különválás után első az 1544-n apr. 24-n Tordán hozott törvény, melynek III-ik cikke a helytartót felhatalmazta arra: „hogy kinyomoztathassa és a bűnhöz képest megbüntethessen három Barcsai-testvért, kik egy Krisztus-keresztet gyermekekkel a földön egy folyóig hurezoltattak, ab-

¹) Gr. Kemény, kiadásra még életében elkészített, de maig kiadatlan „Diplomátikai Lapok“ czimű műve 139—140. ll. Ugy látszik, elébb említett tudós hazánkfa is innen vette cikkének ez időre tartozó részét, de a kütőt nem nevezte meg. ²) Lampe, 100—103. ll.

ban megáztatták, azután tüzénél főztek“, a IV-ik pedig rendelte: „hogy a vallás dolgában ezentul újítást senki se tegyen, sem életével, szokásaival, öltözetével a városon kívül levőket meg ne botránkoztatassa, hanem kiki ugy alkalmazkodjék, hogy abból embertársai épüljenek; a barátokat pedig és más egyházi férfiakat isteni-tiszteletök szokott módon megtételében senki ne gátolja“¹⁾. Az 1545-n (ad dom. prox. p. fest. Corp. Chr.) Debreczenben tartott országgyűlés t. cz. XVI-ik pontja megtiltja: „hogy senki jószágiban Luther-követőket ne tartson, s a kinek a helytartó vagy az ország kapitánya megengedi, őket az ország törvénye szerént akárhol üldözhesse és megfoghassa“²⁾. 1548-ban azon okból: „hogy a keresztény fejedelmeknek rövid időn határozása váratik, az ezelőtt két évvel hozott végzés értelmében kimondatott, hogy a vallás dolga maradjon mostani állapotjában s a prédikátoroknak egy helyről máshová menni ne legyen szabad“³⁾. 1551-n ker. sz. János napján Tordán hozott t. cikk azt rendeli: „nehogy az evangélicusok pártolói a másik t. i. a pápista⁴⁾ résznek valami rosztat tegyenek, s viszont ezek is a más résznek jogait meg ne sértsék, méltatlanul ne háborgassák, sőt egyik a másikhoz becsülettel és szelidséggel legyen. A székely-vásárhelyieknek, a kik az evangéliomot hallgatni és tanulni akarják, legyen szabad a sz. Erzsébet-kápolnában prédikátort tartani, az evangéliomot prédikáltatni s a szertartásokat és urvacsorát Krisztus szavai szerént kiszolgáltatni“⁵⁾. 1553-n az erdélyi vajdáknak máj. 28-n kelt utasításukban kötelességükké volt téve: „hogy a régi vallást, annak jogait, javait, jövedelmeit és papságát védelmezzék“⁶⁾. 1554-n sz. Barnabás napján — jun. 14. — Medgyesen: „abból az okból, hogy ámbár a hit egy, de az urvacsora kiszolgáltatásában a hazafiak különböznek, végeztetett: hogy ezután a háboruban mindenik félnek prédikátora legyen, egyik a másikat tilalmas szókkal ne kisebbitse, boszusággal egymást se egyik, se a más részen levő prédikátorok vagy hallgatók ne ill essék.“⁷⁾. 1555-ben „az apr. 24-n Székely-Vásárhelyen tartott országgyűlésben felele-

1) Gr. Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 58. l. Urkundenbuch, I. k. 83. l.
 2) Gr. Kemény u. ott. 82. l. Kovachich, Supl. ad Vest. Com. III k. 191—195. ll. 3) Urkundenb. I, k. 83—84. ll. Hol költ e törvény, nincs fejtve. 4) E kifejezést, valamint alutheránus, sacramentárius, és Calvin-követő szokat csak a szöszszerénti idézeteknél és a történelmi hűségért kelle használnom, máshol a törvényes és diplomátikai elnevezést látandja az olvasó. 5) Gr. Kemény C. A. D. Tr. I. k. 187 l. 6) Urkundenb. I. k. 84. l. 7) Pfray, Hist. Reg. Hung. 491 l. 8) Urkundenb. 85 l.

venítették az 1551-beli törvényt s az egymást megsértő vagy erőszakkal illető fél megbüntetését a vajdákra bízák ¹⁾).

A törvényekkel egybehangzó volt a végrehajtás. Izabella királyné atyja felvilágosult s böles fejdelem volt; anyjának gyóntatója, a derék Lismaninus; férjéről Heltai oly tényt jegyzett fel, mely az utolsó magyar vérből való királyt a valódi léleknagyság glóriájában tünteti elő. „1538-n Segesvárt létében — írja Heltai — Martinuzi és Statilius erdélyi püspök Szántai István mestert — Kénosi T. János kassai prédikátornak véli — a ki Magyarországon másoknál nyilvánban kezdett vala prédikálni, behozták s a királyt könyörgéssel és fenyegetéssel arra akarták venni, hogy törvény nélkül megégettetné, miérthogy Luther volna. A király eszes és istenfélő ember lévén, disputatoria engedé a dolgot. Váradról elhozatták Frater Gergelyt és több papokat s barátokat. A király két arbitert szerze: Adrian doctort és Kalmanchei Mártont, ki ekkor gyulafejevári iskolamester vala. A disputatio Fejérvárott lön. István mester pártfogója Rezener János doctor volt, a ki nem csak argumentumokkal, hanem végre „dass dich Gottes“—szal is kezdé a papokhoz. Nehány nap mulva megjelentették a királynak s kérték, hogy szabadítsa fel őket, mert ha az igazat szólnák, testileg elvesznek, mert a mit Szántai mond és tanít, maga a szent igazság, a papoké ellenben mese és emberi találmány; ha pedig elítélik, Isten haragja rájuk száll. „Ne féljete — felelt a király — én is megértettem István sententiáját, látom hogy igaza van, módot keresek megszabadítására.“ A püspökök 3 órakor a király előtt megjelentek s Martinuzi így szólott hozzá: „Felséges urunk! mi vagyunk a lelki pásztorok, nekünk kell vigyázni az anyaszentegyházra, azért kívántuk hogy ide hozatná felséged az eretneket és megöletné, hogy a többi megrettenne és ne kezdenének a római szentegyház ellen tanítani. De te felséged nem a mi akaratunk szerint cselekszik, mert azt disputáltatja s mások is beszívják a mérget tőle. Nem kellene itt semmi disputálás, az anyaszentegyház régen elkárhoztatta az efféle eretnekeket, fejeken hordozzák készen a sententiát.“ „Törvénytelenül nem akarok senkit megölni — felelé a király; adjatok bünt hozzá, im törvényt tartok reája“. Erre Statilius: „Nem elég bűne ez, hogy egy summán ezt mondja: az áldott szent mise semmi, hanem ördögnek találmánya; azt is mondja: két személy alatt kell

¹⁾ Gr. Kemény. C. A. D. Trans. I. k. 187. l.

communicálni.“ Erre a király: „Tisztelendő püspök ur! a görög egyház igaz volt-e?“ „Az“ felelt Statilius. „Hiszen a görögöknél nem volt mise, most sincs; miért ne lehetnénk el mi is a nélkül? Azok mind a két szin alatt vették az urvacsorát, miért ne vehetnők mi is?“ Erre a püspökök eltávoztak... A király azon éjen felvitette a foglyot magához s Bádfi Ferencz és Kassai János jelenlétében kezdte őt: miféle új felekezetet hozott be? „Én semmi új tudományt nem találtam fel felséges király, csak azt, a mi a próféták és apostolok irásában van, s a ki üdvözülni akar, azt kell követni.“ Erre a király: „Ezt István mester, bizzuk az Istenre! Te add el holmidet s országomból menj más fejedelem védelme alá“. Bő költséget adott az utra — így végzi Heltai — meghagyta Ötves Kristófnak és a több szolgálknak, hogy éjjel az István mestert békével elvinnék¹⁾. . . . A királyné viszont, kit a sors annyit üldözött, hogy ne lett volna gyöngéd a lelkiismeret és hit dolgában. Az ágostai hitvallást követők nem egy kedvezményt bírnak tőle²⁾. S hogy a cath. püspöki lak s később a cath. egyházi birtokok elfoglaltatása által e vallásközönség magán jogait megcsorbitotta, tény, de az ország és törvényhozás ténye, melynek a királyné mint fejedelem csak végrehajtója volt. Én kötelességnek vélem feltenni e nemes kedélyű királyi hölgyről, hogy mint buzgó catholicus csak fájó szívvvel hajtotta végre az ezt illető törvényt . . . Martinuzinak, tudtomra, három oly tette ismeretes évkönyveinkben, melyek az üldözés bélyegét viselik. Az első, midőn a királyné Erdélybe jövő utjában 1542-en Váradon megállapodván, nem dicsérendő hitbuzgósága bizonyítása végett egy odaváló egyházfit megégettetett azért, hogy egy kőszobor előtt imádkozó nőt arczul ütött³⁾. A második Honter vallási perfolyama, a mit fennebb láttunk. Harmadik, hogy ő, 1546-ban meghalt Battthyáni Orbánt a gyulafejevári székesegyházból, hová temetve volt, titkon kivótette s — ha ugyan hihető — szemétdombba ásatta el⁴⁾. A népek között sem látjuk a kézbe fegyvert adó fanatismusnak máshol tapasztalt példáit. Az egy mantuai születésű königsbergi hit- és orvostudor Stankar Ferenczről olvasuk, hogy tanait M.országon egy nyilvános vita alkalmával Stöckel megczáfolván: onnan elüldöztetett s 1553-n Kolozsvárra jött, de

¹⁾ Kénosi Tűsör Jánosnak ily ezimű kéziratából: „De Typographiis Unitariorum“, jelesen annak a „Hispaniai Vadászság“ czimű könyv kivonatát tárgyzó részéből. Gr. Kemény, Coll. Hist. Ms. minor. XXIV. k. 139—142. ll.lap. ²⁾ Urkundenbuch, 157—160. ll. ³⁾ Haner, 200. l. ⁴⁾ Ugyanaz u. ott 209—210. ll.

mivel itt azon nem keresztényi és káromló tant hirdette — jegyzi meg a krónika író — „hogy a Krisztus, az emberi nem megváltója s közbenjárója, nem isteni és emberi, de csupán csak emberi természettel bír, Sz. Pál ama szavaira hivatkozván: Egy a közbenjáró Isten és emberek között, az ember Jézus Krisztus“ ¹⁾, e felett az urvacsora kérdésében Calvinnal tartott — itt sem szenvedték meg. Azután Báthori Györgynél keresett menedéket, de az 1555-ki erdődi zsinat következtében onnat is távoznia kellett, s ismét Erdélybe Kolozsvárra huzódott. Mint meggyőződéséhez a makacsságig ragaszkodó ember a széki zsinat végzései ellen felszólalván: a kolozsvári lutheránus papok nyilvános vitára hívták meg december utolsó napjára 1557-n s hitvallásukat e szerint formulázták: „Hiszik és vallják, hogy a Jézus Krisztus az Istennek egyszülött Fia, igaz Isten és ember, közbenjáró Isten és emberek között, nem csupán emberi, de egyszersmind emberi és isteni természet szerint“. Stankar éppen az ellenkezőt állította s kérdezte: „Vajjon az isteni természet közbenjárhat, kérhet, könyöröghet, eleget tehet-e?“ Kérdésére Melancthon iratával feleltek — írja Sigler, Haner pedig azt jegyzi meg, hogy e vitában Dávid Ferencz kolozsvári lutheránus pap, akkora erélyt és tudományt mutatott, hogy mindenki megvallá, hogy ő eszének és ékesszólásának erejével korát meghaladta, Stankart tökéletesen megezáfolta, később pedig czáfoló okait könyvben is kiadta — a mint fennebb érintve volt. Ennek következtében az 1557-n Kolozsvárról Szebenbe menekült, hová avval a feltétellel fogadták be, hogy a vallásban semmi újítást nem tesz. De szavát megszegőleg, előbbi tanát terjesztteni kezdette, azért a városból kivetették. Harmadszor is Kolozsvárra ment de itt sem türetvén meg, elébb Beszterezén s később Kendi Antal oltalma alatt vonult meg, hol néha orvoskodott, máskor pártfogóját a háboruba követte ²⁾. Utoljára Székely-Vásárhelyre ment, mignem az 1556—58-ki események onnét is távozni kényszerítették.

Az 1556-k év fordulópont Erdély politikai, de az egyszersmind valóság-történelmében is. Az ország közállapotainak szabadelyvü alkotmá-

¹⁾ Sigler, Chron. rer. Ung. II. könyv I. fejt. 74. l. Bél Adpar-ban. ²⁾ Sigler, 78—80 ll. Pariz pápai 49—52 ll. Haner, 231 l.

nyos alapokra fektetése azonnal a vallási nézetek szabad nyilvánulását eredményezte. Nemzeti fejdelem és magyar kormány! Ez állapot reményt öntött a szivekbe, felemelő önérzetet adott a lelkeknek. Kálmánchai Márton s később Melius Péter Calvinnak az urvacsorát illető tanát terjeszteni kezdték. Eleinte ugyan nehezen haladtak, de a küzdelem kitartása s az elv benső igazsága által csaknem biztosítva volt a végsiker. Az első, debreczeni papságából, némelyek szerint ismeretlen okból, mások szerint Stöckel híres lutheránus reformátorral az urvacsorai tan felett történt éles vitája, meg mások szerint az 1555-ki erdődi zsinatnak e tárgyat illető végzése következtében eltávozván: előbb Temesvárra Petrovichhoz, azután vele Kolozsvárra ment s néhány elvtársával Calvin tanait, jelesen pedig az urvacsorát illetőt, nyilván terjeszteni kezdte. Luther követői megbotránkoztak s előbb Dávid Ferenczcel megczáfoltatták, majd a helytartó meghagyásából nyilvános vitát kívántak, de a miatt, hogy kitűzött határideje mindig tovább haladt, abban egyeztek meg, hogy azt írásban tegyék meg. Hoszszaon folyt a felelgetőzés — siker nélkül. Dávid Ferencz e felelgetéseket 1556-n egybeállította, s a végre, hogy a vitás kérdésről kiki magának ítéletet formálhasson — mint az előszó mondja — önálló könyvben kiadta, ily czim alatt: *Responsum Ministrorum Ecclesiae Colosvariensis ad scripta varia M. Martini a Kalmancha, in causa Coenae Domini edita. Colosvarini. A. MDLVI. die XXV. julii.* Egyszersmind pedig tiltakoztak Szegedi Lajos krasznai plébánusnak urvacsorai tana ellen s tiltakozásukat jul. 26. a templomok ajtóira ki is ragasztották ama kijelentéssel, hogy ők készek ellen-tanításaikat nyilvános vitában is védni, csak a helytartó bírákat nevezzen ki¹⁾. Ugyan e tárgyban Hebler Mátyás szebeni lutheránus pap is irt czáfoló könyvet e czim alatt: *Elleboron ad repurganda phanaticorum quorundam Spirituum capita sat.*²⁾ Dávid Ferencz ez időtájban lön a magyar lutheránusok püspökévé... E tény 1557-n költ. s hátrább eléjövő aláírása bizonyítja. Ki, mikor s hogy tette vagy választotta? hiteles adatot róla nem bírnunk. Nem volt elég a szó- és írásbeli czáfolat; az 1557-n januar 13-n Szebenben tartott zsinaton „Karlstadt, Zwingli, Calvin és más sacramentáriusok tévedéseit ünnepélyesen kárhoztatták, a szentségekre és bűnbocsánatra nézve a wittenbergi eklézsia rendtartá-

¹⁾ Archiv sat. 1855. II. B. 249 l. ²⁾ U. ott.

sát állították meg sinormértékül, hogy t. i. azt reggel, józanon, anyai nyelven kell kiszolgáltatni, a papok az angyalok példájára fehér köntöst vevén magukra; továbbá a magán bűnbocsánat megtartását, a templomokból a mesés képek kihánytatását, a gyermekágyas és menyasszonyoknak a templomba bevitelét sat. meghatározták, Hebler M-t superintendensökké választották¹⁾. Sőt a jun. 1-én Tordán tartott országgyűlésen a vallás ügyében, mellőzve a Calvin-követőket, e végzést hozták: „Mivel az ország lakosainak benső kérésére kegyelmesen megengedtük, hogy mindenki azt a hitet vallja, a mely tetszik, akár az új, akár a régi szertartás szerént valót, és mivel arrra is hatalmat adtunk, hogy a hit dolgában legyen meg az ő akaratjok, de úgy, hogy az új vallás követői a régif ne bántásák, követőinek bosszúságára ne legyenek: ennél fogva az ország R-ei az eklézsiái egység helyreállítására s az evangéliomi tudományban támadt egyenetlenség megszüntetésére nemzeti zsinatot határoztak; továbbá kértek minket: hogy a szász eklézsiákkal egy értelemben levő magyar eklézsiákat és azok papjait mi és méltóságos fiunk pártfogásunk alá vegyük s eklézsiáiknak és papjaiknak adassuk meg törvényes jövedelmeit, tizedét és egyéb járandóságát. Miért is mi ez eklézsiák védelmét kötelességünk szerént elvállaljuk, s papjainak igaz jövedelmeit megadatjuk²⁾. Ennek következtében jun. 13-n nemzeti zsinat lőn egybehiva Kolozsvárra, Kálmánchait személyes megjelenésre szólították fel; de ő betegsége miatt nem jelenhetett meg, s elvtársa Szegedi nem bocsátkozott vitába; a zsinat tehát: „öt és a sacramentáriusokat kihallgatatlanul eretnekeknek nyilvánította, az urvacsoráról való vallástételt Luther tanai értelmében kidolgozták, a szentelt ostya körülhordozását eltörölték, a mind két szín alatti urvacsoravétel megtiltását kárhóztatták, a transsubstantiatiot elvetették“, — s így egybeirt confessiojok egy évvel később Kolozsvártt kinyomatódott ily czim alatt: *Consensus Doctrinae de Sacramentis Christi Pastorum et Ministrorum Ecclesiarum in Inferiori Pannonia et Nationis utriusque in*

¹⁾ Haner, 221—222 ll. ²⁾ Urkundenb. 85—86 ll.

tota Transylvania. Conscriptus et publicatus in Synodo Claudiopolitana Transylvaniae, ipsa die sanctae Individuae et semper benedictae Trinitatis A. MDLVIII Claudiop. Alá voltak írva: Boltius Sebestyén alsó pannoniai, Hebler Mátyás szász, Dávid Ferencz magyar nemzet superintendense, Alesius Dénes fenesi pap és gyalui dékán¹⁾ Az is meg volt határozva: „hogy az urvacsora kérdésében minden szász pap a wittenbergi eklézsia rendtartását kövesse most és mindig s ekléziájába soha semmi új hittant be ne bocsásson“²⁾, egyuttal e hitvallást Melanchtonhoz is felküldötték. E közben Stankar Ferencz nézeteinek el nem fogadtatása miatti szégyen- és bosszuérzés vagy tulságot kedvelő eszmejárás következtében megtámadta Heltait, Dávid Ferenczet és Hebler Mátyást, s a királynét és főrendeket M.-Vásárhelyt 1558-ban febr. 25-kén kelt levelében azoknak mint eretneknek megégettetésére hívta fel. A megtámadottaknak és „az Isten igéje szerént helyesen tanító összes erdélyi papságnak“ nevében — így nevezik magukat — a kolozsvári papság s jelesen Dávid Ferencz kimerítő védiratot — Apologia — készítet, melyben: „a Stankarral közelebből tartott vitatkozás folyamát előadták, tanaiknak a szentírason nyugovását bebizonyították, utoljára Stankar káromlásaira szeliden megfeleltek“³⁾. Stankarnak ezen fellépése nagy befolyással volt arra, hogy ez évben martius 17-kén a tordai országgyűlésen — az e tárgyban eddig hozottakat is értelmező — im e kemény végzés lön hozva: „A mint ő felsége ezelőtt is megengedte volt, hogy kiki azt a vallást kövesse, a mely tetszik, t. i. a pápista vagy lutheránus vallást: ugy most is ezek közül bármelyiknek követésére kegyelmesen szabadságot enged; de akarja és rendel, hogy az egymásközötti versengés és egymásnak boszantása megszűnjék; a sacramentáriusok felekezetét a wittenbergi eklézsia itélete szerént, Melanchton levele értelmében távoltartani és megszüntetni szükségesnek látja“⁴⁾. Azonban e végzés nem lön végrehajtva. Melanchtonnak 1558-n jan. 16-kán költ kibékítő irányu levelét az e végre egybehitt tordai közönséges zsinaton május 1-én olvasták fel. Ezt inkább a magyar papság gyűlésének lehetett mondani. Jelen volt Kálmánchai is. Éles vita támadt. Stankarnak valamint azoknak is nézetei, a kik az ur-

¹⁾ Archiv sat. 251. l. ²⁾ Sigler, 79. l. ³⁾ Sigler, 80—91. ll. ⁴⁾ Urkundenbuch, sat. 87. l.

vacsorában a Krisztus valóságos teste és vére jelenlétét tagadják, újból tárgyalva lőnek. Dávid Ferencz mint előbb Stankart, oly elmésen, annyira éles dialecticával, s a legvilágosabb szentírásbeli helyekkel győzte meg most Kálmánchait¹⁾. Végre határozottálön: „hogy a szorosan nem kötelező szertartásokat is—adiaphora—a minők a gyermekágyas és menyasszonyoknak templomba vivése, a viaszgyertya és fejér öltöny használata—a jó rendért meg kell tartani, s az ezek ellen tevő papokat a hívők kebeléből kizárni“²⁾.

Csudálatos, hogy mindezek daczára az 1558-ban jun. 5-kén Gyula-Fejérváratt tartott országgyűlésen egy sokkal szelidebb törvény lön hozva, mely így szól: „A vallás ügyében a tetszik ő felségeiknek, a mi a közelebbi országgyűlésen is meg volt határozva t. i. szabadság adódik mindenkinek, hogy vagy a régi vallást kövesse a régi czeremoniákkal és szertartásokkal, vagy a Luther hitvallását a wittenbergi eklézsia rendtartása szerént. Ő felségeik új felekezetek és vallások behozását eltávolítandóknak vélik főként azon ókból, hogy a visszálkodások kútfeje bezáródjék“³⁾.

Ennek okát a Dávid Ferencz és a magyar papság urvacsorát illető felfogásában történt változás fejt meg. Ugy látszik, hogy az ő, Kálmánchai feletti győzelmök egyszersmind önmagukon vett győzelem is volt: külsőleg ők ellenfelöket, bensőleg amazok tanai győzték meg őket. Dávid Ferencz tettei világosan azt mutatják. Ő e vita után a püspökségről lemondott s azután több évig mint egyszerű kolozsvári pap vett részt a vallásügy nagy küzdelmében; az egy évvel később Váradon tartott s hátrább tüzetesen említendő gyűlés czikkeit is így irta alá⁴⁾; helyébe a Luther tanai mellett megmaradt Alesius Dénest tették meg a magyar lutheránusok püspökévé⁵⁾. Dávid F. Kálmánchaival megszakadt vitáját most Melius Péter debreczeni pappal folytatta, a ki ekközben az erdélyi vallásos ügyekbe

1) Haner, 223. l. 2) Sigler, 81. l. E vita adatait is kiadta Dávid Ferencz ily czím alatt: „Acta Synodi Pastor. Eccl. Nationis Hungaricae in Transylvania sat. A. MDLVII in Oppido Torda celebratae sat. Impressum Claudio-poli sat. 4-dr.“ Mellé van nyomtatva hátul a wittenbergi Akademiának urvacsoráról való ítélete is. (Archív. sat. 251—254. ll. 3) Gr. Kemény, Cod. A. D. Tr. I. k. 294. l. 4) Archiv sat. 254. l. 5) Ily czímű könyvben: „Statuta et Articuli pro Eccl. Hung. eisq. conjunctis Saxonibus (Teke és a sajjói káptalan), en-anata Superintendente earumdem Ecclesiar. Dionysio Alesio Colosvariensi A. 1558.“ így írják, de miként lett azzá, hiteles adatokat róla nem birunk.

vegyülvén s Calvin tanait nyíltan és nagy készütséggel védvén: a fejedelmi udvarban is befolyást kezdett nyerni; de Dávid vagy azért, hogy ellenfeleinek igazságáról meggyőződött, s lelkiismerete nem engedte meg, hogy annak, elfogult lelkek szokása szerint makacsul ellenezegüljön, vagy azért, mert átlátta, hogy a magyar népet Luther urvacsorát illető tanai többé ki nem elégítik: határozottan a Calvin követőihez ment át. Papság, főurak és a nép egyiránt örömmel fogadták. Ily kitünő egyéniség nagy nyereség volt a szülemelő új egyházra nézve... Dávid F. eleinte a meghasonlottak kiegyeztetését tűzte célul; felkérte a szász eklézsiákat, hogy a dolgot atyafiságosan vitassák meg s egyenlítsék ki; azok vonakodtak minden ily célú érintkezéstől, sőt intették őt, tartózkodnék az újításoktól, különben kénytelenek vele minden egyházi közösséget megszakítani. Ő azzal felelt rá, hogy a királynétől nyilvános vita tartására parancsot s maga részére felhatalmazó levelet eszközölt; visszataszítván békés vitára s egyezésre nyújtott kezét párt-ellenfelei, módot talált benne, hogy az törvényes uton is megtörténjék ¹⁾. A szász eklézsiák figyelmét nem kerülte ki a helyzetnek e nagy megváltozása. Ők sem mulatták el tehát a királynénál érdekeik kellő védelmezését: emlékeztették őt tett szolgálataikra, hűségöket s a királyné ígérését idézték fel, s ekként 1559-ben jul. 10-ről kiváltságlevelet eszközöltek ki, melyben: „a királyné az 1556-ki kolozsvári országgyűlésen adott királyi szavára hivatkozva, maga és fia nevében a szász egyházat és annak papjait minden szabadságai, javalmi, dézsmavételi joga s más rendes jövedelmei élvezetében meghagyta, biztosította s e javak és szabadalmak megsértőire büntetést szabott“ ²⁾. E felett az urvacsoráról szóló hitczikkeiket is egybeirták s azt mind II Zsigmond lengyel királylyal, mind Izabella királynéval megerősítették ³⁾. Csak miután minden oldalról így biztosítva voltak, hirdették ki a zsinatot Medgyesre, Haner szerint augusztus 18-kára ⁴⁾. Elnök Hebler M. volt, a szász eklézsiák generalis superintendense, felelő Alesius Dénes, fencsi pap s a magyar lutheránus eklézsiák superintendense, ellenvetést tevők Heltai

¹⁾ Haner, sat. 249. l. ²⁾ Urkundenb. 176—178. II. Haner, 250—256. II.

³⁾ Haner, sat. 249—250. II. ⁴⁾ Haner, sat. 256 l. Schwartz Károly ur aug. elejére teszi e zsinatot, mi annyival hihetőbb, mivel aug. 18-án Dávid Fer. Meliussal Váradon gyűlést tartott; s pedig bizonyos, hogy a megyesi zsinaton is jelen volt, a mi másképpen nem lehető, mint ugy, ha az utolsó e hónap elején történtek fogadjuk el. Vagy tán a váradi gyűlés napjában lenne tévedés?

és Dávid Fer. kolozsvári papok. Mindkét fél elhatározottan s erős érvekkel védte tételeit — sikertelenül. A lutheránus papság, melynek kötelessége lett volna netalán jobb iránti meggyőződésének engedni, a világi rendnek aug. 14-kén költ óvó iratában attól előre vissza volt tartva. „Mevagyunk győződve — úgy mondanak — hogy ekléziáink tudománya maga a szent igazság, s attól egy körömnnyire sem távozzunk el, hogy a szegény népet tévelygésbe vigyük. Kérünk titeket s kényszerítünk, hogy a mint a Krisztus az Atyával és Sz. Lélekkel egy: mi is legyünk egyek. Más tudományt az eddiginél be ne vegyetek, mert mi százsz ekléziáinkban hirdetését meg nem engedjük“¹⁾. Egészen a Zwingli és Luther közötti marburgi eset ismétlése: ragaszkodás névhez, nem elvhez, a megszokotthoz nem az igazsághoz. Amaz esemény óta harmincz s néhány évvel több idő telt el, s a gyöngeség és beszámítás ennyivel nagyobb mértékű. Luther hitvallásának belső értéke evvel nem gyarapodott, az igazság igazság maradt, de egy lényeges rossz történt, hogy t. i. az oly sokban egyező két egyház szinte ez egyetlen kérdés miatt a teljes meghasonlás szélső pontjára jutott. Vajjon melyik volt észszerűbb s lehetségesb: egyiknek elé, vagy a másiknak visszafelé menni?!... E makacs ellentállás első következménye a Melius és Dávid Fer. által Váradon aug. 18-án nyolczadmagukkal tartott egyházi gyűlés volt, hol Calvinnak az urvacsorát illető tana megvitatva, formulázva s önállólag kiadva lőn: egyes portyázók helyébe rendes hadsereg lépett, a könnyű esatározást szervezett ostromlás váltotta fel. Dávid és Melius szövetsége kezesség volt Calvin tanának győzelmére nézve²⁾. Elöttem ama könyv ismeretlen. Tartalmáról csak a frankfurti Akademia azon válasz-leveléből tudok valamit, melyet az, az 1561-ki medgyesi zsinat végzései és hitvallására küldött. „A kolozsváriak hitvallásában — úgy mond e levél — a következő hypothesisek vannak: Az urvacsorában nem valósággal a Krisztus teste és vére adódik, az csak lelkiileg és hit által van jelen, úgy adják, úgy veszik; a ki venni akarja az éghez kell felmagasztosulnia, rá méltóvá lenni csak így lehet. Világos, hogy a kiké ez irat, a sacramentáriusokkal egyformán kárhoztatást érdemelnek; igyekeznek ugyan maguktól e nevet elhárítani, de hittanaikkal

¹⁾ „Archiv sat. 255. l. Haner, 259. l. Urkundenbuch sat. 266—267. ll.

²⁾ Munkájoknak czíme ez: Defensio Orthodoxae Sententiae de Coena Domini Ministrorum Ecclesiae Claudiopolitanae et reliquorum recte docentium, in Ecclesiis Transylvanicis, Claudiopoli 1559“. Archiv sat. 255. l.

egyeznek. A név a dologtól származik, s ők a dologban amazoktól nem különböznek³⁾. E tan Stankar és Calvin tana, mindenütt egy és ugyanazon alakban jelenik meg a reformatio történetében; fennebb e dolgozatban is fordult már elé, de érintését szükségesnek láttam azért, mert a mű, melyből véve van, Dávid Ferencznek Calvin tanai mellett irt első műve; sőt az előszóból is ide igtatok némely részleteket, hadd segítsék e korszak képét hiven kidomborodni, adjanak egy-egy vonást János Zs. életének s reformatiora való befolyásának jellemzéséhez. „Oly éles, sőt kegyetlen vala e hazában az urvacsora feletti veszekedés — így szól ana könyv írója — hogy a magyar nemzetben kivált pedig Kolozsvártt négy esztendő óta nem is vettek urvacsorát. E rosznak meggyógyítását czélozza e könyv“. Továbbá védik magukat, hogy ők nem voltak szerzői a vizálynak. „Bizonyságink vannak — folytatják — hogy mi a proféták és apostolok írásit követjük: ellenfeleink azokat ostromolják; nem akartuk a lelkiismereteket megháborítani, inkább lecsendesíteni ohajtottuk. A kik most nekünk lest háynak, nem tagadhatják, hogy atyafiságos úton akartunk mindent magánlag eligazítani, de ők megvetették felhívásunkat, s a népjog ellenére minket sújtoltak, bántalmaztak. Sajnáljuk ama barátságos viszony megszakadását, melyben eddig velők voltunk... Vitathatnók tanaik észszerületlenségét — abszurdítás — de hallgatunk, nehogy menykövel és fenyegetéssel kísértsék meg a dolgot eldöntetni. Mi is megtarthattuk volna tisztünket és azon közbecsültetést — érti püspökségét s népszerűségét — a mit ugyancsak megnyertünk volt, a míg az ő véleményeket követtük, s a mi felett, a mint leveleikből látszik, ellenfeleink most osztozkodnak, a mi az egyház szolgálaihoz nem illő dolog. A számkivetést s más roszakat sincs miért szemünkre vessék, ha Istennek úgy tetszik, bármi sorsot készek vagyunk elviselni, s inkább akarunk számúzetni, mintsem az Úrnak egyszer megismert igazságát megtagadjuk. De mi minden jót remélünk; ismerjük fels. fejedelmünk vele született kegyelmességét s igazságszeretetét, hogy kihallgatatlanul senkit el nem ítél. Kérjük is tisztelettel: hallgaszanak meg, ügyünk végeztessék el zsinatban. Kérjük a szász városok tisztségeit is, intsék papjaikat, hogy szidalmakkal és épével ne vitatkozzanak, de kitűzött helyre és időre jelenjenek meg s az ügyet nem emberek, de Isten ígéje szerint intézzük el, mert

³⁾ Archiv sat. 283. I.

az igazság nem az emberek, de az Isten szavához van kötve ¹⁾. ... Innen világos, hogy a fejedelem már akkor Luther tanainak hódolt, hogy az új vallások hívei olykor drasticus szereket használtak ugyan egymás ellenében, de a külföldi példák határáig még is soha sem mentek; végre, hogy Dávid F-nek a nyilvános vita sürgetésében czélja a meggyőződések szabad nyilvánulása s az eltérő nézeteknek egy magasb igazságban egyeztetése volt.

Ez időben történt Izabella királyné halála. János Zs. trónra léptekor tehát birodalmának mind magyarországi, mind erdélyi részeiben az ágostai vallás bevezetett tény, sőt a király maga is e hitet valló volt: törvények ismerték el a római cath. mellett a lutheránus vallást, püspököket a királyné erősítette meg, gyűléseket tartottak, iskolákat állítottak, egyházuk igazgatását maguk intézték, szóval; vallásuk törvényesen elismert második vallás volt. De mint százados tölgy koronájából az ifju sarj: úgy hajtott ki a catholicismus agg törzseből előbb Luther s később ebből Calvin vallása. 1556 óta a törvény őltalma alatt álló lutheránus vallás védelme alatt János Zs. birodalmának mind m.országi, mind erdélyi részében folyvást növekedett az a kis töredék, mely az urvacsora kérdésében Calvin tanait fogadta el. Melyik évben, minő alkalommal s miképen lőnek függetlenekké eklézsiáik a magyarországi részekben a Luther követő eklézsiáktól: kinyomozása s hiteles meghatározása az illető adatokkal bíró királyhágtónúli testvéreink feladata; én csak azon nézetemet fejezem ki, hogy annak 1556—1562 között kellett történni. Ez időpont az, melyben Stöckel, a hatalmas lutheránus reformátor mellett Melius Péter debreczeni pap és superintendens neve kezd előtérbe nyomulni, ki nem csak a magyarországi részekben a Calvin értelmében reformált vallásnak nagy mérvű kifejlődését, szerves egészszé alakulását, s minden tekintetben megszilárdulását czszközölte, de egyszersmind annak az erdélyi részekben elterjedésére is döntő befolyással volt. Dávid Ferencz csak az ő közreműködése s a fejedelem példátlan szabadelvűsége által vivhatta ki azt, hogy a lutheránusoknak a sacramentáriusok tana elleni elfogultsága lassanként megszűnjék s Calvin tanai a törvény őltalmában részesüljenek. A fejedelem látta a felek közötti csekély nézetkülönbséget, s akarta azok egyezte-

¹⁾ Kénosi-Fosztó, Unitariorum Historia Eccl. Transylv. ívrét, kézirat I. köt. 107—108. ll.

tését, de azt őszintének s tartósnak csak úgy hitte, ha mindkét fél szabad elhatározásából származik. Ezért nyilvános vitatkozás tartását rendelte ¹⁾, a mi 1560-ban januar 10-én Medgyesen meg is történt. Elnök volt Hebler M., ellenvetők Heltai és Dávid Ferencz. A lutheránus papok 8 pontba foglalták urvacsorát illető tanaikat, minden ponthoz mellékelvén könnyebb megérthetés végett Calvin ellenkező tanait is. Heltai és Dávid F. szintugy felállították ellen-tételeiket. A vita ismét nem vitt célra. Dávid és Heltai a „*Consubstantiatio*“ nem engedték meg, Hebler és a lutheránus papok az 1545-ki szebeni végzésre hivatkoztak, mely szerint ők az ágostai vallástételt fogadták hitformájoknak, s kijelentették, hogy attól soha el nem távoznak, sőt Dávidot és Heltait egyházukból kirekesztették ²⁾. Hasonló gyűlése volt ez évben Kolozsvártt a magyar papságnak, a hol azok urvacsorai hitvallásukat XV. pontban szintén formulázták ³⁾. Az ügyet mindkét fél a fejdelem elé vitte ⁴⁾. A fejd. jónak látta az országot megkérdezni, mire az 1560-n nov. 11-én ily törvényt hozott: „Mínthogy a vallásra, különösen az urvacsorára nézve az ekléziák papjai közt egyenetlenség és vita támadt, honnan botrányok és bántalmazások származtak: ő felsége k. beleegyezésével végeztetett, hogy az ekléziák papjai tanaikat jövő esztendei Dorottya napján Medgyesen vitassák meg. A nemesség részéről ott lesz Mikola Ferencz, Mechkey László itélőmester, Győrői Mihály, Kornis Mihály, Lázár Imre és Kálnoki Bálint. A szász követek is ígérlik, hogy kebelökből küldötteket választanak“ ⁵⁾. A fejdelem mindkét fél papjainak megparancsolta, hogy a kijelölt helyen és időben az országos közzsinatra megjelenjenek, a vitás kérdéseket meghányják-vessék s urvacsora feletti nézeteiket röviden írják egybe ⁶⁾. Papság és országgyűlési bizottság 1561-ben februar 6-án Medgyesen megjelentek. Elnök és ellenvetők az eddigiek voltak. A vita néhány napig folyt. Calvin követői állították: „A Krisztus testét és vérét az urvacsorában lelkileg, nem szájjal, de szívvel és hittel kell venni“, a lutherások erősítették: „hogy az szentség gyanánt, sa kenyér és bor alatt valósággal és anyagilag — substantialiter — vétetik“, az elsők az előbb említett kolozsvári XV. pontu munkálatot adták be, az utólsók itt szerkesztették egybe néze-

¹⁾ Haner, 258 l. ²⁾ Kénosi-Fosztó, Hist. Eccl. Unit. Trans. I. k. 109—110 ll. ³⁾ Salamon, de Statu Eccl. evang. reform. etc. Claudiopoli. 1840. 6. l. ⁴⁾ Haner, 260. l. ⁵⁾ Urkundenb. 87—88 ll. ⁶⁾ Haner, 261 l.

teiket XIV cikkben, a szószékből nyilván kihirdették s minden pappal aláíraták, köztük volt Alesius Dénes is, mint fenesi pap ¹⁾). A lutheránusok a Calvin-követők akarata ellenére, de a fejdelem meg-egyeződéséből hitczikkeiket, valamint a magyar papságnak 1559-ki kolozsvári megállapodásait is két követőtől elküldötték véleményadásra a wittenbergi, lipcei, rostochi és Odera melletti frankfurti egyetemekre, megküldötték Stöckelnek, Majoriusnak s több németországi tudósnak, a fejdelemtől az előbbiekhöz valamint a szász vál. fejdelemhez is ajánló-levelet eszközöltek, melyben kérte ezen ügynek lehető gyors elintézését. A követek 1562 elején jöttek vissza, mindenik egyetem a lutheránusok tanai mellett nyilatkozott, a szász vál. fejdelem valamint az egyetemek tanári karai is bókokkal teljes levelet irtak a fejdelemnek. „Nagy lelki örömmel értették meg — ugymond a rostochi egyetem tanári kara — hogy a fejdelem e magasztos ügyről oly kegyesen gondoskodik“, — a lipcei kar pedig vigasztalva az egyházat, ama próféta jóslatra hivatkozott: „Királyok lesznek táplálóid s királynék a te dajkáid, a népek tejét szivod és a királyok emlőjéről táplálkozol,“ — kérte Istent, hogy hosszason s egészségben tartsa meg őt a legkésőbb életkorig, szándékát és kormányát vezérelje úgy, hogy számítódjék azon uralkodók közé, kik az egyháznak kezdettől végig kegyes és igaz pártfogói voltak; végre ajánlták magukat és engedelmességöket ²⁾, s valamennyien kérték a fejdelmet: „vegye az erdélyi lutheránusokat pártfogásába s tiszta tudományokat a sacramentáriusok hamis tanainak rontásától óvja meg“ ³⁾. Sőt Georgius Majorius Csáki cancellárhoz is az ő erényeit magasztalólag irt, s kérte: „eszközlne ki a fejdelemnél, hogy védje a meghasonlástól az eklézsiát s a már eddig vallott tiszta tudományt elnyomatni ne engedje“ ⁴⁾. A mart. 8-n Szebenben tartott zsinaton mindezek, valamint az ágostai confessio és több symbolicus könyvek is felolvasatván: még egyszer minden kérdést megvizsgáltak, megvitattak s megállapodásaikat 7 pontba foglalták egybe, melyek közül az: „1.) Stankar ellen, a 2-ik) a sacramentáriusok ellen van intézve, végre újból meghatározták, hogy a hitczikkektől soha el nem távoznak“ ⁵⁾. Mindezek daczára — jegyzi meg Haner — a lutheránus vallásról sok székeley és ma-

¹⁾ Haner, 262 l. Miért hagyta el püspöki címét, előttem ismeretlen. ²⁾ Archiv. sat. 275. 278 ll. ³⁾ Haner, 266—267 ll. Archiv, 269—282 ll. Olvashatók itt az egyetemek levelei, de kiadó a két fejdelem levelének nem tudott nyomába jutni. ⁴⁾ Archiv sat. 276—277 ll. ⁵⁾ Haner, 269 l.

gyar ment át a Calvin hitére ¹⁾). E hitvallás a fejdelemtől nyert engedély folytán az egyetemek véleményével együtt ki lőn adva 1563-n, alá-irta Hebler M. püspök, minden lutheránus pap, köztök Alesius is ²⁾).

A szászoknál — úgy látszik — a vallásbeli egység eszköze volt politikai egységöknek ³⁾): magukbazarokozási szellemök s egybetartásuk meggátolta Calvin tanainak közöttük terjedését, mi által az egészen a magyarok körére szorittatván, fokozott hatást idézett elő. 1563-ban jun. 6-án Tordán ily végzést kellett hozni az országgyűlésnek: „Mivel mind a két vallást követő székely urak közt különböző vetélkedések támadtak, miből sok rosz következhetik: az ország R-i meghatározta, hogy mindeniknek szabad legyen azt a vallást és hitet követni, a melyik tetszik, s minden a maga vallásán levő papot tarthasson, kik közül midőn egyik prédikálni kezd, a másik ne akadályozza, s ha elvégezte, azután kezdje a másik, és így isteni-tiszteletét és a szentségek kiszolgáltatását mindenik végezze szabadon. Ki őket megháborítja, hívassék meg a fejdelem elé s büntetődjék bűne szerint“ ⁴⁾). Hogy a fejdelem még ekkor Luther tanait vallotta, bizonyítja Alesius Dénes udvari papjának tett jószág adományozása ⁵⁾), valamint az is, hogy nov. 22-n levelet irt Hebler M. szász superintendenshez és papságához: „Mivel — úgy mond — értésére esett, hogy némelyek a wittenbergi és más egyetemektől helybenhagyott és eddig követett tudományt és egyházi szokásokat másokkal akarják beszennyezni s vallásuk egységét s a keresztény szeretet kötelékét szétszaggatni, a mi által csak a szétvonaás és egyenetlenség magvai hintődnek el: intette őket, hogy új tudományt és czeremoniákat be ne hozzanak, tegyék és kövessék az eddigieket, zavart az ekléziában ne idézzenek elé“ ⁶⁾). De az is tény, hogy a fejdelem ez évben, a Lengyelországból kiüldözött Blandrata Györgyöt udvari orvosává vevén fel: a vallásügy ez ország részben azonnal más arczulatot öltött. Blandrata személyisége, tudománya, élettör-

¹⁾ Haner, 269. l. ²⁾ Archiv. sat. 259. l. Czime ez: „Brevis Confessio de S. Coena Dni. Ecclesiarum Saxoniarum et conjunctarum (Hungar.) in Transylvania. Una cum judicio quatuor Academicarum Germaniae, super eadem Controversia. Cum gratia et privilegio Serenissimi Principis nostri, electi Regis Hungariae etc. MDLXIII. 4 ár.“ ³⁾ A Varos usque ad Boralth unus populus, (una religio). ⁴⁾ Kemény, C. A. D. Tr. I. k. 114. l. Urkund. 88. l. ⁵⁾ „Méltó tekintettel levén — így szól adománylevelében a fejdelem — hívünknek, tisztelendő kolozsvári Alesius Dénes mesternek, erdélyi ekléziánk superintendensének s a mi prédikátorunknak egyenességére, tudományára és más erőnyeire, melyekkel felruházott voltát tapasztalásunkból tudjuk, egyszerűságra pedig megtekintvén hűségét és irántunk hivatalában tanúsított szolgálatait sat. 17. l.). ⁶⁾ Archiv sat. 287 l. B o d P. Smirnay Sz. Polikárpus sat. 17 l.

ténete oly sajátságos volt, hogy megjelenése, beszédei s szellemi iránya az ifju fejdelem kedélyére a legmélyebb benyomást tette s az egész udvarra ugyszólván átalakítólag hatott. Nem is lehetett más képen. E férfi, származására nézve olasz, a fejedelmi anyának orvosa, száműzetésében bujdosó társa, több izben követe volt; magánál a fejdelemnél tudományáról s tett szolgálatairól ismeretes, a ki őt mint gyereket gyógyította, országából kikísérte, balszerencséjük napjaiban mindég velök volt, s most a vallásos nézetei miatti üldözések elől mint urnak és fejdelemnek udvarába vendégszeretőleg meghívatta: ő talált menedéket nála! Ez rendkívüli, sorsszerű esemény volt. . . . Egy év nem telt el s Blandrata már birta a fejdelem bizalmát. E tény minden reform-törekvésnek lendületet, a meglevő s létért küzdő vallási irányoknak tartósságot s szabad fejlődésökre nézve támaszpontot nyújtott. A helyzet gyökeres megváltozását, a dolgok ez új irányát tények sora mutatja. 1564-n Alesius D. helyébe Dávid F. lön a fejdelem udvari papjává, később a Calvin urvacsorai tanát valló magyar eklézsiák superintendensévé; a januar 21-ki segesvári országgyűlésen im e minden megszorítás nélküli törvény lön hozva: „Tetszett a hazafiaknak, hogy a Kolozsvártt — 1557-n hozott vallási törvény tartassék meg, t. i. kiki követhesse azt a vallást, a mely tetszik, egyik fél a mászt ne akadályozza, erőszakot vagy boszszut ellene ne használjon; továbbá: Káránsebes tartományában is elkezdődván az evangéliom hirdetése s a római vallás és evangéliom hirdetői közt viszály támadván, minthogy ott nem találhatni oly jeles férfiakat, kik azt kiegyenlitsék: az országgyűlés meghatározta, hogy egyik nap a római vallás papja, másik nap az evangéliom hirdetője prédikáljon s tegye az isteni-tiszteletet s a másik fél ne háborgassa; végre pedig, mivel a vallás s kivált az urvacsora dolgában a magyar és szász eklézsiák papjai közt meghasonlás van, mire nézve két évvel ezelőtt Medgyesen ő felségétől zsinat volt hirdetve, hogy az a szentírásnak egybevetése és közértekezés útján kiegyenlítődjék, de minthogy ez akkor nem sikerült, abból az okból, hogy az Isten dicsősége minden kegyesek előtt nyilvánvalóbb legyen, végeztetett: hogy mind az eklézsiák papjai, mind a szentírásokban jártas más kegyes férfiak, mind azok részéről, „kik a Krisztus testének az urvacsorában anyagilag benne létét hiszik“, mindazokéről, „a kik azt csak jelképnek vallják“, attól a naptól számítva, mikor ő felsége Isten kegyelméből Gyulafejérvárra megérkezik, 15-öd napra Enyed

mezővárosban jelenjenek meg, hová kegyes és kitünő más férfiak is szabadon mehetnek, s ő felsége is a maga nevében tanácsosai közül egyet elküldeni méltóztat, a ki ő felsége tekintélyével az ellenfeleket egymás bosszantása-, bántalmazása- és gyalázásától megtartóztatja; a kik előtt aztán az érintett papok Isten világos szavaiból keresztény buzgósággal vitatkozni, értekezni, az igazságot napfényre hozni kötelesek lesznek, nehogy az egyet nem értés miatt a keresztény sokaság kételyben és függőben maradjon, hanem inkább a hit tisztaságát és vallásunk szerzőjét Istent, az ő Fia, az egyedülvaló közbenjáró és a mi megváltónk által egy szájjal és szívvvel dicsőíthesse!).“

Ez országgyűlésileg meghatározott zsinatot a fejedelem azon okból, hogy a kitűzött idő husvétra esett, apr. 9-kére hívta egybe s személyét képviselő megbizottjává ugyan e napról költ felhatalmazó iratában Blandrata Györgyöt nevezte ki. „E zsinatra — így hangzik az — teljes hatalmunkkal s tekintélyünkkel felruházva, kineveztük nagyon érdemes Blandrata Gy. orvosunkat, tekintélyes, tudós és szentírásokban jártas férfit, hogy az urvacsorát illető kibékítő értekezleteken jelen legyen, s a zsinaton minden viszálykodást, botrányt és egyenetlenséget csendesíteni s mérsékelni igyekezzék; hogy ezuttal azok között, kik a régi kegyes atyák állításait és igaz ítéletét Isten világos szavai gyanánt vevén, Krisztusnak az urvacsorában való jelenlétét erősítik, és azok között, a kik különböző értelmeket az urvacsora szavaiból merítik, minden gyűlölség, bosszúság és vetélkedés megszűnjék és lecsendesüljen, s Isten egyházában béke és egység legyen. Czélszerűbbnek véltük, hogy állítását mindkét fél tegye írásba, hogy így szidalom és egymás kárhoztatása nélkül — a mi az indulatok felhevüléséből gyakran következni szokott — sőt a gyengébbek bántása és megbotrányozása kikerülésével az igazság kiderüljön, a mit Mi az egyház és hívek érdekében kívánatosnak tartunk. Ha pedig ez el nem érhető, legalább legyen intézkedés téve az iránt, hogy azoknak, a kik a Krisztus testének az urvacsorában jelenlétét állítják, legyen egy tekintélyes, kegyes és tudós s az Úr nyájára gondosan vigyázó superintendense, a

1) Urkundenbuch, sat. 88—89 ll.

ki megtartván a tudomány és szertartások egységét, az eklézsiákat evangéliomi fegyelemben tartsa, igazgassa, a hibásokat méltólag megbüntesse. Viszont azoknak is, kik a Krisztus testének az urvacsorában jelen nem létét tanítják, legyen a maguk superintendensök, kinek gondja s felügyelete alatt az eklézsiák a maguk rítusok és szertartásaik szerint evangéliomi fegyelemben igazgattassanak, s mindenik a maga kijelölt határai közt és saját hatáskörében a rá bízott nyájnak viselje gondját s akképen a közöttök levő versengések megszüntetessenek. Engedelmességet parancsolunk tehát mindnyájatoknak nevezett küldöttünk irányában s jóakarólag serkentünk titeket, hogy egymást megértvén, ezen urvacsora iránti egyenlenségben a kívánt egyességet és békét valahára létrehozni kötelelességteknek ismerjétek¹⁾. A zsinat tagjai a kitűzött napon egybegyültek az enyedi templomba, a fejedelmi biztos a felhatalmazó-levelet felolvastatta, azután egy más parancsnál fogva Alesius Dénest püspöki hivatalából letette, s miután helyébe más nap Dávid Ferencz lón megválasztva: a fejedelmi biztos felhívta a Calvin-követőket, hogy nézeteiket írásban adják be. Azok beadták ily czim alatt: „Modus concordia e“; a Luther követői feleletöket rá „Responsio“ czim alatt 11-én szintugy megtették. Erre két napi — april 12. 13 — vita következett, de a kívánt egység most sem történhetvén meg: a két fél hivei és eklézsiáik végképpen elváltak, s a Luther-követők — többnyire szászok — eddigi püspöküket Hebler Mátyást, az urvacsorában a Calvin tanát követők — kik szinte mind magyarok és székelyek voltak — újból Dávid Ferenczet, a magyar lutheránus eklézsiáknak régebben volt superintendensét választották meg,²⁾ s e tények szentesítéseül a R-ek nem sokára a jun. 4-én Tordán tartott országgyűlésen a következő törvényt hozták: „Minthogy a vallás dolgában kivált az urvacsora adását illetőleg a kolozsvári magyar nemzeti és szebeni szász püspökök és papság között viták és egyenlenségek voltak, ezek elenyésztetésére s a lelkiismeretek megnyugtatására végeztetett: hogy ezen túl mindenik félnek legyen szabad akár a kolozsvári, akár a szebeni eklézsiák vallását és nézeteit követni, de ugy, hogy ha bármely város, mezőváros vagy falu a kolozsvárit fogadta el, s a népet arra kényszeríteni akarná, ne tehesse, hanem az bármely val-

Urkundenbuch, sat. 186—187 ll. Archiv sat. 288—289 ll. 2) Lampe, Lib. III. Sectio II. pag. 685. Archiv sat. 262—263. ll.

lása és nemzetiségű papot tarthasson, a más vallásut pedig elmozdithassa. Ez tartassék meg a szebeni eklézsia egyházkörében is. Ha pedig valaki a szebeni vagy kolozsvári eklézsia nézetére térni vagy urvacsorát venni akarna, e czélból a szebeni eklézsia egyházköréből a kolozsvári eklézsia egyházkörébe az illető hitvallás papjához akadály és nehézség, úgy minden bántalmazás, kicsufolás és nevetségessé tétel nélkül elmehessen ¹⁾.... Stankar és Kálmánchai tizenegy évi üldözés és folyvást megújuló küzdés után diadalmaskodtak, a kolozsváriak vallásának a római catholicus és evang. lutheránus vallással való törvényes egyenjogúsága János Zs. birodalmában bevégzett ténynyé vált, mindkét félnek saját püspöke, önállása s külön egyházi igazgatása lön.

Míg a fejedelem birodalmának keleti részében ez eszmeharcz folyt: addig a magyarorszáiban a helvét hitűek e küzdelemre fordítva figyelmüket s mintegy várván a végkifejlődést, csöndességben folytatták hódításait. A protestántismus szive Kolosvár és Szeben volt. Nehány nevezetesebb mozzanatot azonban a m.országi vallás-élet is mutat. Ilyen a csengeri zsinat XI pontból álló végzése 1557—1558 körül, melyet 1570-n Debreczenben Farkas (Lupinus) András nyomtatott ki ²⁾, továbbá a Sárospatakon 1562-n tartott zsinaton a z e l ő r e v a l ó e l r e n d e l é s r ő l folyt vita, mely békésen lön kiegyenlítve ³⁾; az egi magyar helyőrségnek Calvin tanaira ünnepélyes megesküvése s II Miksa magyar királyhoz e tanok szabadon vallása és gyakorlása iránt beadott kérelme ⁴⁾; a Tarczalon 1562-ben tartott zsinat, melynek ugynevezett t a r c z a l i - t o r d a i hitvallása — confessio — 1562 és 1563-ban kinyomatván: a helvét hitűeknek maig hitők sinormértékeül szolgál. ⁵⁾ Nevezetes még Perényi Gábor abauj- és ugoçsamegyei főispánnak a szász választó-fejedelemhez való követség küldése 1563-ban ⁶⁾, minek célja előttem ismeretlen, valamint végre a trienti zsinattól az urvacsorának mindkét szín alatt vételére nézve a m.országi és erdélyi protestánsoknak adott engedély ⁷⁾, a mire a hazai törvény már adott jogot.

Az 1565-dik év hadi készülődéssel s hadakozással telt el,

¹⁾ Urkundenbuch, 90. l. Gr. Kemény, C. A. D. Tr. I. köt. 406—407. ll. ²⁾ Lampe, Historia Eccl. Reform. in Hungaria et Trans. Trajecti ad Rhenum, MDCCXXVIII 109—110. ll. ³⁾ U. az u. ott 118. l. ⁴⁾ U. az u. ott 118—121. ll. ⁵⁾ Az 1563-ki kiadásuak czime: „Compendium Doctrinae Christianae sat. Typis impressa A. 1563.“ Lampe, 121. l. ⁶⁾ Lampe, sat. 122. l. ⁷⁾ U. az u. ott 123. l.

az 1566-dik év első felében: a fejedelem Szolimán látogatására készült. Azt lehetne gondolni, háboru és csatazaj elhallgattatott minden más érdeket, s nyugalom állott be a vallásos élet mezején. Ellenkezőleg történt. Az eszmék világában lehet megállás, örök állandóság nem: haladás, folytonos fejlődés e dicsó ország létfeltétele, örök szépségü bélyege. A népek szellemi életében valami titokszerü közösség van: a mi egy helyt történik, elmegy máshová is, a mit elfojtnak itt, felüti magát amott. A reformationak mindjárt kezdetén Zwingli és Calvin urvacsorai tanai mellett, azokkal csaknem egyszerre, s minden mivel népnél a legkiválóbb elméket s legnemesb sziveket ragadta meg egy, amazoknál sokkal intensivebb tartalmu s magasb értékü eszme: az Isten lényi és személyi egységének eszméje. Ilyenek voltak: Hetzer Lajos, Calvin honfitársa, Denk János és Frank Sebestyén német, Joris Dávid hollandiai, Ashton angol, Gonesius és Pauli lengyel, Blandrata és a két Sozini olasz, Arany Tamás és Egri Lukács magyar, s a legnemesebb, a korát észben és léleknagyságban feljűlmuló Servetus Mihály spanyol tudós. Az egynek fejében megszületett eszme a sajtó útján rövid időn mindenkié lett, a legelvonultabb magányban termett gondolat a világ köztulajdonává vált. Így volt az kivált a vallásos eszmékkel; sőt ezek sokkal gyorsabban terjedtek, inkább hatottak, mélyebben meggyökereztek; s ennek oka azok vonzerején kívül a terjesztőit ért közűldözés, a máglyák, a confessori és mártyr-koszoruk. Az Isten egységének eszméje szétszorva élő, elszigetelt állásu egyéneknél számtalan helyt élt Angliában, Németalföldön, Olaszországban, sőt Magyarországon is; de concret alakot még csak Lengyelországban öltött vala, önálló egyházai csak itt voltak, védelmét tőle csak a nemes lengyel nemzet kormánya s törvényhozása nem vonta meg. Azon viszonyt és érdekközösséget s csaknem mindennapi érintkezési szükségét tekintve, mely János Zs-nak atyját, anyját, őt magát és birodalmát szinte félszázad óta Lengyelországgal egybekötötte, valamint azon tényt is számbavéve, hogy e század első felében a magyar ifjuság legtöbbsnyire a lengyel egyetemekre ment magasb önkiképzése végett: nem csudálkozhatunk, hogy e, titokban annyi nép közt ismert és vallott, nyilván csak Lengyelországban türt, máshol mindenütt üldözött tan János Zs. birodalmában nyilvánult ha nem legelébb is, de nem sokára a reformatio után oly mérvűleg, hogy elismertetése csaknem az első fellépés után szükségességként tünt fel?! S vajjon mi volt e legalább is rendkívülinek mondható jelenség oka? Az ország kiseded volta? Ennél sok kisebb országban

lőn az kiirtva; egyébiránt a föld geographiai kiterjedésének az eszmék meghonosulásával nincs köze. A különbféle népfajok más-más vallás iránti rokonszenve nyitott volna utat ennek elterjedésére? Ez inkább gátlólag hatott. A közviszonyok ziláltsága? János Zs. alatt már jóformán megállapodtak s rendbe jöttek volt. Talán az ellentállási erő csekély-volta? Ebben nem volt hiány. Mindkét új hitvallás követői megtették a lehető feltartóztatására; nemcsak benn és Magyarországon, de Németországon is erkölcsi nyomást gyakoroltak az erdélyiekre az akademiák karai, Beza Tódor és Majorius György. A valódi ok egyébben van. A fejedelem magas értelmisége, az új tan hirdetőinek ellenségeit is bámulatra ragadó ékesszólása, vitakozási ügyessége, törhetlen erélye, valamint a hirdetett tudománynak belső igazsága s eszmei szépsége, végre pedig az országnak szabadelvű politikai intézményei, magas műveltségű aristocratiája s aristocratai érzésű polgársága: voltak a tényezők. A ki az unitáris-musnak Erdélyben elterjedését a kútfőkből nyomozza, azt a felhozott okok egyenes okozatának fogja tapasztalni, látandja, hogy az nem más mint e, hazai közviszonyinkból, a reformatio természetéből, s nemzeti geniusunkból okszerűleg fejlődő különböző körülmények közrehatásának eredménye, a legnemesb szellemi tényezők ténye.

Az egyházak közti újabb meghasonlást az 1566 ban januar 22—24-dikén Gönczön tartott zsinat XXII pontból álló végzései idézték elé, melyekre Egri Lukácsnak a Krisztus istenségét kétségbe vonó tanítása adott okot. Ugyanazon vallás hívei álltak egymással szemben, hosszasan vitakoztak, s utóljára sem egyezhetvén meg, a zsinat elbomlott, de végzései és alkotott hitszabályai mind a helvét hitvallást kifejlődött és önállólag szervezett alakjában mutatják, mind pedig constátírozzák ama tényt, hogy e vallásközönségnek az ágostaiktól elválása Magyarországon már ekkor be volt végződve. Főbb pontok ezek: „1.) Senki a maga agya szüleményeit vagy a sátántól támasztott új hitelveket ne tanítson. 3.) Mivel már két zsinaton aláírták a genfi egyháznak Bezától irt hitvallását, a papok azt szerezzék meg, olvassák, tanulják, nem azért hogy Beza irta, hanem hogy az a szentírással egyezik; szintén olvassák Calvin catechesisét is, a mely a tarczali zsinaton közegyetértéssel elfogadtatott. 4.) A keresztséget és urvacsora kiszolgáltatását a gyülekezetben Krisztus és az apostalok példája szerént kell kiosztani, 5.) a papoknak az apostoli hitformát és uri imádságot Calvin catechesise szerént kell magya-

rázni. A többi egyházszerkezési rendszabály“.¹⁾ A zsinat egyszersmind a Tiszán túli — nekünk inneni — atyafiakhoz levelet intézett, melyben felhívja, hogy tartsanak zsinatot s czáfolják meg azon felfuvalkodott kevélyeket, kik Arius- és Sabelliusnak az ekléziától rég kárhóztatott tanait újra feleleveníteni s avval az eklézsia egységét veszélyeztetni akarják“²⁾. E végzések mutatják, hogy az unitáriusi eszmék János Zs. egész birodalmában — Kassa völgyét sem véve ki — forrongásban voltak s mozgásba hozták az elméket s létező egyházakat. A levél izgató része s dorgáló sulya pedig Dávid Ferenczre és Blandratára irányult. Ez időben történt az előbbinek Kolozsvártt Károlyi Péter iskolai tanárral való szóváltása az Istenről adott amaz értelmezés miatt: „Az Isten örökkévaló ész“ — *Deus est mens aeterna*³⁾, mit amaz sietett a Calvin értelmét követő hitfeleivel tudatni. Egyébiránt is Dávid F. — ámbár még nyilván Calvinnal tartott — prédikációiban sem titkolta el hajlamát az unitárius tanok iránt. Erre féltékenység, szorosb ellenörködés s olykor ellenszólások következtek. A nyomás visszahatást szült. Már most Dávid Fer. elvtársai kezdték sürgetni a zsinattartást. A fejdelem beléegyezett s még ez évben négy zsinat lón tartva. Az elsőt Gyula-Fejérvárra hívták egybe febr. 24-kére. A vitatkozási kérdésekről s a vita folyamáról ily czimű könyv adhatna felvilágosítást: „*Disputatio prima Albana seu Albensis, habita A. 1566 24 febr. impressa Claud. eodem Anno*“⁴⁾; de én nem tudtam nyomára akadni. A második zsinat Tordán volt mártius 15-dikén, melyen az összegyűlt papság a „háromságrol“ ily czimű és tartalmu hitvallást terjesztett elé: „*Capita Consensus Doctrinae de vera Trinitate Ministrorum Tordae congregatorum 15. mart. Anno 1566*“⁵⁾. Előbocsátván, hogy hitvallásuknak az Apostoli Credót tartják, azért, hogy az az Isten igéjével megegyezik s a keresztény ember üdvére szükséges tudomány summáját magában foglalja, azután így nyilatkoztak: „1.) Hiszünk a mindenható egy Atya Istenben, a ki szerzője (author) kezdete, kútfeje az Istenségnek (divinitas), egyedül legfelségesebb, a ki senkitől nem származik, mindeneknek felette van, kiből az ígét (λογος) és a lelket nem zárjuk ki, de megbizonyítjuk, hogy e kettő — az ő igéje és lelke — ő benne vannak kezdet és vég nélkül. Elválunk azoktól, a kik e mellékszót

¹⁾ Lampe, 133—135. ll. ²⁾ Lampe, 137. l. ³⁾ U. az u. ott 152—158 ll. ⁴⁾ Sandius, *Bibl. Ant.* 30. l. ⁵⁾ Lampe, 147—148. ll.

„egy“ a lényre (essentia) és nem a Krisztus Atyjára ruházzák, és ebben a lényben három személyt lenni állítanak, mert ők ezáltal az egységes Istenből négyet csinálnak. 2.) Hiszünk a Jézus Krisztusban s nem csak a mi Urunknak, hanem mindeneknek Urának valljuk, és az ő nevében s vele együtt folyamodunk az Atyához megismervén, hogy az Atya mindent neki adott s nekünk mindent ő ad, mert ő választotti vagyunk a világ alkottatása előttől fogva. Őt az Isten egyszülött, tulajdon, természeti és szerelmes fiát Főpapunknak, Közbenjárónknak ismerjük, s nem fürkészsük a sophistákkal: vajjon az Atya lényéből vagy személyéből származott? 3.) Hiszünk a Sz. Lélekben, mert annak nevében keresztelkedtünk meg, az szentel meg és szül újjá az örökéletre. Hiszszük, hogy az a Lélek az Atyáé és Fiúé, az a mi vigasztalónk és tanítónk — és mindazt, a mit a szentírás felőle előad és tanít“¹⁾. Meg kell jegyezni, hogy mindezen tételeket szentírásbeli helyekre alapítják. E zsinat folyamáról egyéb tudomásom nincs. Következett a harmadik, a Gyula-Fejérvártt ápril 24—27-dikén a király előtt történt vitatkozás, melyen jelen volt a magyarországi papság s jelesen Melius Péter is²⁾. Ez alkalommal Blandrata és Dávid Fer. együtt adtak be bizonyos, a fennebb előadottaknál még rövidebben formulázott, tételeket³⁾: zajos küzdelem támadt, az „egység“ és „háromság“ volt a vita tárgya, rendkívül szenvedélyesen folyt, sőt Melius oly kifejezésekkel élt Dávid Fer. ellenében, a minőktől ma elfordul a művelt ember⁴⁾. De megállapodásra nem jutottak. Ekkor lőn egybehiva Dávid Ferencztől május 19-dikére M. Vásárhelyre a 4-dik zsinat, hol az eddigelé felmerült ellentétes nézetek, egységi és háromsági tanok, a felektől elértesztett adatok alapján újból vizsgálat alá lőnek véve s mind a tordai zsinat 3 pontból álló egyértelmű nyilatkozatára (Consensus), mind Blandrata tételeire az ekközben megingatott papság ítéletét (limitatio) kimondotta⁵⁾, sőt a mint Lampe írja, egészen a Calvin értelme szerént hangzó XIII pontu hitszabályt hoztak ily cím alatt: „A r-

¹⁾ Lampe, mint fennebb. ll. ²⁾ Több körülmény s kivált Meliusnak 1567-ben dec. 14-kén költ zsinati egybehívó levele, velem azt sejteti, hogy 1566-ban Erdélyben Gy. Fejérvártt csak egyszer t. i. apr. 24—27-én volt zsinat s ekkor Sandius fennebbi, febr. 24-ki keletü adata tévedésen alapulna, következőleg e napra tett följegyzése, ápril 24-kére lenne értendő. (Lampe 178. l.) ³⁾ Lampe, 149—150. ll. ⁴⁾ Állításait servetusi hazugságoknak, őket servetusi sertésnek, ebeknek, vargáknak sat. nevezte. (Kénosi T. János: De Typographiis Unitar. 31. l. Gr. Keménynél, Msept. Hist. min. T. XXIV.) ⁵⁾ Lásd alább a teljes czimben.

ticuli Christiani Consensus de sancta Trinitate sat. 1.) Elöttem bizonyosnak látszik, hogy itt két hitvallás forog fenn: a tordai mártius 15-diki, Dávid Ferenczé és elvtársaié, és ismét a m. vásárhelyi május 19-ki, a Melius értelmét vagy is a helvét hitvallást követőké. Mint történt a papság nézeteiben e nagy megváltozás alig három hónap alatt, másképp meg nem fejthető, mintha azt teszszük fel, hogy Tordán a Dávid Fer. nézetén levők voltak nagyobb számban, itt pedig a Calvin értelműek. Az idézett catechismus előszava csak annyit mond, hogy fontos okok birták rá, nem könnyelműség. „Miatán — így szólnak — a Fejérvártt ápril 24-kén és következő napokon a felséges fejdelem előtt tartott elég hánykolódó vita után sokak lelkiismerete kételynek lön kitéve, a mi a tőlünk szerfelett röviden felállított tételek homályosságából származott s azután kevés napokkal tisztelendő és jeles Dávid Ferencz püspök urunk az eklézsia öröklött szabadsága szerént M. Vásárhelyre népes gyűlést hirdetett s ott a fejérvári tételeket az azokra nézve tett megállapításokkal (limitatio) vitatás végett elénk terjesztette s a mi véleményünket azokról joga szerént megkérdezte, mi a dolgot nagyszerűségéhez képest lelkiismeretesen megfontoltuk s határozatunkat világosan kijelentettük, ... Mentik magukat, hogy most, ezelőtt kiadott confessiojok némely pontjaira nem voltak tekintettel: nem változékonyság — ugymondanak — vagy rüt ingadozás, de némely felette szükséges okok birták arra. Hogy a királynak ajánlották, ez azért történt, hogy lássa meg a világ, hogy ők az igaz Istentől nem távoztak el, nem tanítanak török vallási tudományt, sem eretnekséget“ sat. 2).

1) Lampe, 159—162. ll. 2) A kezeim közt levő eredeti példány szerént a Catechismus czime ez: „Catechismus Ecclesiarum Dei in Natione Hungarica per Transylvaniam, quae relicto Deo Quaterno verbum Dei de sacrosancta Triade, Uno vero Deo Patre et Filio ejus, Domino Jesu Christo ac amborum Spiritu, amplexae sunt, simplicitateque sua ac puritate illud credunt ac profitentur. R. Majestatis Dni nostri clem. assensu ac voluntate excusus et publicatus Claudiopoli in Transylvania A. D. 1566. 8-drét“. Ajánlva van II János királynak, mint legkegyesb főpártfogójoknak. Az ajánlási előszó így van aláírva: Seniores Ecclesiarum Hungariaearum reliquique Pastores et Ministri earundem. Ezután van a tartalom. Az I. részben tanító (Magister) és tanítvány (Discipulus) elbeszéli hitvallásukat: Istenről, Krisztusról, Sz. Lélekről, II ban van az eklézsia, III-ban az Isten házának kedvezményei, továbbá beszélnek a szentségekről, keresztségről, urvacsoráról, az ég kulcsairól, háláról, tiz parancsolatról és Miatyánkról. Leghátul van a papság ítélete ily czím alatt: „Sententia concors Pastorum et Ministror. Ecclesiae Dei Nationis Hungaricae in Transylvania de P opositionibus Doctr. Georgii Blandratae et Francisci Davidis in Disputatione Albensi, coram Reg. Matte A. D. MDLXVI. die apr. XXV. propositis, et limitatione fratrum, qui ex Hungaria praedictae Disputationi interfuerunt; in praesenti Synodo Vásárhelyi-

A figyelmes olvasó látandja, hogy e tényeken ugyan mint egy fátylon már ácsillámlik az „egység“ tana, de alakja határozatlan; itt még Dávid F. és Blandrata valamint mindkét színezetű papság a „háromság“ alapján áll: mozgatják azt, eddigelő ismeretlen s nagyon is subtilis értelmezését adják, de utóljára is kiindulás pontjok a régi. A tordai három pontu hitvallás jóformán közel ment a kérdés magvához, de a vásárhelyi zsinat ismét gondosan eltakargatta. Ugy kell lenni, hogy Dávid F. és Blandrata ez első kísérlettel csak a helyzetet akarták megismerni, s nyitabb és elhatározóbb küzdelemre az elméket elkészíteni. . . . . Törvénygyűjteményeinkben ez évről egyetlen végzést látunk. „A religio dolgáról — így szól a Tordán András apostol napján hozott t. czikk — végeztetett volt ezelőtt is egyenlő akarattal: Megtekintvén, hogy mindeneknek felette minden kereszténynek az isteni dolgot kelljen szeme előtt viselni, hogy ezelőtt való articulusok tartása szerint az evangéliom prédikálása semmi nemzet között meg ne háboritassék és az Isten tisztessége nevedekése meg ne bántassék, sőt inkább minden bálványozások és Isten ellen való káromlások közülünk kitisztittassanak és megszünjenek; most is azért újabban végeztetett, hogy ez birodalomból minden nemzetség közül efféle bálványozások kitöröltessenek és az Istennek igéje szabadon hirdettesék“¹⁾. E törvényből visszafelé türelmetlenség tűnik ki a catholicismus irányában, előfelé pedig a mozgalomnak megállítására.

Ez az unitárius hitvallási küzdelmek első stadiuma. Lehet gondolni, hogy az immár törvény védelme alatti hitfelekezetek semmit el nem mulattak érdekeik védelmére s az eszmék tovább fejlődésének feltartóztatására. Kivált Melius a m. országi részek superintendense ezt mintegy feladatának látszott tekinteni. 1567-ben febr. 26-kára Debreczenbe vitatkozó zsinatot hívott össze. Ebben a Dávid F. és Blandrata VII tétele vizsgálat alá lőn véve, kárhoztatva s az egység és háromság tanai a helvét hitelvek szempontjából bővebben kifejtve²⁾. Ezután a Tiszán túl és innen levő papságot 1568-n jan. 6-kára Szikszóra hívták egybe a háromságegységi tan megvitatása végett, mi ekkor meghiusulván, 9-kén lőn megtartva.

ensi eodem A. die vero XIX maji pronuntiata et publicata. Nunc vero ex assensu Mattis R. Dni ac Principis nostri Clementissimi typis excusa.“ (Látható a kolozsv. Unitar. Collegium könyvtárában 139. könyvtári szám alatt.)

1) Urkundenbuch, 63. l. 2) Lampe, 164—169. ll. E zsinat 12 pontu hitvallását kiadta Melius ily czim alatt: „Brevis Confessio Pastorum ad Synodum Debreczini 24. 25. 26. febr. Anno D. 1567 convocatorum celebratam.“ Bod P. (M. Athenás 172—173. ll.)

Az egybehívó levél élesen kikel a háromságnak s a Fiu istenségének hadat izenő „Árius- Photinüs- és Servetus-tanok és azok hirdetői ellen,“ serkenti a papságot bizonyosan és jól felkészülten megjelenésre, Schwendi Lázár német főhadvezért pedig kéri: „hogya a zsinat tartását engedje meg, küldjön arra biztost s az ellenszegülőket fenytse meg, a M. országon netalán levő ariánusokat, különösen pedig Egri Lukácsot — a ki Ungváron lappang — szorítsa megjelenésre, a szepességi városoknak adjon rá engedélyt, s a Tiszán túli — nekünk inneni — papoknak odamehetésre szabad men-levelet“¹⁾. E zsinaton lön: „sok évi vetélkedés után eltörölve az ostya s helyette az urvacsorában a közönséges kenyérnek használása behozva“; XVIII vármegyéből voltak jelen papok és nemesek, esperest XIII volt, az anti-trinitáriusok ellen kemény harc folyt²⁾. Melius és esperestei 1568-ban februar 2-kára szintén zsinatot hívtak egybe Debreczenbe; meghívó levelök feljül mulja Luthernek VIII Henrik és Karlstadt elleni polemiáit, feljül Calvinak Servetus irányában való engesztelhetlen gyűlölségét. Átalom érinteni is ama nézeteket, analysisit és személyeskedéseket, melyekkel e körlevél czélja indokolva van. A támadás ereje azonban természetesen a magát többé nem védhető Servetusra, Dávidra és Blandratára van irányozva. Miután szenvedélyét kielégítette, így hívja fel a papságot: „Serkentünk titeket M.ország összes papjait, bár hol legyetek, kitzűött zsinatunkra jöjtek el, a szentkönyv igazságaival legyetek jól felfegyverkezve 1.) Sabellius ellen, a ki tagadja, hogy az egy Jehovában három személy legyen, 2.) Arius ellen, a ki tagadja, hogy a három egy, vagy hogy a Fiu és Szent Lélek az Atyával egyenlő, 3.) Samosatenus ellen, ki egyedül való igaz Istennek csak az Atyát tartja, az Igét és Szent Lelket pedig annak erejének és hatalmának; ezek Sabelliussal, Photinussal, Servetus- és Egri Lukácscsal azt is tagadják, hogy a Jézus öröktől fogva született az Atyától, és hogy a Sz. Lélek szintugy az Atyától személy szerint származott. Mi — így végződik e meghívás — ezek ellen tételeinket megirtuk, ellenfeleinket Erdélyből megjelenésre fel fogjuk kérni; mi meg jelentünk nálok 1566-ban apr. 26—27-kén, ha ők el nem jönnek, kerülve a világosságot, megerősödünk az iránt, hogy tetteik és eretnkségök a sátántól vannak.“³⁾

¹⁾ Lampe, 171—175. ll. E zsinatra vitatási tárgyul kitzűött XXIV. pontból álló tételeket lásd u. ott 180—187 ll. ²⁾ U. ott 179. l. ³⁾ U. ott 176—178. ll. Nem is mentek el. „Irtözunk — mondják — avérszomjas Meliustól“. Dis p. Alb. 2 a 1568. Alb. Jul. előszó.

Ugy látszik, hogy Schwendi Lázár nem engedte meg a felső m. országi papságnak a debreczeni zsinatra menést, hanem arra szabadságot adott, hogy 1568-n jan. 27 s köv. napjain Kassán zsinatot tartsanak Erre ungvári pap Egri Lukács XXVII tételt adott be megvitatásra, melyeknek veleje ez: „I.) Egy az Isten, t. i. a Jézusnak és mindeneknek Atyja II.) Nem lehet állítani, hogy az isteni természetben az evangéliomi kijelentés előtt és öröktől fogva három személy lett volna. III.) Az Isten igéje megtestesülése előtt valósággal és a szó tulajdon értelmében nem volt Isten fia“¹⁾. Ezekre a zsinat kárhoztatását s ellen-határozatait ugyan ennyi pontban kimondotta, hitvallását Calvin tanai értelmében hét pontban formulázta ily czim alatt: „Confessio Ecclesiarum Orthodoxarum Superioris Hungariae in Synodo Cassoviensi conscripta et publicata“. Minden jelen levő pap — szám szerint 45 — aláírta, Egri Lukács vonakodván, mint eretnek, elítéltetett és Schwendi Lázár parancsából tömlöczbe tétetett; kiszabadulásának ára és mikor történte feljebb már említve volt²⁾.

A míg a m. országi papság a zsinatokon vitázott, hitvallást és egyházzsabályokat hozott s hiveit megerősíteni igyekezett: addig Dávid F. és Blandrata egyfelől a fejdelmet tanaik és szándékaik iránt lassanként felvilágosították s pártfogását megnyerték, másfelől pedig azokat prédikálás, nyilvános beszédek és sajtó útján nemzeti nyelven terjesztvén, a néppel megkedveltették. A fejdelem 1567-n, némelyek szerint Blandratának nyomda-állításra jogot adott³⁾, mások szerint s hihetőbben maga állított nyomdát számukra⁴⁾. Dávid Ferencz, Blandrata, Balázs (Basilus) István és az egységet valló papság pedig ez év folytán hat, rendkívül fontos könyvet bocsátottak közre, négyet nemzeti nyelven, hogy mindenki, kettőt latinul írva, hogy külföldiek is olvashassák, három ajánlva volt a fejdelemnek, három előkelőbb udvari embereinek; mindenkiben az egység és háromság napirenden levő tanát tárgyalván, s részint a maguk nézeteit és tanaikat adván elé formulázott hitczikkekben, részint pedig a Melius Péter és a magyarországi eklézsiák zsinati végzéseit és hitvallásait czáfolván. Az elsőnek czinét nem tudom megmondani, mert az eleje nem volt meg azon példánynak, melyet Kénosi látott, a kinek kivonatait én hasz-

¹⁾ Lampe, 187—196 ll. ²⁾ U. az 196—214 ll. ³⁾ Illífa, Ortus et Progressus variar. in Dacia Gentium et Religionum. sat. Claudiop. 1730. 36. l. ⁴⁾ Haner, 281 l.

nálom ; tartalma négy fejezetre oszlik ; az 1.) szól a háromság és egység tanának fejlődéséről, azokról, a kik az ellen tanítottak s a kik annak vértanui lettek. 2.) A reformatio előhaladásáról. „Az Ur Isten minket — így szól az író a többek között — ez mostani időben lassan lassan az gyenge dolgokról az vastagságra, az kicsinyekről az nagyobbakra, az végéről az eleire hoz. Mert először Luther és Filep Melanchton írását adta minékünk, melyek csak a bűnnek bocsánatja ellen való praktikát rontották meg, és ezeket megtanulván, ragaszkodánk azután a saxoniabeli tanítókhöz. Ennekutána nem sok idő múlva a csehekhez hajláink, de nem a tudománynak tisztaságában, hanem csak az anyaszentegyháznak igazgatásában. Hogy penig ennekutána a helvetiabelieknek írásokat kezdők olvasni, kik mind a saxoniabelieknek, mind a cseheknek tévelygéseket kárhoztatják vala, látván azoknak tisztább tudományokat, mü is összetársalkodánk véllék. De mostan immár más hadnagyokat és vezéreket adott minékünk a mü kegyelmes Atyánk, kik a mélyebb tévelygést törlik el, megtisztítván az egy Atya Istenről, a Jézus Krisztusról és az igaz apostoli keresztségről való tudományt. Nem szűnik azért addig meg Ő szent felsége, miglen teljességgel kiviszzen minket mindenféle zürzavarból. . . .“ A keresztségi és urvacsorai reformatiót így adja elé: „1550-ik esztendőben a misének regulája minden római czeremoniákkal és a kenyérnek felemelésével megrontaték. 1553-dik esztendőben az oltárok, faképek és némely ékességek letéteének, de maradékja helyben marada. 1555-ben letéteék a Krisztus testének a kenyérben való jelenvolta és az üdvösségnek a szentségekhez hit nélkül való kötelezése, azonképpen mind a sugó gyónás s mind a betegeknek gyóntatása. 1559-n a miképpen a térdhajtás kirekeszteték az fennállással, azonképpen az fennállás leüléssel és közönséges kenyér hozattaték be. Hasonlóképpen 1550-ik esztendőben a keresztségbeli kenet, nyál, só, gyertya elomla, de a többi mind megmarada. 1553-ban a keresztségbeli babonásságok, ördögüzések, kereszthányások megromláink, melyek még mostan is vagynak a szászöknál. 1556-ban megromla a bábák, dajkák és a paraszt népek által való keresztelés, melyet Stankarus megtarta a helveticusoknak ellenekre. 1559-ben a komaság kárhoztaték Laskó Jánostól, melyet még mostan is az anyaszentegyházban megtartnak nagy sok helyen; azonképpen a kús gyermekektől való kérdezkedés is“. Tovább így szól : „El kell pusztulni a sokféle hitnek, vallásnak, hogy csak az egy Apos-

toli Credó maradjon meg, és hogy mű is az apostalokkal egy tudományban legyünk... Mű még ez ideig semmi egyéb hitnek vallását be nem hagytuk menni a mi Catechismusunkba, hanem csak a Credót.“ A III-dik fejezet így kezdődik: „Magyaráztatja sz. János (evangélioma) XVII-ik részéből e mondatnak: Ez az örökélet, hogy megismerjenek tégedet csak egyedül igaz Istennek és a kit elküldöttél, a Jézus Krisztust — az közösleges egyenlő értelmű tanítóknak Erdélyországban vallásoknak bizonyosságára és erősítésére az egy Atya Istenről és az ő szent Fiáról a Jézus Krisztusról és ezeknek az ő Szent Lelkéről“. Ide bé van igtatva az író hitvallása is (Confessio)¹⁾. Megjegyzem, hogy ebből van dolgozva a később 1570-ben készült s 1638-ban a déezsi egyezéskor megújított unitárius hitvallás. Ezután van három prédikáció 1.) az Atya Istenről, 2.) az Atya Isten szent Fiáról, a Jézus Krisztusról, 3.) a Szent Lélekről. A IV.) fejezet: „Tanácsadás, miképpen az hív keresztény ennyi sok vélekedésektől megszabadulván, az igaz értelemben megmaradhasson és az ő üdvösségének utjában bátran járhasson“. E fejezet így végződik: „A hivek munkálkodjanak abban, hogy hív pásztorok legyen, ki mind tudományában, mind kegyes életében próbált legyen, melyet szorgalmatosan és kivánsággal hallgassanak, a kit e jelekről megismerhetni: 1.) Valamit mond és tanít, hogy ha azt az Istennek nyilvánvaló igéjével megbizonyítja, és ha minden tanítása a hitnek ágazatja szerént vagyon avagy nem; ha pedig az közösleges embereknek vélekedésekhez ragaszkodott, és igaz itélet nélkül valamit talál, a magyarázatoknál mindeneket béveszen, sem igaz fundamentoma nincsen, sem a bibliának írásait nem tudja. Azért ha valaki szoll, szollja az Isten beszédit. 2.) Meg kell látni, miképpen rendelte el az maga életét és az ő házában valókét; mert miképpen igazgathatja az az Istennek egyházát, ki az ő maga háza népére gondot nem visel? 3.) Megkivántatik, hogy minden egyéb homályos disputatiokat hátravetvén, hitünket jó cselekedetinkkel megmutassuk, és a hit olyan legyen, mely szere-

¹⁾ „Az egy Atya Istenről, az Atya Isten Fiáról és a Szent Lélekről“ sat. E hitvallás fennebb a tordai zsinat rendében már ismertette volt, meg van az Alesius ellen irt czáfolatban is ily czim alatt: „Confessio vera de Triade Ministrorum Ecclesiae Dei in Transylvania Consistentium: De uno Deo Christi Patre, De Filio, De Spiritu Sancto“, — valamint az alább előforduló ily czimű könyvben is: „De falsa et vera“ sat.

tetnek általa cselekedjék“¹⁾). A másodíknak²⁾) ajánlata: „Az istenfélő és nemes férfiúnak, Mikola Ferencznek“ sat. Az író előszavában e munka kiadása okának azt mondja, „hogy abból egyfelől ismerhessék meg ellenfelei az ő hitvallását, melyet annyit káromolnak, s lássák meg, hogy az nem pelyhén és polyván, de a szentiráson épül, másfelől hogy azok, a kik megbecsülik az Isten igéjét, abból épülhessenek“. A könyv sz. János evangélioma I. részének fejtegetésén kezdődik: „Mi a kezdet, az örökké-létel, új teremtes, külső-belső ember, az ő és új szövetség, Mózes és a Krisztus közötti különbség? A szentirásokat egybefüggőleg kell olvasni. Mi az Elohim, mit tesznek az Istennek tulajdonított, többes számban álló szólásformák, Isten képére teremtes“ sat. „Az együgyűeknek — így végződik az előszó — épületekre és az istenfélőknek vigasztalására és tanításokra akartam ezeket írni. Im értem pedig az embereknek búsulásokat és háboruságokat ez jelenvaló háromság-nak vetélkedése felől, de sokkal jobb mostan megbúsulniok és hitőket megpróbálniok és az írásban való ellenkezést eszekben venniok, hogysen mint azután nagy háboruságban essenek, mivelhogy az írásnak igaz egyenességét és folyását eszekben nem vették. Jobb most az írással tusakodniok a keresztényeknek, hogysen mint azután ő magokban és lelkiismeretekben megtántorodniok. E világhoz szokott embereknek panaszolkodások ez, valamikor az Isten az ő igéjének tisztítását elkezdi, hogy háboruságnak és visszavonásnak nevével szidalmaztassék az ő igazsága — de méltatlan. . . . Az hiveknek ártalmas nem lehet az írásokból támadott visszavonás, mert az mely félnél az igazság van, az ellenkező bizonyosságokkal el nem fojtathatik, sőt inkább megerősítetik. Minekelőtte pedig az vetélkedésben kifényljk az igazság, jobb Pál apostolnak az ő tanácsát követnünk: az Írásnak az ő magyarázatját meg ne vessük és a lelkeket meg ne fojtsuk, szidalommal, tüzzel vassal ne kergessük“³⁾). Mindkettő Dávid Ferencz műve. A harmadíknak⁴⁾) két része van, az I.) I—IX fejezetben a szent

¹⁾ Kénosi T. J., „De Typographiis Unitariis“, 9—18 ll. Az egész könyv 4-rétben 23 ívet tesz. ²⁾ „Rövid Útmutatás az Istennek igéjének igaz értelmére, mostani Sz. Háromságról támadott vetélkedésnek megfejtésére és ítéltésére hasznos és szükséges. Excusum Albae Juliae per Typographum Regium Raphälem Hofhalterum A. D. M. D. LXVII. Az előszó hozzáíratott MDLXVIII. (Kénosi id. műve 18 l.). ³⁾ Kénosi T. J. idézett művében 18—23 ll. ⁴⁾ Czime: „De Falsa et Vera Unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo. Authoribus Ministris Ecclesiarum Consentientium in Sarmatia et Transylvania Albae Juliae“. Évszám nélkül. (Kénosi id. műve. 24 l.).

Háromság kérdését vizsgálja egyháztörténeti adatok nyomán; a II. rész ¹⁾ tanít az Atya Isten, a Fiu és Sz. Lélek felől I—XV fejezetben. Ide van beigtatva a IV-k fejezetben a fennemlített hitvallás. Ajánlva van mindkettő a fejdelemnek. Mondják ajánlatukban, „hogy az egyházat az igazság keresésére akarják buzdítani s a jövendőségnek magasabbakra utat törni. A mit ők tesznek, csak előcsatározás (velitatio). Továbbá, hálát adnak Istennek, hogy szorongatott egyházuknak oly Mecenást adott, a ki nem vassal s tűzzel, de az ó és új szövetségi irásokból, békés értekezések útján mozditja elő az igazság megtalálását; kéri a királyt, hogy e tőlük megmozgatott követ ismerje jól meg, hogy azt választhassa és tarthassa meg, a mit jobbnak tartand; ellenfeleiket felhívják annak a szentírásból bebizonyítására, hogy az Atya, Fiu és Szent Lélek együtt egy Isten, s hogy a Jézus Krisztus az Isten lényéből — essentia — öröktől fogva született. Ők készek, ha ez be lesz bizonyítva, az Isten és egyház előtt egyességre lépni, engedelmeskedni s az övéiknél igazabb tudományt aláírni“ ²⁾. A negyedik Melius Péternek és a vele tartó papságnak 1567-ben febr. 24—26-án a debreczeni zsinaton elfogadott s fennebb érintett hitvallása ellen volt írva ³⁾; ajánlták a királynak: „az előszóban annak nemzetségi czimereit adják, harczai szerencsáját versekkel dicsőítik, őt az Isten egyháza igaz pártfogójának, az igazság kedvelőjének nevezik“, — kél az irat 1567-ben sept. 1-én Vásárhelyt tartott zsinatból, aláírták: „David Ferencz és az erdélyi magyar egyháznak seniorai“. Az előszóban így nyilatkoznak: „Jól tudjuk, hogy a polgári főhatóságnak hatalma van arra, hogy a papokat megfenyítse, zsinatot tartasson sat. de azt tagadjuk, hogy a vallást tűzzel vassal kényszerithesse, mert a Krisztus országának népe önkéntes nép, a lelkiismeretet külső erővel kényszeríteni nem lehet, a felett hatalma csak annak van, a ki alkotta. Csudálják ellenfeleik zordonságát (duritiem), a kik rájok bünt nem bizonyitnak, még is a fejedelmet ellenök tűzzel és vassal fellépésre kényszeritik ⁴⁾, holott ha hibázná-

¹⁾ De Vera Unius Dei Patris, Unius Dni Nostri Jesu Christi, quem misit Filius, et amhorum Spiritus cognitione. Albae Juliae“. Évszám nincs, de hogy mind kettő 1567-en jelent meg, mutatja az ajánló-levél, mely a királyhoz volt intézve aug. 7-én, az aláírás ez: „Ministri Ecclesiar. Consentientium sat. 4-dr. (Kénosi id. műve 26 l.). ²⁾ Kénosi T. J. idézett műve 24—27. ll. ³⁾ Czíme: „Refutatio Scripti Petri Melii, quo nomine Synodus Debreczinae docet Jehovalitatem et Trinitarium Deum Patriarchis, Prophetis et Apostolis incognitum.“ 4-drétű könyv, nyomtatta Hofhalter Rafael királyi könyvnyomató, MDLXVII. (Kénosi T. J. id. műv. 27. l.) ⁴⁾ Vonatkozás Meliusnak János Zsig. fejdelemhez intézett azon

nak is, anyaként meg kellene őket gyógyítani, nem elveszteni. A jó anya nem veti el hagymázos gyermekét, hanem meggyógyítja. Tudományunkot eretneknek mondják — így szólnak tovább — s fenyegetőznek; az elsőt megczáfoljuk, az utólsót illetőleg pedig kérjük a felséges királyt: nehogy vádlóinkat bántás érje, sőt esedezünk, engedtessek meg nekik, hogy szabadon irjanak, tanítsanak s a mit tetszik, azt csinálhassanak; mert az Isten a maga ügyét felveszi s kieszközli, hogy a mint a Jézus Krisztus idejére és bölcseségére növekedett: úgy ők is mindennap előbbre haladjanak sat.“ A könyvnek I—IV része van: az I-n) Meliusnak a Jah vagy Jova és Elohim Istenségről szóló tanát adják elő s mellé teszik a maguk és őket követő papság hitvallását¹⁾; a II-n) az első pont alatti hitvallást czáfolják; a III-n) Melius érveire felelnek s újakat állitnak fel, visszautasítják ama kiméletlen szavait, melyekben őket vargáknak, kutyáknak sat. szidalmazta; a IV-n) összevonva adják elő Jézusról való tanjokat s a netaláni élességről bocsánatot kérnek sat.²⁾ Az ö t ö d i k könyv az Apostoli Credóval³⁾ ismerteti meg az olvasót, melyről az író előszavában: „jó lelkiismerettel megvallja, hogy nem kisebb becsületben tartja a szentírásnál, csak hogy avval együtt járjon és semmiben attól ne különbözzék“. A h a t o d i k ban ugyan ez író: „a keresztény vallást illető legfontosb hitczikkekről⁴⁾, kérdésekben és feleletekben világosítja fel az olvasót“. Az egész könyv velős tömötséggel s meglepően szép magyarsággal van írva... Látható innen, mily elhatározottan léptek fel az unitárius irányu erdélyi reformátorok, mily compact munkásságot fejtettek ki a sajtó terén, hogy mind a fejedelmet és az udvarhoz közelállókat ügyöknek megnyerjék, mind pedig hitczikkeik iránt s vallási rendszerökre nézve a közvéleményt felvilágosítsák... Még tovább is mentek. A létező vallásszabadsági törvények védelme alatt városokon, falukon mindenféle

---

felhívására, hogy Dávid F-et és Blandratát, mint eretnekeket fegyverrel büntesse meg. Calvin türelmetlenségét — úgy látszik — Melius örökölte, amannak alkotó lángesze nélkül. Mint amaz Servetust, úgy üldözte ez Dávid F-et, a ki Melius értére ugyan nem, de halála után öt évvel csakugyan áldozatává is lett hitének s álnok barátai és nyílt ellenfelei egyesített cselszövényének.

- ¹⁾ Confessio vera de Triade sat. mit fennebb láttunk. ²⁾ Kénosi, T. J. id. m. 27—31. ll. ³⁾ Czíme: „Az Apostoli Credonak rövid magyarázatja a Szent Írás folyása szerént. Íratott az kolosvári Prédikátor Basilius Istvántól Fejérvárt 1568. 4-drét.“ Ajánlva van Békes Gáspár királyi kincstartónak. Gr. Kemény Coll. Mserpt. Hist. XXIV. köt. II. darab. Bod P. M. Athenás sat. 28. l. ⁴⁾ „Egy néhány Kérdések az Keresztény igaz Hütről és azzal ellenkező tudományokról az Istennek Egyházában. Egybeszedettek az kolosvári Prédikátortól, Basilius Istvántól, Albae Juliae 1568. 4-drét.“ Ajánlva van Pokai Jakab udvarmester és titkos tanácsosnak. Bod P. M. Athenás 28. l. Kénosi, Gr. Kemény idézett gyűjteményében.

hirdették tanaikat, a templomokban prédikáltak, missioikat egész vidékre kiterjesztették, s a többi vallások követői is önvédelmök-re hasonlót tén: olykor az isteni-tiszteletet a belesodrott nép részéről botránnyos viták, sőt veszekedések is váltották fel. De a kérdés tisztult, az ügy folyvást előfelé haladt. „Akkori napokban — írja Borsos Sebestyén egykoru krónikairó után veje ¹⁾ — hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputátiot és pántolódást: falun, városon, étel-ital között, estve-reggel, éjjel és nappal, prédikátoroktól a prédikálószékből sok káromlásokat a két religio u. m. calvinista és ariana religion valóktól disputálást hallottál volna.“ Ugyan e krónikairó a fejdelemről így ír: „Látván az ifju János király, ki akkor, mikor a dolog indultatott volt Erdélyben, igen gyermekállapottal volt, de a sok változó állapotok közt felnövekedvén, majd mintegy bizonytalan állapotban lehetett a vallás dolgában. De azonközben mivel minden újításra kaput nyitott volt Luther és Calvinus s az anabaptisták tudománya: tehát támada akközben egy Dávid F. nevü tudományos ember, esmét egy olasz, Blandrata és egy Franken — az is tudós ember számban volt immár. Ezek az három tudákos emberek egyakarattal fel kezdék állítani az anyaszentegyházról régen condemnáltatott tévelygést u. m. a photiniana, sabelliana és ariana haeresist vagy értelmet, mely ellen a calvinianus papok s prédikátorok eleget hánykolódnának ugyan mind disputálással, mind pedig irással, de ugyan semmit sem használhatának, mert már a pápásokat megutálván, autoritások debilitáltatott vala. Így azok hátrább állának s csak nézék, mi lesz a dologban“ ²⁾. Ez eléggé bizonyítja, hogy az unitárius tanoknak már ekkor erősen elterjedetteknek kellett lenniök az ország magyar népessége közt. . . . A királyi udvar körében és az irodalmi téren, a társadalomban és a szószéken egységesen s kölcsönösen egymásra hatólag tett e roppant erő kifejtés eredménye lön, hogy az 1567-ben sept. 8-án Gyula-Fejérváratt hozott azon nevezetes törvényre, mely szerént: „az ország R-ei azon esetre, ha a fejdelem magtalanul halna el, engedelmességöket ígérték az iránt, a kit fejdelemmé egyenlő akarattal megválasztanak“ — egészen unitárius hitelvek szerénti esküt tettek le. „Esküszöm az Atya mindenható Istenre — így szól az országgyűlésilég megállapított esküforma — menynek földnek teremőjére, és a mi Urunk Jézus Krisz-

¹⁾ Nagy Szabó Ferencz, Gr. Mikó, Erdélyi Történ. Adatok czimü kútfőgyűjt. I. k. 27. l. ²⁾ U. az u. ott 27—28. ll.

tusra, az ő szent Fiára és ezeknek Szent Lelkére, hogy mi elszakadás nélkül az ország javát megmaradását keressük“ sat. ¹⁾ 1568-ban pedig Tordán jan. 6-án im e szabadelvű vallás-törvényt hozták: „Urunk ő felsége, a miképpen ennekelőtte való gyűlésében országával, közönséggel a religio dolgáról végzett, azonképpen mostan is ez jelen való gyűlésben aztot erősítik, tudniillik, hogy minden helyeken az Prédikátorok az evangéliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem penig, senki kényszerítéssel ne keserítse az ő lelke azon meg nem nyugodván, de oly Prédikátort tarthasson, a kinek tanítása ő nekie tetszik. Ezért penig senki a Superintendensek közül se egyebek a Prédikátorokat meg ne bánthassa. Ne szidalmaztassék senki az religioért senkitől az elébbi constitutiok szerént; és nem engedték az senkinek, hogy senkit fogsággal avagy helyéből való priválással fenyegeessen az tanításért — mert az hit Istennek ajándéka, az hallásból leszen, mely hallás Istennek ígéje által vagon“ ²⁾. E törvéynél fogva Erdélyben az unitarismus második, a törvény előtti egyenlőséget illetőleg pedig az első stadiumba lépett. Elébb titkon vallották, most levett sisakkal a nyilvánosság elé léptek; 1566-tól mostanig a más három vallás mellett fejlődni engedték, most pedig e permissiv törvény már nyilvánóltalma alá vette. Nem sokára azonban ez ügyet új és pedig harmadik stadiumába látjuk lépni II János választott királynak 1568-ban februar 3-dikán Zékel-támatt várában költ kir. rendelete által. „Mint hogy a h á r o m s á g kérdésében — így hangzik az — az eklézsia papjai nem értenek egyet, tetszett a püspököknek, senioroknak és papoknak, hogy a közelebbi mártius hó 3-n Torda mezővárosunkban közegyházi zsinatot tartsanak, hogy ez ügybaj kegyes értekezések útján kiegyenlítődjék s az igazság kiderülhessen. Azonban hogy ily nagy dolog annál nagyobb tisztességgel és méltósággal menjen végbe, meghatároztuk, hogy az a kitüzött napon, de nem Tordán, hanem a mi Gyula-Fejérvár városunkban tartassék, a melyen mi is jelen lenni akarunk. Parancsoljuk tehát nektek mindnyájatoknak, szász eklézsiai dékánok, seniorok és papok, hogy hívünk nagytiszteletű Hebler Mátyás superintendensetek megtalálására a kijelölt zsinaton, minden mentiséget félretéve, személyesen megjelenjetek sat.“ ³⁾

Ime itt mondja ki legelsőbben a főhatalom, hogy a püspö-

¹⁾ Erdélyország Tört. Tára I. köt. 90. l. ²⁾ Urkundenb. 94—95. ll.

³⁾ U. az u. ott 193. l.

kök a háromság vitás kérdését zsinatilag kívánják eldöntetni, s ez által sanctiot nyer a Dávid Fer. püspöksége, valamint a tényleg létezett unitárius hitelveket valló s tőle képviselt unitárius egyház és annak autonom léte. A kihirdetett zsinat meg is tartódott Fejérvártn 1568-ban márt. 8—18-kán. Ennek, az unitáriusok egyháztörténeteiben egyik legnevezetesebb sőt legnagyobbmomentumnak szoros kapcsolata levén az 1579-ben ugyancsak itt tartott s Dávid Ferenczet halálig tartó fogságra ítélő tragicus zsinattal: derekas tárgyalását egy későbbi füzetre, vagy tán önálló munkára tartom fenn, most csak értekezésem további folyamára nézve szükséges némely tényeket érintvén. A zsinat a fejedelmi nagyobb palotában folyt, jelen volt a fejedelem, jobbján Csáki a cancellár, titkos tanácsos Békes s az udvar főnépe. Az egységet vallók részéről jelen voltak: elől Dávid Ferencz superintendens, jobbján Blandrata György, utána Gyulai Pál fejérvári iskolaigazgató, Balázs István kolozsvári magyar predikátor és Hunyadi Demeter enyedi pap; a háromságot vallók közül: elől ült Melius Péter debreczeni pap s a Tiszán túli és inneni helvéthitű reformált eklézsiák superintendense, utána Czeglédi György váradi pap, Sándor András dévai pap, Turi Pál bihari pap, Kis (Heltai szerint Klein) Lőrincz beszterczei pap, Károlyi Péter váradi gymnasiumigazgató; védők a háromságot vallók részéről voltak: Hebler Mátyás, luth. superintend. Károlyi Sebestyén, Heltai Gáspár, Szigethi Miklós, az egységet vallók részéről: Szegedi Lajos, Csázmái István fejérvári pap, Sztárai Miklós és Karádi Pál; jegyzők a Melius pártiak közül: Marosi Synnig János székely-kereszturi, és Fejérvári Márton déézi pap, a Dávid Fer. részén levők közül: Óvári Benedek, fejérvári iskolaigazgató és Wagner Gergely, az előbbinek tanár társa. A Melius nézetét vallók előlegesen hét feltételhez kötötték a vitát; Dávid Fer. és társai az egyiken kívül, hogy t. i. azt, a miben megállapodnak, a külföldi Akademiáknak küldjék meg, elfogadták; erre amazok két ízben feleltek, Dávid Fer. és társai egyszer adtak felvilágosítást. Végre megállapodván, márt. 8-dikán reggel öt órakor a vita elkezdődött, 17 thesis volt kitűzve, melyeknek veleje e főkérdésben kifejezhető: egy vagy három személy van az isteni természetben? Tíz napig folyt a vita, de úgy lát-szik, hogy a vitázó felek már a 9-dik napon bele voltak fáradva, mert Melius és Hebler a királyt kérték: „hogy ők és papjaik ellenfelek felelgetéseinek tovább hallgatásától mentődjenek fel,

mert papjaik már úgy is jobbára eltávoztak, de azt is látják, hogy a vitatkozásnak semmi haszna, a tőlük kárhozott tudomány napról napra nagyobb erőre kap. A fejedelem azt felelte: „Ha ti nem akarjátok hallgatni, én akarom — azért hivatam egybe az eklézsiát.“ A vita folytatva s csak másnap, a már tizedik napon lön bevégezve; a fejedelem, cancellára által komolyan megparancsolta a feleknek: „hogy káromló és gúnyos iratoktól őrizkedjenek s egymást sem nyilván, sem magánlag ne szidalmazzák, a különben cselekvőket ő felsége a fejedelem keményen meg fogja fenyeitni, mert istenfélő papokhoz nem illik bárkivel is gyalázkodni. Egyébaránt ő felsége megengedi, hogy ezután is mind a két fél vitatkozhasnék, egybegyülhessen, s vélekedését ki is nyomattathassa, az levén akarata, hogy birodalmában teljes vallásszabadság uralkodjék.“ A fejedelem e szabadelvű nyilatkozatában az unitáriusok hitvallására nézve új kezesség s mintegy bátorítás van, vitájok következménye az lett, hogy az unitarizmus, az udvarnál még inkább megerősödött, papsága a győzelem önértetét vitte magával s ezen túl hitelveinek mindenfelé könnyebb volt a szivekhez és lelkekhez bejutni.... Ez évben még amaz esemény is előhaladást jelez, hogy Kolozsvár magyar és szász lakossága között a piaczi nagy templom, a plebánusi állomás és plebániái jövedelmek iránt per támadván, a fejedelmi

¹⁾ E vita folyamat kiadták a Dávid F. részén levők Fejérvárt 1568-ban Hofhalter Rafael özvegyénél. Ebben legelöl van Dávid Ferencznek jan. 20 kán kelt egybehívó levele a felső és alsó pannoniai eklézsiák esperesteihez, így írva alá: „Seniores et Ministri Ecclesiarum Ungaricarum in Transylvania Consentientes“, — azután a 17 pontból álló thesis, a kis gyermekek keresztsége ellen szóló szentírásbeli érvek 36. pontban, az olvasóhoz rövid előszó, aláírva e szerént: „Seniores Ecclesiarum et Ministri Christi Crucifixi Consentientes in Transylvania“; ezután a vita feltételei és bírák kijelölése ily czim alatt: Prima Actio sat. Responso Ministrorum Professionis Evangelicæ ad conditiones propositas Ministror. Catholicorum; továbbá: Responso Ministror. Catholicæ veritatis seu Propheticæ et Apostolicæ Doctrinæ sat. Ezután Responso Ministr. Evang. profess. Folytatólag: Responso Ministror. ex Hungaria et Transylvania, qui veritatem catholicam de Deo ex verbo Dei purissimo profitentur atque defendunt. Erre néhány zárszó az evangelicusoktól. Ezután Actio Primi diei et exordium Disputationis octava Martii, Actio 2-di — 10-mi diei, leghátul: Antitheses interpretatio is Melianæ in Caput 1-m Joannis. 4-drét A—Z ív, vagy is az U és V egynek levén véve, 23 ív. Az ellenfél részéről kiadta előbb Melius és Heltai együtt 1568-ban, később 1570-ben Heltai egyedül Kolozsváratt saját nyomdájában, az elsőt valami: „Tiszteletendő urnak“ ajánlván. Ki volt ez? meghatározni nem tudom, mivel a Kénosi T. J. példányában, kinek kivonatait én használom, az ajánló-levélnak csak a vége van meg. Megjegyzendő, hogy Heltai az utolsó kiadások már unitáriusnak vallotta magát s első kiadását nem egy pontban módosította. (Lásd az erd. Múzeum és unitáriusok könyvtár.).

törvényszék pünköst előtt ötöd nappal költ ítéletében meghatározta: „hogy ezentúl a magyaroknak a szászokkal mindenben egyenlő joguk legyen, városi tisztviselőiket egyenlő számban válaszzák, a köz és eklésiai javadalmakat egyaránt élvezzék, a mostani szász eredetű plebánus — Dávid F. — halálakor választódjék magyar, annak halálakor ismét szász s így cserélve, az isteni-tiszteletet egyik évben a magyarok tartsák a nagy templomban magyarul, a másikban a szászok németül sat. ¹⁾). Ez által az unitarismus a magyar nemzetiség ügyének tevén szolgálatot, újabb rokonszenvet költött magá iránt. E tény a magyar elem sorsára oly nagy befolyású volt, hogy lehetlen érette János Zs-ra a hála érzései közt nem emlékezni. A ki tudja, mi volt Kolozsvár a fejedelmi korszak alatt s mi maig, nem fogja megtagadni tőle e kegyeletet, nem vitatja el a történelmi igazság ez elégtételét.

Mily nagy lendületet adott az unitárius hitelvek elterjedésének János Zs. birodalmában a fejevári 1568-ki vita, csak úgy ítéhetjük meg, ha Meliusnak e tanok hirdetőivel szemben való magatartását s mérték felett elkeseredett polemiáit egész súlyok szerént méltatjuk, valamint ha az ellenfél egy századdal is később élt krónika- és történetíróinak epességét, a Meliustól s vele egyértelműektől a m.országi részekben sőt Németországon is alkalmazott izgatások természetét, végre Dávid F-nek és elvtársainak folyvást megújuló önvédelmi harczát s erőfeszítéseit figyelemre vesszük. Láttuk, hogy Melius maga megvallotta, hogy Dávid F. tanai ama gyűlés alatt erőre kaptak, Párizspápai és Haner 116 évvel később sem tudtak erről epe és bosszuság nélkül irni, Czeglédi Ferencz zempléni esperest 1568-ban aug. 24-re Patakra zsinatot híván egybe, az indokok közt felemlíti Erdély eretnekségét, írja: „hogy nem csak ott van az, de a pokol Egri Lukács által saját kebelökben is hasonló mozgalmat idézett elé, a kit ámbár Kassán megezfoltak, de még sem szünik meg fogságában is Isten fiát káromolni; tovább írja, hogy Tiszán túli atyjafiaiknak is szükségök van tanácsokra, segédelmökre s vigasztalásukra, hogy ez által állhatatosságra s munkásságra serkentődjenek azok, a kiket mi — ugymond — Blandra-

¹⁾ Gr. Kemény, Deutsche Fundgruben, Klausenb. 1839. I. k. 71—87 ll. Megjegyzendő, hogy eddig a plebánus mindig szász nemzetbeli volt, de tartott maga mellett egyenlő számú szász v. német és magyar predikátort és káplánt is. Továbbá, eddig a magyarok csak a déli oldalon levő s János királytól 600—700 embert befogadó kiterjedéssel újra épített s 1733-ban lerontott kisebb u. m. a Szent János-kápolna nevű templomban tartották isteni-tiszteletöket, vagy künn a czinteremben vagy más magyar kápolnáknban (u. ott 108—109, 139. ll. Kénosi F. Hist. Unit. Eccl. I. k. 112. l.)

tával és Dávid F-el való több izbéli küzdelmeikben csúfosan elhagytunk“¹⁾); Thuri Mátyás wittenbergi tanuló pedig 1568-ban mártius 28-ról, ugy látszik a fejérvári vita hírének első benyomása alatt, Bullingerhez levelet írván, mellékelte Dávid F. és Blandratának, hozzá M. országról akkor érkezett némely irományait — hihetően a zsinati thesiseket — hogy lássa meg: „hová ment Blandratának e tisztátlan és vakmerő embernek lelke, mennyire haladott ő hű társával Dávid F-el mérges tudományuk terjesztésében, mire a levél-író emlékezni sem tud nagy lelki fájdalom nélkül. Irtam e tárgyról — mondja tovább — Wolf tanárhoz is, hogy lássa, mily veszélyben forognak nyomorult eklézsiáink. Az erdélyiek előmenetelétől felbátorítva Egri Lukács itt Erdélyen kívül levő eklézsiáinkban is hasonló mozgalmat akart eléidézni, de nem lón szerencséje, mert a papság a zsinaton ellene nyilatkozott, elfogták s most Schwendi fogva tartja. Vajha az igaz Ur, igazságos bosszút állna rajtok! Vajha látnák szemeink azon te, édes vigasztalást adó szavaid teljesedését, hogy Krisztusnak semmi időben senki sem szegült ellene bosszulatlannul! Nem lehet kibeszélni, mily csapások érték szerencsétlen hazánkat a közelebbi háboruk miatt, de sokkal nagyobb és keservesebb lesz, a mi sok jámbornak lelkiismeretét éri ez eretnekek dühe miatt. A ti kötelességtek — így végződik a levél — nem engedni, hogy tovább is büntetlenül üzzék e rombolást! Isten rátok bizta a velök vivandó harc fegyvereit, istenibb jótéteményt nem teszel, mintha olyat irsz nekünk, a mi által ezeknek dühössége ellenében tanultabbakk leszünk“²⁾). Wolfhoz pedig ugyan e napon így irt: „Blandrata, e veszedelmes orvos a hegyen túli szinte egész Erdélybe mérgét beoltotta elannyira, hogy nem hiszem, hogy sem Arius, sem semmi más eretnek az Isten és Szent Fia ellen annyi káromlást tanított volna, mint ezek. Ily messze mentek ők az istentelenségben ily rövid időn. M. ország eddig védve volt a pestistől, egyedül Egri L., Dávid Ferencz egykori társa kísérelte meg titokban hasonló mérgét terjeszteni. . . Küldök egy könyvet, melyből amaz inpostorok értelme látható, melyben az Egri L-al folyt vita is benne van, s egy más példányt Bezának. . . Most — így végződik a levél — miután látjátok, mint támadják meg e k—ák a Magosságbeli Isten dicsőségét, a ti kötelességtek meggátolni, hogy a fenevadak büntetlenül ne rontsák a hívők nyáját. Erősítsétek meg nagy szánu ingadozó ek-

¹⁾ Lampe, 218. l. ²⁾ Lampe, 219—220 ll.

kléziáinkat“ sat. 1). Dávid F. és elvrokonai most is a sajtót fordították ellenök paizsul, a közvéleményre kívántak hatni, ebben látták a legerősb védbástyát. Ez okból részint nemzeti, részint a tudomány akkori köznyelvén irt könyveikkel ugyszólva előzönlötték az országot. Első volt Csázmai Istvánnak, a ki fejevári predikátor és a királyi nyomda igazgatója volt, Tordai András dévai papnak a Szentháromságról irt könyvére való „Felelete“. Az ajánló-levél: „Az értelemnek és bölcseségnek lelkét kívánja az Atya Istentől Krisztus által minden hív kereszténynek.“ A könyv 4 ívet tesz, magyar nyelven van írva: megjelent Fejevárt MDLXVIII. a vita után 2). Második volt Dávid F-nek a Krisztus istenségét unitárius felfogás szerént magyarázó magyar nyelven irt műve 3), ajánlva Pókai Jakabnak a király hopmesterének, sz. Mihály hava 7-dik napján, MDLXVIII-ban, aláírva, „Dávid Ferencz, a megfeszült Jézus Krisztusnak szolgálója“. Ebben 1.) megmutatja az író: mi a Krisztus? 2.) beszél istenségéről, 3.) az ellenfélnek s különösen Károlyi Péternek ellenvetéseit czáfolja meg népszerű magyarsággal, világos előadással sat. A harmadik a Dávid Fer. hitvallását valló papság műve, latinul írva, áll három könyvből. Az 1.) szól a Krisztus országáról, 2.) az Antikrisztusról, 3.) a nagyok keresztységéről és körülmetélkedésről. A három együtt 24 ív, 3 levél, 4-drét, latinul van írva s ajánlva a fejdelemnek, aláírták: „Az Egy Atya Istenben egyetértő erdélyi papok és seniorok“. 4) „E könyv célja egyfelől az — ugy mondanak — hogy hitfeleik között az egy Atya Istennek s az ő egyetlen egy szülött Fiának ismerete és tudománya terjedjen; másfelől az, hogy ha ellenfeleiket szóval megtéríteni nem tudják, legalább jó cselekedeteikkel és kegyes elmélkedéssel az egyenesség útjára igyekeznek vinni; — azért irták e könyvet Krisztus országáról, melyben lakozik a hit, remény, szeretet és öröm. A kereszténységnek — mondják tovább — ellenségei nem ők, hanem a tudatlanság és vétek, a mi ellen mindenkinek harczolni s oda kell törekedni, hogy a tudatlanságot váltsa fel tudás, a bosszúságot győzze meg a béketűrés, a kevélységnek álljon ellene a.

1) Lampe, 220—223. ll. 2) Kénosi T. J. Kivonatai gr. Kemény, Coll. Mscrpt. Hist. XXIV. k. 33—35. ll. 3) Czime: „A szentírásnak fundamentumából vett magyarázat, a Jézus Krisztusról és az ő igaz Istenségéről.“ Nyomtatott Gyula-Fejevárott MDLXVIII. 4-dr. Ugyanott 55—57. ll. 4) Czime: „De Regno Christi, Liber Primus. De Regno Antichristi. Liber Secundus, Accessit Tractatus de Poedobaptismo et Circumcisione, Albas Juliae, Anno Domini 1569“. (U. az u. ott 59—66. ll.)

szerénység, a restséget üzze el a szorgalmatosság, a kegyetlenséget győzze le a szelidség, a tettetést az Istennek tetsző őszinte és tiszta szívből eredő vallásosság, mely örömét az egyedül való Istennek tetszésben találja. Ezek a keresztény vallás győzelmes fegyverei, nem az, hogy bakókra bizassék a tanítók szerepe s a pohárnak elébb külsője s csak azután mosódjék meg belsője.“ Ezután jó az előbeszéd, a miben a Krisztus országának a szentírásan alapuló kétféle értelmezése van adva; s így térnek át a könyv valódi tárgyára, a mi I—XII fejezetből áll, 1.) Az Isten országa, a melyben élünk, 2.) Mózes és Krisztus országa közti különbség, 3.) Krisztus országának igazsága. 4.) A hit alapja. 5.) A megigazulás. 6.) A törvény és az evangéliom igazsága. 7.) A szeretet a hittel egybe hasonlítva, 8.) A tettek jutalma. 9.) A szeretet felséges volta, 10.) Mi a hit, szeretet és jócselekedet? 11.) A jócselekedetek határozottsága. 12.) Az evangéliom prédikálásának ereje. 13.) A Krisztus országa tagjainak valódi ismertető jegyei“ (sat.) Negyedik könyv Major Györgynek a „Háromság ról“ irt művét czáfolja, irták Dávid F. és Blandrata ²⁾), ajánlván cancellár Csákinak“. Nem kételkednek — úgy mondnak az előszóban — hogy ő olvasta Major wittenbergai tanárnak könyvét, a melyben az ő nevüket pelengérre állítja, tanaiknak a conciliumok és zsinatok végzéseit s a szent atyák állításait teszi ellenükbe, s őt és az egész Európát az ő megbüntetésökre, vérrök kiontására hívja fel. Kérik, olvassa el az övéket is. Ők egyedül a szentírásra támaszkodnak, abból bizonyítják, a mit állitnak nem is csüggednek el, biznak Isten igaz tanácsában s Krisztus példáját követve eltűrnek Majornak az ő gyűlöletessé tételökre czélzó tetteit s kérik az Istent, hogy azoknak, a kik őket káromolják, bűneit bocsássa meg s őket áldja meg“. A munkáról azt írják: „hogy annál ez időben ridegebb és soványabb mű nem jelent meg; — Major az Isten ígését egészen mellözi s tételeit symbolumokkal támogatja.“ Ezután Luther üldöztetéseit említik fel, ajánló-levelét pontról pontra imegczáfolják, igaztalan kárhoytatásait elutasítják, bizonyítatlan állításaira azt jegyzik meg, „hogy ilyesmi a magdeburgi iskolás gyerme-

1) Ugyan az u. ott. 2) Czime: „Refutatio Scripti Georgii Majoris, in quo Deum Trinum in Personis et Unum Essentia, Unicum deinde ejus Filium in Persona et Duplicem in Naturis ex lacunis Antichristi probare conatus est“. Albae Juliae 1569. 8-dr. (Kénosi, 67—80 ll.) Megjegyzendő, hogy Major ezt a könyvét Csáki Mihálynak ajánlta, s őt Dávid F.-nek és Blandratának miunt eretneknek megöleté-ére nyilván felszólitotta. Ez oka, hogy Dávid és Blandrata is czáfoló iratukat neki ajánlták, hogy a kettőnek egybe hasonlításából az igazságot könnyebben kivchesse.

kek előtt megy, de az egyházban nincs helyén.“ Az eretnekek kikerüléséről: kik azok, s hogy kell kikerülni — nevezetes észrevételeket adnak, a munka érdemére I—XV pontban felelnek, utóljára: „kijelentik az Isten, a szent angyalok és egyház előtt azt: hogy ők ez ügyben tesznek, irnak, tanitnak, korántsem kevélységből, nagyravágyásból, vagy hiu dicsőségvágyból teszik, de az Isten szent Fia a Jézus Krisztus és az egyház iránti szeretetből, jó és igaz lelkiismeretök szerént. . . . Mert miután a kijelentés útján a vallás alapját beszennyező tévelygéseket ismertek meg, jó lelkiismerettel elhallgatniok nem lehetett. Az igazságnak eltakarása Isten és szérelmes Fia elleni gonosz cselekedet lett volna. Ha más tudós férfiak ellenük haragra gerjednek—ugy mondanak—hallgassák meg lelkiismeretöket, nézzék az Isten és Megváltó nevét és méltóságát s magok tekintetét, „mert eljött az idő, hogy Sionnal irgalmasság gyakoroltassék.“ Negyedik mű a Heltaié: „Hispaniai Vadász-ság“ kijött Kolozsv. 1569-n. Fennebb már volt némileg ismertetve, tartalma vegyes; elől szól az Isten és Krisztus természetéről, azután a maga hitvallását adja elé, ezután az Inquisitiont tárgyalja I—XIV részben, végre a reformáció néhány vértanuit sorolja elé I—X pont alatt; előszava végén így emlékezik a királyról: „Atyámfiai keresztény magyarok! eszünkbe kellene vennünk az Istennek nagy irgalmasságát, hogy a mű felséges és kegyelmes fejedelmünket János királyt, az nagy János királynak fiát münekünk adta és mindeddig közöttünk megtartottá, és őtet mind az Ő, mind áldott szent Fiának igaz ismeretére hozta az ő szent igéje által; mindezekért felemelt szívvvel és kézzel, reggel mint estve, térden állva hálaikat kellene adnunk, s könyörögnünk, hogy a mű jámbor fejedelmünket mind testben s mind lélekben ezután is megtartsa, hogy árnyéka alatt Isten jóvoltából békén megmaradhassunk“¹⁾. Az ötödiket ismét Dávid F. adta ki, értem magyarul irt LX prédikációját²⁾, melyek közül XVI szól az Atyáról, XXXVI a Fiúról, VIII a Sz. Lélekről. Előszavában dicsőíti a királyt, „hogy ámbár a külfejdelmek ellenkezőre ösztönöztek, birodalmában még is az Isten igéje szabadon hirdettetik ő fel-

¹⁾ Mint fennebb. ²⁾ Kénosi 131—166. ll. ³⁾ Czime: „Első része az szent Irasnac külön külön részeyből vött Predicacionak az Átya Istenről, ennek keddig az ő Fiáról és az mi öröcségüncnec peczetiről az Szent Lélekről. Irattatak David Ferencztől az megfészült Jezus Christusnac szolgajától. Fejervarat agustusnak 20. napján 1569. Esztendőben“. A könyv végén: Albae Juliae. Anno servatoris 1569. iv alak, elől 6 levél, hátul 2 számozatlan, a könyv 193 levél, együtt 201. (Erd. Muz. Unitár. Coll.).

sége — ugymond — az igazságnak utába nem állott, a mi az Isten igéje iránti szeretetének műve; ő bizonyos abban, hogy a mint az Isten a királyt az egy igaz Isten és az ő Fia ismeretére vezette; úgy magasabb tökélyre is fogja emelni a maga dicsőségére. Tiltakozik az ellen, mintha ő a királyt külső okok, haszon vagy jutalom tekintetéből igyekezett volna rábírni, hogy ez vagy amaz vallást fogadja el. Az Isten vezérelte ő felségét oda, a hová ment, a kinek kezében vannak a királyok szivei.“¹⁾

Heltainak és Dávid F-nek iménti szavai, hogy a király az Isten egységét tanító vallást fogadta el — új előhaladási mozzanatot jelöl e hitvallás történetében. De valamiről meggyőződve lenni és nyilvánítani, különböző két dolog: első amaz s csak azután következik ez. E fejlődési fokozatot az európai köz és hazai külön reformációnk egész folyama így mutatja. János Zs-nál sem volt különben. Vallhatta ő lelkében kedvelt s népszerű papja vallását, de nyilvános kijelentésére az időt és viszonyokat meg kellett érlelnie. Másfelől ha bár voltak e vallás hiveinek eklézsiái is, de a törvények óltalma csak később terjedt ki rájuk. Még az 1569-n febr. 2-dikán Medgyesen hozott vallási törvényben sem látszik ilyesminek nyoma. „8.) A religio dolgából így szóltunk, — mondják a R-ek, — hogy az minémü articulusok először Szebenben 1566-ik esztendőben sz. András napi gyűlésben és annakutána tavalyi esztendőben Tordán a vizkereszt napi gyűlésben végeztettének: ez országbeli három nemzetől és magyarországbeli uraink atyánkfiaitól: azok éppen minden czikkeliben helyen maradjanak, kiket könyörgünk felségednek, hogy kegyelmesen mindenekkel megtartasson“²⁾. Ebben ki van ugyan fejezve a szabad vallásgyakorlat elve, de az egységet vallókra alkalmazás nélkül. Minderre új viták, új fejlemények látszottak szükségeseknek. Ezért lön 1569-n oct. 10-ére Váradra közzsinat egybehiva. Az erdélyi papsághoz Dávid F., a magyarországihoz maga a fejdelem küldötte el az egybehívó-levelet és thesiseket Pekri Gábor váradi kapitány által, komolyan parancsolván nekik, hogy megjelenjenek. Az egybehívó-levéelben a zsinattartás azzal van indokolva, „hogy a m.országi papság nemcsak Dávid F-et, de tudományát is folyvást becsmérli, a vele tartó papokat törvény ellenére kárhoztatja, állomásaikról elúzi s hitök megtagadására kényszeríti, hozzájuk tanítás végett kiküldött papjaikat gyalázza s magán vitára hívja, a pré-

¹⁾ Kénosi T. J. idézett műve 81. l. ²⁾ Gr. Mikó, Erd. Tört. Adat. III. k. 276. l.

dikálástól elzárja s Dávid meggyőztetéséről hamis híreket terjeszt, végre pedig, mivel sokan kívánták, hogy magyar nyelven tartassék nyilvános vitatkozás a hit czikkei felett, a szentírás világos szavaiból, hogy mindenki hallásból győződjék meg az igazságról¹⁾. Az általánosan szerkesztett thesisek szólottak 1.) az Atyáról, 2.) a Fiuról, 3.) a Szent Lélekről, melyekből I—IX részletes kérdés volt formulázva²⁾. Melius és a m. országi papság előbb vonakodtak megjeleni s octob. 10-kén költ levelökben³⁾ kérték a fejedelmet: „halaszsa el a gyűlést, míg ők is egybehívják elvtársaikat; ők Dávid F. egybehívási jogát el nem ismerik; tüzzenek ki más időt és helyet, a feltételeket állítsák meg közösen“ sat. A fejedelem nem egyezett belé az elhalasztásba. .... A zsinat octob. 20-án egybegyült⁴⁾. Az egységet vallók részéről közbenszólók voltak, egyháziak: Dávid F. Heltai G. kolozsvári predikátor, Kozárvári Pál, ugyanaz, Vásárhelyi Ambrus, Kraccer György, Basilius István, világiak: II János király, Békes Gáspár, Bocskai, György; a háromságot védők részéről közbenszólók: Melius Péter, Czeglédi Pál, váradi prédikátor, Radiczit Gáspár, gömöri plebánus, Turi Pál, bihari pap, Tordai Ádám, vásárhelyi iskolaigazgató, Károlyi Péter, váradi prédikátor, Hellopaeus Bálint, egri prédikátor. A gyűlés vezetőjévé (moderator) Békes Gáspár lón kinevezve, a ki a fejedelem nevében így adta elé a vita tárgyát: „Ő felsége, a mi kegyelmes urunk titeket azért hivatott össze, hogy az Istennek igaz és tiszta igéjéből a mű üdvességünknek fundamentuma megbizonyittassék, hogy a híveknek az ő lelkiismerete megcsendesedjék. Ő felsége azt kívánja, hogy a disputálás Isten igéjének igaz magyarázatjából legyen, nem syllogismusok és captiok által; csendességgel és keresztényi szeretettel legyen, és hogy mind az ő felsége személyét, mind pedig a magatokét is megbecsüljétek⁵⁾. Akarom tehát, hogy a disputatio rend szerént legyen és értelemmel: Első nap láttassék meg: ki legyen az egy Isten? Másod nap: ki legyen az egyetlenegy Istennek egyetlenegy Fia? Harmad nap: a

¹⁾ Lampe, 224—225. ll. Az egybehívó-levél aláírása: „Dávid F. a megf. szített Krisztus eklézsiájának szolgája az Erdélyben levő hű prédikátorokkal.“ ²⁾ U. az u. ott 226—230. ll. ³⁾ U. az u. ott 251—254. ll. ⁴⁾ Folyama le van írva ily című könyvben: „Az váradi disputationac avagy vetőlkedésnek az egy Atya Istenről és annak Fiáról az Jezus Christusról és a Szent Lélekről igazán való előszámllása, melly mindenic félnecc akattyából kezdett, Mind szent havának 20. napján, 1569 esztendőben. Colosvárot. 1569.“ (A kolozsvári ev. reform. Coll. könyvtárában a gr. Bethlen Kata könyvei közt 53. ezen könyvtárái közt az Y. théka 31. száma alatt.) ⁵⁾ U. ott, első napi vita.

Szent Lélekről. Negyed nap : a Krisztusnak istenségéről¹⁾. Ezek után Melius és a vele tartó papság feltételeiket 7 pontban adták elő, melyek közül a 2.) volt, „hogy a szentírásból analogia és inductio útján okoskodhassanak, 5.) hogy Dávid F. a kérdésekre ne feleljen harmad-negyed magával, 6.) hogy két-két bíró választódjék, 7.) hogy a vita folyama az akademiákra is kiküldessék, bezárták avval, hogy a fejdelem feltételeik elfogadásáról adjon pecsétetes levelet“²⁾. Az erdélyiek nevében Dávid Fer. felelt s kijelentette: „1.) hogy a szentírásból való következtetést nem engedik meg, 2) azt sem, hogy ő csak egyedül vitatkozzék, különben miért hivta volna össze társait? 3.) Külföldi akademiákra sem küldik el a vita folyamát, mert azok is nekik peres felek, hanem sz. Pál szavai szerint — úgy mondanak — hagyjuk az ítéletet a hallgatókra és Istennek tűzére, mely megpróbálja az ezüstöt, az aranyat és polyvát;“ „pecsétetes levelet pedig — jegyezte meg Békes — ő felsége adni nem akar, mivel azt a disputatio rendi és igazsága nem mutatja, hanem mindenik felet az ő igazságában meg akarja oltalmazni; arra is szabadságot ad, hogy ha valamelyik rész a disputationak folyását valahová el akarja küldeni, azzal ő felsége semmit nem gondol, de itt azt akarja, hogy az merő szentírásból legyen“³⁾. Ezután Melius arbiterek rendelését kérvén a királytól: „öt Dávidhoz, Josafáthoz, nagy Konstantinhoz hasonlította, hivatkozván arra, hogy az utolsó Ariust elnémitotta s az eretnekségnek véget vetett; ők — úgy mondanak — a fejdelemtől is ilyet várnak.“ „Arbiteradásra készek vagyunk — felelte a fejdelem — csak hogy ezzel a disputatio előmehessen.“ Békes megjegyzé, „hogy Fejérvárt is voltak, s még sem használt, mert az arbiterek magok közt sem fértek össze. Ez csak arra néz, hogy a disputatio elhaladjon, vagy hogy vallástok ne legyen nyilván az község előtt....“ Elkezdődött tehát a vitatkozás s az első és másod napon csak a felek között folyt. Harmad nap a király is belevegyült. „Melius — mondatik e vita leírásában — kérte Dávid F-et, hogy a Jézus istenségét ne tagadja: lelki pásztor lévén, meggondoljad, hogy számot kell adnod; ha eddig tudatlanságból mivelted, térj meg immár, ha vakmerőségből és tisztességkivánásból, az Ur Isten rontson és szégyenítsen meg.“ „Én is azon könyörgök az Ur Istennek — jegyzé meg a király — valaki érti az igazságot s külső haszonért és tisztességért eltitkolja, a hatalmas Ur Isten

¹⁾ U. ott, első napi vita. Látható Lámpenál is 251—254. II ²⁾ Lampe, 252—256. II. ³⁾ Váradi Disput. első napi vita.

röntsa és szégyenítse meg, s ne legyen kegyelmes neki.“ Vita közben a felek a kérdéstől eltérően, a király közbe szólt. „Ezt kívánjuk tőletek — úgy mond — hogy Istennek nyilvánvaló igéjéből bizonyítsátok meg, hogy Krisztus az első világnak teremtője legyen, és nem következésekből.“¹⁾ Negyed nap (octob. 23.) Dávid F. annak bebizonyítására kérvén fel Meliust, hogy Krisztus szinte úgy legyen ő magától való láthatatlan, halhatatlan Isten mint az Atya: Melius azt felelte, hogy ő arra kész, de most egyebekben van a disputatio rendi. „Nem szükség ebben halogatást tenni — jegyzé meg a király — bizonyítsd meg, hogy érthessük tudományodnak igaz voltát“²⁾ Ötöd nap (octob. 24.) Melius P. azt kívánta, hogy közte és Dávid F. közt Isten, az ő szent gyülekezeti és az ő atyjafiai legyenek ítélőbirák, mivelhogy látja, hogy az, az ő magyarázatát Krisztus ellen s Pál apostol ellen felforgatja és visszamagyarázza. „Azt kérjük tőled Péter uram — jegyzi meg a király — hogy ha immár az ítéletet te közötted és Ferencz predikátor között a te atyádfiaira hagyjuk, mivégre kívánod ezt és mi következik belőle?“ „Két okból kívánom felséges uram — felelt Melius 1.) hogy Istennek tiszta igéjéből legyen a disputálás, 2.) hogy az Isten igéjéből legyen az ítélet, mely nem mindenekre, hanem csak a tudósokra néz, főképpen pedig az én atyámfiaira, melyekkel egy vallásban vagyok.“ „Ő felsége megengedi — mondja a király meghagyásából Békes — hogy küldjétek el valahová akarjátok a disputatiót, Bezának, Simlerusnak vagy Majornak, de ezek azok ítéletét meg nem engedhetik, mert tudják, hogy mind azok, mind tü, adversa pars vagytok.“ Erre a király is közbeszólt. „Mü tőlünk — úgy mond — tinctek semmi bántástok nem volt. Hogy pedig Meliusnak, a mi szónkat megmondottuk, hogy a mi birodalmunkban ne pápalkodjék, és a minisztereket az igaz vallásért ne kergesse, a könyveket meg ne égesse, senkit hittől az ő vallása mellé ne kötelezzen: ez az oka, mert a mi birodalmunkban, miképpen arról ország végzése is vagyon, mi azt akarjuk, hogy szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a hit Istennek ajándéka és a lelkiismeret semmi erőszakkal nem vitethetik. Ez okáért, ha e határban meg nem marad, szabadon a Tiszán túl mehet“³⁾. E napon kiméletlenkedvén a felek egymással, a király figyelmeztette, „hogy csendességgel disputáljanak, egymást

¹⁾ Váradí Disputatio, N. ív első lap. ²⁾ U. ott S. ív második oldal. ³⁾ U. ott T. ív 4. l. első oldal.

ne gyalázzák, személyét és jelenvoltát megbecsüljék.“ A Krisztus istenségéről folyván a vita, a király felszólította Meliust: „bizonyítsa meg, hogy a Krisztus a szentírásban láthatatlan és halhatatlan Istennek mondatik.“ Melius azt felelte, hogy mind Dávid, mind Basilus két Istent vallnak, mert elismerik, „hogy a Krisztus istensége az Atyától származik, miből a következik, hogy olyan istensége van, mint az Atyának, tehát halhatatlan és láthatatlan“. „Mutasd meg Péter uram — közbeszólott a király — hogy Ferencz doctor két Istent vall, mert mi soha az ő szájából nem hallottuk, sőt inkább az egy Atya Istent magasztalja és megmutatja, miképpen mondassék a Krisztus Istennek“ ¹⁾. Hatod nap (octob. 25.) Hellopaeus Bálint kívánván felelni a Melius részén levők nevében: „a király kijelentette, hogy mivel M. kötötte magát feleletre, szükséges, hogy ő feleljen, hogy ha felelni nem tud, üljön le, és azután rendszerént mindenitek feleljen szinte annyit a mennyit kíván.“ Ezután Melius és Dávid közt rövid szóváltás következett, mindkettő formulázta az eddigi viták eredményét, mindkettő vádolta a másikat, hogy a dologra néző kérdéseire nem felelt, állításait meg nem bizonyította. A király közbeszólott: „Ma reggel — úgy mond — Melius uramot behivattuk vala hozzánk és intők, hogy az Istennek igazsága mellé állana, és lelkiismerete ellen azt ne oppugnálná, mert lehetlen dolog volna, hogy ne értenéje. Minekünk ő azt mondá: Él az Isten, és úgy ne vigyen ki a felséged ajtaján, hogy ennekötte soha nem tudtam, mi legyen a Krisztusnak istensége, hanem az tegnapi napon az jámbor Ferencz uram veté az kérdést előmbé, úgy buvék az éjjel fejembe. És te felséged meghallja, mit felelek ma az Ferencz uram kérdésére az közönség előtt..... Csudálkozunk Turi Pálon — mond tovább a király — hogy a Josue helyett tegnap Jézust olvasott a zsidóknak irt levélből, mintha minekünk is nem volna bibliánk. Azok vakmerőségét is csudáljuk, a kik még ugyan ottan is azt merték mondani: kinek ura pöröse, annak Isten orvosa. Mü senki pöröse nem vagyunk, hanem intettünk kegyes-képpen, hogy az Istennek igazsága ellen ne tusakodjatok, hanem annak engedjete. De a nagy kevélység és tisztességkívánás titeket arra nem ereszt“ ²⁾. Ezután Melius formulázván vallását, midőn Dávid F. azt akarta tenni, Hellopaeus B. a disputatio folyamának elszakasztásával fenyegetődött, mire D. F. kijelentette, „hogy ám

¹⁾ U. ott Z. 2 ív 2-dik oldal. ²⁾ 4. ív 2-dik lap és b. ív.

szaggassa el, ő egy helyett ezeret nyomtattat. Lám szinte ugy cselekesztek — jegyzi meg — mint a pápások a Luther irásával, holott ő magának nem árthattak, könyveit égették és szaggatták.“ A király így rekesztette be a vitát: „Minekutána az Istennek kegyelmességéből e szegelet földnek választott fejedelme vagyunk, tisztünk szerint nemcsak a mi alattunkvalóknak testeknek óltalmazására akarunk gondot viselni, hanem lelkekre is, hogy az igazságban megépülhessenek és az Antikrisztus tudományától megszabadulhassanak. Másodsor, hogy a gonosz hirt-nevet, melyet mifelőlünk idegen országokban hirdetnek, mintha török hitet vallanánk, eltöröljük. De látom, hogy az ellenkező fél csak tétováz, és az igazságnak kijelentésére nem igyekszik. Azt kívánjátok, hogy a mi prédikátorunk Dávid F. közhelyre menjen. A mű birodalmunkban szabadon valahol és valamikor akarjátok, disputálhattok. Mindenkoron mű a mű prédikátorunkat előállatjuk. Szabadon, minden baj nélkül eljöhetnek, elég jövedelmek vagyon, csak ne kíméljétek a költséget. Sőt azt kívánók, hogy más országokból is főtudós emberek eljönének, bátor ugyan Beza ő maga is vagy Simlerus, hogy az Istennek tiszta igéjéből az igazság kinyilatkoznék. De miért hogy látjuk, hogy csak elkerülitek az igazságot és a kérdésre nem akartok felelni directe, most a disputationak véget vetünk, mert egyéb országunk gondjai kényszerítnek, hogy Erdélybe bemenjünk“¹⁾). Evvel a zsinatnak vége lön, folyamát a Dávid F. részén levők a már említett czim alatt kiadták, beigtatván végére hitvallásukat is Dávid F. megjegyzéseivel együtt. A könyv kinyomatását az előszóban avval indokolják: „hogy — ugymondanak — a disputationról különböző itéletet tesznek az emberek, jelen voltak és távol levők — hadd lássák és ítéljék meg ebből. Nem akarták az ellenfélnek gyalázataát, csak azt, hogy vallások megismertetnék, és hogy a szidalom, melylyel őket az ellenfél illeti, megmutattassék hamisnak lenni. Hogy czéljok elérhetne, azért lett a vetélkedés — mondják tovább — közönséges helyen és oly nyelven, melyet minden megérthetne. Hálát adnak Istennek, hogy a fejedelem szívét ugy viseli és igazgatja, hogy az Isten igéjének igazságát kedveli és a világnak szidalmát is kész elszenvetni, hogy az Isten Fiának igérete beteljesedjék ő rajta: Boldogok vagytok, mikor titeket átkoznak és midőn szidalmakkal illetnek én érettem“²⁾). Melius és az

¹⁾ Lásd mindezt, u. ott, a végső öt lapon. ²⁾ U. ott, az előszóban.

ötet követő papság még a vita kezdete előtt formulázta Dávid F. és Bl. thesiseire érveit és ellenkező tételeit ¹⁾, s a vitában csak azok értelmében vett részt, sőt octob. 10-n tartott külön gyűlésekben I—VI pontból álló nyilatkozatukban ²⁾, melyet Meliussal 59 pap irt alá, nyilván és előre kijelentették, hogy mi az ő ítéletök a kitűzött vita-kérdésekről; mellékelték hitvallásukat is ³⁾, a mi mutatja, hogy nekik nézeteiktől elállani nem volt szándékuk. Ez oldalról tehát a váradi vitának nem látszott sikere. Annál több volt a nép között. E zsinat következtében 1570-n Váradon 3000-en tértek át a Dávid F. vallására ⁴⁾. Az előadott tények világosan mutatják, hogy az unitarismus naponta több tért nyert: a király, az udvar, sőt az erdélyi részekben a magyar nép többsége határozottan felé hajlott s teljes diadala már már nem messze volt. Mind a mellett Melius és elvtársai, benn és külföldön igyekeztek megakadályozni. Wittenbergben tanuló 16 magyar ifju XVI pontból álló hitvallást irt egybe a helvéthitűek értelmében, s megtartására névalírással és esküvel kötelezte magát, ki levén kötve, hogy a ki jövőben is azt alá nem írja, az ottani javalmakban ne részesülhessen ⁵⁾. Mondanom sem kell, hogy Servetus és Dávid a legkíméletlenebb modorban voltak itt is említve.... Továbbá Melius némely műveit nyomtatás végett Bezának kiküldvén, az 1570-n két levelet irt hozzá, az elsőt márt. 7-ről, melyben megdicséri, „hogy azoknak az elvetemedetteknek káromlásait megczáfolta, igéri, hogy később Athanasiusnak és Cyrillusnak háromságról irt jeles párbeszédeit megküldi számára, most küldi saját munkáját, melyből a fennforgó kérdésekre nézve némi felvilágosítást találni fog“ sat., — a második mellett, melyet jun. 18-n irt, „küldi az elsőben megígért könyveket, hogy lássa Melius, hogy a miket ezek az átkozottak (perditi) most terjesztnek, régen mind el volt mondva és az eklézsiától ezerszer megczáfolva és kárhoztatva. Imádkoztunk érettetek Istenhez — írja tovább — hogy nevének ellenségeit verje szét s ama gonosz szellem tovább terjedését gátolja meg. Mindkettőben kéri, buzdítja őt, hogy erős legyen, mert az Ur vele van“ ⁶⁾. Sőt Melius János Zs-ot is megkísérlette visszatartóztatni; neki ajánlta 1569-ben megjelent egyik könyvét ⁷⁾,

¹⁾ Lampe, 230—246 ll. ²⁾ „Sententia Catholica seu Consensus Ministrorum in Hung. orthodoxam Sententiam profitentium ac defendentium contra Franc. Davidis, Georg. Blandr. et Unitarios Transylvanos“ sat. Lampe 246—249 ll. ³⁾ U. ott, 250—251 ll. ⁴⁾ Kénosi — Fosztó, Pistor. Eccl. Unitar. I. k. 140. l. ⁵⁾ Lampe, 257—263 ll. ⁶⁾ U. az u. ott 268—269 ll. ⁷⁾ „Az igaz kereszténységnek rövid fundamentuma. Nyomt. Debr. 1569. 4 dr.“ Ajánlva van János királynak — jegyzi meg Bod P. az kit alkalmas festékekkel lefest, miért tanorog vallásában. (Magyar Athenás sat. 173 l.)

valamint 1570-n aug. 10-ről hízelgő levelet irt hozzá, melyben egyebek közt így nyilatkozik: „Erősen örvendettünk, hogy felséged minket az erdélyi zsinati vitákra 1566—68-n s utóljára Váradra is meghivatott s a mi gyűléseinket s értekezéseinket jelenlétével diszesítette, sőt e zsinatok megtartását jótéteményeivel és bőkezű adakozásával előmozdította. Emlékezem — írja tovább — hogy midőn felséged a váradi zsinaton a mi sületlenségeinket (insulsitates) kegyelmesen végig hallgatta, azt jegyezte meg felséged: „nem azért kérdez engem, mintha a Bl. eretnekségére hajlana, hanem csak akarja az igazságot megismerni“ sat. Ezután új zsinat tartására s az erdélyi papságnak is oda mehetése végett engedélyt kért, igérvén, hogy testi fegyvereket használni nem fognak. Az utóbbi zsinat hitvallását azért ajánlotta — ugymond — a királynak, hogy kegyelmesen olvassa meg, és Isten ígéje szerint ítéljen felőle. Végre megküldötte Genfben nyomtatott három új művét, Beza észrevételeivel együtt“¹⁾. Az érintett zsinat meg is lön tartva Csengeren és Miskolczon²⁾, meg voltak hiva Dávid F. és társai is, de ők nem mentek el, hanem a velök közlött vita-kérdésekről könyvet irtak s azt oda elküldötték³⁾. . . . Mindenik fél megtette a magáét . . . Az egyszer kimondott egységi eszme megtestesülését megakadályozni lehetlen volt: rohanva emelkedett az legmagasbb emelkedési pontja felé. „Dávid F. — írja Haner, a ki késő korbéli író ugyan, de adatai többnyire kutfői hitelességüek — Sommer János társával 1570-ben egész Kolozsvárt e tudomány pestises mérgével töltötte el. Ezért a többi szász városok birái, tanácsai és népe Kolozsvárt a hét szász városok és birák sorából kitörölték“⁴⁾. Nagy Szabó F. pedig az egykoru Borsos Sebestyén után azt írja: „A király pedig reá vigyáza mind a Dávid F. újította, mind pedig a Calvin tudományára, mert mindenik fél a maga vallását a királynak igen commendálja vala. De végre a három tudós embernek u. m. Dávid F. Blandrata és

¹⁾ Lampe, 263—268 ll. E levélben említi Melius, hogy Mországon Belényes, Békes, Laszkó, Tolna városokban is volt az unitáriusokkal vitájok s őket mindenütt legyőzték.²⁾ Az itt megvitatott előterjesztések (Propositiones) czíme: „Summa Confessionis verae de Deo et aliis articulis, ab haereticis et antichristis oppugnatis in Csenger et Miskolcz“. Aláírás: „Petrus Melius de Horhi et Seniores ecclesiae“ sat. Áll 10 pontból, 9 szól az Istenről, a 10-k a cseccsemök meg nem kereszteléséről. (Kénosi T. J. id. műve 72 l.). ³⁾ Czíme: „Responsio Pastorum ac Ministrorum Ecclesiar. in Transylv. quae unum Deum Patrem Christi, et Jesum Christum Filium Dei crucifixum, unumque amborum Spiritum profitentur. Ad Melianas Propositiones Disputationi Csengerianae destinatas sat. Claudiopoli A. 1570.“ (Kénosi T. J. id. műve 169—171 ll.)
⁴⁾ Haner, 286—287 ll.

Franken értelmén állapodék meg és azt fateálni kezdé, a többit pedig megvetni. És így aztán asseclái kezdenek lenni ennek az értelemnek is a királyra nézve... A király mellé állanak sokan a nagyságos urakban is u. m. a Kendiek és sokan többen is; azután a városok közül Kolosvár, Torda, Déés, és a Székelységen néhány darab földek a székely főemberekkel együtt arra az értelemre szakadának. A Hallerek elei is, úgy a szüle-apjok Haller Gábor és Eössi András ').

A csenger-miskolczi zsinat hatásának ellensúlyozására Dávid F. is zsinatot hívott egybe Vásárhelyre sept. 5-ére ²⁾, melyről egyéb adatot nem találtam... Utolsó vallási törvény János Zs. alatt volt az 1571-n jan. 1-n Székely-Vásárhelyt hozott végzés. „Mint hogy Krisztus urunk parancsolja, — így szól az — hogy először az Istennek országát és annak igazságát keressük, az Isten igéjének hallása és prédikálása felől végeztetett: hogy az mint ennekelőtte is felséged országával elvégeztük, hogy az Isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék, az Confessioért senki meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatók; de ha valamely minister criminalis excessusban találtatik, azt a Superintendens megitélhesse, minden functiojától priválhassa, azután az országból kiüzettessék“ ³⁾. Forgács így ír erről a gyüleésről: „A király jan. 1-én Székely-Vásárhelyre ment országgyűlésre, a hol . . . a vallásról sokat vitatkoztak; kívánta, hogy némelyek, kik az arianismus ellen gonoszul szólni mernek, megfenyítessenek, a miben való megegyezésöket a R-ek megtagadták. . . . A templomban oly ostoba és borzasztó ⁴⁾ vitatkozások támadtak a szent háromságról, az unitáriusok levén az előadók, hogy a királyon és hozzá tartozókon kívül senki sem akarta csak hallani is, nehogy megfertőztesse őket. De ezek istentelen kicsapongásukban elmerülve még újongtak, a király erősen egyet értett velök s olykor maga hosszú beszédben erősítette meg, olykor Csáki Mihály által hagyatta helybe a gyülekezet helyett, az ellenkezők véleményét szidalmakkal illetvén“ ⁵⁾. Nagy Szabó F. pedig a helybeli és egykoru Borsos Sebestyén jegyzetei után, így rajzolja e gyülés eredményeit: „E tájban — 1570—71 — itt Vásárhelyt is nagy hánykodásban voltak a religio válogatásában, mert

¹⁾ Gr. Mikó, Erd. Tört. Ad. I. k. 27 l. ²⁾ Kénosi id. műve 173 l. ³⁾ Urkundenb. 96 l. ⁴⁾ Forgács ismert pallérozatlan írásmódja. ⁵⁾ Forgács, 621—622 ll.

majd fele a városnak — ugyan a nagyja — az új haeresist, a Blandrataét¹⁾ bévette vala. ... Egyszóval, a szászokon kívül, mind az országban lakó magyarság ily veszélyben forgott akkor. Csik, Gyergyó és Udvarhely egy néhány falukkal össze, Marosszéken a havas alatt egy néhány falu, ... ugy Kolosmonostor is . . . . nem állottak el a régi avas pápistaság mellől, és a királynak is nem volt módja abban, hogy papjokat persecuálja. . . . Ugyan nem is cselekedte a király azt, hogyha a község meg akarta vallását tartani, onnat erővel kiüzte volna a papot. De mivel a király választá magának az ariana vagy photiniana vallást, majd mind az ország arra hajlik vala, juxta illud:

Mobile mutatur semper cum Principe vulgus,
Regis ad exemplum totus componitur orbis²⁾.

³⁾ Ily hosszú és erős harczok után vivta ki az unitarismus azt a jogot s a törvény azon óitalmát, hogy többi társaival együtt szabadon, bizton létezhessek. Az 1566—68—69—71-ki, idézett törvényeknél fogva a római catholicus, az evangéliom szerint reformált ágostai és helvét hitvallások mellett, az Istent lényben és személyben egynek valló unitárius vallásnak mint országosnak, egyenjogunak és törvényesnek elismertetése és becikkelyeztetése bevégzett ténynyé vált. E hitvallás követői magukat előbb, t. i. a többi eklézsiáktól elválásuk első stadiumában: „az igaz háromság (vera trinitas) vallóinak“, majd az „egy Istenben, Krisztus Atyjában egyetértő eklézsiának“, majd ismét felváltólag „erdélyi magyar, erdélyi egyetértő, erdélyi és lengyelországi (sarmatiai) egy értelemben levő eklézsiának“, 1568-n innen „evangéliomi hitvallásu“, „az egy Atya Istenben egyetértő erdélyi eklézsiának“, végre 1569—71-n mind maguk, mind a helvét-hitűek, Melius és a csengeri zsinat „unitáriusok“-nak nevezték. E hitvallásnak logikai fogalma, sark- és alapelve elvitázhatlanul az „egység“. Hívei ez elvlobogója alatt kezdettek küzdeni a létezhetésért, e volt a legelső királyi rendelet és valamennyi viták főkérdése, ez alatt váltak el társaiktól, s vítették ki önállóságukat, törvénybe és a történetekbe nevöket így irták be — őket helyesen, igazán, törvényesen csak így nevezhetni. A ki tudatlanok előtt némi értékkel bíró saját tudatlanságában örömét találja, vagy

¹⁾ Meg kell jegyezni, hogy az ellenfél írói Bl-át külföldi származása s üldözött volta miatt tesszik mindenütt előtérbe, azon a tényekből kilátszó czélzattal, hogy a hatalmat és népet ellene ingereljék. Pedig kétségtelen, hogy az unitárius reformationnak lelke nem ő, de Dávid F. és a király volt. ²⁾ Gr. Mikó, id. műve 28. l.

elfogult vakbuzgó, illetheti őket arianus, photinianus, serveticus, blandratista, antitrinitarius, zsidózó, socinianus s több ily kifejezésekkel; de ez csak olyan, mint a római catholicusra nézve a „bálványimádó“, „trinitarius“ és „pápista“, az ágostai hitvallásura a „német“, „lutheranus“, „chrypto-pápista“, a helvét-hitűre a „puritanus“ „hugonotta“ „anabaptista“, „calvinista“ s valamennyire nézve az „eretnek“ sat. gúnynév. Egyik hitvallás rendszerét sem alkotta sem a pápa, sem Luther és Cálvin, sem Dávid Ferencz és Socinus, hanem alkotta az illető hitfelekezetek egész társulatának buzgósága, közszelleme, általános hit-élete, nem egyszerre, hanem lassanként, hosszú idők során, minden jobbak, hívebbek, belátóbbak közreműködésével, sok új eszme hozzájárulása, számos visszaélés megszüntetése, szóval: újabb meg újabb erkölcsi crystallisatiók útján, nem egyik vagy másik reformátornak fejéből, hanem a szentírásoknak mint közös kiindulási pontnak alapján. Mindenik hitvallás eszmének, nem személynek képviselője, önálló szerves egésznek képez, történelmi fejlődésű alkotás. Azért, hogy egyik vagy másik eszme Ariusé vagy Cálviné volt, hogy egy vagy más hitágazati pont kifejlődésére ez vagy amaz különösen befolyt, annak nevét ruházni a vallásra és vallásközönségre, helytelen. A mint botorság lenne a nehézség törvényét Newton-törvénynek, vagy pedig a logikai cathegoriákat Kant-cathegoriának mondani: szintugy nevetséges a hitfelekezeteket is egyik másik tekintélyesb képviselőikről nevezni. Lassu fejleményű hitrendszerek képviselői azok, törvényes és történelmi multjok, alakjuk van — a mindezeket ugyszólván pragmatikailag kifejező név jogosan illeti meg őket.

Czélba vette volt János Zs. az oláh nép vallási reformálását is, a minek — sikerülve — fontos következményei lettek volna. Káránszékes vidékének az evangéliomi vallásra átmenéséről fennebb már volt szó. Az 1566-ki szebeni országgyűlés végzést hozott arról, „hogy az oláhok közül a bálványozás kitöröltessék és az Isten igéje hirdettessék; azoknak pedig, kik az igazságnak engedni nem akarnak, a király megparancsolta, hogy György püspökkel, superintendenssel a bibliából megvetekedjenek s az igazságnak értelmére térjenek; kik ha ugy is a megismert igazságnak helyet nem adnának, eltávoztassanak vagy oláh püspök, vagy papok vagy kalugerek lesznek, és mindenek csak egy választott püspökhöz, György superintendenshez és az ő tőle választott papokhoz hallgassanak“¹⁾. 1569-ben jul. 2-kán Tordán költ adomány-levelében

¹⁾ Gr. Mikó, Erd. Tört. Ad. II. k. 374 l.

pedig a király: „Vladika kalugernek — a ki az evangéliumi hitet elhagyván, önként kiment Erdélyből s vagyona a fiscusra szállott, lámkereki házát Thordassy Pálnak, az erdélyi oláh eklézsiák püspökének adományozta erkölcssei,- kegyessége- és az Isten igéjének az oláh nemzet között hirdetésében tanusított lankadatlan munkásságáért“¹⁾. De mindezeknek csak muló eredményét ismeri a történelem.

János Zs. és a vele tartó nemzeti párt missiojának második ága is be lön végezve; a reformátio az ő birodalmában tűz és vas nélkül, az ész fegyvereivel lön kiviva,²⁾ biztosítva s a hitfelekezetek önállása s önkormányzata oly erős történelmi és törvényes alpra fektetve, hogy azon mint gránit talajon álló fel-séges szobor háromszáz év óta megbonthatlanul áll. A protestán-tismust M. országón biztosító 1606-ki bécsi, 1645-ki linczi béke-

¹⁾ Kolozs. Mon. Konv. Lev. 1569—70-ről való királyi könyv (Liber Regius) N. V. P. 91. ²⁾ Irja ugyan Szegedi, „Syn. Belae sat“ IV. §. 20. 130. 131. ll. hogy János Zs. alatt Apor Mihály és neje András Borbára Háromszéken pinceszékben és veremben elrejtve tarthattak csak cathol. istentiszteletet, továbbá gr. Lázár Mikló s „A gr. Lázár-család“ czimű művében 26. l. említi Lázár Borbárát, Apor Andrásné-t, a ki a „torjai templombeli oltárok kihányására küldött biztosokat a falu asszonyaival és leányaival verte vissza“, valamint a „Gyulafejevári Füzetek“ II. kötetében is a 49—50. ll. Cseréi Parkasnak az állítólagos esemény után 213 évvel írt műve nyomán az iratlik, „hogy János Zs. a csiki népek a római cathol. vallásból kitérésére 1567-n fegyveres népet küldött s alfalusi megyés pap, Pap István a főrendekkel egyetértve visszavervén, a csikiakat régi hitökben megtartotta“. A két első csak igen parányi árnyat vet Erdély nemesen vívott vallási forradalmára, az utolsó pedig, egykoru adatok részletes bizonyítását igényli, annyival inkább, mivel fennebb már világosan említve volt a catholicus Nagy Szabó Fer. emlékiratában, hogy János Zs. a hitet anélre nem erőszakolta. Az 1557-ki jun. 5-ki országgyűlés 21-ik p. alatti végzése is ellenkezőre mutat: „A vásárhelyi apáczákról ugy végeztünk, — mond az — hogy a mint az országnak törvénye van arról, hogy kiki vallja azt a hitet, a mely neki tetszik: ugy azon apáczák is nyughasanak békésen hajlékaikban.“ (Gr. Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 270. l.) „Midőn 1565-n Schwend Lázár ellen — írja a kíséretében volt Gromo Endre — hadba akartak menni, Váradon a catholicusok panaszkodtak a királynál, a ki felfegyverkezve már lován ült, „hogy a nagy székes-egyházból a hugonották — reformátusok — néhány szent képet és oltárt ki akarnak hányni, a nép egybegyülekezett, sőt a dolog ütlegekre is került: a király maga szlesztette el a féktelenkedő csoportot s a zárdabeli és világi papoknak békés megmaradást eszközölt.“ (Archiv sat. 1855. 9. l.) Ugyan e szentaniurja, „hogy midőn ő 1565-ben a fejdelemnél Fejérvárt volt, a székes-egyház cathol. papok és kanonokok felügyelete alatt állott, a kik isteni-tiszteletet tartottak ott a fejdelem megegyezésével; ő felsége — ugymond — mikor már nyilván a miséket nem is hallgatta, olykor-olykor e városban mulatásakor nem engedte meg, hogy a cath. egyházi szolgák onan eltávozzanak, vagy az isteni-tisztelet tartásában bármiképpen háborgattassanak, ámbár arra . . . ösztönöztetet.“ (U. ott 19—20. ll.) Végre az is tény, hogy a segesvári luther. papságnak 1563-ban dézmáját visszaadtni rendelte, a luth. Alesiusnak, a reform. Károlyi Péternek és az oláh piüspöknek jószágot adományozott, titkos tanácsában akét Bátorhi, Forgács, Gyulaffi László és Harinnai Farkas catholicusok, Apati, Bethlen reformátusok voltak, kanonok cancellára Csáki végig megtartotta catholicus papi öltöyét és rangját sat. Ily tények egy emelkedett lelkű s nemes kedélyű fejdelem-től származhatnak — türelmetlentől, vakbuzgótól, a hit dolgát erőszakolótól nem!

kötések vallási pontjai, valamint az 179°/₁-ki 26-k t. cikk eredetét a János Zs. alatt az ő egész birodalmában tetteleg gyakorlott vallásszabadság és a m.országi részeket is kötelezőleg hozott vallási törvények összkorára vihetni fel.

Szintily előszeretettel volt János Zs. a nemzet tanítási és nevelésügye, a tudomány és irodalom férfiai, valamint a művészek és szépművészetek iránt, mint a mik a reformációval együtt a nemzet műveltségét mozdították elé s országának becsületet szereztek. A mint 1556-ban az országba anyjával beléptek, a novemberi kolozsvári orsz. gyűlésen törvényt hoztak arról, „hogy a káptalanok és zárdák el levén törölve, a kolozsvárinak és vásárhelyinek helyére tudományos iskolák állítódjanak“ ¹⁾. 1557-ben a febr. 6-diki fejevári országgyűlésen pedig ily végzést hoztak: „8.) Átlátván az ország R-ei, hogy az ifjuság közt a helyes tanítás elmulasztása miatt a barbárság mind inkább terjed, a közhaszon és ország disze meg-gondolásától indítatva ő felségét kérik, hogy miután a káptalanbeliek és a szerzetes-rendek az országból el vannak távolítva, ő felsége bizonyos helyeket u. m. a zárdákat alakítsa át gymnasiumokká vagy iskolákká, a melyekben az ifjuság tudós és nyelvekben jártas férfaktól minden tudomány-ágban alaposan tanítassék. Ő felsége meg is engedte, hogy a kolozsvári és vásárhelyi zárdák közül egy-egy iskolává alakíttassék“ ²⁾. Ugyanabban az évben a jun. 1-i tordaí országgyűlésen a 9-dik pont alatt e végzés kibővítetvén, meg lön határozva: „hogy ily nemzeti iskolát három helyt állítsanak, egyet Kolozsváron a Domokos-, mást Vásárhelyen a Ferencz-szerzetbeliek, 3-kat Váradon a Mindenszentek-zárdájából, egyuttal a kolozsvári iskola és ifjuság fentartására 100 ftot rendeltek, a vásárhelyinek pedig a székely dézmák egy részét“ ³⁾. Időrendben első és egyik főiskola a kolozsvári volt, az Óvárban, a mai sz. Ferencz-szerzetbeliek zárdája, melynek egyebeken kívül biznysága azon két márványkö-felirat, melyek közül egyik a piaci templom régi czintermének déli kapuja felett, a másik a tanácsház falába volt berakva, s egyiken magyarul, a másikon latinul e szók voltak vésvé: „A k irány ajándéka vagyok, az iskola beléi ijuságnak és a szegényeknek öröksége. A ki ezt vagy más vagyonomat más c zél-ra fordítja, töröltessék ki az élők könyvéből és az emberek emlékéből. 1557.“ ⁴⁾ János Zs. 1562-n sept. 5-kén költ

¹⁾ Cod. Art. D. Trans. I. k. 28. cikk. 247. l. ²⁾ U. ott 259. l. ³⁾ U. ott 266. l. ⁴⁾ Kénosi-Fosztó, Histor. Eccl. Unitar. I. k. 348 l.

adomány-levelében ezen iskolának a kolozsvári egész dézma-negyedet adományozta dézmáló-házzal együtt (Quarta-ház, hidutzában)¹⁾; 1560-ban pedig Fejérváron állította fel a második, akkor európai híri főiskolát, hol a felsőbb tudományokat egy igazgató és két más tanár tanította. Ennek igazgatására előbb Ramus Péter párisi akadémiai tanárt hívta meg nagy fizetéssel²⁾, de ez nem jövéen el, helyette M. országról Gyulai Pál lón behiva.³⁾ Ez időtájt állította Enyeden is az iskolát, melynek egyik tanára Hunyadi Demeter 1568-n mint ilyen vett részt a fejérvári vallási vitában. Továbbá a „cathedraticum“ 1565-ben a kolozsvári jan. 22 ki országgyűlésen a tiszta evangéliomot hirdető külföldi és székelyföldi plebánusoknak el lón engedve⁴⁾, a székely-vásárhelyi iskolára nézve pedig ugyanazon országgyűlésen végezték a R-ek azt, „hogy annak a harmadfél száz forint segítséget ő felsége a megholt kegyelmes királyné asszony levele tartása szerint ez esztendőben is megadatja, az jövendő esztendőben is megadatja Isten segítségével, mert kedvez ő felsége az tanulásnak és az tanuló személyeknek.“ Azt is végezték: „hogy a fejérvári schola megépítésére, jövedelemnek ahoz szakasztására s tudós embereknek tartására, a kik görögöt és deákot tanítanak és az egyházi szolgálat naponként Isten tisztességére öregbedjék, ő felsége az őkegyelmek országul való engedelmes kérésére és kívánságokra oly gondot akar viselni, ugy akarja megépíteni az fejérvári scholát, hogy országul ő felségével egyetemben kedveskedhessünk“⁵⁾. „Ez iskolát János Zs. a külföldi hasonló intézetek mintájára fejedelmi széke közelébe, a várral körülvetetni rendelt Szászsebesre, valódi Akademiának akarta építtetni — írja az egykoru Brutus — a hol Erdély ifjusága a legmagasb tudományi kiképzésben részesülhessen; mi végre Blandratát külföldre ki is küldötte volt“⁶⁾.

¹⁾ Mike S. gyűjt. Egyveleg, 10. köt. 584. l. ²⁾ Kénosi-Fosztó, sat. 348. l. Bod P. Magyar és Erdélyország eklézs. histor. IV. kötet XI. része kezdetén a gr. Mikó példánya szerint. ³⁾ Kénosi-Fosztó sat. I. k. 348 l. ⁴⁾ Cod. Art. D. Trans. I. k. 142. 143. ll. ⁵⁾ U. ott 143. 144. ll. ⁶⁾ Bethlen F. Tört. V. k. 287. l. Bizonyítja ezt a királynak 1567-ben jun. 2-kán Celius Baseli tanárhoz Blandrata által küldött levele. „Mint hogy Isten segítségével — így szól abban a király — a tudományoknak erősb alapra állítása végett országunkban Akademiát akarunk állítani: kívántunk tanácsoddal élni sat.“ (Sárospataki Füzetek, 1861. 839. l.) Bizonyítja továbbá 1570-ben vizkereszt napján költ azon végrendelet-megerősítési oklevél, melyben fejedelmi tanácsos Gyulai Pál, fiának tanítására a fejdelmet kérte fel. „Mihelyt a gyermek a 12 esztendőt elhaladta — ugy mond — hozassa el felséged a háztól, tanitassa a mig ideje lesz, a mint ő felsége kegyelmesen kijelentette vala azt Fejérváron, hogy ugy visel gondot az iskolákra, hogy nem kellezik gyermekeinket más országba tanuságért küldönnünk“. Kol. mon. Konv. Levélt. kir. könyv, (Lib.Reg.) 1569—70-ról N. V. P. 176.

A vallási viták, melyeket János Zs. engedményezett s gyámoltott, egész kis irodalmat idéztek elé. Egy részök fennebb ismertetve volt. Dávid Ferencz és Melius Péter egyszerű, erőteljes nyelven irt műveit irodalmunk őskorának buvárai ma is gyönyörrel olvashatják: azokban lépten-nyomon egész csoport ősmagyar szót, eredeti szólásformát, meglepő sajátságokat, főként pedig az elsónél rövid és figyelmet megragadó világos gondolat kifejezést fognak találni. S e könyvek nagyobb része a királynak volt ajánlva, kinyomtatása tőle elősegítve, némelyik jegyzetekkel kísérvé. A tudósoknak és művészeknek áldozatra kész pártfogója volt. „Gálfi János, egykoru erdélyi író, azt jegyezte fel róla — írja Bethlen — hogy ő a tetteikről híres férfiakat, kiket neki erényeikért ajánlottak, országába hívta, a bölcseségben kitűnőket megbecsülte“¹⁾, sőt ajándékokkal, kedvezményekkel, jószággal diszesítette fel. A fennebb idézettek kivül Blandratának több falut, Forgácsnak titkos tanácsosságot s 1569-ben febr. 17-én Gyulafejejrévart költ adomány-levelében Kolozsmonostor mezővárost adta az ott levő zárdával és négy faluval²⁾; Károlyi Péter váradi predikátornak 1569-n jul. 13-kán Gy -Fejérv. költ adomány-levelében példás élete és erényei, becsületessége s nem közönséges tudományossága tekintetéből nagy kiterjedésű szőlőt adományozott³⁾; ugyanazon évben dec. 20-kán Fejérvart lakó Schutz György festőnek amaz indokoknál fogva: „hogy a fejdelmeknek és országnagyoknak a mesterségekben és művészetekben kitűnő embereket mások felett pártolni, segíteni, szerencsájöket előmozdítani kötelességek — a festészetben való kitűnő jártasságáért, és azért, hogy inkább művészetének élhessen, elkezdett munkáit bevégezhesse, s az országnak hasznosabban szolgálhasson — kizáró jogot adott arra, hogy ha valaki kívülről oly rajzokat és képeket hozna be árulás végett, a melyeket ő szokott gondolni, metszeni, festeni, vagy ha bár idevaló is az ő képeinek hasonlatára másokat készítne és árulná, elvétessenek, és a ki árulja, megbüntettessék“⁴⁾; 1570-ben jul. utolsóján költ adomány-levelében pedig Bakfark Bálint hegedűsnek adta a Diód várához tartozó Oláh-Gáldot. „E hegedűst — így szól az adomány-levelél — I János király hegedűre való kitűnő tehetségeiért még mint gyermeket udvarába fogadta, hegedűre taníttatta, budai tudós hegedűtanítójával sok éven át tökéletesíttette, s anyjának Izabella királynénak is kedves hegedűse volt. Ezután Olasz-, Francia-, Németor-

¹⁾ Bethlen, V. k. 287. l. ²⁾ Királyi k. N. V. P. 91. ³⁾ U. ott N. V. P. 104.

⁴⁾ U. ott N. V. P. 162.

szágot s szinte egész Európát bejárván és sok fejedelmek udvarában megfordulván, a hegedüművészek helybenhagyását és becsülését kiérdemelte és sok fejdelemtől jutalmat nyert, sőt a római császár őt udvarába hívta, de ő — írja a fejdelem — hozzánk tért vissza, hogy hűségét megmutassa, s országunkat, hazáját életéig szolgálja¹⁾. Mikor részesült a magyar művészet és tudományosság a királyi pártfogás ily szerencséiben? Átalában János Zs. mindenben szíven viselte országa és népe érdekeit s tudósait künn és benn pártfogásban részeltette. De viszont e tudósok is tisztelettel voltak iránta. Fennebb voltak már példák idézve erre, most még Benessa Péter olasz tudósnak hozzá való viszonyát említem meg. „A mit felséged nekem azon magyarokra nézve parancsolt — írja 1570-ben mártius 1-n irt levelében — a kik Ragusában megfordulnak, hogy azokat a lehetőkben segítsen, a mint nekem az ilynemű kötelességek a legkedvesebbek: úgy kérem felségedet, bizzon meg azokkal minél többször. A mit felségedért teszek, bizonyára semmi sem fáradságos, de megtisztelő. Miért is azon leszek, hogy a magyarok iránt, a kiket eddigelő is kiválóan szerettem, kivált pedig a kik felséged köréből fordultak meg itt és a kikhez felségedért a szeretet legszorosb kötelezésével vagyok csatolva, tehetségem szerént mindég különös szolgálattal legyek s ez által felséged kegyelmét megérdemeljem²⁾).

„A vásárhelyi gyűlés után — írja Forgács — a fejdelem udvarnépevel együtt több napi vadászatra közel levő váraiba rándult; első nap Vécsen rendezett nagy ebéd-vendégséget, de maga a hideg borzogatása miatt részt nem vett, vendégeinek azonban megizente, hogy vigan legyenek. Késő östig folyt az ebéd. Negyed nap mulva megerősödvén, Görgény várába ment át vadászni, s lovon egész nap az erdőkön barangolt, de vadra nem találván, rossz kedvben tért vissza Vécs várába, s rövid ideig fel és alá járkált. Ez éjen erős szélgörcs nyavalya kezdette kizozni s 54 napig szenvedve feküdt miatta; ekkor valamivel jobban levén, ámbár egészen ki volt merülve, szekérbe ült s Gyulafejérvárra ment. Itt az első és második napon jobban látszott lenni, fennjárt s némi remény volt életéhez. Azonban betegségét veszélyesnek érezvén, végrendeletet irt: Miksa császárnak hagyta lovait s régi pénzgyűjteményének egy részét,

¹⁾ Királyi k. NV. P. 300. ²⁾ Katona, Hist. Crit. Reg. Hung. XXV. köt. 170—172. ll.

Zsigmond lengyel királynak, nagybátyjának phrygiai mívű sátraít és egyéb tábori szereit, e felett 40,000 font termés ezüstöt, három leányának egyéb kincseit, Szélim szultánnak aranyos és gyöngygyel himzett nyeregszerszámaít, az országnak azon nagy aranykeresztet, melyet Szolimánnak Zimony alatt meglátogatásakor nyakán viselt, s mely rá atyjáról, arra Grittiről, erre pedig Corvin Jánosról maradt sat. Végrehajtókká nevezte: Csáki Mihályt, Békes Gáspárt és Hagymási Kristófot. Ezután harmad nappal felkelt, felöltözött, megmosakodott, szokott foglalatosságait elvégezte, ezután a kandalló előtt hosszason álldogált, majd asztalhoz ült, a kérelem-leveleket átolvasta, azokra válaszokat adott; miközben görcsös nyavalyája ismét elfogta s 14 napi kínos szenvedés után meghalt¹⁾. A végrendelet végrehajtói és az ország R-ei judica vasárnapon Gyulafejérvártt tartott közgyűlésökben az új fejdelem választást és a meghaktnak eltemetését május 17-kére határozták. De az május 24-én történt meg, fejdelemmé Báthori István lön választva, a ki első kötelességének tartotta — ős szokás szerint — elődének eltemetését végrehajtani. A koporsó az új fejdelem és lengyel s török követek jelenlétében tartott teljes országgyűlésben, a végrendelet felolvasása után királyi pompával, unitárius szertartás szerint a székes-egyházba — fedelén több hadi jelképeket mutató — remek faragásu alabástrom koporsóba tétetett le a nagy oltárral szemben balra, királyi anyja koporsója mellé. A temetési díszmenetet Bethlen F. így írja le: „Legelől mentek a főrendek gyászba öltözve, a koporsó után nagy pompával Báthori az új fejdelem, körülötte a fejedelmi palástot, pálczát, almát, aransarkantyut egyenként vivő udvari emberek; ezután sisakos, pánczélos, aranyos vértzetű, hollószin bársonyba öltözött öreg vasas lovasok, valamennyien gyászban, lovaikat szintegy gyász takaró fődte; ezek vitték a fejedelmi paizst és dárdát, melyen nagyszerű zászló lobogott, valamint a királynak arany foglalatu czimereit, jobb felől az apait, bal felől az anyait²⁾. Beérkezvén a nagy székes-egyházba, a koporsó a kijelölt helyre letétetett³⁾, felette Sommer János kolozsvári unitárius tanár tartott

¹⁾ Forgáss, 622—624 ll. Bethlen, 280 l. ²⁾ Apai czimere: hármalóm körül kiemelkedő farkas, mely tallérjain is látható, melynek egyik felére középe táján a czimer van metszve díszítés és jelkép nélkül; más része síma, puszta, a mivel országától való megfosztását akarta kifejezni. Anyai: a majlandi Sforzia hercegektől származó egybetekerődző kigyó, mely torkában lecsüngő kezű gyermeket elnyelési szándékkal tart. (Bethlen 287 l.) ³⁾ Bethlen, 286. l.

dicsbeszédet. A belső kisebb koporsóban melle táján aranyozott ezüst lemezre metszve im e halotti dicsőítő irat — elogium — lón betéve: „Felséges fejdelem, második János Ur, néhai felséges Jánosnak, Magyarország, Dalmatia, Croatia sat. királyának, Izabellától, Zsigmond lengyel király és Bona királyné leányától született fia, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmatia, Croatia sat. választott királya, a kit Isten sok nyelveken beszélés ajándékával, tiszta étellel, lélekéberséggel, a hadakozásokban és hadviselés titkaiban szerencsével s minden hősi erényekkel megáldott, a ki a hazát és igaz kegyességet szerette, életének XXXI-dik évében, mártius XIV-kén hajnali három óraker, mindenkinek utána való mély fájdalmára, övéinek könyhullatása közt, hosszas kinok és nyavalyák után meghalt. Benne a magyar nemzet királyi magva egészen megszakadt, fejünk koronája igazán leesett s a birodalom idegen nemzetségekre ment át, Krisztus születése MDLXXI. évében“¹⁾.

Brutus Mihály egykoru és tekintélyes történetiró azt írja róla: „János Zs. egész életében többnyire gyengélkedő egészségű volt; mikor betegsége s gondjai engedték, nyájas élczelődésben s tréfában keresett üdülést; kegyelmessége bámulatos volt; ételben italban, beszédben takarékos, a zenében oly jártas, hogy a legkitünőbbekkel versenyzett“²⁾. Gromo Endre fennebb idézett művében ily képét adja a fejdelemnek: „Termete közép magasságu, haja finom szőke, bőre gyöngye fejr, feje közepes, homloka magas sima, nézése szives és jóakaratteljes, szeme kék, arcza hosszudat, orra finom szabásu, szája kicsiny, ajakai keskenyek, rajtok kevés világos szőke bajusz, ilyen pofaszakála is, állán nincs szakál, nyaka közönséges és inkább vékony, teste egyéb tagjaival arányos, melle domboru, karjai, ujjai hosszak s gyöngédek, keze ritka szép, inkább nőnek mint férfinak való, egész alakja sovány, de csinos és férfias. . . Vérmérsékét a mi illeti, az inkább vidám mint komor, de a folytonos nyugtalanság nehéz kedélyüvé teszi; a tréfát és mulatságot szereti, s ámbár maga az italban mértékletes, abban kedve telik, ha valakit magas

¹⁾ E kökoporsó maig az egykor gyula- ma károlyfejérvári székesegyházban van, a nagy kapun bemenva a bal mellékhajó fenekében Izabella koporsójával egyvgtében a fallal párhuzamosan téve. Mindkettőnek urnája üres. Az idők viszontagsága s a szenvedélyek szétszóríták a csontokat és hamvat is. Nem csoda, hiszen azóta az egyház csak kirabolva háromszor volt. Hát egyébféle dulas mennyi érte?! János Zs. nagyobb koporsója belső oldalán kiseded vörös márvány tábla van beillesztve, de rajta semmi irás. A munka művészi, itt-ott megcsontult, de a nagyobb rész ép. Rajza Ipolyi Árnold szellemdús régiségbuvárunk számára közelebb készült el. A tudós világ majd látandja s íthetni fog felőle. ²⁾ Bethlen, 287 l.

jó kedvében lát. Az édességet nem szereti, valamint az erős szagot sem, a milyen a bizám sat. A bort jégben meghűtve issza, nagyon sebesen eszik, kedvencz ételeiből gyakran többet, mint a mennyif természetete meg bir. Ezért s más maga megeröltetési miatt szélbajokban gyakran szenved“... Szellemi oldalát így rajzolja: „Természeténél fogva jóakaró, emelkedett szellemű, okos és mérsékelt, munkás, bátor, megjutalmazza a hí szolgálatokat, úgy, hogy ha mások vissza nem tartóztatnák, kevese maradna elajándékozatlanul. Kedélye vallásos, s erősen szereti az igazság megismerését. A halálos büntetésnek nem barátja, s nehezen határozza el magát ilyen aláírására. Az olasz nemzetet inkább szereti, miut bármely más fejedelem; minden tekintetben erényes, és a mit különösen meg kell jegyeznem, őt egész országa szeplőtlennek tartja“¹⁾. Borsos Sebestyén egykoru krónikairó így jellemzi: „Ez istenfélő és tökéletes keresztény fejedelem vala, kinél drágalátosabb fejedelem nem vala, ki az Isten igéjének olyan tudakozója lett volna. Ez a tanítóknak nem hogy rontója lett volna, de inkább nagy óltalmára volt. Noha ő az egyedül való Atya Istenről és annak Fiáról igaz vallásban vala, egyik fél tanítóit is nem háborgatja vala, a Krisztusnak tanítása szerint azoknak ki-gyomlálását az Isten igéjére hagyta vala, mely Isten igéje őket naponként irtogatja vala“²⁾. Miles, egy századdal később élt krónikairó — ámbár forrása megnevezése nélkül — azt hagyta fenn róla: „János király tüköre volt minden erénynek; a természettől annyi ügyességet örökölt s lelkülete oly férfias sőt hősies volt, hogy ha gyöngé testalkata s egészsége eleven lelkével egyezik s annak a kellő szolgálót megteszi vala, egyike lett volna a korabeli legkitünőbb uralkodóknak. Hogy utoljára betegsége súlyosabbá lett, oka a sok gond és szünetlen való dolog. De semmi országos ügygyel oly kiváló előszere-tettel nem foglalkozott, mint a vallás ügyével: az abbeli egyenetlenséget ohajtotta életében mindenképpen elintézve látni“³⁾. Nevezetes adatot említ erre nézve Dávid Fer. a fejd. halála után csak hamar megjelent egyik műve előszavában.⁴⁾ „Gyakorta jut eszembe — írja ő — miképpen méltó is erről emlékezni: Mikor a mű felséges boldog emlékezetű fejedelmünknek gyakorta való betegségeben félelmünk volt, hogy azoknak vége a halál lenne, és úgy mint

¹⁾ Archiv sat. 35—76 ll. ²⁾ Gr. Mikó, Erd. Történelmi Ad. I. k. 34—35. ll. ³⁾ Miles, Würgengel sat. 117. 118. 136. ll. ⁴⁾ „Az egy ő magától való felséges Istenről és az ő igaz Fiáról sat. vallástétel sat. Megjelent Kolozsvártt 1571. 4-dr. Ajánlva van Békesnek. Ebben azt írja Dávid, „hogy a király a „Váradi Disputatio“ leírását főnépével egynehánnyal megolvasta és önnön kezével notálta és hozzá tett, a mi eszébe jutott.“ Cccij ív 2-ik oldal.

emberek szóltunk, hogy halála után bontakozása lenne az igaz tudománynak — miképpen ő felsége bölcsen és Isten szerént felelt: mivel ő nem volna Isten, sem pedig nem óltalmazhatná az Istennek igazságát, hanem az Istennek önnönmagának gondja volt eleitől fogva és leszen az ő igazságára, támaszt ő és ad patronust ha emberek által óltalmazni akarja; ha pedig nem, ő maga elég erős és hatalmas arra“. Végre Sommer János dícsbeszédében ¹⁾ ezeket mondja felőle: „Derék férfiak voltak nevelői, folyvást jelesek társaságában élt; bölcssek voltak, a kiknek tanácsára hallgatott; a könyv olvasást szerette s életét azokból vett szabályok szerént rendezte, tudta, hogy ezekben sok van megírva, mit a királyoknak megmondani nem mertek; kegyelmessége ritka, irtózott a kegyetlenségtől s bűnököt megvallott bűnösöknek is visszaadta életét; az idegeneket akár száműzöttek, akár a tudomány valamely ágában kitűnők voltak, befogadta, nyájasan hallgatta ki, segítette; erkölcsé feddhetlen, beszéde szerény, életében mértékletes, a vallás igazságainak megismerésében és védelmezésében találta boldogságát. Melyik fejdelem tett annyit — kérdi Sommer s kérdehetjük mi is — hogy a keresztény vallás evangéliomi egyszerűségére visszatérjen? Mennyi zsinatot, mily szabad vitatkozásokat tartott Erdélyben és magyarországi birtokaiban a végre, hogy az igazság az írásokból kiderüljen? Mily érdeklél vett részt azokban s nyomosan czáfolta meg némelyek állításait?! Emlékezem — ugy mond — s mig élek örökké fogok emlékezni rá: mily szabadon mondották ki előtte vallási meggyőződéseiket nem csak azok, a kik az Isten egysége tanát ez országban legelőbb életök veszedelmével tanítani kezdték, hanem más kisebb tehetségűek is! E felett a kiket a tudomány terjesztésére M. országra maga kiküldött, vagy a kik tanulni Olasz- vagy Németországba mentek: mindnyájan részesültek bőkezű ajándékiban. Ő volt a legelső király, kinek birodalmában annyi századok után az Isten egységét valló tudomány mind szabadon tanítatott, mind meglehetősen előmenetelt tett!“ Egyik panegyrista pedig így kiált fel ihletettségekben: „Hints violát e sirra utód s ül-

¹⁾ „Oratio Funeris. In mortem Illustrissimi et REGIS VIRTUTIBUS ornatissimi, vera etiam pietate Excellentissimi Principis ac Domini D. JOHANNIS Secundi Electi Regis Hungariae etc. Qui natus est Anno Domini 1540. Diem vero suum sancte obiit 1571. Martii 14. Scripta A Johanne Sommero Pirmense, Scholae Claudiopolitanae Lectore. CLAUDIOPOLI Impressa Anno D. 1571“. Az én példányom mult századbéli kézirat, ilyen van Kolozsv. az ev. reform. Collegiumban is; nyomtatottat soha sem láttam s létét sem tudom.

tesd be virággal..... A sors elragadá II-dik Jánost..... ki lesz helyébe III-dik ?!“¹⁾

Mennyiben állhatnak meg e, több egykoruak öszhangzó ítélete s a tölem törvények, diplomatikai adatok s eredeti források után constatirozott tények mellett Forgács állításai, a kit Zrinyi Miklós (Pethő Gergely), Bethlen és Katona megrónak, Lubieniecuis és Walászky elítélnék, legújabbán pedig irányában Szalay is óvatosságra int, s őt valamennyien az emberek és tények megítélésében könnyelműnek, némelyek álnoknak, az igazság s kivált a tőle különböző vallásuak szenvedélyes ellenének mondanak — megítélése legyen az olvasóra bizva. . . . Forgács azt írja, „hogy János Zs. tompa elméjű lett volna, őt nem okos emberek, rosszul, gyermekek és alacson sorsu lengyelek közt nevelték, állítja, hogy könnyelmű, tudatlan, iszákos lett volna, hogy emlékező tehetsége rövid, ítélete gyermekes, vezetői: Csáki, Békes és Blandrata hitvány, elvetemedett emberek voltak²⁾; hogy az embereket gyűlölte, megfélemlítéssel, kedvezéssel, hivatalal térítette a maga nézeteire, vadászaton kívül testének lelkének semmi foglalkozása nem volt“... Csodálatos! feljebb ő maga mondja hogy halála előtt tizenegyed nappal is szokott foglalatosságait elvégezte, a kérelmeket elolvasta s válaszozta. Azt is írja: „hogy Istenről és az isteni dolgokról betegsége alatt soha sem emlékezett“ — fenebb látók saját papjának ellenkező szavait — „s nem keresztényi szertartással

¹⁾ Az előbbi beszéd 6. 7. 10. 12. 14. 16 lapjain, az én példányom szerint. E beszéd után a következő sirversek vannak: 1.) ΕΡΙΤΑΦΙΟΣ ΛΟΓΟΣ (είς) ΙΩΑΝΝΗΝ ΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ Παύλου Βασιλεα πνευστατων (19—20. ll.) 2.) „Epitaphium Johannis Secundi Regis Hungariae Ultimi.“ (20—21. ll.) 3.) Ugyanott egy másik ily czimmel: „Alud.“ 4.) ΠΙΕΓΑΣ ΕΧΥΛΑΝΣ. Johanni Secundo Electo Regi Hungariae.“ (22—27. ll.) 5.) Pietas restituta, ad Tumulum Illustrissimi Principis Johannis Secundi Regis Hungarorum ultimi.“ (27—35. ll.) Az első görögül, a többi latinul van. A verseket berekesztű e Chronosticon:

Annus, dies et mensis mortis.
Vt hls proDIerat septeno MartIUs orbe
fLeVIt egens regIs paunna terra bonI.
Annus mortis.
fregIt Ioanni LaChesIs bona fILa seCVnDI
pannonII CeCIDIt spesqVe benIGNa soLI.
Annus aetatis et mortis.
VnI ConIVnctVs Vita trICesIMVs annVs
fVnestVs hVIVs prInCIpIs neCe eXtItIt (35. l.)

²⁾ Szalay élesen megrója Forgácsot Békesről való ítéleteért. „Őt — úgy mond, — Bécsben és Konstantinápolyban másnak ismerték, Gálfi Ártatlaunak vallotta, Gyulai Pál őszinte tisztelet érzelmével emlékezett rá s végre ő versenytársának — Báthorinak — szolgálatát ajánlotta s hűségében halt meg. Ily férfiről csak úgy hebehurgyán ne hozzon kárhóztató ítéletet a történetíró“. (A dalékok sat. 227. l.)

temették el“ sat. 1) Tehát Báthori és Erdélyország R-ei pogány szer-
tartásu temetésen voltak jelen!... Én mindezekkel szemben pragma-
tikai adatokat állítottam — az ítélet legyen azoké, kik az igazsá-
got az emberi szenvedélyeknél feljebb becsülik... Szint ilyenek, tehát
ily hitelt érdemelnek Istvánffi állításai is. Ő többnyire Forgács ada-
taait mondja után s egygyel-kettővel csakugyan hibásan maga is meg-
toldja. Azt állítja, „hogy János Zs. halálos betegségét is ivásból kapta,
hogy hivatalba más vallásut s általában semmi fejedelemhez illőt nem
tett, temetése arianus szertartással történt, nem régi keresztény szoká-
sok szerint“ sat. 2) ... Utóljára arra nézve, hogy a 193 évvel későbben író
Timon szavainak mennyi értéke lehet, két tényt említek meg világosi-
tásul t. i. azt, hogy ő Forgács és Istvánffi állításait ismétli a nélkül,
hogy kritikailag csak egy tényt bizonyítna. 2.) Az ő Epitomáiban 1566-
ról Miksa császárról ily megjegyzést találunk: „Mídön az ausztriai
R-ek Bécsben december 1-én tartott gyűlésökben az új vallás ér-
dekében kérelemmel járultak a cs-hoz, azt felelte: a ki más hitformákat
vall mint ő s azokat követni akarja, javait rögtön adja el s biro-
dalmából távozzék. .... Catholicus fejedelemhez igazán méltó, fele-
let“ 1 3) Ily elfogultsággal történetet írni lehet, de annak az olva-
sóra építőleg hatni nem. Forrás idézés nélkül mese a történetírás. ...
E mérték alá esnek: Ilia, Daróczy, Palma, sat. kiknek a mint mű-
vők semmi kutfői tanulmányra nem mutat: ugy egyéneket s fontosb
tényeket illetőleg hozott ítéleteik is nyomatékkal nem bírnak. ...
Vajha az ez oldalon levő írók a classicus tollu és műveltségü Katona
szavait ismernék és követnék! „Senki nem tilthatja, hogy nekünk az
ősi vallásban esett szakadás ne fájjon; de ez nem akadályoztat abban,
hogy a miénktől különböző vallásuakot szeretettel ne öleljük; mert
ha minden embert tartozunk szeretni: mennyivel inkább azokat,
a kik a kereszttségbe szintugy mint mi be vannak avatva“ 4).

Meg vagyok győződve, hogy a János Zs.-ról legkivált Forgács
után forgalomba jött igazságtalanságokat és balvéleményeket va-
lamint a mellette szóló egykoru adatokat is a kritikai történet-
írás mértékére szabván: amazoknak értéke nagyon alá fog szállani,
ezeké kellőleg mérséklődni, s így a történelmi igazság e fejlődünket
illetőleg a maga egyenes közép útját megtalálандja. ... Aztán lehetsé-
ges, hogy tán egy makacsabb jellemű fejedelem az ő helyében és ko-

1) Forgács, Commentar. 624—625. 627—628. 637. 662—664. II. 2) Istvánffi
sat. XXXIV. k. 319. I. 3) Timon, Epit. Chronol. 417. I. 4) Katona, Hist.
Critic. sat. XXIII. k. 866. I.

rában önállóvá tette, magasb pályára emelte volna a magyar nemzetet, de binyosan nagyobb s életkockázatosabb válságoknak is tette volna ki. Ő és kora a magyar nemzetiségnek egy jobb jövőhöz hidul szolgált, vallási tekintetben a reformáció nagyszerű erkölcsi forradalmának csendes és győztes lefolyását lehetőségessé tette. Mikor ő anyjával 1556-n az országba bejött, a szászsebesi gyűléstől a secularisatiót kimondva, a multat szétrombolva, bevégzett tényeket, romokat találtak. Miért volt ez? Tán hogy a catholicismusra vissza menni lehetetlen legyen! Nem volt más mit tenni, mint az elsőket tudásul venni, az utolsókból egy új ország és vallás épületét alkotni. Az ő vallásból tényleg kilépett volt az ország—haladnia kellett az eszményi legmagasb felé. A megállás lehetetlen volt, ha maguk nem, az európai közmozgalom előfelé tolta. S ki igyekezett minderre buzgóbban, melyik fejdelem áldozott érette többet, mint János Zs.? Előtte senki sem volt oly türelmes, utána egy sem erélyesb terjesztője a világosságnak. Halála után egy lépést sem haladt elébb a lelkiismeret szabadsága honunkban. Nélküle Csehország lett volna M. ország s Honter és Melius Huss és Servetus sorsára jutottak volna, mint jutott később Dávid Ferencz. A pápai tekintély elleni küzdés, az urvacsorai tan és egy Isten eszméje ezereket vitt börtönbe, máglyára, vérpadra, máshol: János Zs. birodalmában, az ő uralkodása alatt, hitért és meggyőződésért kiontott vér nem áztatta a földet. A róm. kath. vallás alatta az idők és közszellem miatt hanyatlott alá. Fennebb láttuk, de Timon maga megvallja, hogy János Zs. kedvezéseiben e hitvallás is részesült ¹⁾. Az ágostai vallás püspökségét és dézmajvédelmét, a helvét-hitűek püspökségöket és önállásukat, az unitáriusok lételöket s mindenöket neki köszönhetik. . . . A helvét-hitűek Németországban 1648-ban a westphaliai béke-okmányban nyertek vallásszabadságot, Németalföldön 1579-ben az utrechtii unio által, Franciaországban 1598-ban a nantési edictumnál fogva, de sok megszorítással, a melyeket a versaillesi edictum 1687-n némileg enyhített, de végkép csak az 1789-ki nagy forradalom és az 1802-ki Napoleon-törvény szüntetett meg; Lengyelországból 1638 és 1717—24 körül az unitáriusokkal együtt a protestánsok is kitiltódtak; még Angliában a politikai szabadság e classicus hónapban is, 1661-ben a Corporation-Act szerént a városokban mindazon emberek ki voltak zárva hivatalokból, a kik állomásaiknak elfoglalása előtt egy évvel az angol egyház szer-

¹⁾ Timon, Epit. Chronol. 442—443. II.

tartásai szerint úrvacsorát nem vettek ¹⁾; az 1672-ben hozott Act of Uniformity törvény 2000 non-conformista azaz oly papot zárt ki az angol egyházból, a kik a kiadott köz-imakönyvben foglalt tanokat s hitcikkeket el nem ismerték, az ezektől eltérő prédikálást s az angol egyház tanaitól eltávozást is megtiltván ²⁾; az 1665-ki oxfordi vagy ugynevezett öt mérföldi acta a fentebbi imakönyvet el nem fogadó papoknak azon városokhoz, melyek a parlamentbe polgárokat küldenek, öt mérföld közelségbe jöhetést 400 forint büntetés alatt tiltotta meg ³⁾; 1689-ben szeli-dülni kezd az angol törvényhozás is, a Toleration-Act a dissenterek istentisztelet-módját megengedte ⁴⁾, 1813-ban pedig a jun. 21-kén költt ugynevezett Smith-Wilmos-Acta, a reformátusokkal együtt az unitáriusokat is törvényes vallásnak ismerte el, az eretnesség és káromlás ellen Vilmos, Mária és Károly alatt hozott törvényeket, melyek az eretnekekre és sz. háromság tagadóira halált szabtak, visszahivta, érvényteleneknek, elévülteknek nyilvánította; e törvény — a derék Aspland Robert ur szerint — az unitáriusokat saját szülőföldükön, szabadokká tette ⁵⁾. Végre 1844-ben jul. 19-kén a dissentereket illetőleg hozott templom-törvény „(Dissenter-Chappel-Bill):“ mind három királyságra nézve visszahivott minden oly törvényt, mely az eretnekek és háromság tagadói ellen léteztek, biztosította a dissenterek különböző vallásfelekezeteitől épített és a törvény hozásakor az ő kezeikben levő templomokat, egyházi javakat, temetőhelyeket, telkeket, adományokat, egyszóval, mindazokat a jókat, melyeket az adományozók a névszerént megnevezett vallások javára tettek“ ⁶⁾. Magában Magyarországon az ágostai vallást a Szepességben csak a passauai és ágostai békénél fogva türte Ferdinánd, a Dél-Magyarországban levő reformált vidékek pedig a török türelmességnek köszönhetik szabadságukat, szóval: a reformátio pártfogóinak lakhelyei, jószágai, az első reformált eklézsiák, Erdőd, Csenger, Óvár, Debreczen s több zsinat-tartási helyek, Melius püspöki megyéje — minden azt mutatja, hogy a reformátio Magyarországon is csak a János Zs. birodalmában tudott biztosan terjeszkedni. . . . Valóban János Zs. uralkodása politikai-nemzeti szempontból is méltánylást érdemel; de van egy, a miben vele Európának egy fejedelme, or-

¹⁾ L. R. Wallace, Antitrinitarian Biography I. k. 147. l. ²⁾ U. ott. ³⁾ U. ott. 156. l. ⁴⁾ U. ott. 191. l. ⁵⁾ U. annak a könyvnek III. köt. Függelék XX. sz. 599. l. ⁶⁾ U. ott. Függelék: XXI. sz. 600. l.

szágával a föld egy országa sem versenyez, és ez a vallási és nevelési szabadságot valamint az egy Isten hívést tárgyazó alatta hozott szabadelvü törvények. A művelt és szabad Albion 273 évvel később mondotta ki azokat az elveket, melyeket János Zs. az 1569-ki zsinaton és 1571-n a vásárhelyi országgyűlésen. Azon szolgálatokat, melyeket ő tett a magyar reformációnak, csak azok tudják megmérni, a kik a hit és lelkiismeret szabadságának becsét ismerik. Ha kitünő erényeivel volt is gyöngeség párosulva, ha az alatta és általa elterjedt igazságok közé némi tévedés csuszott is: valóban nem volt joga Forgácsnak és a rokon elvűeknek azokat tulozva, rútitva s gúnyolólágg mutatni fel. A vallási gyűlölséget háttérbe kell vala szorítani a politikai tekintetnek, a honfui kötelességnek és igazságnak: meg kelle vala gondolni, hogy János Zsigmond nemzetünk utolsó királyi sarja s első nemzeti fejedelme volt, hogy a legnehezebb viszonyok közt uralkodott, s nem egy tette volt, mikre a nemzet maig büszkeséggel tekinthet... De ők ennél is tovább mentek: gyűlölségökben őt sárba rántották, a késő kort balul értesítették, s személyes boszujoknak az igazságot feláldozták. A navarrai királynénak pusztá rokonszenvét méltánylólag említi a történelem, Coligny és a condei herczeg, Egmont és orániai Vilmos magasztaló, János Frigyes és Mórícz szász választó fejedelmek dicsőítés tárgyai... A mi történelmünk még csak illő figyelemre sem méltatja azt a fejedelmet, a ki ha nem mindenben sikerrel is, de a haza két legszentebb érdekét halálaig hiven s magát feláldozva szolgálta! Valóban ez ifju fejedelem életsorsa tragicus: a nemzeti politika kívánta, hogy atyja életalkonyán nősüljön, s ő, e késő házasság kora gyümölcse már mint néhány napos gyermek árván maradt, egy felforgatott ország romjai közt, királyi anyja mint éves csecsemőnek a budai várpinczékben őrzé meg életét Roggendorf romboló ágyuitól, a török táborban élete felett a basák nyilvános tanácsot ültek, M. ország helyett Erdélyt kapta birtokol, oda is bajjal tudtak bejutni, egyik szolgájok ármánya miatt földönfutóvá lettek, Kassáról Bécsbe vitetését tanácsolták, s ők Lengyelországba, onnan Oppelnbe menekültek: idegen földön és népek között bújdostak, idegen nyelven kelle szólítani, idegen szokásokat el-sajátítaniok ¹⁾, 1556 — ugymondva a tapsoló ország vállain jött visz-

¹⁾ Itt létők alatt készült azon kép, melyet az olvasó e könyv elején lát, melynek határozott nemes vonásai nemes szívet s gondolkodó lelket sejtetnek, anyjához sokban hasonlít, mely az ifju herczeget 14—15 éves korában mutatja

szá, 1559-n Báthori Endre, öt anyjával együtt meg akarta étetni¹⁾, 1561-n Hyeronimus nevű olaszt, saját hegedű-tanítóját bérelték fel, a ki hegedűjébe rejtett lőszerrel akarta életét elveszteni²⁾, 1562-n a székeket költötték fel ellene, 1565-n zimonyi utjában volt életveszélyben — folytonosan ármánytól körülvéttelve nőni fel, két hatalmas császártól ugyyszólván két tűz közé szoritva uralkodni, s mégis semmiben gyarlónak nem lenni, a nép, az idő, az erkölcsök közsülyedése közt megtántorodás nélkül fennállani s a korszellem rontó hatását egyedül meggátolni — kérdem, lehetséges volt-e? Ha igen, ám legyen felette igazságos ítélet tartva! Ha ez lehetlen, ne törjünk pálczát felette. Kortársai egy veszélyes politika miatt, melynek ő utjában állott, élete ellen kilenczszor hánytak lest, de a Gondviselés megmentette; sok bal értesítést hagytak hátra felőle az utókornak csak azért, mert gyűlölték vallásáért. . . . De háromszázados sír halottját e politika befolyásától emancipálni kell, s a szenvedélynek ideje az igazság előtt elnémulnia. Ne öljük meg mi tizedikszer azt, a ki nem erkölcsi halálra, de nemzeti hálára, vagy legalább is igazságos megítélésre érdemes.

Jakab Elek.³⁾

öltözete harcziás, melyet bújdosásában mint oppelni herczeg vise't. A kép eredetije az erdélyi Múzeum birtokában van a gr. Lázár Miklós gyűjteményében. Hitelességéhez kétség nem fér. A szerkesztőség azért látta szükségesnek ezt közölni, hogy későbbi fejedelmi kori képe amugy is ismeretes. A kép körül e van írva: „JOANNES SIGISM. HONG. REGIS FILIUS. DUX OPOLIENSIS.“ Alól pedig bújdosásukra vonatkozó im e versszak:

„Ora Sigismundi haec qui conspicis Hungaro Jani,
Cogeris Hungaricis illacrimare malis“.

- ¹⁾ Forgács, 281—282 II. Hogy én Forgács adatait — a János Zs. jellemére vonatkozóan kívül — használtam, oka az, mert azokat más egykorúak is ugyadják elé. Egyóbiránt is ő a tények feljegyzésében szorgalmatos, eléggé részletes és hű: a mi az ő szemében szálla volt, az János Zs. királysága, valása, és személyisége. ²⁾ U. ott 271. l. Gr. Kemény, Fundgruben I. k. Ostermayer krónikája 60. l.
- ³⁾ E vállalat I. (1861. évi) kötetében a 157—185 lapokon megjelent „Szent-Ábrahámi Mihály“ feliratu dolgozatomban botránnyos hibák csuszván be, kötelesnek érzem magam itt nyilván megjavítani. 1.) A 163. l. álló jegyzésben alólról a 17-ik sorban „Zwittinger“ a kéziratból ki volt törölve, s csak tévedésből maradt benn, szintén ez oka, hogy a 165. l. 1710-ben „II. Leopold“ van erd. nagy fejedelemnek írva „I. József“ helyett. A „Lombard“ praedicatum (lásd 164—165. ll.) történelmileg meg- vagy nem állhatása, ugy: „a Summa Universae Theologiae“ sat. (lásd a 169. l.) című theologiai kéziratnak az 1787-ik évi kinyomatásakor egy bizottság véleménye nyomán mennyiben történt módosítása iránt illetékes helyről jött figyelmeztetés következtében újabb nyomozódásokat kezdettem, az eredményt egy más alkalommal leendő kiadáskor közzé fogván tenni. E jelesünk sirkövét (l. 183. l.) azóta a kegyeletes tanuló ifjuság megtalálta; tán az idő rombolása elleni biztosítására valamit idehátrább teendünk.

Az angol unitáriusok londoni akademiájának rövid ismertetése.

Azt hiszem, alig van egyházunknak oly tagja, ki ha nem olvasott is, legalább ne hallott volna amaz, egyházi életünkre oly nagy befolyásu tényről, mely szerént angol hitfeleink 1859-ben londoni akademiájukon egy oly alapítványt tettek, melyen minden évben két erdélyi unitárius ifju 50—50 fnt sterlinggel (egy fnt sterl. 10 pft.) segítettvén, fele költséggel képezheti magát az annyira fontos és teljes bibliai készültséget igénylő papi hivatalra. Ez alapítványt angol atyánkfiai szivességéből először e sorok írója vala szerencsés élvezni, ki azt gondolja, hogy az angol unitáriusok londoni akademiájának ez igen rövid ismertetése némi érdekléssel fog birni az ezen intézettel teljesen ismeretlenek előtt, és tájékozhatási tért nyit fel azon ifjak számára, kiket egyházközönségünk ez alapítványra Londonba felküld.

Mielőtt azonban egyenesen rátérnénk angol hitrokonink jelenlegi londoni akademiájának — melyet ezután „Manchester New College“-nak fogunk nevezni — ismertetésére, hogy a dolgot tisztábban megérthessük és az intézet szellemét könnyebben fel-foghassuk, menyjünk kissé előbbre, s lássuk meg, mi volt az az ok, mely Angliában a disszenterek *) különböző hitfelekezeteit, s illetőleg az unitáriusokat arra vezette, hogy magoknak a nemzeti egyetemekkel szemben külön intézeteket alapítsanak; végre hogy milyen volt ez intézetekben a szellem és tanítási módszer.

Angliának valamint a vallás, ugy az általános irodalom történetében egyik legnevezetesebb jellemvonása a disszenterek csaknem minden egyes felekezetével összekötött akademiái intézetekben áll, melyeket azok ama célból alapítanak, hogy egyházaikat tudományos és alkalmas papokkal lássák el, s az ifjaknak kellő

---

*) Disszentereknek nevezik Angliában mindazokat a különböző vallásfelekezeteket, melyek az uralkodó anglican vagy is episcopalis vallástól különböztek.

szabadelvű nevelést adjanak. A két régi egyetem, az oxfordi és cambridgei, a nevelés nemzeti székhelyeiül vala alapítva. És e két intézetnek, az alapítók kegyes céljához hiven alapítottási céljának meg is kell vala felelnie. De mivel ezek felügyelete kizárólag az uralkodó egyház papjai kezébe volt adva, kik e korlátlan felügyeleti hatalmuknál fogva azokban a nevelés és tanítás egész folyamát az uralkodó vallás szellemében és érdekében vezették: a disszidenteket sem el nem ismerték, sem meg nem türték azok egyikében is. Előttök a helyett, hogy a tanulók kezébe a józan tudományosság fátylóját adnák, melynek világánál az igazságot kiki a maga számára kutathassa a szabadvizsgálódás terén, az vala a főcél, hogy a tanulókat egy külön felekezet párthiveivé neveljék. Egy tanuló sem részesülhetett azokban a javalmakban, melyeket az elődök általában a nemzet számára biztosítának, a nélkül, hogy legalább külsőleg és ideiglenesen az uralkodó egyház rendszabályaihoz ne kelljen alkalmazkodnia; egyszóval, minden disszidentnek, ki ez egyetemekbe lépett, tanulása végeztéig proselytává kelle válnia. Aláírásták az egyház tanczikkeit egyetembe lépéskor oly gyermekekkel, kiknek fogalma sem volt az azon czikkekből foglalt és vitatott pontok különbözéseiről.

E hatalom türelmetlenké tévé az uralkodó egyház papjait és egyetemek főnökeit a disszidentek irányában, és e türelmetlenség végtére odáig fejlődött, hogy a disszidentek minden igaz ok nélkül végkép kizárattak az oxfordi és cambridgei egyetemekből. A disszidentek ily igaztalanul megfosztva látván magokat a nemzeti egyetemektől, érezték, hogy a hiányt a mennyire lehet fedezni első feladatuk, mit oly szorongató körülmények közt, milyen ez időben a disszidenteké vala, midőn annyira nyomatva valának, csak magánintézetek felállítása által vala lehetséges, — azért is, mert iskoláiknak nyilvános jellemet adni a törvény tiltá; következőleg a disszidentek már a „türelmi parancs“ előtt, különösen pedig az „Act of Uniformity“¹⁾ hozása után több magánintézetet állítának fel. Nem azért ugyan, mintha e magánintézeteket pár-

¹⁾ Az „Act of Uniformity“ (egyformasági acta) 1662-ben hozott. Ez acta ráparancsolt minden papra, hogy azt vallja, a mit a köz-imakönyv élébe szab, és egynek sem engedte meg, hogy isteni-tiszteletet tartson, ki azt nem az uralkodó egyház szellemében és szertartásai szerint tette. Továbbá, sem az egyházi, sem a világi rend levőknek nem engedte meg, hogy az egyház tanaitól és szertartásaitól bármi kevéssé különbözzenek. Az eredmény az lett, hogy 2000 pap lépett ki az egyházból, kiknek legnagyobb része unitáriussá lett, egy kisebb része az orthodox disszidentek tanait fogadta el.

vonalba akarnák tenni, és versenyzőkül léptetni fel az oxfordi és cambridgei egyetemekkel, hanem csupán ideiglenes menedékhelyekül, abban a hitben, hogy eljönnek a napok, midőn a válaszfalak leomlanak, és a megszorítások ez egyetemekbe való belépésnél meg fognak semmisülni. Ez azonban mindeddig csak kegyes ohajtás maradt.

A forradalom után, midőn a disszenterek törvényesen elismertettek, e magánintézetek állandóbb intézetekké, akademiákká változtak. Ilyen volt a mult század második felében alapított warringtoni akademia, jeles antitrinitarius oktatóival, mint Dr. Taylor, Aikin, Priestley, és Wakefield, mely mintegy átmenetet mutat a régi magánintézetből a jelen disszenter akademiába, hol nem csak egy tanító volt mint amazokban, hanem a tudomány külön ágai már szakértő férfiakra bizattak. Ilyen volt az unitáriusok által 1786-ban alapított manchesteri akademia is, mely alapját tevé a jelenlegi londoni „Manchester New College“nek.

Ha már jelen gondolkozásmódunkkal ama magánintézetek szervezetére visszapillantunk, látni fogjuk, hogy azokban a tanítási módszer korlátolt volt, midőn egy oktató volt a tudományok minden ágára, az intézetek nagyon kevés kötetből álló könyvtárral és éppen semmi physikai apparatussal nem bírtak, melyek által legalább magán úton az észnek kellő művelést lehetett volna adni. Ezek mindenesetre nagy hiányok voltak; azonban e visszapillantás alkalmával nem kell felednünk, hogy ez akademiák főképp papnöveldék voltak. A tanítvány egész figyelme arra a törekvésre való irányozva, mely őt képesítendő vala szent hivatására. A tanító készségére és jellemére nézve mindig felekezete jelesbjei közül való volt, kinek terjedelmes összeköttetése volt a társadalom magasabb köreivel, s ki hosszas előkészületi tanulmányok által képesíté magát e pályára. Saját felelősségére munkálván, és semmi egyetemi megszorítás által nem levén megkötve, szabadságában állott a kor újabb eszméit bevinni tanításába, és azokat teljes szabadsággal megvizsgálni. E kis intézetekben az oktató nagy és egyes befolyással bírt. A hol ez alkalmas és népszerű volt, lelke az egész társaság mozgó rugójává lön, és befolyása alatt az ifjú lelkeben mélyebb vallásos benyomás, s az igazság és szabadság iránt forróbb buzgalom ébredett, mint egy nagy egyetem fenyítéke alatt. A legnevezetesebb tárgyakban a tanító tanításait rövid fejezetekbe szedte, terjedelmes hivatkozásokkal jeles írók munkáira magánta-

nulás végett, úgy hogy a tanító előadása vezérfonal volt a tanulóknak tanulmányozásaiban. A cél az vala, hogy az ifjuban a vizsgálódó szellemet fölébresszse, s eszét gondolkodáshoz szoktassa.

A tantárgyak ezekben az intézetekben logica, metaphysica, ethica, természettan, mathematica, classicus nyelvek és történelem voltak, melyek a tanulót a hittudomány magasabb ágaira előkészítették. Az ethica és theologia alapkérdéseit magokban foglaló vizsgálódó tudományokat elejébe tették a történelmi és tisztán nyelvészetiinek. A theologia tanításánál a tanítók a tanítványoknak a legnagyobb vizsgálódási szabadságot engedték. Nem ragaszkodtak vakon egyik vagy másik felekezeti nézeteihez, hanem felvették néha a Calvin, máskor a Remonstransok, máskor a Baxter, máskor meg a Socinus nézeteit, s azt fogadták el, a mely ezek összehasonlítása után előtök tisztábbnak és igazabbnak látszott. A tanítók főgondja vala kerülni minden dogmatismust, tanítványaikba egyetemes érzelmeket önteni, és óvni mindattól, mi a tudománynak ellenére van.

Egy intézet sincs ma Angliában, melyet minden tekintetben össze lehetne hasonlítani a régi dissenter akademiákkal. Azokban a belső fegyelem szorosságával és a tanórák rendes beosztásával össze vala kötve a házi élet kelleme és szentsége. A tanulók a tanító családjával közel viszonyban állottak, ki az ifjak nyers természetét a világ férfiai képességeivel mérséklé. Az ifjakat, kik magokat a papi pályára szánták, hivataluk fontosságának és méltóságának érzete hozta ez akademiákba, hol növelte azt a hely szokása és befolyása, mely egyszersmind mélyen behatott az ifjunak minden tanulása-, és vizsgálódásába. Az akademiák rendes fegyelmének nagy részét vallásos gyakorlatok képezték. A tanuló és tanító nem állván oly messze egymástól, mint egy egyetem hallgatója és tanára, érezték, hogy naponta közelebb vonja őket egymáshoz az imának ama szent köteléke, mely egy keresztény család békéjét és egységét fentartja, és biztosítja.

Helyén lesz ide igtatni a warringtoni akademia egyik jeles tanárának Dr. Taylor Jánosnak előadásai megnyitásakor tanítványaihoz intézett beszédéből egy néhány pontot, melyből tisztán át lehet látni, minő szellemben tanították a dissenter akademiákban a theologiai tudományokat: „Komolyan kérem önöket az igazság Istenének, és a mi urunk Krisztus Jézusnak nevében, ki az út, az igazság, és az élet, s kinek ítélőszéke előtt önöknek meg kell jelenniök. 1.) Hogy jelen vagy jövő minden vallásos tanulmányozá-

saikban és vizsgálódásaikban figyeljenek szakadatlanul, gondosan, részrehajlatlanul és lelkiismeretesen a szent iratokban, vagy a dolgok természetében levő evidenciákra és a józan ész sugallataira; óvatosan őrizkedvén a képzelődés rohamaitól és az alaptalan hozzávetés hamisságaitól 2.) Hogy semmi általam tanított vagy előadott elvet vagy nézetet el ne fogadjanak, ha azt önök előtt a kijelentés és a dolgok evidenciája nem igazolja. 3.) Hogy ha valamely általam előadott, vagy önök által elfogadott elv vagy vélemény önöknek kétségesnek vagy hamisnak tetszik, — az ily elvet vagy véleményt vessék el egészen. 4.) Hogy önök lelköket tartsák nyitva az evidenciák előtt, hogy vetközzenek le minden előítéletet és felekezetiességet, hogy igyekezzenek békében élni minden keresztény atyjokfiával, és hogy állhatatosan tartsák meg magoknak is, szabadon engedjék meg másoknak is az ítélet és lelkiismeret elidegeníthetetlen jogait.“¹⁾

A tudomány és kegyesség emez elvonult székhelyein képződött a regi dissenter pap jelleme. Itt sajátítá el az értelmi szabadság és szellemi komolyság amaz egységét, a mérséklet amaz egyetemességét, a vallásos igazság és polgári szabadság ügye iránti ama buzgalmat, és amaz erős törekvést az ismeret és nevelés előmozdítására, mely befolyásánál fogva annyira hatott a mult században a közép osztályra, s oly erős lökést adott a polgáriásodásnak a vidéki élet felsőbb köreiben.

És már ennyi előzmény után térjünk rá a „Manchester New College“-ra.

1786-ban febr. 22-kén Manchesterben és környékén egy néhány tekintélyes és befolyásos unitárius ember szövetkezett abból a célból, hogy egy intézetet alapítson, mely teljes és rendszeres akadémiai nevelést adjon a papi hivatalra készülőknek, s előkészületi oktatást más tudományos, polgári és kereskedelmi pályára szándékozóknak; és a mely nyitva legyen különbség nélkül minden vallásfelekezeti ifju előtt. E terv végrehajtására akadémiai épületet építettek, és folyt a tanítás 1803-ig, — ekkor a theologiai osztálylyal összekötött körülmények az intézetnek Yorkba áttételét tévék szükségessé.

¹⁾ Lásd *The Lives of Eminent Unitarians*, by W. Turner, London ed. 1840. 337 lapját.

Harminczhét év múlva, t. i. 1840-ben Manchester New College visszavitetett alapítatási helyére, oly szervezeti módosításokkal, melyeket a tapasztalat, a tudomány akkori állása és új nevelési intézetek emelkedése megkívánt. Leglényegesebb változást az a körülmény idézett elő, mely szerint az akadémia kapcsolatba hozatott a londoni egyetemmel, melynek a célja, a mint a királyi Charta mondja, az, hogy „rendes és szabad nevelést adjon ő felsége a királyné minden osztályu és felekezetü alattvalóinak különbség nélkül.“¹⁾ Ugyan is a Yorkban tanított tanfolyam a nevelésügyi ministerium előtt teljesen kielégítőnek látszott arra nézve, hogy a londoni egyetemmel kapcsolatba tétessék; és egy 1840 febr. 28-ról kelt királyi charta által az akadémia egyenlő lábra állított a londoni egyetemhez tartozó többi collegiumokkal, mint a londoni King's College, University College, Owen's College, Manchester, Presbyterian College, Carmarthen stb. E kapcsolat következtében a tanszerkezeten kellő változtatások történtek. Némely tantárgyakat, mint a történelem, és classikai nyelvek, melyeket eddig egy tanár tanított, egymástól elválasztottak, és külön szakértő férfiakra bízta, hogy a nevelés a tudomány minden ágában kiegészítve legyen.

E szervezet szerint folyt a tanítás 1853-ig. Ekkor hitfeleink jelesebbjei átlátván, mekkora előnyt nyujthat az egyetemi tanulóknak a fővárosi helyzet, az akademiának Londonba áttételét sürgették. Ez már nem vala kis feladat; mert az akademiának Manchesterből másodszeri elmozdítása elébe a manchesteriek nehéz akadályokat gördítettek, — melyeket azonban londoni hitfeleink ernyedetlen munkásságának sikerült elmozdítani, és az akadémia october 14-én 1853-ban áttétezt Londonba, az egyetem egyik collegiumának, az „University College London“-nek tőszomszédságában levő épületbe, az ugynevezett „University Hall“-ba.

A „Dissenter's Chapel Bill“ királyi megerősítést nyert 1844-ben Julius 19-én. Ugyan e hó 20-kán a vallás-szabadság ez elismerésének emlékeül több tekintélyes unitárius ember alapította a „Hall“-t, abból a célból, hogy az ifjak szállást és oktatást kapjanak itt a theológiában és moral-philosophiában, melyeket a londoni egyetemen nem tanítottak. Az épület „Gordon square“-ben van, éppen az „University College London“ mellett. Itt két szoba,

¹⁾ Lásd Unitarian Almanac for 1861. 71. lap.

egy háló és egy dolgozó szoba van minden tanuló számára, melyeknek díja minden butor nélkül egy iskolai évre különböző, a szerint, a mint a szoba első, második vagy harmadik emeleti, udvarra vagy utcára nyíló, 100 frttól fel 500 forintig. A tanulóknak van egy főnöke a Hallban — jelenleg E. S. Beesley ur — ki egyszerűsminő tanár is az egyetemen. A Hall egy szakácsot tart, ki a tanulók reggelijéről, és ebédjéről gondoskodik, melynek ára hetenkint $7\frac{1}{2}$ forinttól $12\frac{1}{2}$ forintra rug; természetesen a határoz, hogy ki milyen ebédet eszik. A vacsorát, vagy is angolosan teát, minden tanuló maga szokta elkészíteni saját szobájában. Reggelenként a benlakók imára gyűnek össze a közteremben, — és este 11 órakor minden tanuló köteles benn lenni az intézetben, kivéve ha már előre engedélyt eszközölt további künmaradhatásra. A benlakást az intézetben erdélyi ifjainknak csupán abból az okból nem ajánlom, hogy erdélyi ifjaink nem csak a studiumok hallgathatása tekintetéből mennek Angliába, hanem azért is, hogy az angol nyelvet a lehető legjobban megtanulják. Azért erdélyi ifjainknak legcélszerűbb családos háznál lakni; mert ha akarnak, ha nem, itt kénytelenek angolul tanulni, mivel a családdal naponta többször érintkezésbe jönek; míg a Hallban lakva, csak a rendes tanórákon hallják az angol nyelvet.

Ez intézetbe tették át a „Manchester New College“-ot könyvtárával együtt, mely czélből a Hall tulajdonosai átengedtek az akadémia számára két hallgató nagy termet, hol a tanárok felolvasásaikat tarthassák. Ezek egyikében van elhelyezve a könyvtár is, melynek öre az egyik tanár, könyvtárnoka pedig az idősb tanulók egyike.

Tán különösnek is fog tetszeni, hogy angol hitrokonink londoni akadémiaja csak két hallgató teremmel bir; azonban tudnunk kell azt, hogy az akademiának Londonba áttétele után a theologiai osztály egészen külön választatott a többi osztályoktól. Itt csak a theologiai és philosophiai osztály maradt; a többi tudományok hallgatására a tanulók az akademiával szomszédos épületbe, a „University College London“-ba járnak. Továbbá azt is tudnunk kell, hogy az akademiának két hall-terme és három tanára lévén, a theologiai cursus három osztályának theologiai, tisztán philosophiai és nyelvészeti, és az alsóbb három osztálynak philosophiai órái ugy vannak beosztva, hogy egyik tanár órája a másikéval össze nem ütközik.

A tanárok jelenleg az akademiában ezek:

Art. L. Bacc. Tayler János Jakab, Biblia-magyarázat, egyháztörténet, keresztény-igazságok és evidentiák tanára és igazgató.

Martineau Jakab, intellectualis-, moralis-, és vallás-philosophia tanára. Mag. Art. L. Martineau Russel, a héber nyelv és irodalom tanára. (Mindhárom a régi hugonották ivadéka).

A végezt, hogy a mennyire lehet, a tanulók jellemét és képezttetését biztosítsák, akademiái szabályul fel van állitva az: „hogy minden tanuló, ki az akademiába be akar lépni, köteles a szomszéd helységekben levő három protestáns dissenter paptól ajánló levelet és bizonyítványt szerezeni annak bebizonyítására, hogy ő az akademiába lépéskor 16 éves, hogy vizsgálat után ugy találtatott, miszerént erkölcsi jelleme és természeti adományi olyanok, melyek képezzé teszik őt theologussá lehetésre, és hogy e pályát ő választotta önkénytesen“¹⁾. Erdélyi ifjainkra nézve teljesen kielégítő az E. főtanácstól, vagy az E. K. tanácstól kapott ajánló levél.

Az akademiái év kezdődik october 15-én, és tart junius végeig.

Az egész akademiái cursus hat év: három alsóbb osztályu és három theologiai. A három alsóbb osztálybeli tanulók a logikán, ethicán és héber nyelven kívül a többi tantárgyakat az „University College London“ban hallgatják.

Mint hogy minket erdélyiekül a theologiai tanfolyam érdekel legközelebbtről, hagyjuk a három alsóbb osztályt, és lássuk mit tanitanak a theologusoknak.

A tantárgyak az első évben ezek:

a. Keresztény igazságok és evidentiák.

b. Egyháztörténet. (A három első század a Constantin haláláig).

c. Ó testamentum-magyarázat. Héber történet és régiség; a LXX. versioból a történeti könyvek olvasása.

d. Új testamentum. Bevezetés a criticismusba és magyarázatba. A három első evangelium specialis bevezetéssel.

e. Heti gyakorlatok az ékesszólásban-, ima és beszéd készítésében.

f. Intellectualis philosophia.

g. Görög olvasás, a görög bölcsészek, moralisták és theologusok műveiből.

¹⁾ Lásd Unitarian Almanac for 1861. 74. lap.

h. Latin olvasás, hasonlólag

i. Héber az ó testamentum történelmi könyveiből.

A második évben ezek:

a. Keresztény igazságok és evidentiák.

b. Egyháztörténet (Constantintól N. Károlyig).

c. Ó testamentum. „A törvény“. A LXX (a Pentateuchus). A héber canon és a LXX versio története.

d. Új testamentum. A levelek és az Apost. Csel. specialis bevezetéssel.

e. Heti gyakorlatok, mint előbb.

f. Moral-philosophia.

g. Görög, mint előbb.

h. Latin, mint előbb.

•i. Héber. A próféták könyvei.

A harmadik évben ezek:

a. Paptan.

b. Egyháztörténet, (N. Károlytól VII. Gergelyig).

c. Ó testamentum. „A próféták“. A messiási helyek kritikai tanulmányozása. LXX (a próféták iratai).

d. Új testamentum. János evangéliuma, levelei, és a Jelenések könyve specialis bevezetéssel.

e. Heti gyakorlatok, mint előbb.

f. Vállás-philosophia.

g. A keresztény vallás-tudomány története.

h. Görög és latin, mint előbb.

i. Héber. A Hagiographa, Syr és Chaldaei nyelvvel együtt.

Ezek mellett minden héten egy vallásos istenisztelet tartatik az akademiában, hol egy, vagy két tanuló is próbabeszédet mond, és a hol minden tanuló köteles jelen lenni.

A tantárgyak egy részéből hetenként két óra van mindenik osztálynak, más részéből pedig csak egy. Évenként kétszer közvizsgálat tartatik az akademiában, melynek eredményét az akademia comitee-ja egy „report“-ban közzé szokta tenni.

A papi hivatalra készülő tanulók száma az 186 $\frac{1}{2}$ -ik akadémiai évben volt 20. Ezeken kívül vannak olyanok is, kik világi pályára szándékoznak ugyan lépni, de azért a hittudományt is hallgatják.

Már most, miután ennyiben ismerjük a Manchester New College-ot, hogy a térrel is egy kissé gazdálkodjam, nem marad egyéb

hátra, mint hogy egy néhány szót szóljak a tanítás szelleméről is. A mint fennebb is említém, az volt az intézet alapítóinak czélja ez akadémia alapításánál, hogy a tanulóktól semmi vallásforma ne kívántassék, és ez nem csak betűszerint, de szellemileg is megtartatott. Az intézetnek semmi dogmatikai színezete sincs. A tanítási modor sokban hasonlít a régi dissenter akademiákéhoz. A tanár előadja a különböző vallásfelekezetek nézeteit, ezekhez hozzá teszi az övét, s azután a tanulókra bizza, hogy fontolják meg, és mindenki azt fogadja el, a melyik józanokosságával leginkább meg egyezik. Kiki saját maga alkotja e nézetekből a maga vallását. A nevelés, míg egyfelől teljes és tudományos, másfelől az értelmi tehetségek gondos fegyelmezésére van basírozva, és oda irányozva, hogy tudományos, és a vallásos igazság ügye iránt lelkesült apostolokat képezzen az egyházaknak. Angliának többi theologiai intézeteiben a tanuló meg van kötve dogmatikai formulákkal, melyek azt mondják neki: eddig menj, s tovább ne. — Manchester New College egyedül áll abban a szabad és tudományos szellemben, melyben a keresztény vallás igazságait vizsgálja, azt tartván szem előtt, hogy a vallás elveinek a szabad vizsgálódás terén való alapos tanulmányozása és ismerete a legjobb biztosíték a papi kötelességek teljesítésére.

Simén Domokos.

Szabadirányu mozgalmak az egyház terén.

A politikai eszmék és socialis érdekek korunkban annyira elfoglalni látszanak minden osztályokat, hogy sokan talán csodálkozni fognak, ha valaki még egyébről, s éppen vallási mozgalmakról is beszélhet. Sőt hallhatunk nem ritkán oly nézetet is nyilvánulni, hogy a mult századokkal a vallási eszme-forrongások is elenyésztek; az emberiség fejlődésében egy éretlen időszak szülöttjei voltak azok, inkább az érzés s szenvedélyek felbuzogása, mint felvilágosult értelem s higgadt elme munkássága. A tizenkilenczedik századhoz — mondják — méltatlan lenne vallási dolgokkal komolyan bajlódni. . . . . E nézetben van valami igaz, ha a vallás lényegét egészen dogmaticus vagy formalis szempontból tekintjük; de nincsen akkor, ha a vallás igaz lényegének azt ismerjük el, a mi az valósággal, a miben t. i. szellemi nemesebb életünk táplálékot talál. Nem, a vallási eszméket nem száműzhetjük az eszmék világából. Ősrégiek azok, mint az ember a földön, és lelki s erkölcsi életünkben oly mélyen gyökereznek, hogy az utolsó vallási eszme csak az utolsó emberrel szállhat sirba. Hány embernek jut eszébe naponta az éltető lég hasznos volta, mig csekély értékű dolgok becsét érdekekkel számítgatjuk? Ily éltető elem lelkünkre nézve a vallás; létezését apróságos törekvéseink közt gyakran észre sem vesszük, midőn a hit és remény biztatásában, midőn olykor megfejthetlen áhítózásokban körülheng s öleiben tart. Miként az illat a virágnak, ugy a vallásos érzés s eszmék is a léleknek természetes áradozásai. És ha bizonyos az, hogy a vallásos elemeknek az emberiség lelkében örök oltár van emelve, melyen füstölögni azok soha meg nem szűnnek: ki merné állítani, hogy azok az elemek természetes kifejlődésöket s állandó alakulásukat tartalomban és formában bevégezték; hogy a forrongás megszűnt, mert a tökély elkövetkezett? Avagy ki szabhat határt az örök változás s tökélyre törekvés nagyszerű processusának, mely örök törvényként uralkodik nem csak a természetben, hanem az esz-

mék világában is, habár a rövid belátás előtt a fejlődés csendes folyama olykor megállapodásnak vagy éppen bevégeztségnek tetszik?

Vessünk egy futó pillantást Europa s Amerika miveltebb népeinek szellemi mozzanataira; kísérjük figyelemmel vallási s tudományos irodalmukat: s eléggé meggyőződhetünk, hogy a tizenkilencedik század nagyszerű eszmeforrongásaiban a vallási eszmék sem maradtak háttérben felejtve; sőt oszteni fogjuk talán mindnyájan a tudós angol doctor, Beard ítéletét, a ki e századot a vallásra nézve forradalminak mondja. „Krisztus urunk napjaitól fogva maig — írja Beard — kivéve talán a reformatio korát, soha sem volt egy időszak sem oly nagy jelentőségű a vallás történelmében mint ez. Nem csupán azért, mert a régi, megmohosult hittaformák korhadásnak indultak; nem csupán azért, mert a vallásos eszmék új lendülete hatotta át a mívelt Európát egyik végétől a másikig; nem csupán azért, mert a világi tudományok mezején a jobb elmék mindenfelé eltávoznak inkább vagy kevésbé ama felekezetek hitformáitól, rokonszenvétől és céljaitól, melyek a reformatio korában mintegy erőszakosan szilárdulának meg; nem csupán azért, mert irodalmunk legépebb s legéletrevalóbb jelenségei szakítottak örökre a megkövesült orthodoxiával, sőt annak szelidebb nemével is: hanem, mert új, magasabb elvek jutottak elismerésre, új erők vannak hathatós működésben, melyek a régi hitrendszerek fennállását lehetlenné teszik; s minden mívelt lelkű embert — némelyeket talán öntudatjokon kívül — újabb s nemesebb felfogására vezérelnek az isteni s emberi mélyebb viszonyoknak¹⁾. —

Ne várjon azonban a tisztelt olvasó e szerény cikktől részletes, s annyiaval kevésbé kimerítő szemlét századunk vallási fejlődéséről. Célunk sokkal kevesebb ennél. Inkább csak az utóbbi pár év alatt történt némely egyes mozzanatokat kívánunk itt közölni a szabadirányu vallásfejlődés teréről, melyek különösen az unitárius kereszténységet érdeklik közvetlen vagy távolabbról, — közölni azok számára, kik távolabb esnek mint mi, e pár szűk forrástól is, melyekből mi merithetünk.

Angliában. Az angol unitárius egyház kebelében a közelebbi pár év alatt nagyszerű változások nem történtek; annyi gyarapodást s szellemi előhaladást mindazáltal látunk, mely gazdag benső életről teszen tanuságot. De hogy ezt méltán ítélhessük meg: fu-

¹⁾ The Progress of Religious Thought — Ed. by J. Beard, London, 1861.

tólag bár, vissza kell pillantanunk az angol unitár. egyház fejlődésére s jelen állapotjára. E vallásközönség multja szakadatlan küzdelem a legnagyobb akadályokkal, s folytonos diadal e hosszú küzdelemben. Ezelőtt egy századdal még alig találunk angol földön néhány unitárius egyházközséget, alig néhány hajlékot az Egy Isten dicsőségének szentelve; mert kormány, törvény, uralkodó egyház, százados szokások s előítéletek még csirában igyekeztek elfojtani minden mozzanatot, a mely a Szentháromság tétele ellen nyilatkozott. E keresztényellenes türelmetlenségnek sötét nyomai maradtak a történelem lapjain. De a legmagasztosabb eszme, mit ember gondolhat, az Egy igaz Isten eszméje nem enyészett el a máglya s börtönök áldozataival. A mult század végén száznál már több u. egyházközséget találunk; s ha bár azt a törvényt, mely az unitárius tanok vallóira terhes büntetéseket szabott, az angol parlament csak 1813-ban törölte el: ma már 300 virágzó ekkléziát számlál ez egyház kebelében, s hiveinek száma 200 ezernél több az angol nép értelmesebb osztályából. Minden ekkléziával köz- vagy vasárnapi iskola, és kisebb nagyobb könyvtár van kapcsolatban. Szélesebb körű egyletek az angol unitáriusok közt Londonban 5, vidéken 36 áll fen az 1861-diki u. Almanach szerint, melyek missionariusok, szegény ekkléziák, iskolák segélyezésére, könyvterjesztés, papnövelés s egyéb humánus czélok eszközzésére önkénytesen alakultak. Van két papnövelő-intézetök, egyik Londonban (bővebb ismertetését l. fennebb), a másik Manchesterben; ez utóbbi csak öt év óta létezik. Említsük még meg, hogy szellemi működésök közlőnyeiül gazdag egyházi s bölesészeti irodalmuk mellett egy terjedelmes hétilap (az Inquirer) s 8 más időszaki folyóirat jelenik meg köztök: s már ennyi is, ugy hiszszük, egy század alatt külsőleg oly eredmény, mely jelentékeny erkölcsi s szellemi erőről teszen tanúságot; s az egyház, melyet ily benső élet elevenít, ha annyi terhes küzdelmek közt csak szilárdult s gyarapodott, most, midőn szabad téren folytatja működését, midőn még százados elenei előtt is általános tiszteletet vivott ki, teljes reménnyel ígérhet szebb jövőt s fontos eredményeket magának a keresztény világban.

Meg kell említenünk még egy körülményt; azt t. i. hogy Angliában minden u. ekklézia, egylet, intézet egészen függetlenül áll, magában bírja a legfőbb hatóságig minden szerveit. E függetlenségi elv, melyet angol hitrokonink nem csak külső egyházi

szervezetükben, hanem a hit s meggyőződés dolgában sem hajlandók semmi áron feláldozni, emeli kétségen kívül a legkisebb testületnek is önállósági érzetét, növeli életrealitását, fejt munkássági erejét. De ha igaz ez, ha igaz, hogy ily vezérelv mellett, egyfelől, szellemileg s anyagilag erőteljes részek állhatnak elő, melyek kis körben képesek önmagukban a legvirágzóbb s termékenyebb fejlődésre: tagadhatlan másfelől, hogy az egyes részeknek szélesebb körben öszhangzatos egészszé fűződése, s így egy magasabb célra vezérlő erkölcsi testületté alakulása annál nehezebb. Érezték ezt az angol unitáriusok régóta; érezték egy szélesebb körü, mintegy központi egyesület alapításának szükségességét, mely, mint ilyen, az egyes egyházközségek, egyes társulatok s testületek függetlenségének fentartásával, azokat egymással szorosabban összefűzze, s a különféle részletes irányba működő tényezők közt öszhangzatosságot hozzon létre, mely a testvéries szeretet alapján kölcsönös hatás s gyámolítás által lehetőleg az összes unitárius ker. egyházat szilárdabb egységes testté alakítsa. Ily meggyőződés teremté még 1825-ben a „Brit és külföldi unitárius egyesület“-et (British and Foreign Unitarian Association). Ez egylet tehát az angol u. egyház főorganumául, mintegy központjául tekintendő, melylyel mindazáltal az egyes részek csak önkényes szövetségi viszonyban állanak, csak a benső meggyőződésből folyó elvi közösség, s ezen elvi közösség üdvös érdekében való összetartás szükségességének érzetétől fűzve szorosan egymáshoz. És van-e ennél szilárdabb kötelék? Nem erősebb-e az ily erkölcsi kapocs minden külső alaki összekötésnél, ott, hol élő hit s keresztény atyafiságos szeretet az elevenítő lélek? Tűzzünk ki egy zászlót oly ügyért, melylyel ezerek lelkének óhajtása van összeforrva, s a rokonlelkek önként fognak sietni, egyesülni annak lobogója alatt; mig az előttünk közönyös ügyért emelt zászló alatt kényszer is csak gépiesen tarthat össze, miként egy élőhalott testet. A Brit és külföldi u. egyesület már alakulása által kitzúta a zászlót e jelszavakkal: „Testvéries szövetkezés“ nagy mesterünk tanítása értelmében: „A legfőbb parancsolat ez: halljad Izrael, a mi Urunk Istenünk egy Úr; szeressed a te Uradat Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből és minden erődből“, és „szeressed felebarátodat mint tenmagadat“. — Ily módon az angol u. egyházban, keresztény pátriárchális viszonyainak fentartása mellett, ki lőn jelölve a fennebbi egylet által a központ, mely alakulása óta, cél-

jának megfelelőleg, évről évre mind hatásosabban folytatja keresz-
tény munkálkodását.

Lássuk már ez egyház legközelebbi gyarodását. A neve-
zett központi egylet 1861-diki kinyomott jelentése szerint abban
az évben különböző vidékeken alakult 6 egyházközség; épült 5
új egyház, újra épült 8; az iskolák száma szaporodott 9-el, öt új
iskolaházzal. Missio számára az irt évben 14,300 ftot áldoztak. In-
gyen kiosztandó népszerű egyházi nyomtatványokra (tract) csak a
nevezett egylet 500 ftot költött; 100 ft. értékű könyv küldemény
ezen feljül ugyancsak onnan kolozsvári főiskolánk könyvtárába is
jött. Továbbá, Liverpoolban alakult egy tekintélyes missio-egylet.
Megindult egy második hétilap négy veterán pap szerkesztése mel-
lett, az „Unitarian Herald“. A bibliának új javított olcsó kiadá-
sát eszközölték. — Mindez azonban nem minden, a mi egy év a-
latt történt; mert a vidéki egyletek részletes működéséről szinte
semmit sem tudunk. — Az irt központi egylet tavaji értesítvényét
nem láttuk, s ezért 1862-ről csak azt említhetjük meg, a mit az
„Inquirer“ hetilap egyszer-másszor közölt, s figyelmünket nem ke-
rülte el. Ebben olvassuk, hogy mind a papnöveldekben, mind a
vidéki iskolákban jóval több volt a tanulók száma tavaj, mint az
előbbi években bár mikor, a mit ha részint a tanítóerő szaporo-
dásának tulajdonítunk, másfelől az u. iskolák iránti közrokonszenv
emelkedésének kell tekintenünk. S általában elmondhatjuk minden
dicsekedési szándék nélkül, hogy mint nálunk, ugy Angliában sem
áll a tanulók száma egy egyház hívei számával is oly kedvező a-
rányban, mint az unitáriusoknál. — A Brit és külf. u. egyesület
utóbbi közgyűléséről az Inq. megint ugy értesít, hogy „ez egyesü-
let kedvezőbb helyzetben soha sem volt, szebb reményekkel soha
se nézhetett a jövőbe, mint most —“. Az 1662-ben az Unifor-
mity Act erőszakolása által az „Angol-egyházból“ 2000 lelkesz ki-
zárításának két százados emlékünnepe a mult nyáron Angliában
minden disszenternek megülték, ezek közt az unitáriusok is. Az u-
tóbbiak az által, hogy a főbb helyeken alkalmi beszédeket tartot-
tak, melyek az unitarismus történelmére, a lelkiismeret szabadsá-
gaért kiállott küzdelmeire sok világot vetnek; továbbá (idei jan.
24-ki Inq. szerint) újabban 25 ezer ftot adakoztak, mely összeget
azon 80 ezer ft-hoz csatoltak, melyet az utóbbi 5 év alatt elaggott
papok s azok özvegyei s árvái segélyezésére alapítottak. A manches-
teri unitáriusok ezen feljül külön egy nagyszerű épület felállítását

tervezik, mely iskolai szobákon, tanítói lakosztályokon kívül egy díszes köztermet foglaljon magában. — Tudjuk, hogy Anglia némely megyéiben, mivel a szokott mennyiségű gyapott az é. ámerikai háboru óta kimaradt, a gyáros nép nagy inségre jutott; csak adakozás enyhíthetné a nyomort, — s ime, ez emberbaráti munkában is a legbuzgóbbak között találjuk az unitáriusokat: J. Martineau a vasárnapi istenisztelet alkalmát felhasználja, egyik londoni kápolnában alkalmi beszédet tart, s hívei 2500 ftot hagynak a ládákban az inségre jutottak számára. A szép példa buzgó követésre talált mindenfelé, s néhány száz család lón kisegítve legalább egyideig a nyomorból. — Folyvást küzdve a lelkiismeret szabadságáért, s gyakorolva a valóban ker. jócselekedeteket, méltán mondhatják angol hitrokoniuk: „ez hát a mi kötelességünk, hogy az egyetemes igaz katolikus kereszténység terjesztésén fáradozzunk, megtevéen mindent, a mi tőlünk kitelik, hogy egy oly egyházat építsünk fel, mely legyen széles mint a föld határai, gazdag változatosságban mint a természet, jóltevő mint a világosság, és szabad mint Isten lelke, melyben legyen helye nagynak és kicsinynek, mely ne legyen ellenséges semmi igazság iránt, s törekedjék megszabadítani s megáldani mindeneket — —“ (Inq. idei jan 7-iki vezércz.).

Ily programmal szemben minő nyilatkozatokat hallunk magából az uralkodó angol egyházból? Goldwin Smith, az oxfordi egyetemen történelem tanára (a „Daily News“ 1861 nov. egyik számában) a többek közt ezt mondja: „Az áltekingtély nyomása, mely a régi dogmaticus intézvényekben uralkodik, a vallást észszerütlen sajnálatos állapotban tartotta; — a tudomány emancipálódván hasonló áltekingtély alól, roppant előhaladást tett, s az emberi életre nagy befolyást vivott ki; s így a vallás az ő erőtelenségiben az erőteljes, szabadon fejlődő tudománnyal — fájdalom — ellentétbe jött.“ — A jeles tanár aztán ostromolja az elévült hitformákat, consistoriális articulusokat, s követeli, hogy a vallás fejlődésének is szabad tér engedtessek. — C. Neville, anglikán pap, lord Eburyhoz intézett levelében panasolja, „hogy Angliában mindenkinek szabad az írásokat vizsgálni, csak az állam-egyház boldogtalan papjainak nem, a kiket három százados avatag articulusok tiltanak el attól — —“ (Inq. Sept. 7. 1861.). — An angol-egyház egyik püspöke, Dr. Colenso, az ó-testamentumról irt, közelebről nagy zajjal megjelent, szabadirányu munkájának bevezetésében

(XXIV-dik lapon) ezt írja: „Az angol-egyháznak össze kell omlania belső gyengesége miatt; a miatt, hogy elveszti befolyását minden osztályok növekedő értelmiségére, hacsak valami gyors segély nem orvosol a dolgok illetén állásán. Nyomorult politika az, melyet az egyház most követ, méltatlan az igazsághoz magához; nem alkalmas többé arra, hogy a dolgok folyását nyugodtan tarthassa.“ De mellözve az egyes baljóslatu nyilatkozatokat az angol-egyházra nézve, melyek annak kebeléből, saját fiainak aggódó ajkairól mind gyakrabban s hangosabban emelkednek; még csak az „Essays and Reviews“ (értekezések) czimű könyvet említjük meg, mely két év előtt jelent meg, s azóta 12 kiadást ért. E mű hét értekezést foglal magában, mindeniket külön szerzőtől, a kik közül haton részint egyetemi tanárok, részint kitünő állásu papok, egy laicus; de mind az angol egyházhoz tartoznak. E műről írja a „Revue des deux Mondes“ hogy nagyobb felindulást s zajt idézett elő nyugaton, mint az összes politikai kérdések, a Garibáldi dolgait is ide számítva.“ Ezek az értekezések az orthodoxyának alaptételeit támadják meg; az egész könyv célja: megrendíteni az uralkodó angol-egyházat, s az avatag romokon szabad életteljes keresztény egyházat építeni fel. Sajnáljuk, hogy e nagy fontosságú kötetet hely szűke miatt itt nem ismertethetjük. Utaljuk egyébaránt az olvasót a „Protestáns egyházi és iskolai lap“ tavaji folyamára, mely e műről bővebben szól. A szerzők nevei a következők: Dr. Temple, Dr. Rowland Williams, Powel tanár, Vilson, Goodwin (laicus), Pattison, Jowett tanár.

A megtámadott angol-egyház jámbor papsága, kiknek nagyobb része e könyvet nem is látta, s a püspökök és főpüspökök, kik közül kevés nem restelte elolvasni azt, felzudultak, igaz, középkori buzgalommal s hivatalos szokás szerint a hallatlan eretnokség ellen; s ezeren követelték a tévelygő essayisták perbefogását s elítélését. Az orthoxia végromlást jósolt a szerencsétlenekre. A salisbury püspök mint vádló az egyház nevében fel is lépett Dr. Williams ellen; ez történt Vilsonnal is. A per másfél évig folyt. S mi lett az eredmény? Eszünkbe jut a latin közmondás: „parturiunt montes, nascitur — —“ Anglia mosolygva vagy közönnel hallgatta a szörnyű vádpontokat, s megtapsolta a remek védbeszédet; a papság észrevette, hogy korunk szelleme sokat változott; Williams és Vilson egy évre nyugalomba mentek, hogy az alatt új erőt merítsenek hivataluk tovább folytathatására. Az uralkodó egy-

ház erőtlensége a közszellemmel szemben kitűnt. Ily erkölcsi vereséget az orthodoxia tán soha se szenvedett. Dr. Beard, egy veterán unitárius pap, fennebb idézett munkájában azt írja: „hogy ő a hét hirhedt értekezést maga részről készséggel írja alá; s bár az angol-egyház terén, annak hivei által folyt e vallási válság: a diadal legnagyobb része abból az unitáriusoknak jutott —“. Csuda-e, ha ily körülmények közt az angol-egyház kebeléből előáll egy-egy William Lincoln (walworthi pap) s így szól: „Meggyőződés, hogy az ily egyház hasonlít ama Babylonhoz, a melyből kilépni kötelessége minden igaz kereszténynek: bucsut veszek a hajléktól, melyben eddig éltem, hogy egy szabadabb egyházban találhassam fel azt, a mit itt többé hiában keresek —“ (Inq nov. 29. 1862.).

Dublinról egy író azt mondta, hogy ott még a levegő is katolikus; s ime, e városban tavaj 30 ezer ftnál több gyűlt önkéntes adakozás útján össze egy újonan építendő unitárius templomra (Inq. febr. 22. 1862.). S habár Skóthont a stabilis kalvinismus legclassicusabb földének tartják Európában: a tavaj előtt alakult „Skót unitárius keresztény Egyesület“ Edinburgban tartott utóbbi közgyűléséről ugy értesülünk, hogy ez egylet gyarapodik anyagilag és szellemileg, s legközelebről egy missio-állomást alapított. Csak egy pár sort írunk ki az elnöknek e gyűlést megnyitó beszédéből: „Egy éve, hogy ez egylet megalakult, s annak már egy évi működése is feljogosít mindnyájunkat, hogy egyletünk szent ügye érdekében ezután jelentékeny, örömdetes eredményeket várjunk. Hegyes hazánkban elszórt hitfeleink ez által mintegy testvéries szorosabb viszonyba jöttek egymással. Az igazban, nemesben s keresztényies kitarásban egymás gyámolítására mennyi örömdesztető történt. El valónk szórva, alig tudva egymásról valamit néhány hóval ezelőtt; s most már érzelemben, hitben s törekvésben annyi rokon lelkek által látjuk támogattni egymást — —“.

A felhozott tények után bizonyosnak tetszik előttünk, hogy Anglia egyházi életében élénk forrongás s csendes átalakulás foly, melyben az unitárius főelvek az ő egyszerűségökben s tisztaságukban kétségen kívül mind erőteljesebb hangokban nyilvánulnak, határozottabb viszhangra találnak, s nagyobb-nagyobb befolyást nyernek minden osztályokra. A szabad szellem küzdelme ez az elavult formák ellen. A lelkiismeret követeli az ő jogait, melyek az emberi tételek erőszaka által századokig elnyomva valának. A lényeg,

a valóság akarja lerázni magáról a hiábanvaló odatapadásokat s látszatost, melyek amannak éltető erejét eddig émésztették. Vajjon nincs-e közel egy nagyobbserű átalakulás, egy határozó válság? megjósolni nem vagyunk képesek: azonban elég okuk van angol hitrokoninknak csüggedetlen bizalommal s reménnyel nézni a jövőbe. Mi innen a Kárpátok aljából meleg rokonszenvvel s szívünk tiszta óhajásával fogjuk szemlélni bátor kitartásukat a lelki szabadság harcában s diadalmiban!...

Franciaországban. Itt nem találunk névleges unitáriusokra; azonban, ha nem a nevezet, hanem elvek teszik a lényegét, ha a hit s meggyőződés közössége leginkább az, a mi másokkal egyesít vagy tőlök elkülönít: találunk a francia nemzetben is egy értelmes csoportulatot, mely lényegileg velünk egy. E csoportulat a francia protestáns egyházban nőtte ki magát s ott kíván maradni. Befolyása naponként növekszik, s a legtekintélyesebb theológusok közül mind többeket von a maga részire. Ide tartoznak a két Coquerel (párizsi papok); Colani (straszburgi p.); Scherer, a „Revue de Théologie“ szerkesztője Straszburbban; Reuss; Collins; Grotz, Renan, a párizsi császári könyvtár őre s a Francia Collegiumban tanár, jelenleg Franciaország első orientalista, kinek előadásait a tavaji Moniteurben (febr. 27-diki sz.) a közoktatási minister egy időre fel is függesztette volt — ilyen értelmű mondásaiért: „Jésus Christ, cet homme extraordinaire, que sa mort a divinisé —“. Számítsuk ide Hollandia első theológusát, a mélyen gondolkodó filosofust, Dr. Scholtent, ki régóta bámulandó szellemi erővel s kitartással harcol az orthodoxia ellen, — s ifjabb szövetségeseit, Kuenen s Raunenhoff tanárokat; Dr. Reville, rotterdami papot, a szabadirányu protestántismusnak egyik legélesebb eszű s tollu harcosát; s a genfi papok s egyetemi tanárok nagyobb részét. E férfiak, mondhatjuk, vezérei egy a francia, hollandi és svájci protestánsok közt szétágazó „szabadirányu theológusok“ szövetségének, mely a régi orthodoxia minden főtételét kérdés alá vonta már, s közlönyeikben, különösen a „Revue de Théologie,“ „Disciple de Jesus Christ,“ és „Le Lien“ lapjain, ugy a szószékekben, nagy erővel ostromolja a maradó párt háromszázados álláspontját. Így a francia protestáns egyház két részre szakadva, egyik conservatív, a másik liberalis pártnak nevezi magát. Amazok ragaszkodnak a régi confessiokhoz; ezek nem tartják kötelezőnek azokat magokra nézve nem csak magasabb ke-

resztényi szempont tekintetéből, de államjogilag sem, miután a nantesi edictum megsemmisítése után a francia protestánsok szabad vallásgyakorlati jogát I. Nápoleon császár biztosította újból 1802-ben kelt rendelete által, melyben semmi confessoról nincs szó. Az orthodoxok részéről a liberálisok sokféle üldözéseknek voltak kitéve, míg ennyire erősödének; a papokat, tanárokat elmozdították állomásaikról. A feszültség most is nagy a két párt közt. Innen eredt, hogy 1861-ben a liberálisok egy programot bocsátottak szét, melyben kijelentik, hogy az ellenpárt türelmetlensége őket egy önálló vallási egyesület alakítására kényszeríté, melynek célja a vallási szabadság fentartása s védelme az orthodox törekvések ellenében. Az egylet neve: „Libérale Protestante Union,“ s ügyeit egy Párizsban székelő 18 laicus tagból álló választmány vezeti, mely különböző helyeken levelező tagokat nevez ki, a kik az egyletnek ügynökei, s ha Párizsban vannak, az egylet gyűléseiben részt vehetnek.

Hogy e szövetségben az unitárius eszméket mondhatjuk vezéreszméknek, a következők is eléggé mutatják: Laboulaye kiadta Channing bostoni volt unitárius pap munkáit francia fordításban ily czimmal: „Oeuvres de W. E. Channing, Le Christianisme Unitaire,“ melyet a „Le Lien“ hetilap (sept. 1862.) ismertetvén, róla a többek közt ezt írja: „Nagy örömünkre szolgál látnunk, hogy e magas szellem Franciaországban mind ismertebbé s befolyásosabbá lesz. Tisztább éltető s erőt adó légkörbe, egy fensőbb magasztos regioba vezet az minket. Channing lelke, mely oly szabad s még is igazán vallásos, oly szilárd s egyszerismind annyira teljes igaz szeretettel, lehetetlen, hogy a francia szellemre nagy befolyást ne gyakoroljon. — E munka terjedése Franciaországban kétségenkívül tisztességére válik korunknak. Örvendetes jele az az előhaladásnak. Sem a nagy forradalom, sem az első császárság korabeli Franciaország nem lett volna elég érett egy ily egyszerű s határozott keresztény munka méltó fogadására. Hazánk minden protestánsainak olvasniok s gondolkodniok kellene e nemes amerikai elmélkedésein. A legépületesebb eszmék, legvilágosabb s melegebb kegyesség, a leggyakorlatiabb spirituálizmus elevenítik e szép lapokat s folynak keresztül rajtok eleitől végig. Ha eljő az idő — folytatja e lap — hogy korunk vallási történelmét az arra hivatott történetíró megírja, az első sorban azok fognak állani, kiket hazánkban 20 év előtt szinte senki sem ismert, Vinet Sán-

dor, Vincent Sámuel, Channing, Parker Theodor — kik valóban productiv szellemek, nagy reformátorok voltak. Gondolkoztak, és hitet és szeretetet sugároztak magok körül; de az őket környező világ csak félig értette őket. Ámde gondolatjaik tovább éltek és hathatósá váltak, s a jövőkor megismeri benne a nagy és világos szellemet — —“.

A „Revue des deux Mondes“ 1861 oct. 1-ső számában Dr. Revillenek egy fontos cikke jelent meg ily czimmel: „Egy ámerikai reformátor, Theodor Parker, és az ő iratai.“ A hosszu, megható cikket terjedelmes voltáért nem közölhetjük, azonban örömmel jegyezzük meg, mint a vallási eszmék előhaladásának világos jelét, hogy Europa legtekintélyesebb közlönye egy unitárius papot megint „igaz profétának,“ az elenyészhetlen hit ihletett hirdetőjének“ nevez. „Parker úgy áll előttünk — írja a nevezett lap — mint képviselője amaz igaz hitnek, mely egyedül látszik biztos védelmet nyújtani az emberinem vallásos életének a mind inkább közelgő értelmi fejlődés processusai közepett. Most, midőn a mult idők minden hagyományait omladozni látjuk magunk körül; midőn mintegy aggodalommal látszunk kérdeni, vajjon e romok nem temetik-e oda magokkal amazoknak mind védőit mind megtámadóit: Parker reményt s biztatást nyújtó profétaként tűnik fel nem csak Ámérikanak, hanem nekünk is (írja Reville) — —“.

Midőn az „Evangélique Alliance“ 1861 october elején Genfbe összegyülemző vala, a genfi papok s egyetemi tanárok közül 22 aláírásával a következő óvás jelent meg az ottani „Feuille d' Avis“ augustus 27-diki számához mellékelve:

„A genfi nemzeti egyház tagjaihoz:

„Az Evang. Alliance nevű egyesület most gyülekezik Genfben, s hat napig fogja üléseit székesegyházunkban tartani. Ez az egylet meghívja tanácskozásaira mind azokat, a kik egyek vele az Atya, Fiu, Szentlélek élő, igaz Isten hitében. E meghívás nincs minden protestáns keresztényekhez intézve; mert az világosan kizárja azokat, a kik a Háromságban nem hisznek; és e kizárás annyival feltünőbb, mivel az Alliance minden országban, minden nevezet alatti evangelikus keresztények egyesítésit hirdeti feladatául. Kénytelenek vagyunk azért kimondani, hogy az Alliance itt nagyon is megfelejtkezett a szentírás s reformátio valódi szelleméről. Ez a figyelmetlenség, mely mindenféle sajnálatot ébresztett, különösen Genf-

ben feltűnő, mivel türelmes szokásainkkal s egyházunk alapelveivel annyira ellentétben van.

„Az Alliance, ugy látszik, alapul a háromság tanát veszi — a genfi egyház ellenben a szentírást szabadon magyarázza. A mi egyházunk az egységet a békeség köteléke által akarja fentartani, nem erőszakol tagjaira semmi emberi compositiot; tisztelettel van minden keresztény nézet iránt; egygyé óhajtja fűzni mindazokat, a kik ugyanazon Atyának s ugyanazon Idvezítőnek igaz hivei. Ezek azok az elvek, melyeket a mi egyházunk zászlójára irt, midőn a külső hitformák igáját 1725-ben magáról lerázta. Ezeket az elveket hirdette a keresztény világ előtt 1855-ben tartott nagy ünnepélyekor, a mely elveket nem tagadhatja meg annélkül, hogy magát meg ne tagadja; ezeknek köszönheti életét és békeségét; s azokat fenn is fogja tartani.“

„Polgársársak és barátink! Az Alliance egy oly elv nevében gyűl össze városunkban, mely nem a miénk, mely elv minket, egyházunk tanárait s papjait kizár e gyűlésekből. Összegyűlnek székesegyházunkban, és meg fogják látni, hogy mi nem leszünk köztök, mivel nem vagyunk oda meghíva.

„Egyházunk hivei, kedves atyafiak! ti is átértenditek kimaradásunkat, s nem fogjátok azt igaztalanul szűk felekezetiességi szellem kifolyásának tekinteni. Avagy nem kellene-e lelkiismeretünk meggyőződését szükségkép elnyomnunk, nem jutnánk-e aggasztó helyzetbe, s nem sértenők-e meg az alapot, melyen egyházunk nyugszik, ha az Alliance-al egyesülnénk? Mi hivek maradunk elveinkhez, szilárdul ragaszkodva lelki szabadságunkhoz; s ezért nem vehetünk részt e conferentiákban; de vendégeink s gyűléseik iránt tisztelettel leszünk, s megmutatjuk, hogy méltók vagyunk ama keresztényhez illő nagy elvre, a türelmességre, mely Genf népének sajátja. A mi elveinket illeti, azok nem enyészhetnek el; azoknak alapja az ige, mely soha el nem mulik. Bizzunk Istenben, s legyünk szilárdak a Jézus Krisztusban. A világosság Atyja velünk van, és diadalra segíti az igazságot a szabadságnak általa. Mert a hol az Ur lelke van: ott van a szabadság.“

A fennebbi óvást az ifjabb Coquerel a „Le Lien“-ben (sept. 1. 1861.) közölvén, ezt adja hozzá: „A fennebbi nyilatkozat aláíróinak alapos okuk van arra, hogy magokat a szóban levő conferentiákból kizártaknak tekintsék. Ha az Ev. Alliance zászlójául a szentírást veszi, melyről magát nevezi, ezek a tiszteletre méltó

papok és tanárok bizonytalannal jogosan meghíva érezték volna magukat a gyűlésekre. De az Alliance különös tévedésből oly jelszót választott a meghívásra, mely az új Testamentomban nincs meg; oly kifejezést, mely a szentírók előtt ismeretlen eszmét foglalt magában; a mely későbbi időkben született meg a theologusok elméjében. A háromság erőszakolt dogmáját a szentírásban semmi sem támogatja, kivéven egyetlen tételt (I. Ján. V. 7.), mely tétel, hogy később csuszott be a szent könyvbe, tehát hogy hamis, abban rég egyetért minden competens criticus, elismerték ezt magok a trinitárius egyháztudósok is. — — „Azok, kik velünk őszintén hiszik, hogy csak egy Isten van, az Atya Isten; hogy a Jézus Krisztus az ő fia s a mi megváltónk; hogy a Szentlélek ama segítő erő, melyet Jézus ígért, s a mely soha sem tagadtatik meg azoktól, a kik lélekből imádkoznak érte: azok kereszttelhetnek s megkereszteltethetnek az Atya- Fiu- Szentlélek nevében; de azért nem trinitáriusok. Nem csak a mi meggyőződésünk, hanem általános vélemény, hogy Franciaországban s Genfben a protestánsok között igen kevés azok száma, a kik a háromság dogmájában hisznek, mely épp oly idegen dolog a szentírásokban mint a mily ellentmondó az értelemnek s hitnek, s lerontó a kegyesség, szeretet s igaz vallás elemeire nézve. Az Ev. Alliance nem lehet tehát egy felvilágosult protestáns előtt sem egyéb, mint egy trinitárius Alliance avvégre, hogy egy szűk, elévült felekezet tagjait egyesítse. Mondjuk ki nyiltan az igazat: nem egyéb az a trinitáriusok védés dacszövevényénél az ellen, a mi itéletünk szerint az evangéliom igazsága.“

„Mi üdvözöljük genfi testvéreinket (igy végzi Coquerel) szabad, nyilt és bátor nyilatkozatukért; s részünkről kész örömmel irtuk volna azt alá.“

Üdvözöljük mi is testvéreinkként mindazokat, a kik mint a genfi tanárok s papok, mint Coquerel, Reville s sokan mások a lelkiismeret szabadságáért, az evangéliom szeplőtlen tisztaságáért rendithetlen lelki bátorsággal hallatják szavukat a világ előtt. Nehéz munkájokban Isten szentlelkét kérjük számokra! —

Mielőtt szemlénkkel átjónénk a Rajnán, még csak egy pár sort akarunk közölni egy levélből, mely Wolff József, vicarius, név aláírással a „Gardian“-ban jelent meg 1861. aug. elein. E levél Genf vallásos szelleméről még határozottabban értesít. „Igen is igaz Wright J. urnak az az állítása — írja Wolff — hogy Genfben

ama senátorok s papok utódai, a kik Servetust excommunicálták s halálra ítélték a háromság tagadásáért, most magok egyetértésnek e tan elvetésében. A genfi főegyházakban unitárius szellemben tanítanak. Kálvin systemája már szinte kialudt abban a városban, melynek ő egykor szellemi zsarnoka volt. — — Genf népessége körülbelől 64 ezer, melyből 40 ezer unitárius, 18 ezer r. katolikus, s csak mintegy két ezeren tartoznak a Société Evangéliquehez —.“

Németországban. Mig Angol- s Franciaországban, Hollandban és Svájcban a szabad irányu theologusok szövetségét, a haladó protestantismust új erővel látjuk fejlődni s terjedni: Németországban jelenleg a mult évtizedekhez képest e tekintetben lankadást, határozatlanságot veszünk észre. Egyes tények helyett kivonatban egy cikket közlünk a „Le Lien“ 1861-diki sept. egyik számából, mely a német theologiai pártokról s ezek helyzetéről némi általános tájékozást nyújt. A cikk így hangzik: „Ha a német theologia tanulmányozásába ereszkedünk, két különböző színezetű teren találjuk magunkat, az ó és az új theologia terén. Vizsgálunk kell természetesen mindkettőnek főjellemező vonásait; az alap különbségét a kettő közt azonban nem a theologia, hanem a filozofia körében találjuk meg. Az ó theológiának, mely orthodox és rationalis alosztályokra oszlik, alapja Kant; mig az új theologia Hegelt, Schleiermacher szerint, tekinti mesterének. Kant szerint Isten teljesen észfeletti, rajtunk kívüli (transcendent), Hegel és Schleiermacher szerint bennünk foglalt (immanent); innen következőleg az ó theologia előtt a Törvény és Kijelentés kívülről adatott; mig az új theologia ezt mondja: a keresztény tudomány az ember keresztény gondolatainak kifejezése.

„Mint az ó, ugy az új theologia is két pártra oszlik, orthodoxra és liberalisra. Az ó orthodoxiának csak egy argumentuma van, ez: „meg van írva“; mig az ó rationalismus előtt a bibliának kevés tekintélye van; szerinte a csudák csak mythosok; a világ s erkölcsi törvények egykor Isten akarata s hatalma által állottak elő, de Isten azután örökre kötve van önműve által. Sokkal evangelicusabb ennél az új theologia, mely Istent az emberi közeg által mindig munkálkodni látja az ő egyházában; a miből a következők, hogy a bibliát emberek irták, de oly emberek, a kikben Isten tisztább lelki életet ébresztett fel. Az új orthodoxia azt mondja, hogy az új Testamentom Isten tökéletes munkája, Isten adta a szent írónak nem csak az eszmét, hanem a kifejezést is. Az új

liberalisták meg ezt mondják: Isten csak az eszmét adta neki; Jézus által, az apostolok pedig csak lelki erejük mértéke szerint közölhették azt velünk. Azok a theologusok, a kik nem ismerik el, hogy az abszolút igazságot Jézus is tökéletes formában közölte legyen, kevesen vannak. Mind az orthodoxok mind a liberálisták meg-egyeznek tehát általán abban, hogy az abszolút igazság Jézus által kijelentetett, s csak e kérdés választja el őket: hol és miként találjuk meg az igazságot? Az orthodoxok az új Testamentomban keresik azt, mely kifejezéseiben is a teljes igazság. Nem így, felelik a liberálisok, az igazság a bibliában foglaltatik, de a melyet a vallásos vagy keresztény lelkiismeret érzete segédelmével kell abban keresnünk.“

Meg kell említenünk külön az új theológiának egy bár nem nagy számu szövetségét, mely 1840-ben keletkezett. Ezek „Lichtfreund“-oknak (világosságbarátjainak) nevezik magokat; később egyházközségeik szaporodván, s magokat szervezván „Bund freier religiöser Gemeinden“ (szabad vallási egyházközségek szövetsége) nevet vettek fel. Az irt évben Sintenis Magdeburgban hirlap útján megtámadta Jézus istenítését s imádását; a Consistorium ezt kárhóztatta. A dolog nagy felindulást okozott, mi közben Uhlich és König felhívására Köthenbe egyházi és világi férfiak nagy számmal gyülekezének össze; s itt a szigorú consistorialis törekvések ellenében megalakult a fennebbi szövetség. A német kormányok s Consistoriumok részéről e szövetség sok üldöztetésnek volt kitéve. Szászországban nem tűrték őket. A porosz kormány a laikusokat eltiltotta a szövetségtől; de később, 1847-ben egy türelmi rendeletet adott ki, mely szűk határok közt a szövetségnek szabad mozgást enged. A múlt évben Gothában tartott nagy gyűlésökről a „Sonntags-Blatt“ egyik száma rövid közlést hoz, melyből látjuk, hogy a szövetség egyházközségeinek száma jelenleg 110. A közgyűlésekre mindenik község egy választott képviselőt küld; ezek választanak magok közül három évre egy öt tagból álló igazgató választmányt, mely a szövetségnek feje. Az idén a választmány újra alakult; tagjai lettek Baltzer (Nordhausenből), Albrecht (Ulmból), Bulla és Zenker (Laubanból), Uhlich (Magdeburgból). Jelszava e szövetségnek: szabad vallás gyakorlat, szabad vallási vizsgálódás a biblia alapján.

Szóljunk már valamit a fennebbi pártok közlönyeiről. Az órationalisták egészen annélkül vannak, a mi erőtlenségöket mu-

tatja. A régi orthodoxok főközlönye a már 1826-óta a Hengstenberg által Berlinben kiadott „Evangelische-Kirchen-Zeitung“, melyben az orthodox reactio egész szenvedélyével nyilatkozik. Hasonló szellemű a Hoffman által nem régiben szintén Berlinben megindított „Neue-Evangelische-Kirchen-Zeitung“, habár ezen nem látszik oly élesen amannak középkori melancholicus színezete. Ez különösen az Evangelische Alliance s Consistoriumok közlönye, mely tiszteletre méltó testületek nem igen jó véleményt látszanak táplálni az új szabadirányu theologia iránt. Berlinben jelenik meg emennek is egy közlönye, a „Protestantische-Kirchen-Zeitung“; Krause szerkeszti; ez a közpápság s községek által nagyon támogatva van, de magasabb helyeken kevés befolyással dicsekedhetik. Élénkebben, világosabban és határozottabban nyilatkozik szabadirányu szellemenben a „Süddeutsches Evangelisch-Protestantisches Wochenblatt“, mely a badeni nhgségben jelenik meg. A Lichtfreundok hivatalos közlönye, a „Dissident“ megszűnt; érdekeiket képviseli most az Uhlich által szerkesztett „Sonntags Blatt“, s a koronként megjelenő röpiratok. — Egészen orthodox s különösen lutheran felekezeti szelleműek az erlangeni „Die Zeitschrift für Protestantismus und Kirche“ és „Die Lutherische Zeitschrift.“ — A fennebbieken, mint pártközlönyökön kívül, megemlítjük még az „Allgemeine Kirchen-Zeitungot“, mely 40 éve, hogy fennáll, régebb Darmstadtban, most Lipszében jelenik meg; ez, mintegy tisztességes korának megfelelőleg, leginkább a nyugalmat látszik kedveleni, s ha halad is, csak a megszokottság ösvényén szeret csendesen mozogni. Továbbá, az „Allgemeine Kirchliche Zeitung“ sem akar pártlap lenni, melyet 1860-ban dr. Schenkel indított meg; ez a fennebbinek ellenkezője, benne élénk, fiatal erő s tehetség mutatkozik, a miért szép olvasó körrel dicsekszik majd minden pártoknál.

A szabadirányu theologia veteránjai közül a közelebbi években elhunytak Credner, Bleeck, Baur, Gieseler, Lücke, Winer. Hajlott korban vannak már Hase Jenában, és Strausz és Ullmann. — Az orthodoxia határain kívül állnak a mérsékelt, böles és szabadelvű biblia-kritikának az újabb nemzedékből méltó képviselői Rothe és Schenkel heidelbergi tanárok. Dorner Göttingában és Tweszten Berlinben az orthodoxok s liberalisok közt állanak, s épen ezért kevés befolyásuk az ifjuságra, mely nagyobbára vagy egészen jobbra vagy balra hajlik. Ide sorozhatjuk Schweitzer zürichi s Heppé marburgi tanárokat. — Az ó-tes-

tamentomi magyarázatban a középkori szellemü Hengstenbergi iránynyal szemben öt kitünő tudóst találunk: Ewald göttingai tanárt, kinek jeles e nemü művei felejtetik velünk némely excentricusságait; Hupfield hallei, Hitzig heidelbergi, Vatke berlini, és Knobel gieseni tanárokat. — Az új-testamentomi exegesisben Rothe heidelbergi s Rückert jénai tanárok kiemelendők. — De hogy Poroszországból kifolyólag, mily nyilt terrorizmussal működik az orthodox reactio: megtetszik Räumert nyilt kijelentéséből, mely szerint az ő administratioja alatt tudori czimet senki sem nyerhet, ha előbb orthodox létét nyilván be nem vallja. —

Általában elmondhatjuk, hogy mint a külső politikában, úgy a theologia mezején is, hiányzik a német nemzetnél a határozott pártalakulás és irány, hiányzik az egységes működés. Hegel és Kant zászlói már színöket vesztették. Hogy más vezérekre volna szükségök, azt érzik; de hogy kit vagy mit kövessenek, merre és miként haladjanak: ezzel nem látszanak tisztában lenni. Az anyag bővségben van, az alakulás még jövendő. —

Amerikában. Az egyesült-államokban az unitárius egyház, e nevezet alatt, létezését a mult század utolsó tizedében nyerte a hazájából száműzött nagy tudós Priestley buzgólkodása s befolyása következtében. Azóta bár lassan, de folyvást terjed. Létszámukat jelenleg nem tudjuk meghatározni; az Inq. tavaji apr. 5-ki számában olvassuk, hogy az egyesült-államokban 265 unitárius egyesület (u. societies) létezik, némelyik több ekklézsiát foglalván magában. Az unitarizmus főhelyének itt Bostont mondhatjuk, a hol 21 ekklézsiájok s templomuk van. Azonban Ellis György „Fél-század az unitárius küzdelmekből“¹⁾ címü jeles munkájában (l. a bevezetést) azt állítja, hogy nem csalódik, midőn a névszerénti unitáriusok számát az egyesült-államokban levő összes unitáriusok csak egy tized részének mondja. A nagyobb rész inkább hájlik a „Liberal Christians“ általános nevezethez; ezért az unitárius nevet nem ismeri el, részint, mivel ez alap-hitczikkelyeiknek csak egyikét fejezi ki, részint, mivel amaz általános nevezet inkább meg egyezik az eredeti keresztény anyaszentegyházzal, s a felekezeteség színezetét is inkább kizárja, a mitől óvakodnak. E nagy tömeg elvben, meggyőződésben, s rokonszenyben egy a névszerénti unitá-

¹⁾ A half-century of the Unitarian Contraversy. Boston, 1857.

riusokkal; de ezek gyűléseitől s testületi intézvényeitől távol tartja magát. A név felett, mely őket elválasztja, a vita most is foly. Talán eljő az idő, midőn a pusztá név s egyes jelentéktelen szavak nem fogják külön tartani egymástól azokat, a kik a lényegben egyetértenek.

Az utóbbi pár év alatt a szerencsétlen polgárháboru az egyesült államokban minden elméket annyira elfoglalt, hogy vallási jelentékenyebb mozgalmakat ily körülmények közt várni se lehet. Egyházi s világi férfiakat a szószékekben, tanácsban s az életben egy eszme, a haza sorsa, hatotta át, mely felett a jövőt terhes zivatarként látják sűrűdni, mind sötétebben; a rokonvér folyása érinté fájdalmasan az édes anyák, apák s testvérek sziveit; a nagy kérdést látják magok előtt az emberbarátok, melynek megoldása az emberiném egy szerencsétlen törzsének szabadságot ad, vagy ki tudja, meddig sujtja vissza a rabszolgaság nyomoraiba; a szinte egy századig virágzó, boldog köztársaságra boldogtalan gyászos napok következtek, melynek terhe s fájdalma nagyokat s kicsinyeket egyaránt nyom, minden elmét s szívet lázban tart. Ily körülmények közt a társadalomban minden egyéb érdek háttérbe vonul.

Mindazonáltal az egyház terén is több történt a helytmaradásnál ez idő alatt is. Ezuttal azonban csak a névleges unitáriusokra szoritkozunk, még pedig igen röviden. Mint angol hitrokoininknál, ugy itt is önkénytesen alakult központi egyesület talá-lunk, mely „Amerikai Unitárius Egyesület“-nek (American Unitarian Association) nevezi magát. Ennek 1861-ben tartott közgyűléséről az akkori aug. 3-diki Inquirerben némi értesítést olvastunk, melyből kitetszik, hogy az egylet az irt évben az egyesült-államok bensőbb vidékeire öt missionáriust küldött ki, ezeken kívül egyet k. Indiában foglalkodtatott. „Egész nyugaton (az egyesült államokban) nagy számmal vannak azok, a kik másnemű lelki oktatás szükségét érzik, mint az, milyenben most részesülnek. Az ilyenek a szomszéd vidékeken fel szokták keresni a mi papjainkat, kérévén, hogy látogassák meg őket s beszéljenek nekik. Az érett gabona valóban bőviben van, de az aratók kevesen — —“ (Az irt egylet értesítvényének szavai). — Kiosztottak ugyanazon évben 15 ezer nyomtatványt. Egy kitűnő egyházi férfi, Hussey C. C. csatlakozott más egyházból hozzájuk. A hadseregben 15 papjok szolgál, a kik közül Babbidge Károly a baltimori átkelésnél hullott el a nevezetes hatodik ezred élén, lelkesítve a szabadság harczosait.

Magas hivatali állásokon aránylag az unitáriusok vannak legtöbben; kivált mióta Lincolnnal a liberalis párt vette kezébe a kormányt, mely pártnak zömében találjuk az unitáriusokat, küzdve nem csak a lelkiismeret függetlenségeért, hanem a polgári szabadságért is lankadatlanul. „Adjunk hálát (mond az egyl. értesítvénye), hogy a mi csekély seregünkől oly kevés segéd-eszközök mellett, több szolgálatot tehattünk sokaknál ama nagy munkákban, melyeket Isten végrehajtás végett mindnyájunknak eleibe adott — —.“

A nevezett központi egyesület tavaji közgyűléséről egy levelező (az Inq. tavaji dec. 27-diki sz-ban) ezt írja: „Az Egyesület utóbbi közgyűlése, minden jelen voltak összhangzó ítélete szerint, egyike volt a leglelkesültebb s meghatóbb gyűléseknek, melyek valaha léteztek. A szokásos gondolatkülönbségek s többféle véleményiránylatok felett általános ünnepélyes komolyság s határozottság uralkodott. Az emberiség mély problémái felett, melyek oly megrendítő gyakorlati látszattal jelentek meg az elmék előtt, nincs idő a hosszas elmélkedésekre. Gyorsan kell határozni és tenni. S mivel a nagy kérdések oly határozottan erkölcsi természetűek, kétségen kívül a vallásos élet s szószékek körébe tartoznak. Az első napon a gyűlésben az unitáriusok kötelességeiről folyt az eszmecsere e nagy nemzeti válság közepett. Dr. Bellows nyitotta meg a tárgyalást sokoldalú addressével. A második napon az unitarizmus belkérdései jöttek szónyegre. „Mi aránylagos értéket lehet tulajdonítani az egyházi szónoklatnak, mint az egyház munkássága egyik tevőrésének? F kérdés foglalkodtatta sokáig a gyülekezetet. — A gyűlés folyama alatt, szokás szerint, két egyházi beszéd tartatott istenitisztelettel egybekötve; mindkét szónok más egyházakból jött át gyülekezetünkbe; egyik Everett C. C. mély gondolkozású, széles ismerettel bíró tudós pap, inkább az értelem erejével mint a sziv hevével hat; a másik Collyer úr, hathatós szónok, alapos beszédein az érzelmek heve s a költészet varázsa árad el, miként ragyogó ezüst habok. Az Everetthez s Collyerhez hasonló férfiak nagy nyereségek mindig a szabadirányu kereszténység részére — —.“ A levél többi része a háború kérdésével foglalkozik emberi s külsőjogi szempontból.

Megemlítjük még, mint külső gyarapodást, hogy New-Yorkban tavaj Forthingham lelkész buzgólkodása következtében egy új u. ekklézsia (a harmadik itt) alakult, mely templom építésre 30 ezer tallérnál többet adakozott (Inq. dec. 1862.). Bostonban az unitá-

riusoknak csakugyan tavaj 326,880 ftba került egy új pompás templomuk (Inq. dec. 1862.). S Chicagoban viszont terveznek egyet, mely 80—100 ezer frtba fog kerülni (Inq. jan. 3. 1863.). —

Ily jelenségek mellett mit jelentenek némely orthodox részről támadó oly értelmű nyilatkozatok, melyek az ámerikai unitárizmus ellen nem csak különös szenvedélyességet nem titkolhatnak el, hanem annak kihalását örömmel hirdetik? Feleljen helyettünk megint Coquerel, a haladékos kereszténységnek e lelkes védője, ez emelkedett szellemű protestáns pap. Fisch György ily czimű munkáját ismertetvén: „Les Etats-Unis en 1861,“ Coquerel sok tekintetben kedvezőleg nyilatkozik róla; sajnálja azonban, hogy talált egy lapot benne, a hol szerző, ki előítéletességgel vádol másokat, saját előítéletességének szembeszökő jelét adja, midőn az unitáriusokról s universalistákról nyilatkozik. „Fisch, mint majd minden orthodox, a ki e tárgyról ír, csaknem rémülettel beszél e keresztényekről; pedig tagadhatatlan, hogy ők, különösen az unitáriusok, nagyon sok jót tettek, s nagy befolyást gyakoroltak a közjöllét s miveltség emelésére. Bármily profécziás látással jövendőlgesse Fisch úr az unitárizmus haldoklását, — írja Coquerel, — csak úgy kell azt venni, mint a mult félszázadban a katolikusok ama jóslatát, hogy a protestántizmus kihalóban van —“ (Le Lien sept. 1862.).

Mi ragaszkodunk ugyan az unitárius nevezethez, mert e név a mellett, hogy történeti súlylyal bír előttünk, hitünk főtárgyára, az Egy Istenség eszméjére is emlékeztet; de a név elmulhat, miként megsemmisül a ruha; az egyesületek, külső szervezet s intézvények felbomolhatnak s újra alakulhatnak, mint a természet képe változni szokott: ez nem fődolog előttünk; csak az elvek s igazságok álljanak. melyekért elődeink küzdtek és szenvedtek, melyekért küzdünk mi is szent meggyőződésünk által lelkesítve; csak ezek álljanak, s terjedjenek, melyekről hisszük szívvvel és lélekkel, hogy a keresztény vallás nemes egyszerűségét, magasztos méltóságát, vigasztaló, bátorító s üdvözítő szent erejét növelik; melyekről hisszük állhatatosan, hogy az emberek közt Isten országának közeledését elősegítik: így élni fog az unitárizmus szelleme a szivekben s értelemben, — habár elváltozott külső színéről némelyek nem akarnák vagy nem tudnák többé megismerni. — Talán most is kérdehnők: vajjon nincsenek-e sokan velünk bensőleg, itt és máshol, a kik külsőleg távol látszanak állani tőlünk? Nem érzik-e ugyanazt, a mit mi érezünk; nem hiszik-e ugyanazt, a mit mi hiszünk, olya-

nok, kik más zászló alatt állanak, talán, mert oda születtek, vagy némely tekintetek oda rendelték? — E kérdésre azonban nem várunk feleletet. Mi, kik hit dolgában teljes szabadságot hirdetünk és követelünk, elismerjük mindenkinek hasonló jogát; annyival inkább, mivel azt hisszük, hogy minden egyházban megfér, sőt helye van bármely hitnek, a mely igaz meggyőződésből él. Zárt falak közt, vagy a szabad ég alatt, egyik vagy másik társaságban avagy a magányban sziveinkben ugyanazon érzelmeket, elménkben ugyanazon gondolatokat őrizhetjük, ha érzelmeink s gondolataink mélyebbek, mintsem a külső körülmények s helyzetet által elmosódhassanak. Előbb követelünk szabadságot a léleknek s akaratként mint szoros igazságot; mert a hol amaz tenyész, ott megterem idővel ez is; míg szabadság nélkül az igazság is csak üvegházbeli halovány növény. — — —

Amérikából a csendes-tengeren keresztül vezetem olvasóimat azokra a földrészekre, melyek közül egyik legrégebb, a másik legújabb a történet szemei előtt.

Kelet-India az a föld, mely az emberi képzelet előtt a drága kincsek mesés hazája volt a legrégebb idők óta. Keressünk mi is kincseket itten. India gazdaggá tette Angliát; vajjon mit nyert kárpótlásul ettől? Nem mondjuk, hogy a kárpótlás arányban van a nyereséggel. Ha Anglia inkább levetkezte volna az önzést, bizonynyal méltányosabb leendett e tartomány iránt. Annyit mindazáltal még sem tagadhatunk meg, hogy a legújabb évtizedek alatt a polgáriasság szelidebb szelleme inkább-inkább enyhíté az ősvidekek komor képét, s a terjedő keresztény mivelttség India életének nemesebb szint kezd kölcsönözni. — Mi azonban itt is csak az unitáriusokról akarunk pár szóval megemlékezni, kik más felekezeti keresztényekhez képest itt sem nagy számmal vannak. Az angol-egyház s a római vaticán térítői ezren fáradoznak a térítés nagy munkájában, milliókra menő összegekkel rendelkezve: míg hitrokonink közül az anyagi segély hiányában kettő-három folytathatja az apostoli munkát, arra levén utalva, hogy lelkesültsége jutalmát főleg a keresztény kötelesség teljesítése öntudatában találja.

Indiában két ponton találunk jelentékeny unitárius egyesületet, egyik Calcutta, a másik Madras. Amott főleg Dall A. amerikai missionarius működik fáradhatlan buzgósággal több év óta. Olvastuk egy levelét (Inq. sept. 7. 1861.), melyben egyebek

közt ezt írja: „Örvendetes haladást teszen a ker. vallás az indok közt, kivált Calcuttában s Bengáliában. Calcuttában levő népes eklézsiákkal kapcsolatban évek óta fenálló iskolánk új virágzásnak indult. Eddig 40—50 tanítványom volt rendszeren, most naponként 400-nál többen hallgatják oktatásainkat. Ha módunk volna tanító erőket alkalmazni, bizonynyal nagy nyereseményeket tennénk szent vallásunknak. Így sem csüggedünk; a rokonszenv irányunkban mind érezhetőbben nyilvánul; naponként szaporodunk. Bizunk Istenben, kinek dicsőségét hirdetjük — —.“ Madrasban Roberts William az unitáriusok lelkésze, hasonlóan buzgó, kegyes férfi, kinek fáradozása következtében közelebről a szomszédos Salem és Tongtoo helységekben is leány egyházközségek alakultak.

A „Keresztény Magvető“ első kötetében volt említés G a n g o o l y ról, egy fiatal bráminról, ki Amérikában unitárius pappá lett. Visszatérvén hazájába, ő is most mint tanító s hitszónok működik. Egy tavaji levelében (Inq. febr. 22.) lelkesedéssel írja le, mint keresztelt meg egy előkelő indust az Egy Isten imádására. Levelét így végzi: „nagy reményem van, hogy sokakat fogok nagy Mesterünk nevében az Egy igaz Felség ismeretére juttatni — —.“

Ausztráliában is alakult a közelebbi években néhány unitárius egyházközség, melyek közül legvirágzóbbak az Adelaideban, Melbourneban s Sydneyben levők, így értesít az „Unitarian Herald“ angol hetilap tavaji jan. 18. s august. 30-diki számaiban. Az elől nevezett városban egy új templomot is építettek tavaj. Papjaik Higginson H., Woods C., és Stanley H. — Balaavatból írja egy fiatal gépész, Balten H., hogy öt év előtt néhányan összejövn, egy társulatot alapítottak, mely előbb az ő házánál, később egy közönsön épített kápolnácskában minden vasárnap összegyül az Atya Isten imádására. Ilyenkor felolvassnak egy-egy nyomtatott beszédet is, s aztán vidám lélekkel oszolnak szét. Papjok nincs. Néhány helységet említ meg, melyekben, ha lelki tanítók nem hiányoznának, virágzó eklézsiák alakulhatnának. Végül, kéri az angol unitáriusokat, hogy küldjenek, ha lehet vallási könyveket, s néhány jó készültségü ifju papot, mi által az új világrészben a szabadszellemeü kereszténységnek nagy szolgálatot tennének.

Bevégezzük szemlénket, vagy ha jobban talál, e töredékes hírfüzért, Reville, rotterdami pap, következő szép szavaival: „Az embernek korunkban, a ki érzi s egyesíteni tudja a vallás

szükségét a tudományos. fejlődéssel, szeretnie kell az emberiségben a vallást, mely az emberiség magasb élete; a vallásban szeretnie kell a kereszténységet, mely e magasabb életnek legnemesebb kijelentése; a kereszténységben az egyházat, mely amannak történelmi kifejlődése; a keresztény egyházban szeretnie kell a protestántismust, mely a keresztény egyházban mind a régi mind az újabb elemeknek képviselője; s végre, a protestantismusban azt az irányt, mely a legprotestánsabb, a melyben folytatódik a reformáció, a mely az előhaladó vallási gondolatok zászlóját lobogtatja.—¹⁾

Buzogány Aron.

Az erdélyi unitáriusok iskoláinak népessége 1862-ben.

I. A kolozsvári főtanodában a tanulók száma: a) a papnöveldeben 22; b) a nyolcz gymnasialis osztályban 188; c) a három elemi osztályban 33. Öszvesen . . . . . 243.

II. A tordai középtanodában a) az öt gymnasialis osztályban 74; b) a négy elemi osztályban 109. Öszvesen . . . . . 183.

III. A sz. keresturi középtanodában a) az öt gymn. osztályban 85.; b) a három elemi osztályban 56. Öszvesen . . . . . 141.

IV. A falusi iskolákban 2607 fiu és 1483 leány. Öszv. 4090.

A tanulók öszves száma az erdélyi unitáriusoknál e szerint
= 4657.

Pályadij. A tordai egyh. zsinaton 1861-ben ürmösi Maurer József atyánkfia 10 darab cs. k. aranyat ajánlott fel pályadijúl két egyházi beszédre. A pályadij, valamint a feldolgozandó tárgy kitűzését az egyh. k. tanácsra bizta. A pályadij még azon évben 5—5 aranyával kitűzetvén, a határozott időre öszvesen 11 munka érkezett be. A pályanyertes egyh. beszédekét Maurer József atyánkfia kívánsága szerint vállalatunk jelen kötetében veszik olvasóink II. és III. sz. alatt Goró István- és Koronka Antaltól.

Nyilvános köszönet. Könyvünk elején álló János Zsigmond fejedelem arczképének kiállítás költségeihez kolozsvári polgár id. Fekete Pál buzgó hitsorsosunk fele részben, egy másik atyánkfia pedig 10 frtig járulván: e pártfogásért szives köszönetet mondani kedves kötelességöknöknek ismerik a szerkesztők.

¹⁾ Lásd: The Progress of Religious Thoughts as illustrated in the Protestant Church of France. — Ed. John B. Beard, D. D. London, 1861.

Kijavítandó hibák.

---

1. lapon alol a jegyzésben „waht“ helyett olvasd: „~~waht~~“ *what*
40. „ a 12-ik sorban „Maintenonig“ helyett olvasd: „Maintenon asszonyig“
51. „ a 27-ik „ „Antenort“ helyett olvasd; „Anteust.“
111. „ a 23-ik „ „fiad“ után olvasd: „menedéket keresett“
141. „ a 27-ik „ „egykor“ helyett olvasd: „olykor“
145. „ az 1-ső „ „beirta“ „ „ „leirta.“
148. „ a 12-ik „ „legyőzne“ „ „ „lenyűgőzne.“
153. „ a 18-ik „ „feletti“ „ „ „feletti“
157. „ a két alsó sorban a „váradi“ szó után kimaradt: „püspök és“ . . .
továbbba e szó után: „tisztétől“ kimaradt: „és dézma vételi jogától.“
161. „ a 32-ik sorban „sem az igazságos közvélemény“ helyett olvasd: „sem az igazság.“
164. „ a 11-ik sorban „sem történetiróinknál szavak közé olvasd: „más“
203. „ a 16-ik „ „Sociné“ helyett olvasd: „Lellio Sociné“
260. „ a 32-ik „ „imegczáfolják“ helyett olvasd: „megczáfolják“
262. „ a 19-ik „ „ilyesminek nyoma“ szavak közül kimaradt: „világo-
san kifejezett.“
275. „ az első jegyzés első sorában e szám után: 584. l. kimaradt: „az ere-
deti adománylevél megvan az unitáriusok főtanácsi levéltárában.“
282. „ az 1. jegyzés 3-ik sorában „Πιστων“ helyett olv. „Πιστων.“
284. „ a 2-ik sorban „binyosan“ helyett olv. „bizonyosan.“
301. „ a 19-ik „ „Britisch“ „ „ „British.“
-

